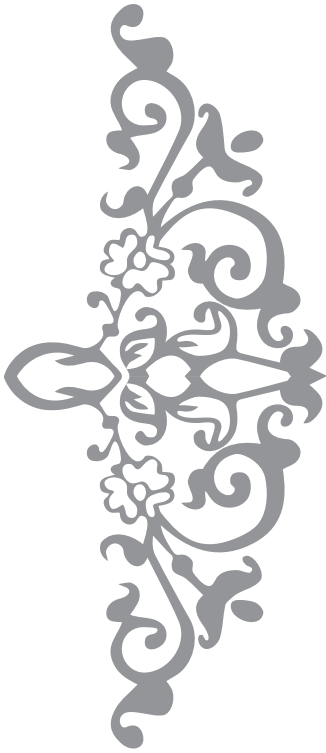

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські
історичні студії
Київ Historical Studies

Науковий журнал

№ 2, 2016

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)
К38

Засновник:

Київський університет імені Бориса Грінченка

Засновано у 2015 році. Виходить двічі на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 21908-11808Р від 23.02.2016 р., видане Міністерством юстиції України

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 10 від 27.10.2016 р.)

Головний редактор:

Віталій Щербак, доктор історичних наук

Редакційна колегія:

Віталій Михайловський, доктор історичних наук (*заступник головного редактора*);

Оксана Салата, доктор історичних наук (*заступник головного редактора*);

Василь Марочко, доктор історичних наук;

Валентин Голубев, доктор історичних наук (Республіка Білорусь);

Мирослав Нагельський, доктор габілітований (Республіка Польща);

Януш Смолуха, доктор габілітований (Республіка Польща);

Ігор Срібняк, доктор історичних наук;

Ігор Тарнавський, доктор історичних наук;

Сергій Троян, доктор історичних наук;

Олександр Бонь, кандидат історичних наук;

Марина Будзар, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*);

Олег Іванюк, кандидат історичних наук;

Євген Ковальов, кандидат історичних наук;

Сергій Савін, кандидат історичних наук.

Київські історичні студії : наук. журнал / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; редкол.: Щербак В.,
К38 Михайловський В., Салата О., Марочко В., [та ін.] — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. —
№ 2. — 188 с.

ISSN 2524-2749

ISSN 2524-2749

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)

© Автори публікацій, 2016

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2016

До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського

УДК 007:304:070

Володимир Ващенко

ІСТОРИК ТА СТРАТЕГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ: КИЇВ НА МЕНТАЛЬНИХ МАПАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті досліджуються стратегії прописування Михайлом Грушевським історичного простору України в контексті його центрації навколо «вісьового міста» — Києва, наділеного символічним капіталом. Встановлено, що така центрація здійснювалася істориком у межах «класичної» («Прометей» міф України), формально-наукової (геометричної — «трикутник Русі»), модерністської («неврастенічної») і геополітичної («Неаполь-Рим») стратегій.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Київ, ментальні мапи, стратегії, історіописання.

Прописування істориком у власних текстах «історичного простору», котрий перетворюється на готовий для інтелектуальних «маніпуляцій» об'єкт його дослідження, визначає загальну наукову актуальність запропонованої теми. Питання вбачаємо у тому, щоб простежити, завдяки яким стратегіям під пером окремого історика відповідний «простір» прописується й легітимується, як «історична територія» на його «ментальних мапах». Стосовно України таким конвенційно визнаним знаковим істориком виступає Михайло Грушевський, а символічним «центром», що містить відповідний символічний капітал, — Київ.

Мета розвідки — визначити стратегії, у межах яких конструювалися образи Києва на ментальних мапах М. Грушевського. Дослідження реалізується у дисциплінарному полі ментальної географії на засадах соціального конструктивізму.

Якщо спробувати дуже стисло, вдаючись до надспрощення, окреслити сутність інтелектуального перевороту, який здійснив Михайло Грушевський в українській та загальноросійській історіографії, то можемо вийти на твердження, що він теоретично завершив, не говоримо — виграв, «боротьбу за київську спадщину». Київ з усією його історичною топографією та державницькою семантикою було включено в український історичний топос — на правах певної самодостатньої парадигми. Тобто, вчений прописав його, як «місце пам'яті» виключно українців.

Очевидно, що теоретичне обґрунтування своїх поглядів український історик розпочав у 1898 р. публікацією I-го тому «Історії України-Руси», а завершив у статті «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Для розуміння змісту цих праць необхідно відзначити два моменти.

По-перше, як показали сучасні дослідження, «пришивання» київської спадщини до московської історії було здійснене не московськими книжниками, як це бачив М. Грушевський у «Звичайній схемі...», а власне київськими клерикальними колами протягом XVII ст.¹

По-друге, якщо враховувати поодинокі з відповідної проблематики статтю Я. Грицака², то треба зазначити, що колективна історична пам'ять Галичини щодо Києва на момент публікації перших томів «Історії України-Руси» М. Грушевським була відсутня. І в цьому сенсі дослідник дійсно виступив конструктором сучасної історичної пам'яті українців, оскільки, попри всі політичні розбіжності, ані у Львові,

¹ Яковенко Н. Символ «Богохраненого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років / Н. Яковенко // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. 4. — К., 1995. — С. 52–75.

² Грицак Я. «Яких-то князів були столиці в Києві?»: До конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки / Я. Грицак // *Україна модерна.* — Т. 6. — Львів, 2001. — С. 77–95.

ані у Дніпрі ніхто не ставить під сумнів провідну роль Києва як столиці з відповідним історичним та символічним капіталом.

Як би там не було, у випадку з Києвом категорія «місце пам'яті» П. Нора та розуміння «історичної колективної пам'яті», сконструйованої істориками у XIX ст., тут працює у всій своїй повноті. Проте чи існує, наприклад, у просторі історіописання М. Грушевського певна «анти-модель» й одночасно «симулякр» Києва, що саме в силу своєї опозиційності випадала б з каталогу, накресленому П. Нора, — як не «місце пам'яті»?

Якщо застосувати геополітичну перспективу, то Україна на когнітивній мапі М. Грушевського — то «Південь». Ми припускаємо, що як символічний «Південь» Україна та її центр — Київ — будуть відповідати іншим моделям «Півдня» у текстах історика, а точніше — варіації геополітичного Півдня будуть прописуватись у межах однієї спільної стратегії. Відсилку до такої моделі можна знайти у М. Грушевського при описі одного європейського південного міста — Неаполя.

У культурологічному тексті, написаному українським істориком у жанрі «подорожніх записок» XIX ст., що асоціювалися з дисциплінарним полем «географії», зустрічаємо таку характеристику цього міста: «Неаполь — місто без історії... Але все таки се не історія — не тільки в значінню оповідання про події важні, які б творили жите людське поза ближшою околицею міста, давали їй напрям і зміст, але навіть в значінню історії розвою і самоозначення життя самого сього міста. Перед нами не тільки не сильна індивідуальність, яка б творила жите для інших, а навіть і не звичайний «коваль своєї долі», яким силкується бути навіть кожний середній скільки-небудь самостійний чоловік»³. Отже, український історик дозволив собі твердження, що «Неаполь» представляє собою чисту «географію» без «історії», тобто, буквально, є «містом без історії».

Багато років по написанню вищенаведених рядків, у тексті «Всесвітньої історії» М. Грушевський, здавалося б, всупереч самому собі таки «віднайшов» історію Неаполя — й то не якусь «другорядну» історію міста для себе», а, можна сказати, факторну історію для цілої Європи, історію, відповідальну за виникнення окремих європейських інституцій. Показово, що ця «історія» розгортається як опозиційна до історії «вічного», «світового міста» — Риму й буде винесена українським істориком у назву окремого підрозділу «Всесвітньої історії»: «Італія — Неаполь і Рим».⁴ Власне вся історія Італії нового

часу у назвах підрозділів буде репрезентована лише цими двома містами. Причому, саме історія Неаполя розглядається М. Грушевським як найвищий прояв повноти історичного розвитку: «Найбільшою політичною силою за весь сей час зіставалося Сицилійсько-Неаполітанське королівство, засноване в XI в. французькими норманами на руїнах візантійських лангобардських і арабських володінь. Стріча ріжних культур на сім ґрунті — французької з візантійською й арабською — надала сій країні, її містам і королівському дворові дуже важне місце в італійським культурнім житті. Відси в XIII і XIV вв. ішли нові, живі культурні течії в мистецтві, в науці, в літературі, в політиці. З політичного становища се королівство також дуже інтересне: се був перший взір нової європейської держави, з сильною королівською властю на руїнах придушеного феодалізму, з постійним військом, з бюрократичним, централістичним устроєм і з новими поняттями про королівську власть, її необмеженість і вищість від усяких практик і прав. Такі погляди розвинули тутешні «легісти», учені юристи, що студіювали римське право і з нього черпали сі нові поняття, які широко пішли потім в політичне життя Європи»⁵.

Що могло значити це перетворення Неаполя з «неісторичного міста», тобто, міста, яке відсутнє у «ідеальному історичному просторі» Європи на територію, відповідальну за структурування «когнітивної мапи» цілої Європи. Наша гіпотеза полягає у тому, що М. Грушевський «використав» Неаполь як певний безпечний аналітичний майданчик, на якому відбувалося випробовування наративної стратегії щодо «історіографічного проявлення» іншої, більш значимої та політично дражливої для українського вченого «неісторичної території» Півдня — території України й, зокрема, Києва, котрий протистояв «історичним» імперським центрам Півночі — Москві / Петербургу.

По-перше, на когнітивній мапі Європи «Італія» виступала відповідником «України» — у тому сенсі, в якому «Італія» уособлювала собою «Захід» й одночасно його «Південь», а «Україна» визначала свою історичну локалізацію через «Південно-Західну» орієнтацію. Взагалі, говорячи про «ідеальний історичний простір» Заходу, який накреслив М. Грушевський, маємо сказати, що його внутрішня структура підпорядковувалася орієнтації «Північ / Південь», де «Німеччина» (північ) у переліку західних впливів на Україну завжди передує «Італії» (півдню). Будучи підрядною орієнтації «Захід / Схід», дихотомія «Північ / Південь» слугувала для позначення внутрішнього структурування простору певної державної території, наприклад, слов'янського «ядра» Російської

³ Грушевський М.С. По світу / М.С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. — 1909. — Кн. XII. — Т. XLVI. — С. 48.

⁴ Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 66–73.

⁵ Там само. — С. 68.

імперії. Кожен з його складників — Великоросія, Білорусь та Україна — то комбінаторика на когнітивній мапі М. Грушевського трьох географічних орієнтацій, жодна з яких не є «чистою»; Україна презентована як Південний Захід, Білорусь — як Північний Захід, а Росія — як Північний Схід, окреслюючи свою приналежність і до ментального простору північних цивілізацій, а також — східних. І в обох своїх просторових іпостасях позиціонується як загроза територіальній окресленості України.

По-друге, маємо зупинитися на двох специфічних рисах «Італії», які повинні бути враховані для розуміння топічних характеристик ідеального історичного простору цієї країни у зображенні М. Грушевського.

Насамперед те, що за життя М. Грушевського Італія отримала незалежність й мала слугувати орієнтиром успішного досягнення національних завдань певної європейської нації. У просторовому вимірі така реалізація виглядала як вдала спроба символічної секуляризації Півдня (Італії) від влади Півночі (Австрії). І з таких перспектив Рим, якому вдалося згуртувати навколо себе італійські землі, як політичний центр Італії являв собою символ переможної ходи Півдня (Італії) проти Півночі (Австрії). Ця нова роль Риму як Півдня тільки почала проступати й була актуалізована за життя М. Грушевського — на фоні двох інших, традиційних усталених «топосів», що визначали італійське розташування — Заходу та Півночі.

Треба також не забувати стару подвійну конотацію, що її містив «Рим» у межах російської імперської культури, серед іншого — історіографічної. Він одночасно виступав у двоякій ролі: у негативному контексті — для позначення релігійної (духовної) влади ворожої (католицької) цивілізації, тобто «Заходу», а також як взірць абсолютної влади імперської столиці над провінціями з претензією на світове панування, як орієнтир для Москви у слогані «Москва — третій Рим» і, як показали Ю. Лотман та Б. Успенський, — також і Петербурга⁶. Так що Рим з самого початку виступав симуляком двох імперських столиць — Москви і Петербурга — і у такому вигляді, у текстах М. Грушевського, міг розглядатися як влада Півночі (Петербурга — Москви) над Півднем (Києвом).

Власне, ця остання, найстаріша для російської імперської культури «північна» орієнтація «Риму» (Москви — Петербурга) стосовно «Києва», при конструюванні ідеального простору «Італії»

⁶ Лотман Ю.М. Отзвуки концепции «Москва — третий Рим» в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) / Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский // История и типология русской культуры. — СПб., 2002. — С. 352–354.

(України) нас цікавить найбільше, хоча б з причин того, що вона на сьогодні, попри свою традиційність, є найменше виявленою й дослідженою. Протиставлення Неаполь / Рим структурно відповідало взаємодії іншої пари міст, що на ментальній мапі М. Грушевського розташовувалося за тим самим вектором: йдеться про «південний» центр (Київ), котрий в історичній перспективі також протистояв «Риму» («третьому Риму» — Москві). Власне, Неаполь й виступав своєрідним симуляком Києва, Півдня, певним символом міста, яке, попри свою величну історію, за життя М. Грушевського залишалося «містом без історії», сучасна історія якого була підпорядкована «третьому Риму», Півночі. Причому, модельні характеристики цих «споріднених міст» — історична роль Неаполя і Києва — збігалися: «В середині української землі, її одвічним осередку Київі, десь в VIII чи IX віці по Христі, приблизно одинадцять віків тому зав'язалося державне життя. Князі і владуща... Вони об'єднали навколо себе всі краї, залюднені полудневими, українськими племенами, підбили їх під свою владу, а також і ті північні племена, з яких потім пішов народ білоруський і великоруський. Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Відси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все се поширювалося в один народ, в одно національне тіло тих давніх окремих українських племен і областей. Воно поширювалося з Києва по українських землях і положило перший початок об'єднанню також і по інших приналежних землях, великоруських і білоруських»⁷.

Ці, присвячені історії Києва, рядки М. Грушевського написав через кілька років після вищенаведеного «аналогічного» опису Неаполя у тексті «Всесвітньої історії».

Один з «варварських» спадкоємців античної традиції Йордан у праці «Про походження та діяльність гетів», позначаючи острівні кордони Великобританії, застосував «геометричний» спосіб репрезентації території, вдавшись до фігури «трикутника»: «Тепер... розповім про острів Британія... До опису її розташування ми й переходимо, оскільки сприйняли свідчення про неї від грецьких та латинських авторів. Більшість з них вважає її такою, що походить на трикутник...»⁸ (курсив мій. — В.В.).

Трикутник як фігуру прописування великомасштабних географічних просторів та,

⁷ Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 40.

⁸ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — СПб., 1997. — С. 64–65. Як відомо, на мапі Птолемея, до якої мав доступ Йордан, Британія нагадує собою трикутник, розтягнутий вздовж узбережжя Європи аж до берегів Іспанії.

відповідно, як спосіб конструювання геометричних когнітивних мап без особливих зусиль можна знайти також у працях М. Грушевського. І позначає він «трикутником», серед іншого, територію первинної литовсько-слов'янської колонізації. Так, в «Очерке истории украинского народа» М. Грушевський зазначає: «У цьому *трикутнику*, який обмежується лінією Вісли на Заході, морем на півночі, на Півдні займає області середнього Дніпра й Дністра, а на сході басейн Дніпра... з найбільшою вірогідністю треба шукати слов'янсько-литовську територію перед розселенням...»⁹.

Цей трикутник являв собою незмінну фіксовану форму геометричної репрезентації, цупке поєднання «рівня репрезентації» та «рівня референції», «форми» і «географічної території», що не залежала від контекстів. Він «мандрував» від одного тексту М. Грушевського до іншого у вигляді своєрідного «золотого еквіваленту» форми. Перед тим, як з'явитися в «Очерке истории украинского народа» (1904 р.), цей «трикутник» виявив свої контури у «Спірних питаннях староруської етнографії» (1903 р.): «Київ, Чернігів, Переяслав, сей полянсько-сіверянський трикутник, — то підстава політичного й культурного життя старої Русі, від перших докладніших звісток про неї (початків Х в.). Його зав'язання раніше за всі історичні звістки»¹⁰. Власне, у цьому тексті він повстав як «полянсько-сіверянський трикутник Русі» — поєднання трьох значимих міст — Києва, Чернігова та Переяслава. Така «етноплемінна» «українська» форма означення «внутрішньої» («полянсько-сіверянської») «закритої» «геометричної» Русі «трьох міст» — чітко окресленого історичного об'єкту, просторово візуалізованого межами трикутника, протиставлялася імперській «геополітичній» семіотиці «відкритої» «зовнішньої» Росії — ментальній єдності «трьох територій» Великої, Малої та Білої¹¹ Русі, простір якої був розпорошений й мав слугувати легітимації влади імперських «міст-центрів» — Москви і Петербурга, що, як два «зовнішні» міста, протистояли Києву.

Власне, «трикутник Русі» виступав *символічним центром* ідеального історичного простору (як України, так і світу).

Потреба конструювання геометричного типу когнітивних карт й сенс самої гри М. Грушевського полягає у об'єктивації — процесі перетворення «географічного» простору на «історичний»: завдяки такій техніці картографічної візуалізації

⁹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1906. — С. 22.

¹⁰ Грушевський М.С. Спірні питання староруської етнографії / М.С. Грушевський // Статті по славяноведенью. — Вып. I. — СПб., 1904. — С. 312.

¹¹ Грушевський М.С. Велика, Мала і Біла Русь / М.С. Грушевський // Український світ. — 1992. — № 1. — С. 16–17; № 2. — С. 20, 29–31.

«історичного простору» конструюється «ідеальний об'єкт» історичного дослідження, яким можна оперувати як «річчю». Такого роду об'єктивація «історичної» території знаходить своє виправдання у тій формі позитивістської наукової раціональності, яку на початку ХХ ст. в соціології проголосив Е. Дюркгайм, закликаючи розглядати «соціальні факти як речі». Так відбувається перетворення простору на річ — на сконструйований за правилами «геометрії» історичний «об'єкт», котрий проявляється як ідеальна проекція певної «геометричної фігури». Такий рух являв собою форму регресивної (дитячої) психологічної¹² стратегії: апелював до відповідного перцептивного мислення¹³. Отже, перетворення «тексту» на «простір», а «простору» на «річ» — сконструйований за геометричними правилами «об'єкт», який стає «ідеальним історичним об'єктом», наділеним всіма математичними якостями геометричної фігури, — такий сенс позитивістського освоєння історичного простору, до якого вдався М. Грушевський.

Нагадаємо, що одним з его-нарративів, у якому М. Грушевський встановив ієрархічні зв'язки між історичним простором України, Києвом та власною тілесністю, була його «Автобіографія» (у «списках» 1906 та 1926 рр.).

¹² Швейцарський дитячий психолог і епістемолог Ж. Піаже презентував свою модель формування просторових (в т. ч. «геометричних») уявлень дитини і те, як вони співвідносилися зі стадіями розвитку «геометрії». Його базова теза полягала в тому, що формування просторових уявлень дитини являє собою реверсивний рух стосовно звичних для наукознавства стадій становлення геометрії як науки: «Порядок розвитку ідей дитини у галузі геометрії здається зворотнім порядку їх історичного відкриття. Наукова геометрія розпочинається з системи Евкліда (що потрактовує фігури, кути), розвивається у XVII ст. у так звану «проективну геометрію» (що має справу з проблемами перспективи) й, насамкінець, у XIX ст. приходиться до топології (що описує просторові відношення у загальному якісному вигляді, наприклад, різницю між відкритими й замкнутими структурами, зовнішнім та внутрішнім, близькістю й розділенням). Дитина починає з останнього: її перші геометричні відкриття є топологічними. У віці 3-х років вона легко розрізняє відкриті й замкнені фігури... Лише значно пізніше — по тому, як дитина оволодіє топологічними відношеннями, вона почне розвивати свої поняття евклідової та проективної геометрії» (Див.: Піаже Ж. Как дети образуют математические понятия / Ж. Піаже // Вопросы психологии. — 1966. — № 4. — С. 123).

¹³ Р. Доунз (Downs R.) та Д. Сті (Stea D.) розвинули це базове для когнітивної психології розрізнення між «простором об'єктів» (експериментальним лабораторним простором) та «простором навколишнього середовища» (зовнішнім лабораторним простором географів) у концепції «маломасштабних просторів» (перцепційних просторів) та «великомасштабних просторів» (трансперцепційних). (див.: Downs R.M., Stea D. Mapsinminds: reflections on cognitivemapping. — N.-Y, 1977).

Київ на ментальних мапах, котрі можна візуалізувати в «Автобіографії», повставав як: 1) місце проживання історика, насамперед, т. зв. «перший київський період» (1886–1894 рр.), а відтоді — як знайомий комфортний для тіла топос; 2) як інтелектуальний ландшафт, пов'язаний з університетським простором (у період навчання в університеті Св. Володимира) та мережею різних інтелектуальних київських гуртків. Але також і насамперед, — 3) як символічний центр України, перебування в якому усвідомлювалася М. Грушевським як певна культурна місія — місія з децентрації й розширення її символічної території. Від вдалого виконання цієї місії залежало «окреслення» внутрішньої символічної території України по осі Центр / Захід, великою мірою залежала поява на колективній ментальній мапі «внутрішнього вжитку» нового центру — Львова, що встановлює свій символічний зв'язок з інтелектуальним ландшафтом Києва особисто через його, М. Грушевського, діяльність та переміщення. Історик, як частка київського інтелектуального ландшафту, мав вписатися й в інший інтелектуальний ландшафт — Львівського університету — та окреслити його заново.

Отже, топос Львова конструюється в «Автобіографії» історика не просто як типове «місто-мрія», пов'язане з отриманням усіх тих соціальних, моральних, економічних і професійних дивідендів, яке несло у собі безперечне кар'єрне зростання вченого-магістра, що мав отримати посаду професора у престижному імперському вузі у неповні 30 років й очолити наново відкриту кафедру історії. Звичайно, традиційним від'ємним сальдо такого переїзду була потреба у численних адаптативних стратегіях, пов'язаних з освоєнням нового простору, — від турботи про комфорт тіла (створення нового побутового простору — цікаво читати тут листування історика з львівським інтелектуальним очільником О. Барвінським, у якому М. Грушевський пише про свою звичку спати на подушці з морською травою, про необхідний мінімум стільців у кімнаті, а також про інші вимоги, серед яких не останніми були — подалі від сміттєзвалища та ближче до роботи) до необхідності вдало вписуватися в нову галицьку інтелектуальну субкультуру (завдяки певним стратегіям самопрезентації, які було проаналізовано у нашому тексті «Від самопрезентації до методології»¹⁴).

Переїзд історика з Києва до Львова — це не проста зміна місця роботи з менш престижного на більш престижне порівняно молодого амбітного та обдарованого інтелектуала. Ця зміна

¹⁴ Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського / В. Ващенко. — К.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 64–72.

прописується істориком у «Автобіографії» як заміна символічного центру України — проект «створення омріяного центру культури» на її територіальній периферії — на Заході. Оскільки, як нам відомо, конструювання ментальних мап і цілісної символічної території здійснюється часто-густо у межах універсальних міфічних структур, то залишається з'ясувати, які універсальні міфи були задіяні вченим для цієї операції символічної децентрації (детериторизації) та конструювання цілісної ментальної мапи України по осі Центр — Захід.

Йдеться про дві топографічні, переплетені одна з одною, стратегії конструювання історичного простору України: класичний універсальний міф, пов'язаний з античною традицією, — «прометеїв міф» й модерністську стратегію, пов'язану з символічною топографією тіла історика.

У тексті «Автобіографії» трансформація структур античного «Прометеевого міфу» у створений М. Грушевським різновид модерністського «Прометеевого міфу» України проходила через мову власного тіла інтелектуала — через модерний дискурс неврастенії. У побудованому істориком новітньому міфі освоєння історичного простору «культурний герой» (Михайло Сергійович), наслідуючи місію Прометей, також страждає за те, що передав «освітній вогонь» «бога-патріарха» (В. Антоновича), з центру (Києва) на периферію (Львів) — у місто, яке внаслідок акту такого «вогняного» транзиту має отримати статус культурного центру — західного культурного форпосту символічної території України. Проте внаслідок такої дії «героя-інтелектуала» у повній відповідності з «Прометеевим» міфом наступає тілесне страждання інтелектуала як покарання (за усіма правилами новітнього європейського жанру написання автобіографій епохи *fin-de-siecle*) симптомами модерної хвороби («неврастенії»). І власне вона, ця хвороба, визначала як подальше фізичне освоєння вченим нового європейського історичного простору (подальша подорож Михайла Сергійовича зі Львова у Європу, як зазначав сам історик, переслідувала терапевтичну мету покращення його здоров'я), так і поглиблене знайомство інтелектуала з неміським, неурбаністичним «сільським» топосом (М. Грушевський, виконуючи загальноприйняті приписи лікарів того часу, купив собі ґрунт за Львовом, щоб позбутися міського гамору та, одночасно, симптомів неврастенії).

Якщо зіставити те, яким був протест тіла героя на виконання його «культурної місії» з сенсом самої цієї місії, зіставити символічний топос тіла історика з відповідною конструкцією історичної території України в «Автобіографії», то можна виявити цікаві закономірності. На переміщення «тіла героя» («Прометеева вогню») з центру (Києва — «головного міста») на периферію

(Львів), фізичне тіло історика відповідає переміщенням «внутрішнього вогню» («жару — прилив крові») з «периферії» до «символічного центру» («голови» Михайла Сергійовича) й припиненням праці історика. Так топос тіла інтелектуала підключається до розмітки ним символічної території України, а протестна мова його тіла програмує неминучість повернення інтелектуала до комфортного центру — Києва, що й відбудеться пізніше — у так званій «другий Київський період» його біографії.

Таким чином, на ментальних мапах М. Грушевського топос Києва окреслюється ним як «вісьове місто» — «уявна точка», навколо якої здійснюється центрація та розгортання: а) як життєвого біографічного простору (у синхронічній перспективі) історика, так й б) історичного простору (у діахронічному зрізі). Сам цей вісьовий топос Києва як життєвого біографічного простору, якщо залучити базовий психокласифікатор «фантазія-реальність», повстає для М. Грушевського:

1) як «місто-мрія» (під час навчання у Тифліській гімназії — як літературний образ);

2) «місто-резиденція» (місце реального проживання — час навчання в університеті Св. Володимира — як габітус М. Грушевського);

3) «місто — омріяний реальний політичний центр» (столиця УНР та Радянської України) — як місце набутої та втраченої сили.

Вісьовий топос Києва як центру історичного простору залежав від задіяного істориком способу репрезентації й, відповідно, — від стратегій конструювання ним ментальних мап.

До них належали взаємопов'язані й авторитетні для імперської російської культури дві діахронічні та дві синхронічні стратегії.

1. Міфологічна («класична-давньогрецька») — у межах універсального «Прометеевого міфу» (України) та інтегрованої в його структури «школи Антоновича». Образ Києва тут формується як сакральний центр міфічного простору, в якому зберігається «істина-вогонь Прометейя» (В. Антоновича) і який учні історика-патріарха — М. Грушевський та Д. Багалій — переносять до Львова та Харкова у відповідності з уявленнями про інші символічні центри на ментальній мапі України (по осі «Захід-Схід»).

2. «Body politic» («модерністська») — у структурі наукового неврастенічного дискурсу епохи Fin-de-siecle. Образ Києва тут прописується як відповідний аналог тілесності історика — як вражена неврастенією «голова» («головне місто»), «вогонь» якої («жар та приливи крові») вимагає відповідного життєвого стилю М. Грушевського, що забезпечить відтік крові на периферію тіла (аналог переїзду історика на периферію — до Львова). Ця стратегія забезпечує конструювання ментальної мапи історика за принципом

ототожнення тіла М. Грушевського та символічної території України. Обидві ці стратегії прописані в его-нарлативі Грушевського — «Автобіографії».

3. Геополітична — на ментальній карті Європи («класична-сучасна»). Київ тут прописується як модель історичного «Півдня» Європи — аналог Неаполя в історії Італії, котрий протистоїть «Півночі» — Риму (Москві — Петербургу), яка прописана у тексті «Всесвітньої історії».

4. Геометрична. Київ як вершина закритого «магічного трикутника» внутрішньої Русі (разом з Черніговом та Переяславом), що протистоїть (як концепція союзу давньогрецьких міст-полісів) відкритій імперській концепції (триєдиного російського народу). На цій ментальній мапі образ Києва прописується як топос «міста-спадщини», наділеного абсолютним символічним історичним капіталом, за який точиться постійна боротьба, прописується в «Історії України-Руси» та статті «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Отже, ментальна географія доби Модерну активно використовувала залишки «античних» стратегій репрезентації великомасштабних територій. Михайло Грушевський, історик епохи fin-de-siecle, вихованець класичної гімназійної / університетської («філологічної») освіти з її культовим ставленням до елліністичної культури — залучав ці стратегії як авторитетний легітимуючий засіб конструювання історичної території України та її центра — Києва. Зрозуміло, що ці античні стратегії були відірвані від своїх первинних сенсів й мали функціонувати в умовах іншої, модерної структури знаку та у нових контекстах (наприклад, «Прометейв міф» — у просторі символіки модерністської неврастенічної тілесності).

Проте, незалежно від задіяної стратегії конструювання історичної території України, відправним пунктом для такої інтелектуальної процедури спатіалізації виступав її символічний центр — Київ. І якщо православні книжники XVII ст. з метою політичної актуалізації «київської спадщини» задіяли універсалістські середньовічні концепції, щоб, надавши Києву відповідного символічного значення, зробити його однією із значимих точок історичної гравітації російського імперського (релігійного, цивілізаційного, культурного) простору, то М. Грушевський, поставивши за мету у боротьбі за «київську спадщину» деконструювати «середньовічні» схеми імперського історіописання, звернувся до дохристиянських, античних «полісних» стратегій репрезентації історичного простору, у своєрідний спосіб перетравлених епохою Модерну. Так, «геометрична» «полісна» стратегія побудови когнітивних мап дала можливість істориком репрезентувати відповідний історичний простір як трикутник міст-«полісів» історичної Русі (Києва-Чернігова-Переяслава) та легітимізувати права України на

спадщину Русі і протистояла імперській стратегії репрезентації історичного простору як сукупності «трьох територій». Різновид античного «прометеєвого міфу» дозволяв М. Грушевському легітимізувати кордони сучасного культурного

простору України по осі Центр / Захід як території, що визначається зв'язком двох міст — Києва та Львова.

ДЖЕРЕЛА

1. Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського / В. Ващенко. — К. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. — 323 с.
2. Грицак Я. «Яких-то князів були столиці в Києві?»: До конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки / Я. Грицак // Україна модерна. — Львів, 2001. — Т. 6. — С. 77–95.
3. Грушевський М.С. Велика, Мала і Біла Русь / М.С. Грушевський // Український світ. — 1992. — № 1. — С. 16–17. — № 2. — С. 20, 29–31.
4. Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді: у 6 ч. / М. Грушевський; ред. О. Рибалко. — К. : Українознавство, 1996. — Ч. 2. — 87 с.
5. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский. — СПб. : Общественная польза, 1906. — 512 с.
6. Грушевський М.С. Спирні питання староруської етнографії / М.С. Грушевський // Статті по славноведенью. — СПб., 1904. — Вып. I. — С. 305–321.
7. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М.С. Грушевський. — К. : Т-во «Знання України», 1991. — 240 с.
8. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / вступ. статья, пер., коммент. Е.Ч. Скржинской. — СПб. : Алетейя, 1997. — 512 с.
9. Лотман Ю.М. Отзвуки концепции «Москва — третий Рим» в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) / Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский // История и типология русской культуры. — СПб., 2002. — С. 352–354.
10. Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років // Н. Яковенко // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. 4. — К., 1995. — С. 52–75.

REFERENCES

1. Vashchenko V. Vid samoprezentatsii do metodolohii: psikhobioistoriohrafichnyi vymir prostoru istoriopysannia M. Hrushevskoho / V. Vashchenko. — K. : Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu, 2007. — 323 s.
2. Hrytsak Ya. «Yakykh-to kniaziv byly stolytsi v Kyievi?»: Do konstruiuvannia istorychnoi pamiaty halytskykh ukrainsiv u 1830–1930-ti roky / Ya. Hrytsak // Ukraina moderna. — Lviv, 2001. — T. 6. — S. 77–95.
3. Hrushevskiy M.S. Velyka, Mala i Bila Rus / M.S. Hrushevskiy // Ukrayinskyi svit. — 1992. — № 1. — S. 16–17. — № 2. — S. 20, 29–31.
4. Hrushevskiy M.S. Vsesvitnia istoriia v korotkim ohliadi: u 6 ch. / M. Hrushevskiy; red. O. Rybalko. — K. : Ukrainoznavstvo, 1996. — Ch. 2. — 87 s.
5. Grushevskiy M.S. Ocherk istorii ukrainskogo naroda / M.S. Grushevskiy. — SPb. : Obshchestvennaya polza, 1906. — 512 s.
6. Hrushevskiy M.S. Spirni pytannia staroruskoi etnohrafii / M.S. Hrushevskiy // Statyi po slavyanovedeniyu. — SPb., 1904. — Vyp. I. — S. 305–321.
7. Hrushevskiy M.S. Khto taki ukraiyntsi i choho vony khochut / M.S. Hrushevskiy. — K. : T-vo «Znannia Ukrainy», 1991. — 240 s.
8. Iordan. O proiskhozhdenii i deyaniyah getov / vstup. statya, per., komment. E.Ch. Skrzhinskoy. — SPb. : Aleteya, 1997. — 512 s.
9. Lotman Yu.M. Otvzuki kontseptsii «Moskva — tretiy Rim» v ideologii Petra Pervogo (K probleme srednevekovoy traditsii v kulture barokko) / Yu.M. Lotman, B.A. Uspenskiy // Istoriya i tipologiya russkoy kultury. — SPb., 2002. — S. 352–354.
10. Yakovenko N. Simvol «Bogohranimogo grada» u kyivskiy propahandi 1620–1640-kh rokiv // N. Yakovenko // Mediaevalia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idey. — T. 4. — K., 1995. — S. 52–75.

Владимир Ващенко

**ИСТОРИК И СТРАТЕГИИ КОНСТРУИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА:
КИЕВ НА МЕНТАЛЬНЫХ КАРТАХ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО**

В статье исследуются стратегии прописывания Михаилом Грушевским исторического пространства Украины в контексте центрации вокруг «осевого города» — Киева, наделенного символическим капиталом. Установлено, что такая центрация осуществлялась историком в рамках «классической» («Прометеева мифа» Украины), формально-научной (геометрической — «треугольник Руси»), модернистской («неврастенической») и геополитической («Неаполь-Рим») стратегий.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, Киев, ментальные карты, стратегии, историописание.

Volodymyr Vashchenko

**HISTORIAN AND HISTORIC ENVIRONMENT DESIGN STRATEGIES:
KYIV ON MYKHAILO HRUSHEVSKYI'S MENTAL MAPS**

The article examines Mykhailo Hrushevskyi's strategies of historical environment of Ukraine in the context of centralization around the "axial city" — Kyiv, endowed with symbolic capital. It is established that such centralization was carried out by the historian in the "classic" ("Promethean myth" of Ukraine), the formal scientific (geometrical — "triangle of Russ"), modernist ("neurasthenic") and geopolitical ("Naples-Rome") strategies.

The author concludes that Kiev, as "axial city", is an imaginary point around of centralization and life maximization of the historian biographical space and historical environment in total. It is proved in this article, that the historian, who had pursued the «classical education (high school / university), used elements of "antique" strategy of large-scale representation of the territories as a means of legitimizing of the construction of the history of Ukraine Kyiv as its center.

In the struggle for "Kyiv heritage" M. Hrushevskyi fought for the separation of "medieval" and imperial historiography schemes. To do this, he searched for the answer in ancient "polis" strategies of representation of the historic space, but interpreted them according to the requirements of the modern era. "Geometric polis" strategy of cognitive maps allowed the historian to present historical environment as a triangle of "towns-policyholders" of historical Russ (Kyiv — Chernihiv — Pereiaslav). This concept opposed to the imperial strategy of the historical representation of the space as a set of «three areas». Using the ancient "Promethean myth", M. Hrushevskyi managed to delimit contemporary cultural space of Ukraine along the Center / West axis.

Key words: Hrushevskyi, Kyiv, mental maps, strategies, historiography.

Дата надходження до редакції: 8 червня 2016 р.

Віталій Щербак

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА РУШІЙНІ СИЛИ «ХМЕЛЬНИЧЧИНИ»

У статті проаналізовані передумови, причини та рушійні сили Визвольної війни в Україні 1648–1657 рр., викладені у праці Михайла Грушевського «Історія України-Руси». Акцентується увага на джерелах, використаних вченим для висвітлення питання.

Ключові слова: Михайло Грушевський, передумови, причини, рушійні сили війни, джерела.

При дослідженні ранньомодерної історії України насамперед підлягають аналізу здобутки авторів позитивістського напрямку, який хронологічно співпав із становленням вітчизняної науки. Проте, з появою новітніх методів історичного пошуку, нерідко характеристика праць першого етапу наукових студій перетворюється на критику. Особливо промовисто вона звучить у постмодерністських дослідженнях, де войовничий антитрадиціоналізм супроводжується відвертою зневагою до фундаторів національної науки.

Цілком закономірно, що з розвитком наукових знань оцінки різних історичних подій та явищ трансформуються, подаються відповідно до рівня методологічного інструментарію. Проте застосування інновацій не завжди призводить до нових підходів щодо осмислення минулого. Видається, що нерідко декларації «новітніх досягнень» робляться виключно з кон'юнктурних міркувань. Яскравим прикладом є звернення до однієї із найвизначніших подій в історії українського народу — Визвольної війни 1648–1657 рр.

Не одне покоління вітчизняних дослідників за різних політичних обставин намагалося охарактеризувати складні і суперечливі явища бурхливого десятиліття, пропонуючи відповідну термінологію та періодизацію¹. У результаті на сьогодні існує декілька його оціночних визначень: від «Хмельниччини» та «Козацького повстання» до «Української національної революції». Проте пошуки «нового» не увінчалися особливими успіхами по суті питання, про що яскраво свідчить аналіз передумов, причин та рушійних сил

повстання 1648 р., висвітлених у 8-му томі праці Михайла Грушевського «Історія України-Руси». Означене і є завданням даного дослідження.

Характеризуючи десятиліття так званого «золотого спокою» в Україні 1638–1647 рр., вчений звертає увагу на політичні чинники такої «стабільності», а саме зростаючій ролі шляхти, яка зуміла заблокувати ініціативи короля Речі Посполитої Владислава IV щодо проведення військових кампаній проти султанської Туреччини, в ході яких мало б використовуватися Військо Запорозьке. Відповідно участь козацтва у таких акціях сприяла б його консолідації і можливій постановці питання про ліквідацію дискримінаційних засад «Ординації» 1638 р.

Грушевський зазначає, що постанова «Ординації» не допускала козацького самоуправління і виборності та цілком контролювалася владою Речі Посполитої. У грамотах Владислава IV королівський комісар та полковники «Війська Запорозького» призначалися, як правило, «до живота свого» або ж назавжди, тобто трактувалися нарівні з іншими адміністративними державними урядовцями. Нижчі посади — сотників, осавулів, отаманів визначалися комісаром і перебували у повній від нього залежності. З метою суцільного контролю над реєстровими до полків вписували також польських жовнірів. Найприкрішою у цій справі була залежність шляхетської козацької старшини від руських магнатів та державців. Це не лише ускладнювало незалежність козацтва від урядників за місцем проживання, але й, навпаки, призводило до підтримки старшин старостами та підстаростами у конфліктах з рядовими козаками. Для підтвердження даної тези М. Грушевський наводить листа Б. Хмельницького до короля, в якому пояснює причини повстання: «Панове полковники наші, будучи рукодайними слугами панів сенаторів, не тільки щоб мали боронити нас від таких бід і напастей, які чинили козакам пани старости й державці українські, але ще против нас

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995–1998. — Т. 8–10; Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський // Твори. — Т. 2. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія, 1980; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; Смолій В. Українська національна революція 1648–1676 рр. / В. Смолій, В. Степанков. — К., 2009.

же допомагають панам урядникам»². Як наслідок такого становища багато козаків були позбавлені власних земельних угідь та притягнені до юрисдикції старостинської адміністрації. Численні козацькі петиції та скарги, в тому числі й на ім'я короля про порушення законодавства залишалися без відповіді.

Важливим сегментом у висвітленні М. Грушевським передумов Визвольної війни є характеристика колонізаційного руху українського населення на територію Лівобережжя. За десятирок років осадництва на благодатних землях з'явилися сотні нових поселень, як правило слобід, що зумовило своєрідне підняття цілини. «Десятиліття се, — писав М. Грушевський, — було апогеєм колонізаційних здобутків польської шляхти, і вона дивилася на них, як на свою велику заслугу»³. Одночасно вчений зауважує про зростання соціальної напруги в Україні, наводячи цитату із праці французького військового інженера і письменника Гійома Левассера де Боплана: «Шляхта живе як в раю, а селяни як в чистилищі, а як ще селянам трапиться попасти в неволю лихому панови, — їх становище гірше від галерних невільників, і ся неволя багатьох з них змушує до утечі, а найбільш відважні йдуть до запорожців»⁴. Хоча сам Боплан не вбачав зв'язку між означеним становищем селян і козацьким повстанням в Україні.

Колонізація мала двоякий характер, з одного боку — прагнення козаків знайти нові місця для проживання після придушення повстання 1637–1638 рр., а селян — уникнути покріпачення. З іншого — уряд Речі Посполитої заохочував освоєння «східних кресів» з погляду економічного зиску. На цьому поприщі особливо відзначилися магнати Микола Потоцький, Олександр Конецпольський та Ярема Вишневецький, чий маєтності охоплювали значну частину території Лівобережної України.

Четвертим поважним чинником суспільного життя напередодні «Хмельниччини» М. Грушевський вбачає конфесійний. Ухвалені королем Владиславом IV у 1633 р. «Статті для заспокоєння руського народу», якими легалізувалися православна церковна ієрархія, реалізовувалися в життя новим київським митрополитом Петром Могилою. Незважаючи на спротив уніатів, він провів ряд реформ по впорядкуванню церковного життя. На київському православному соборі 1640 р. було узгоджено системний виклад основних засад православного вчення, яке згодом набуло офіційного статусу під назвою «Православне сповідання віри». У 1646 р. був

опублікований «Требник», тобто виклад молитов, священнодій, чинопослідувань, які стосувалися виконання різноманітних таїнств і треб православних. Освітня реформа П. Могили полягала в тому, щоб, оберігаючи вітчизняні здобутки, створити сприятливі умови для досягнення тогочасних європейських культурних надбань. На переконання М. Грушевського, «могилянська доба» була вершиною «сили і значіння православної церкви в Польській державі, епохою великої самопевності, свідомости своєї сили і далекосяглих надій православної ієрархії»⁵.

При з'ясуванні причин всенародного повстання в Україні 1648 р., яке М. Грушевський називав «Хмельниччиною», дослідник слушно звертається до наявних джерел. Насамперед наводиться аргументація з твору другої половини XVII ст. «Літопису Самовидця»: «Початок і причина війни Хмельницького єсть єдино от ляхов на православіє гоненіє і козаков отягощеніє. Тоді бо у них (реєстрових козаків. — В.Щ.) всякі вольности однято: одних повиписовано, і як вони не хотіли (бо не звикли були) панщину робити, то їх на службу замкову обернено»⁶. Тобто тисячі козаків, які прислужилися Речі Посполитій у Смоленській війні (1632–1634), не визнавалися «людьми лицарськими», а урядовці змушували їх до незвичних господарських робіт.

Друга причина означена соціальним визиском «поспільства» — українських селян та міщан. Самовидець наголошував: «були над ними вимисли великі, від старостів, намісників та жидів, чого Україна не звикла терпіти. Бо самі державці на Україні не мешкали, тільки уряд держали, тому про кривди посполитих мало знали»⁷. Дійсно, більшість урядників проживала далеко від підпорядкованих їм територій і не мала наміру перейматися деталями розвитку тамтешніх соціальних відносин. Головним для них було отримання економічного зиску.

Завершення Самовидцем переліку причин повстання зводиться до повторення ролі конфесійного чинника: «Також у вірі руській була «помішка» велика від уніатів і ксьондзів, бо вже не тільки в Литві та на Волині, але й на Україні унія почала брати гору... А найгірше глузування і угиск терпів нарід руський від тих, котрі з руської віри прийняли римську віру»⁸, тобто ренегатів.

Відзначаючи логічну схему представлених Самовидцем причин повстання 1648 р., М. Грушевський наголошував на її походженні з козацького середовища і широкому розповсюдженні в Україні другої половини XVII ст.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — С. 133.

³ Там само. — С. 43.

⁴ Там само. — С. 119.

⁵ Там само. — С. 112.

⁶ Там само. — С. 79.

⁷ Там само. — С. 80.

⁸ Там само. — С. 80–81.

Щоправда, порядок причин повстання дуже різнився у матеріалах, що збереглися, і нерідко містив перелік особистих кривд від старостинських урядників, яких зазнавали козаки. Аналогічні мотиви перейшли й до праць так званих «козацьких літописів» першої половини XVIII ст. Григорія Грабянки та Самійла Величка, що використовуються як джерела ранньонової доби.

Задля об'єктивності М. Грушевський наводить свідчення причин повстання з протилежного табору. Так польський шляхтич Ян Кушевич, аналізуючи листи Б. Хмельницького до реєстрових козаків, вказував на «нищення польськими вояками козацького і селянського майна... на служби, повинності і роботи, що проти давнього звичаю накладаються на козаків»⁹. Йдеться про тяжкі наслідки військових леж для цивільного населення та нехтування соціальним статусом реєстрового козацтва.

Схожі мотиви звучать і у праці польського письменника Веспасіана Коховського, де поряд із релігійними причинами повстання приводяться соціальні: «Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік і інші підданські повинності, які здавна відбувалися і зносилися... немилосердні зборщики немилостиво виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирність жидів, що з кривдою людности з прикрою своєю вигадливістю вишукували різні доходи, або брали на відкуп горівчану монополію і стягали на себе ненависть, яку мусли потім окупити смертю»¹⁰. При цьому Коховський наголошував, що: «Пани не мають границь своїй жорстокости, і виливши весь запас ярости своєї на голови невинних підданих, напускають на них військо, удаючи їх бунтівниками»¹¹. Тут же зазначається про звірства жовнірів коронного війська при сприянні місцевих урядовців на лежах в селах Подніпров'я, які звинувачували населення в непокірності: «Вони прозивали козаків хлопами, били їх, грабили їх майно, безчестили їх жінок, полишених чоловіками, а потім, відходячи, замикали їх в хатах разом з дітьми і, обложивши соломою, так палили, немов щурів»¹².

Інший акцент робився у поемі Самуеля Грондського «Wojnadomowa», де розповідь про утиски урядовцями козаків доповнюється розлогим абзацом про гоніння на православних: «всякими способами призводили попів до того, аби помалу перетягали народ на римську віру, за поміччю її унії з грецькою, а кого не могли привести до того спокійними і ласковими способами — силкувалися змусити до того силою, забіраючи непокірних до в'язниць, інших віддаляли

від урядів, а на їхнє місце настановляли инакших, подібних убранем, але дуже відмінних доктриною, і всяку власть і суд присвоїли над ними, під намовами честних патрів єзуїтів. Все се надзвичайно роздражнювало всіх, так що вони жадібно чекали тільки нагоди скинути з себе ярмо»¹³. Одночасно описуються і селянські кривди: «Нарід руський тим способом утіснявся — синів їх пани змушували до різних служб, а тим часом від батьків їх звичайним способом вимагали роботи і чиншів... селянські повинності зростали з дня на день по більшій частині тому, що віддавалися в аренду жидам, а ті не тільки видумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суд над ними присвоїли собі»¹⁴. Тобто йдеться про зростання економічного визиску, в якому особливо потворними були аренди.

Ще більш рельєфно, на переконання М. Грушевського, окреслювалися соціальні та національні причини козацького повстання у жидівського мемуариста Натана Ганновера. Окрім вказівки на католичення української аристократії та утисків реєстровців, він так характеризує становище основної частини населення: «Решта бідного руського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а сі обтяжали його... Шляхта накладала на нього великі тягарі, декотрі шляхтичі страшними способами змушували до переходу на пануючу віру»¹⁵. Картина, змальована мемуаристом, котрого важко запідозрити у прихильності до українців, є яскравим свідченням поглиблення соціальних суперечностей у тогочасному суспільстві.

Близькими до означених причинами повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького є інші свідчення сучасників, що наводить М. Грушевський, зокрема, московського купця Кунакова, королівського секретаря Ієроніма Піночі та львівського каноніка Юзефовича. При цьому М. Грушевський підкреслює, що «релігійний мотив був найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення повстання в очах своїх і чужих... навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже реальний і могутній, губиться поза ріжними спеціальними загостреннями, так, що ніде майже не виступає у весь зріст, а мотив національний, теж без сумніву дуже напружений, підмінюється конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюється афоризмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який об'єднував різні класові чи конфесійні суперечности на спільнім національнім ґрунті»¹⁶.

⁹ Там само. — С. 82.

¹⁰ Там само. — С. 120–121.

¹¹ Там само. — С. 82–83.

¹² Там само. — С. 127.

¹³ Там само. — С. 83.

¹⁴ Там само. — С. 120.

¹⁵ Там само. — С. 119.

¹⁶ Там само. — С. 116–117.

Зрештою, вчений робить узагальнений висновок про переддень великого повстання в Україні, коли: «Все зв'язувалося в один безконечний ряд національних кривд, в один образ поневолення “руського народу” Польщею... Все, що панувало і утискало, було “лядське” — походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступало за нього, — ототожнювалося з польським, було “лядським” незалежно від свого походження»¹⁷. Тобто напередодні війни в населення сформувалися досить чіткі стереотипи про «свого» і «чужого».

Аналізуючи передумови Визвольної війни, вчений звернув увагу також на формування широкої опозиції шляхетсько-магнатському режиму в Україні. До неї, окрім козацтва, входили селяни, міщани, дрібні шляхтичі, які зазнавали утисків урядовців, православне духовенство, місцева шляхта незалежно від свого походження, навіть чисто польського, яка не мирилася з монополізацією магнатами землеволодіння на Подніпров'ї. Опозиція не була тісно згуртована, зважаючи на різні завдання, які ставилися кожною з сил і навіть незалежно від їх чисельності. Її потужність залежала, на думку М. Грушевського, від «засобів їх інтелігенції і степені усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей»¹⁸.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — С. 129.

¹⁸ Там само. — С. 118.

Наявність «широкої опозиції режиму» дослідник фіксує при висвітленні ходу десятилітньої збройної боротьби, що засвідчує її всенародний характер. У закличних універсалах повстанців, листах Богдана Хмельницького та його соратників, магнатсько-шляхетській кореспонденції того часу присутні вказівки на різних представників українського соціуму, які брали участь у Визвольній війні. Таким чином М. Грушевським чітко окреслюються рушійні сили «Хмельниччини», які спрямовувалися на зміну існуючих порядків.

Отже, Михайло Грушевський на ґрунтовному джерельному матеріалі вперше зумів детально охарактеризувати передумови, причини та рушійні сили Визвольної війни в Україні середини XVII ст. Це дає підставу для визначення її мети та характеру, що йде в розріз існуючим історіографічним дефініціям: «громадянська війна», «селянська війна», «козацька війна», «козацька революція», «національна революція» тощо. Видається більш прийнятним термін «визвольна війна», оскільки охоплює більшість аспектів боротьби українського етносу проти соціального і національного гноблення. Інновації у вітчизняній історіографії до сьогодні не призвели до жодного нового аргументу щодо поглиблення розуміння питання.

ДЖЕРЕЛА

1. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1995. — Т. 8. — 620 с.
2. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — 406 с.
3. Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський / В. Липинський // Твори. — Т. 2. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія, 1980. — 638 с.
4. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / М.Н. Петровський. — К., 1940. — 288 с.
5. Смолій В. Українська національна революція 1648–1676 рр. / В. Смолій, В. Степанков. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 447 с.

REFERENCES

1. Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusy / Hrushevskiy M. — K. : Naukova dumka, 1995. — T. 8. — 620 s.
2. Krypiakievych I.P. Bohdan Khmelnytskyi / I.P. Krypiakievych. — Lviv: Svit, 1990. — 406 s.
3. Lypynskiy V. Stanislav Mykhailo Krychevskiy / V. Lypynskiy // Tvory. — T. 2. Uchast shliakhty u velykomu ukraynskomyu povstanni pid provodom hetmana Bohdana Khmelnytskoho. — Filadelfia, 1980. — 638 s.
4. Petrovskiy M.N. Vyzvolna viina ukrayinskoho narodu proty hnitu shliakhetskoi Polshchi i pryiednannia Ukrainy do Rosii (1648–1654) / M.N. Petrovskiy. — K., 1940. — 288 s.
5. Smoliy V. Ukrayinska natsionalna revoliutsiia 1648–1676 rr. / V. Smoliy, V. Stepankov. — K. : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2009. — 447 s.

Виталий Щербак

**МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ О ПРЕДПОСЫЛКАХ, ПРИЧИНАХ
И ДВИЖУЩИХ СИЛАХ «ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ»**

В статье проанализированы предпосылки, причины и движущие силы Освободительной войны в Украине 1648–1657 гг., изложенные в работе Михаила Грушевского «Історія України-Руси». Акцентируется внимание на источниках, используемых ученым для освещения вопроса.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, предпосылки, причины и движущие силы войны, источники.

Vitalii Shcherbak

**MYKHAILO HRUSHEVSKYI ON PRECONDITIONS, REASONS
AND DRIVING FORCES OF "KHMELNYCHCHYNA"**

In the study of the early modern history of Ukraine it is primarily analyzed the achievements of the authors of positivistic direction, which coincided chronologically with the development of national science. However, with the introduction of new methods of historical search, characteristics of works of the first phase of scientific studies often turn into criticism. It is quite natural that along with development of scientific knowledge the evaluation of various events and phenomena is transformed, submitted in the form according to the level of methodological tools. However, the application of innovations does not always lead to new approaches towards of understanding the past. A striking example is the analysis of preconditions, reasons and driving forces behind the rebellion in 1648, highlighted in the work of Mikhailo Hrushevskiy "Istoriia Ukrainy-Rusy (History of Ukraine-Rus)", volume 8. The scientist considers the growing role of the nobility, who managed to block the initiatives of the Polish-Lithuanian Commonwealth king Vladislav IV, implementation of "Ordination of Zaporozhskiy Army" in 1638, colonization movement of Ukrainian population to the Left Bank and confessional factors as main prerequisites. The reasons of the nationwide uprising in Ukraine in 1648, which M. Hrushevskiy called "Khmelnychchyna", he finds out on the basis such sources as "Eyewitness Chronicle (Litopys Samovydytsia)", the works by Hryhoriy Hrabianka and Samiylo Velychko, on the opposite camp — statements of Polish nobleman Jan Kushevych, writers Vespasian Kohovskyi, Samuil Grondsky and Nathan Hannover. The main reasons are defined as social ethnic and religious issues.

The scientist drew attention to the formation of a broad opposition of noble-magnate regime in Ukraine. Besides Cossacks, it included peasants, tradesmen, petty nobles, Orthodox clergy. Detailed analysis made by M.Hrushevskiy regarding preconditions, reasons and driving forces of "Khmelnychchyna" gives the ground to define its purpose and character, which contravene with existing historiographical definitions: "civil war", "peasant war", "Cossack war", "Cossack revolution", "national revolution" etc. It seems more appropriate to use the term "liberation war" as it covers all the aspects of ethnos struggle against social and national oppression.

Key words: Mykhailo Hrushevskiy, preconditions, reasons and driving forces war, sources.

Дата надходження до редакції: 30 травня 2016 р.

Євген Ковальов

ІСТОРІЯ КИЄВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Київ — найстарше українське місто,
споконвічна українська столиця,
та й на цілому світі мало
таких стародавніх міст, як воно...

Грушевський М.
Стаття «Київ» у газеті «Село» (1910 р.)

Статтю присвячено репрезентації проблем політичної, соціальної, економічної та культурної історії Києва у наукових працях українського історика та громадського діяча Михайла Грушевського (1866–1934). Показано, що вчений осмислив київську минувшину в контексті української національної історії. Доволі важливе місце в його історичній концепції посідала тема Києва як традиційного центру України. Усе це обумовлювалося орієнтованістю М. Грушевського на ідеологічне обґрунтування формування модерної української нації засобами історичної науки.

Ключові слова: Михайло Грушевський, історія Києва, українська історіографія.

Київська тематика посідала доволі важливе місце у колі наукових зацікавлень Михайла Грушевського. Це було обумовлено громадсько-політичними переконаннями вченого, адже він ще з юності вважав Київ головним осередком українського національно-культурного руху¹. До того ж, цілком слушною видається думка С. Плохія, вельми проникливого дослідника спадщини М. Грушевського, що «за інтелектуальним вишколом і психологією він безперечно був продуктом київської культурної та наукової атмосфери»².

Інтерес до київської минувшини виник у М. Грушевського ще у гімназичні роки, завдяки знайомству з розвідками Володимира Антоновича, якого він згодом обере своїм наставником у Київському університеті, — «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)» та «Паны Ходьки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI и XVII ст.», опублікованими 1882 р. у перших номерах «Киевской старины»³. Першою своєю зрілою науковою працею М. Грушевський вважав «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца

XIV столетия» — монографію, написану під час університетських студій у Києві та видану 1891 р.⁴ Пізніше він присвятив київській тематиці низку спеціальних розвідок, звертався до неї у своїх фундаментальних працях — «Історії України-Руси» й «Історії української літератури» та у науково-популярних виданнях — «Очерке истории украинского народа», «Ілюстрованій історії України» та ін., знався на проблемах політичної, соціальної, економічної, культурної історії Києва, історичній топографії міста, приділяв чималу увагу джерелам та історіографії киевознавства.

Доробок М. Грушевського з осягнення київської минувшини вже привертав увагу науковців⁵. Серед них варто відзначити київського історика-краєзнавця Л. Добровольського. Ще на студентській лаві, потоваришувавши з М. Грушевським, він брав участь у діяльності очолюваних ним наукових установ⁶. У ювілейному збірнику, виданому 1928 р. з нагоди 60-річчя від дня народження М. Грушевського та 40-х роковин його наукової діяльності, Л. Добровольський

¹ Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський // За ред. Л. Винара. — Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто, 1981. — С. 9.

² Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. — К., 2011. — С. 66.

³ Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1988. — № 12. — С. 120.

⁴ Грушевський М. Автобіографія. — С. 10.

⁵ Панькова С. Грушевський Михайло Сергійович / С. Панькова // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. I. — С. 146–162.

⁶ Левченко В. Маловідомі спогади про М. Грушевського / В. Левченко // Український історик. — 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 402–415.

опублікував розвідку «Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського»⁷. Це ґрунтовний бібліографічний огляд з вельми цікавою історіографічною аналітикою. Тут йдеться про жанрову і тематичну розмаїтість київознавчих текстів М. Грушевського (монографії, статті, рецензії, біографічні нариси та некрологи, бібліографічні замітки, белетристика тощо). Л. Добровольський виявив «києвознавчий елемент» в узагальнюючих працях М. Грушевського — «Історії України-Руси» й «Історії української літератури». Застосувавши метод контент-аналізу, він визначив питому вагу києвознавчої проблематики у цих текстах, встановивши, що ці кількісні показники, тобто частота згадок про Київ та Київщину, є індикатором значущості Києва в різні історичні періоди в концепції української історії М. Грушевського. З позицій бібліографії та історіографії (зокрема, методології історіографічних досліджень) ця розвідка Л. Добровольського, безперечно, зберігає неабияку наукову цінність для всіх, хто студіює творчу спадщину М. Грушевського. Поява цієї роботи є свідченням заслуженого визнання авторитетності М. Грушевського як дослідника-києвознавця в українській науковій спільноті ще за його життя.

Тож «києвознавчий елемент» у науковому доробку М. Грушевського є важливою історіографічною проблемою, до якої зверталися та ще звертатимуться дослідники. **Метою нашої розвідки** є з'ясування на підставі києвознавчих текстів М. Грушевського ролі Києва в його концепції історії України у контексті історіографічного процесу кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.

В історіософській концепції М. Грушевського велике значення мав географічний детермінізм⁸. Природними особливостями Середнього Подніпров'я пояснював він те, що саме цей терен став «правітчиною» українського народу⁹. Провідним фізико-географічним чинником історії України М. Грушевський вважав річки, передусім Дніпро — головну водно-комунікаційну артерію Східної Європи. Київ, на його думку, тривалий час залишався найбільшим східноєвропейським міським осередком, саме завдячуючи тому,

що був «натуральним центром» або «вузлом» Дніпровської річкової системи¹⁰.

З точки зору М. Грушевського, важливою обставиною розвитку «Київського вузла» було його розташування на межі двох природних зон — лісової та степової. Лісові терени М. Грушевський вважав простором «консервативним», «сховищем, резервуаром», де українська людність могла рятуватися від небезпечних степовиків¹¹. Проте степ, з'єднаний з морем, оцінювався ним як важливий комунікаційний простір, що уможлилював активні контакти з високорозвиненими культурами Європи та Азії¹². На ментальній мапі України у М. Грушевського ліс, степ та море сполучалися в єдину систему Дніпром¹³, що посилювало значення «Київського вузла».

На прикладі географічного детермінізму виявляється певна телеологічність історичної концепції М. Грушевського, що прагнув довести неминучість перетворення Києва на «історичний український центр», бо, мовляв, так було визначено самою природою. Тож наука, стверджував він, виявила «всю, так би сказати — фізичну передумовленість історичної ролі сього великого східно-європейського вузла»¹⁴.

Географічний детермінізм в історіософській концепції М. Грушевського можна пояснити позитивістським об'єктивізмом, що належав до провідних методологічних принципів його дослідницької стратегії. Взагалі це відповідало тогочасному стану позитивістської історико-соціологічної думки. Велике значення природним чинникам історії надавав, зокрема, британський вчений Г.Т. Бокл, твори якого М. Грушевський студіював у 1891–1892 рр., залишивши про це згадки у своїх щоденникових нотатках¹⁵.

Отже, Київ, на думку М. Грушевського, мав найліпші природні передумови, щоб стати «історичним українським центром». Тому у київській минувшині фокусувався український історичний процес, вона набувала виняткової важливості. Винятковість ця підкреслювалася, приміром, твердженням про особливу давність київських старожитностей — М. Грушевський наголошував, що палеолітичні археологічні пам'ятки Києва є найдавнішими у Східній Європі (з ними він

⁷ Добровольський Л. Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського / Л. Добровольський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 410–427.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К., 1991. — Т. I. — С.8. «Физические условия украинской территории имели вообще огромное значение в развитии её культурной жизни и колонизации», — відзначає М. Грушевський (див.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 39).

⁹ Там само. — С. 11.

¹⁰ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла / М. Грушевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 1–23.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 12.

¹² Грушевський М. Степ і море в історії України / М. Грушевський // Український історик. — 1991–1992. — № 110–115. — С. 59–60.

¹³ Там само.

¹⁴ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла. — С. 5.

¹⁵ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / М. Грушевський. — К., 1997. — С. 146–148.

був обізнаний за публікаціями В. Антоновича, Х. Вовка та В. Хвойки)¹⁶.

Утворення комунікаційного вузла у Середньому Подніпров'ї М. Грушевський відносив до мідного віку (халколіту, III тис. до н.е.), пов'язуючи це з активними контактами археологічних культур на цій території¹⁷. Важливою проблемою для нього було з'ясування етнічної приналежності населення Середнього Подніпров'я, передусім встановлення часу появи тут слов'ян. В «Історії України-Руси» (1898 р.) вчений охарактеризував цей терен як освоєний слов'янами віддавна, бо, зокрема, згаданих Геродотом андрофагів та амадоків, відомих Птолемею, вважав слов'янськими мешканцями Середнього Подніпров'я. Однак пізніше, у розвідці «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла» (1926 р.), він не висловлювався уже так категорично про слов'янське походження Києва, схилившись до думки, що велике міське поселення на київському терені напевно існувало ще задовго до розселення слов'ян у Середньому Подніпров'ї¹⁸. Утім, М. Грушевський послідовно заперечував ототожнення Києва з якимись конкретними неслов'янськими античними населеними пунктами, зокрема зі згаданим у скандинавських сагах «Дніпровим містом» готів¹⁹.

Визнавши дослов'янське походження Києва як міста і комунікаційного осередку, М. Грушевський з великою увагою поставився до гіпотези антикознавця М.І. Ростовцева про позитивне значення античних причорноморських степових держав — Кіммерії та Скіфії — для культурного піднесення Середнього Подніпров'я, де завдяки їм буцімто виникла мережа квітучих торгівельних міст, пов'язаних з середземноморським еллінським світом. М.І. Ростовцев вважав, що ці міста, в тому числі й те, що зватиметься згодом «Киевом», впродовж V–VI ст. н.е. були опановані слов'янами і стали підґрунтям для утворення Руської держави²⁰. М. Грушевський розглянув розвідку М.І. Ростовцева на цю тему в доволі різкій за критичністю рецензії, опублікованій у журналі «Україна» 1925 р.²¹, проте у статті «Порайонне історичне дослідження України і обслідування

Київського узла» визнав, що ця гіпотеза «змушує ще глибше застановитися над впливами симбіозу міста і степу в тих часах, що попередили формацію українських політичних і громадських відносин»²².

Власні міркування щодо значущості степових впливів на розвиток Київщини М. Грушевський докладно виклав у першому томі своєї «Історії української літератури», опублікованому 1923 р. Він стверджував, що впродовж IV–IX ст., під тиском агресивних кочовиків, слов'янське населення з Чорноморсько-Дунайського регіону відступило на північ, зокрема до Середнього Подніпров'я. Вихідці з причорноморських степів були носіями високорозвинених культурних традицій, що стали основою для подальшого поступу Києва. Ця хвиля переселенців з півдня, за словами М. Грушевського, «принесла, а як не принесла наново, то підлила нової енергії до міського життя, організації міських громад, купецьких товариств, військово-торговельних підприємств»²³.

У Середньому Подніпров'ї південна чорноморська степова культурна течія зустрілася з північним впливом — «новгородсько-варязьким» і, на думку М. Грушевського, нейтралізувала його, — «не дала запанувати занадто сильно над наддніпрянським життям»²⁴. Будучи антинорманістом, М. Грушевський не визнавав вирішальної ролі скандинавів-варягів у творенні Руської держави з осередком у Києві²⁵. Щодо цього він зазначав: «Київ не став ні норманською колонією, як французька Нормандія або норманські князівства Італії, ні новгородською провінцією. Варязький елемент дуже багато зробив для будови київської держави — її сили поширення, підбою, панування, але держава стала київською, бо зачеркнені варязькими дружинами рамці київського поширення були заповнені місцевим елементом, вихованим на чорноморським ферменті»²⁶. Антинорманізм М. Грушевського корінився у небажанні ставити під сумнів апріорну східнослов'янську автохтонність киево-руської державності. Тому Київ для нього був столицею племені полян, а Київщина «споконовічно» називалася Руссю²⁷.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 30–31; Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла. — С. 6.

¹⁷ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла. — С. 12–13.

¹⁸ Там само. — С. 17.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 149–150, 543–546.

²⁰ Див. стислий виклад цієї гіпотези: Ростовцев М.І. Происхождение Киевской Руси // Современные записки. — 1921. — Ч. III. — С. 142–149.

²¹ Грушевський М. Рец. на: М.І. Ростовцев «Эллинизм и иранство на юге России» та ін. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–156.

²² Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла. — С. 9.

²³ Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. — К., 1993. — Т. I. — С. 96.

²⁴ Там само. — С. 96.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 602–624.

²⁶ Грушевський М. Історія української літератури. — С. 100.

²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 188–192. М. Грушевський посутньо зводив «норманську теорію» до мовознавчої проблеми походження лексеми «Русь», що взагалі характерно для тривалої дискусії між

Проблема походження і ролі міст у Руській державі посіла важливе місце в історичній концепції М. Грушевського. Він був прихильником торгівельної теорії, згідно з якою східнослов'янські міста утворювалися і розвивалися як осередки торгівлі та виникали на торгівельних шляхах. Руська державність постала для охорони цієї торгівельної діяльності, а панівною соціальною силою стала «купецько-дружинна» верства на чолі з князями. Тож у Києві, за словами М. Грушевського, «вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і з свого боку впливаючи на неї»²⁸. Київ став осередком Руської держави саме через своє провідне значення у східноєвропейській торгівлі²⁹.

Торгівельна теорія походження міст і державності Русі мала міцні позиції у російській історіографії кінця XIX ст. Найбільший внесок в її опрацювання зробив В.О. Ключевський³⁰. Тому М. Грушевський в оцінці торгівельних міст як найважливішого чинника утворення руської державності залишався у межах тогочасного російського історіографічного дискурсу, полемізуючи з А.Є. Пресняковим і М.О. Рожковим, що применшували, як йому здавалося, значення торгівлі в давньоруській історії³¹.

М. Грушевський уявляв давньоруську Київщину як систему або союз міст, а точніше міських громад, на чолі з Києвом. Ця урбаністична структура утворилася на полянській племінній територіальній основі під проводом князівсько-дружинної верстви. Вона складалася з головного міста — Києва і залежних від нього «пригородів» — Вишгорода, Білгорода, Василева та міст Поросся. Аналогічний устрій склався і на інших східнослов'янських теренах. Таким чином виникли «землі-волості»³². Земля як ієрархізована система міст була для М. Грушевського засадничою формою давньоруського соціально-політичного ладу.

Для аналізу давньоруської соціальної історії М. Грушевський користувався дуальною моделлю, в якій протиставлялися громадський та дружинний складники, вічове самоврядування і князівська влада, земський демократизм та купецько-землевласницька плутократична аристократія. Такий дуалістичний суспільно-політичний лад він називав громадсько-дружинним або дружинно-вічовим. В «Очерке истории Киевской

«норманістами» й «антинорманістами», аж до останнього часу.

²⁸ Там само. — С. 303.

²⁹ Там само. — С. 304.

³⁰ Ключевский В. Боярская дума древней Руси / В. Ключевский. — М., 1882. — С. 22.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 397–398.

³² Там само. — С. 364–365, 390–392.

земли...» М. Грушевський зазначав: «суверенна громада, що охоплює всю землю, й одноосібна влада, що спирається на дружину, складають два елементи, два фактори, що обумовлюють цей лад»³³. Історію Київщини XI — середини XIII ст. він розглядав саме з цієї точки зору. На цій засаді ґрунтується його періодизація історії Київщини домонгольської доби. М. Грушевський вважав, що від правління Ярославічів і до смерті Мстислава Володимировича 1132 р. Київ був політичним центром Руської держави, його князі переймалися «збиранням земель» під своєю владою, а князівсько-дружинна сила панувала над громадою. Наступний період він обмежував 1132–1169 рр., від смерті Мстислава і до погрому Києва військом Андрія Боголюбського. На цей час припало зростання політичної ваги київської громади на тлі змагання князів за київський престол. На 1169–1237 рр., до монгольської навали, прийшовся період занепаду політичного значення Києва у зв'язку із зростанням нових центрів — Галича та Володимира-на-Клязьмі, а також суттєвого зменшення активності земства («воно, — зауважує М. Грушевський, — немовби уходить у себе»)³⁴.

У XII ст., з розпадом Руської держави на низку земель з власними князівськими династіями, на Київщині також проявилася тенденція до утворення окремого князівства — «окремого, замкненого політичного тіла»³⁵. Проте цього не сталося — на київському престолі не вдалося закріпитися якійсь князівській династії. М. Грушевський пояснював неспроможність Київщини перетворитися на окреме князівство винятковим становищем Києва — передусім його традиційним столичним статусом, що спричиняв затягу боротьбу князів за київський престол. Неможливість досягти політичної стабільності та утворити Київське князівство з власною династією, — ця, за висловом М. Грушевського, «особлива доля Києва» на тлі інших руських земель, — означала глибоку кризу суспільно-політичного ладу, заснованого на пануванні князівсько-дружинної верстви. В «Очерке истории Киевской земли...» М. Грушевський з позицій народницької історіографії різко засудив цю верству за брак конструктивності в політиці та нехтування інтересами громади³⁶.

Початок піднесення Києва як головного політичного та економічного осередку Східної Європи М. Грушевський відносив до X ст., тобто до часу утворення Руської держави, столицею якої став Київ. Панівне становище на

³³ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. 301.

³⁴ Там само. — С. 59–60.

³⁵ Там само. — С. 325.

³⁶ Там само. — С. 419–420.

східнослов'янських теренах Київ зберігав, на його думку, принаймні до середини або навіть третьої чверті XII ст.³⁷ Однак в історичній концепції М. Грушевського Київ осмислюється не лише як державний осередок, але і як культурний центр Давньої Русі. Зосередження уваги на культурному значенні Києва обумовлювалося принциповою переконаністю М. Грушевського у визначальній ролі соціально-культурних чинників в українській історії³⁸. В «Історії України-Руси» він зазначив: «Історичні обставини зробили з Києва не тільки політичний, але й духовний, культурний центр давньої Русі»³⁹. До монгольської навали Київ був головним релігійним осередком східнослов'янського православ'я. Саме тут заклалися традиції руського чернецтва («се й надало Київу значінне “руського Єрусалима”, яке він задержав і доси», — пише М. Грушевський)⁴⁰. Не менш важливим було значення домонгольського Києва для розвитку літератури, права та мистецтва. Жодне інше місто тогочасної Східної Європи, на думку М. Грушевського, не могло навіть наблизитися до Києва щодо «грандіозності, численности й багатства його архітектурних пам'яток»⁴¹.

В «Історії України-Руси» М. Грушевський стверджував, що культурний розквіт Києва припав на XI–XII ст.⁴², а занепад розпочався з другої половини XII ст., ознакою чого він вважав, зокрема, припинення монументального церковного будівництва⁴³. В «Історії української літератури» М. Грушевський уточнив своє ставлення до проблеми періодизації розквіту і занепаду Києва як давньоруського культурного осередку. Він зазначив, що період з 20-х рр. XI ст. до 30-х рр. XII ст., від Ярослава Мудрого і до Мстислава Великого, є добою «першого київського розквіту»⁴⁴. Після цього, попри ослаблення політичного та економічного значення Києва, настав «золотий вік староруської творчості», що тривав з 1130-х рр. до монгольської навали. То був час, коли, за словами М. Грушевського, Київ усе ще залишався найважливішим культурним вогнищем для України-Русі⁴⁵. Принагідно він звернув увагу на нерівномірність політичних та соціально-економічних процесів з розвитком культури: «як

то часто буває, доба попереднього економічного і політичного розквіту приготує літературні засоби і виховує таланти, які вповні проявляють себе аж пізніше, по тім, як та економічно-політична база вже ослабла цілком»⁴⁶.

Значення монгольської навали, її вплив на долю Києва і загалом України-Русі, — це були ключові проблеми історичної концепції М. Грушевського. Розгром, вчинений монгольським військом у 1240 р., звів нанівець значення Києва як політичної столиці Русі та прискорив його занепад як культурного осередку⁴⁷. Проте ще в «Очерке истории Киевской земли...» М. Грушевський, слідом за М.О. Максимовичем, А.А. Котляревським, В.Б. Антоновичем, заперечив висунуте М.П. Погодіним, а згодом підтримане А.І. Соболевським, твердження про буквальне спустошення Київщини під час монгольської навали. Він вважав, що цілковитого знищення киян монгольськими завойовниками не сталося, і місто продовжувало існувати, хоча й переживало занепад⁴⁸.

Питання про масштабність монгольського розгрому набуло особливо важливого значення для української історіографії, бо від відповіді на нього залежало визначення етнокультурного характеру Давньої Русі. М.П. Погодін та А.І. Соболевський стверджували, що до монгольської навали на Київщині мешкало російське («великоруське») населення, а українці («малоруси») з'явилися тут лише після монгольського спустошення, тоді як їх українські опоненти це заперечували, наголошуючи, що предки українців населяли Середнє Подніпров'я задовго до середини XIII ст. Дискусія про значущість монгольської навали стала змаганням за киево-руську спадщину між російською та українською історіографіями у контексті творення модерних східнослов'янських націй⁴⁹.

М. Грушевський відкидав також твердження про «загальноруський» («общерусский») характер домонгольської київської культури. Про це йшлося, зокрема, в його програмовій статті «Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій він виступив із знаменною заявою: «Зрештою, “общерусської” історії й не може бути, як нема “общерусської” народності», а є історії окремих східнослов'янських народів — українців, білорусів, росіян⁵⁰, оголосивши разом

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 272.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. I. — С. 16–17.

³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 297.

⁴⁰ Там само. — С. 299.

⁴¹ Там само. — С. 298.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1993. — Т. II. — С. 57.

⁴⁵ Там само. — С. 58.

⁴⁶ Там само. — С. 58.

⁴⁷ Там само. — С. 59.

⁴⁸ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевський. — С. 427–432.

⁴⁹ Докладніше див.: Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. — К., 2012. — С. 207–235.

⁵⁰ Грушевський М. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного

з цим київську домонгольську спадщину «утвором одної народності, українсько-руської»⁵¹. В «Історії української літератури», продовжуючи полемізувати з прихильниками «загальноруської» концепції історії Київської Русі, М. Грушевський писав: «Ми можемо признати їх улюблену тезу про «общерусский» характер київської літератури і культури, особливо доби першого київського розцвіту... Ся доба була общеруською, але в тім значенні, що вся Русь, в широкім розумінні слова, — вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український, хоч який він «космополітичний» тоді був»⁵². Таким чином домонгольський Київ було включено до української національної традиції.

Важливим наслідком монгольської навали для Києва М. Грушевський вважав крах дружинно-князівської верстви та утворення демократичного суспільно-політичного ладу, заснованого на громадському самоврядуванні, автономії міської громади під верховенством золотоординських правителів. З позицій народницької історіографії М. Грушевський позитивно оцінював такі соціальні відносини⁵³.

Приєднання Києва до Великого князівства Литовського 1362 р., з точки зору М. Грушевського, істотно не змінило соціокультурного становища у Середньому Подніпров'ї⁵⁴. У складі Литовсько-Руської держави Київ був одним із провідних регіональних політичних та економічних центрів, важливим осередком «руської партії», тобто православної знаті⁵⁵. Культурний занепад Києва, порівняно з домонгольськими часами, М. Грушевський не вважав катастрофічним, зазначаючи, що «в Києві весь сей час культурне життя таки не завмирало до решти; воно тліло під попелом руїни бодай в тих кількох монастирях, що тримались на старих звалищах»⁵⁶. Розгром Києва військом кримського хана Менглі Герая 1482 р., що був, на думку М. Грушевського, більш руйнівним, ніж Батиева навала, не знищив міста, хоча спричинив подальше поглиблення його занепаду. Провину за це М. Грушевський

слов'янства / М. Грушевський // Твори : У 50 томах. — Львів, 2002. — Т. I. — С. 81.

⁵¹ Там само. — С. 77.

⁵² Грушевський М. Історія української літератури. — Т. II. — С. 55.

⁵³ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — С. 450–470; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К., 1992. — Т. III. — С. 171–172.

⁵⁴ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — С. 470, 502.

⁵⁵ Там же. — С. 503–512.

⁵⁶ Грушевський М. Історія української літератури. — Т. II. — С. 59.

поклав на польсько-литовські правлячі кола, що дало йому підставу заперечити поширену в польській історіографії тезу про Польщу як провідницю та захисницю європейської цивілізації на українських теренах⁵⁷.

Загалом концепт відносності занепаду Києва впродовж XIII–XVI ст. мав доволі важливе значення для М. Грушевського, оскільки у такий спосіб він доводив континуїтет українських соціокультурних традицій, що є наріжним каменем його історичної концепції. До того ж, занепад Києва пов'язувався з відзначеною М. Грушевським загальною стагнацією східноєвропейських міст упродовж XIV–XVII ст., коли в економічних відносинах відбувається зростання питомої ваги сільського господарства, а шляхетський фільварок з його рільництвом поступово бере гору над містом, підриваючи у ньому розвиток ремесла та торгівлі⁵⁸. Принагідно зауважимо, що схожого трактування соціально-економічних процесів на теренах Східної Європи, тобто уявлення про занепад «міської Русі» та зростання значущості землеробства з перспективою утвердження поміщицького господарства, дотримувалися й авторитетні російські історики, що були сучасниками М. Грушевського, — В.О. Ключевський⁵⁹ та М.Н. Покровський⁶⁰. Це означає, що М. Грушевський, заперечуючи «звичайну схему» російської історіографії щодо етнічно-національного розвитку східного слов'янства, мав з нею точки дотику в соціально-економічній проблематиці. Тож без урахування російського історіографічного контексту історична концепція М. Грушевського в усій її повноті залишатиметься незрозумілою.

Значення Києва в історичній концепції М. Грушевського істотно посилюється відколи йдеться про «козацькі часи»: по завершенні «першого відродження» 1580-х–1610-х рр., в якому провідну роль відіграло львівське міщанство, головним осередком українського культурного життя став Київ, де на початку XVII ст. склався союз між православним духовенством і козацтвом, що відтоді перетворилося на рушійну силу національного руху.

М. Грушевський зауважив, що київське культурне піднесення відбулося завдяки вихідцям з Галичини — подвижникам православ'я Єлисею Плетенецькому, Йову Борецькому, Захарії Копистенському («великій київській трійці»), козацькому гетьману Петру Сагайдачному та ін.

⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 334.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VI. — С. 2–3.

⁵⁹ Ключевский В. Курс русской истории / В. Ключевский. — М., 1911. — Ч. I. — С. 26–27.

⁶⁰ Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке / М.Н. Покровский. — М., 1933. — С. 26.

Він зазначає: «Було се перше “нашество Галичан” на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також Галичанина, заходили ся культурними засобами Західньої України відродити на київським ґрунті заглушене культурно-національне жите й привернути старій столиці України її давню національну і культурну ролю й значінне»⁶¹. Відтак у національно-культурному русі Львів передав естафету Києву.

Взагалі слід зауважити, що для М. Грушевського, як історика і суспільно-політичного діяча, взаємини Львова з Києвом були темою надзвичайної важливості, адже йшлося про єдність української нації, а він тривожно передбачав можливість культурного розколу між Галичиною і Наддніпрянською Україною. З цього приводу у статті «Галичина і Україна» 1906 р. він писав: «Постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр — Київ, всі інші могли бути тільки епізодами. Допомогти концентрації культурної роботи в тім центрі — се обов'язок всіх частей української землі, в тім і Галичини»⁶².

Для М. Грушевського Львів і Київ перебували на кінцях осі, що забезпечувала структурну цілісність українського національного простору, тому з великою уважністю він ставився до прецедентів їх конструктивної взаємодії. Однак він стверджував, що перенесення центру українського національно-культурного руху до Києва на початку XVII ст. суттєво ослабило галицьке українство. Навіть більше, згодом, відколи Київ опинився під владою Московщини, а Галичина залишалася у складі Речі Посполитої, культурні зв'язки між Сходом і Заходом України невинно слабшали, що обернулося полонізацією західноукраїнських теренів⁶³. Крім того, М. Грушевський зауважував, що переміщення осередку української національної культури зі Львова до Києва віддалило Україну від передової на той час протестантсько-реформаційної Європи, зміцнивши православний клерикальний консерватизм⁶⁴. Він наголошував, що у Києві значно слабше, порівняно зі Львовом, відчувалися західноєвропейські культурні впливи. М. Грушевський взагалі зазначав, що розвиток староруської (домонгольської) київської культури обумовлювався візантійськими і близькосхідними стимулами, а імпульси з Західної Європи стали значущими для українського культурного життя лише з XIII ст., відколи

воно зосередилося у Галичині та на Волині⁶⁵. Тобто київське культурне середовище староруських і козацьких часів мало в історичній концепції М. Грушевського певні «орієнтальні» конотації.

М. Грушевський докладно дослідив головні вогнища культурного життя, що постали у Києві на початку XVII ст. — «лаврський гурток» з його видавничою діяльністю і братство з його шкільництвом. Їх культурну значущість він загалом оцінював вельми високо: «Київ по довгім упадку свого церковного житя знов став церковною столицею... Ставав найпершим і найважнішим культурним огнищем на всі українські й білоруські землі... З глухого пограничного кута, непривітного й тривожного форпоста перетворювався він в національну столицю, заразом — в боевий табор відродженого українства, готового до боротьби, до реваншу, до здобування утрачених позицій»⁶⁶.

З великим зацікавленням ставився М. Грушевський до «Могилянської доби» в історії київського культурного осередку. З точки зору народницької історіографії, він засудив Петра Могили з його сподвижниками за «нахил до латино-польської культури» та нехтування «народними традиціями», вважав, що «Могилянська доба» «з становища української національної культури ніяк не була розцвітом, а скоріше дальшим періодом занепаду»⁶⁷. Неоднозначним було його ставлення до Києво-Могилянської академії: визнаючи її безперечно провідне значення для української культури принаймні до середини XVIII ст., він водночас підкреслював клерикально-схоластичний характер тамтешньої освіти, її далекість від передової європейської наукової думки⁶⁸.

Досліджуючи історію повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, М. Грушевський дійшов висновку, що київські інтелектуали мали визначальний вплив на формування ідеологічної програми Хмельниччини. Саме завдяки їм, на його думку, до неї увійшли такі значущі концепти, як боротьба за визволення усього українського народу з-під польського панування і зближення з православною Московщиною. Під їх впливом Б. Хмельницький усвідомив себе провідником національного масштабу, а не тільки репрезентантом інтересів козацької верстви. «Для мене принаймні нема сумніву, — пише М. Грушевський, — що тою лябораторією, де творили ся державні ідеї й програми, котрих відгомони потім долітають до нас з козацьких кругів,

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 11.

⁶² Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Твори: У 50 томах. — Львів, 2002. — Т. I. — С. 381.

⁶³ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. — К.: Либідь, 1991. — С. 281–285.

⁶⁴ Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. — К., 1995. — Т. VI. — С. 33.

⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. III. — С. 501.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 417.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 2. — С. 99.

⁶⁸ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — 1991. — С. 298–299.

були в сю пору перед усім київські інтелігентські круги, світські й духовні»⁶⁹.

М. Грушевський звернув увагу на партикуляризм київської міщанської громади за часів Хмельниччини, що проявився у затвердженні московським урядом у 1654 р. її привілеїв, які дозволили їй зайняти самостійне становище щодо козацького уряду. Це, на думку М. Грушевського, унеможливило надалі державну солідарність Гетьманщини і створювало підстави для втручання московської влади в українські справи. «...Привілейовані міста, як Київ, фактично цілком виймаються з влади і присуду козаків.[...] Такий тяжкий удар ідеї нової української державности задавали сі привілейовані міста — котрі козацтво не постаралось увязати з своїм фактичним володінням...», — зазначає М. Грушевський⁷⁰.

У ХІХ ст., у добу, що називалася М. Грушевським «Українським відродженням», Київ, на його думку, знову стає центром українського національного руху. Він пов'язував це з Київським університетом, що був центром тяжіння для української інтелігенції. У 1840-х рр. Київ, з точки зору М. Грушевського, набуває значення центру творення української національної ідеології. Йдеться про Кирило-Мефодіївське братство, члени котрого здійснили, за словами М. Грушевського, першу спробу «теоретичного формулювання української ідеї в політичній і громадській сфері в дусі прогресу і свободи»⁷¹. Згодом, на початку 1870-х рр., київська громада стверджується як провідний осередок українського національного руху. Характерною її рисою М. Грушевський вважав схильність до українознавчих досліджень⁷². Зрештою, Київ для М. Грушевського є головним вогнищем Української революції та національно-визвольних змагань 1917–1918 рр.⁷³

М. Грушевський використав багатющі київські науково-освітні традиції для обґрунтування багатовікового культурного континуїтету української історії, а це, як уже зазначалося, була одна з провідних ідей у його історичній концепції. Цій важливій для нього темі він присвятив розвідку «Три академії», опубліковану 1930 р.⁷⁴. Поняття «академія» М. Грушевський тут вживав для означення культурного центру. Він вважав, що в історії Києва тричі виникали такі осередки: «Академія

Ярослава», «Київський Атеней» ХVІІ–ХVІІІ ст. (Києво-Печерська лавра і Києво-Могилянська академія) та, зрештою, Всеукраїнська академія наук (ВУАН). М. Грушевський стверджував, що між ними існував генетичний зв'язок, що це були, за його словами, «вузлові академічні пункти в історії українського життя і ширше — східно-європейської й євразійської цивілізації»⁷⁵.

М. Грушевський, крім усього іншого, дбав про інституціональний розвиток київського краєзнавства. За його задумом студії з історії Києва повинні були стати важливим складником історичного районознавства — наукового напрямку, що мав на меті комплексне (історичне, господарське, природниче тощо) дослідження регіонів України. За ініціативою М. Грушевського у ВУАН у 1924 р. було засновано комісії порайонного дослідження історії України, поміж яких була й комісія Києва і Правобережної України⁷⁶. Її утворення М. Грушевський обґрунтовував назрілою необхідністю систематичного дослідження історичної топографії, археології, пам'яток мистецтва, соціально-економічної та культурної історії Києва⁷⁷. Працювала вона доволі плідно. Значним здобутком став у 1926 р. вихід друком наукового збірника «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», в якому М. Грушевський опублікував свою статтю «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла». За участю М. Грушевського випрацьовувався план видання путівника по Києву (цю важливу працю було опубліковано за редакцією Федора Ернста 1930 р. під назвою «Київ: Провідник»)⁷⁸. Києвознавство стало одним із пріоритетів у наукових студіях київської історичної школи М. Грушевського, що склалася під його керівництвом на науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН. Він планував заснування у Києві муніципального музею і створення киевознавчої наукової періодики⁷⁹. Таким чином, як цілком слушно вважає дослідниця спадщини М. Грушевського Світлана Панькова, під егідою ВУАН мав утворитися «унікальний киевознавчий академічний центр»⁸⁰.

⁷⁵ Там само. — С. 148.

⁷⁶ Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) / Т. Папакіна // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 334–346.

⁷⁷ Вербиленко Г.А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів / Г.А. Вербиленко // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 48.

⁷⁸ Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932). — С. 340.

⁷⁹ Панькова С. Грушевський Михайло Сергійович / С. Панькова. — К., 2005. — Ч. 1. — С. 155–157.

⁸⁰ Там само. — С. 157.

⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 128.

⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 851–852.

⁷¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. — 1991. — С. 317.

⁷² Там само. — С. 331.

⁷³ Грушевський М.С. Люстрована історія України / М.С. Грушевський. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 500.

⁷⁴ Грушевський М. Три академії / М.С. Грушевський // Український історик. — 1983. — № 2–4 (78–80). — С. 135–148.

На жаль, винищення тоталітарною радянсько-більшовицькою владою наукових інституцій, якими керував М. Грушевський, надовго загальмувало розвиток історичного киевознавства.

Отже, М. Грушевський вмонтував кийську минувшину в український національний

історичний гранд-наратив. Для нього доволі багато важив концепт «центральності», «столичності» Києва, що обумовлювалося прагненням обґрунтувати засобами історіографії роль Києва як провідного осередку модерного українського національного руху.

ДЖЕРЕЛА

1. Вербиленко Г.А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів / Г.А. Вербиленко // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 46–57.
2. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський // За ред. Л. Винара. — Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто, 1981. — 48 с.
3. Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Твори : У 50 томах. — Львів : Світ, 2002. — Т. I. — С. 376–382.
4. Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Твори : У 50 томах. — Львів : Світ, 2002. — Т. I. — С. 75–82.
5. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1992. — 544 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1991–2000.
7. Грушевський М. Історія українського народу / М. Грушевський // Український народ в его прошлом и настоящем. — СПб. : Тип. Тов.-ва «Общественная польза», 1914. — С. 38–360.
8. Грушевський М. Історія української літератури : В 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. — К. : Либідь, 1993–1996.
9. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевський. — К. : Тип. Университет св. Владимира, 1891. — 520 с.
10. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевський. — К. : Либідь, 1991. — 400 с.
11. Грушевський М.С. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла / М. Грушевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К. : Держвидав України, 1926. — С. 1–23.
12. Грушевський М. Рец. на: М.И. Ростовцев «Эллинизм и иранство на юге России» та ін. / М. Грушевський // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–156.
13. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1988. — № 12. — С. 116–139.
14. Грушевський М. Степ і море в історії України / М. Грушевський // Український історик. — 1991–1992. — № 110–115. — С. 54–68.
15. Грушевський М. Три академії / М. Грушевський // Український історик. — 1983. — № 2–4 (78–80). — С. 135–148.
16. Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / М.С. Грушевський. — К., 1997. — 261 с.
17. Добровольський Л. Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 410–427.
18. Ключевський В. Боярская дума древней Руси / В. Ключевський. — М. : Тип. б. Миллера, 1882. — 554 с.
19. Ключевський В. Курс русской истории / В. Ключевський. — М., 1911. — Ч. 1. — 464 с.
20. Левченко В. Маловідомі спогади про М. Грушевського / В. Левченко // Український історик. — 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 402–415.
21. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. — К. : Критика, 2011. — 600 с.
22. Панькова С. Грушевський Михайло Сергійович / С. Панькова // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 1. — С. 146–162.
23. Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) / Т. Папакіна // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 334–346.

24. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке / М.Н. Покровский. — М. : Партиздат, 1933. — 544 с.
25. Ростовцев М.И. Происхождение Киевской Руси / М.И. Ростовцев // Современные записки. — 1921. — Ч. III. — С. 142–149.
26. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. — К. : Laurus, 2012. — 256 с.

REFERENCES

1. Verbylenko H.A. Komisiia poraionnoho doslidzhennia istorii Ukrainy pry VUAN: stvorennia, funktsii, arkhiv / H.A. Verbylenko // Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal. — 2008. — № 6. — S.46–57.
2. Hrushevskiy M. Avtobiohrafia / M. Hrushevskiy / Za red. L. Vynara. — New-York-Munich-Toronto, 1981. — 48 s.
3. Hrushevskiy M. Halychyna i Ukraina // Tvory: u 50 t. — Lviv : Svit, 2002. — T. 1. — S. 376–382.
4. Hrushevskiy M. Zvychainska skhema «russskoi» istorii i sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slovianstva / M. Hrushevskiy // Tvory: u 50 t. — Lviv : Svit, 2002. — T. 1. — S. 75–82.
5. Hrushevskiy M.S. Iliustrovana istoriia Ukrainy / M.S. Hrushevskiy — K. : Naukova dumka, 1992. — 544 s.
6. Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : v 11 t., 12 kn. / M. Hrushevskiy. — K. : Naukova dumka, 1991–2000.
7. Hrushevskiy M. Istoriiia ukrainskogo naroda / M. Hrushevskiy // Ukrainskyy narod v ego proshlom i nastoiashchem. — SPb. : Typ. tov-va «Obshchestvennaia polza», 1914. — S. 38–360.
8. Hrushevskyy M. Istoriiia ukrayins'koyi literatury : v 6. t., 9. kn. / M. Hrushevskyy. — K. : Lybid, 1993–1996.
9. Grushevskiy M. Ocherk istorii Kievskoy zemli ot smerti Yaroslava do kontsa XIV stoletia / M. Grushevskiy. — K. : Typ. Unyversytet Sv. Vladimira, 1891. — 520 s.
10. Grushevskiy M.S. Ocherk istorii ukrainskogo naroda / M.S. Grushevskiy. — K. : Lybid, 1991. — 400 s.
11. Hrushevskiy M. Poraionne istorychne doslidzhennia Ukrainy i obsliduvannia Kyivskoho uzla / M. Hrushevskiy // Kyiv ta yoho okolystia v istorii i pamiatkakh. — K. : Derzhvydav Ukrainy, 1926. — S. 1–23.
12. Hrushevskiy M. Rets. na: M.I. Rostovtsev «Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii» ta in. / M. Hrushevskiy // Ukraina. — 1925. — Kn. 4. — S. 151–156.
13. Hrushevskiy M. Spomyny / M. Hrushevskiy // Kyiv. — 1988 — № 12. — S. 116–139.
14. Hrushevskiy M. Step i more v istorii Ukrainy / M. Hrushevskiy // Ukrayinskyi istoryk. — 1991–1992. — № 110–115. — S. 54–68.
15. Hrushevskiy M. Try akademii / M. Hrushevskiy // Ukrainskyy istoryk. — 1983. — № 2–4 (78–80). — S. 135–148.
16. Hrushevskiy M.S. Shchodennyk (1888–1894 rr.) / M.S. Hrushevskiy. — K., 1997. — 261 s.
17. Dobrovolskiy L. Kyivshchyna ta Kyiv u pratsiakh M.S. Hrushevskoho / L. Dobrovolskiy // Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho. — K., 1928. — Ch. 1. — S. 410–427.
18. Klyuchevskiy V. Boiarskaia дума drevney Rusi / V. Klyuchevskiy. — M. : Typ. b. Myllera, 1882. — 554 s.
19. Klyuchevskiy V. Kurs russkoi istorii / V. Klyuchevskiy. — M., 1911. — Ch. 1. — 464 s.
20. Levchenko V. Malovidomi spohady pro M. Hrushevskoho / V. Levchenko // Ukrayinskyi istoryk. — 2002. — № 1–4 (152–155). — S. 402–415.
21. Plokhii S. Velykyi peredil. Nezvychainska istoriia Mykhaila Hrushevskoho / S. Plokhii. — K. : Krytyka, 2011. — 600 s.
22. Pankova S. Hrushevskiy Mykhailo Serhiiovych / S. Pankova // Vydanni diiachy nauky i kultury Kyieva v istoryko-kraieznavchomu rusi Ukrainy. Biohrafichniy dovidnyk. — K., 2005. — Ch. 1. — S. 146–162.
23. Papakina T. Dokumenty Instytutu rukopysu NBUV yak dzherelo do vyvchennia diialnosti Komisiy doslidzhennia Kyieva ta Pravoberezhzhia pry VUAN (1924–1932) / T. Papakina // Arkhivoznavstvo. Arkheohrafia. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. — K., 2001. — Vyp. 3. — S. 334–346.
24. Pokrovskiy M.N. Russkaia istoriia v samom szhatom ocherke / M.N. Pokrovskiy. — M. : Partizdat, 1933. — 544 s.
25. Rostovtsev M.I. Proiskhozhdeniie Kievskoi Rusi / M.I. Rostovtsev // Sovremennyye zapiski. — 1921. — Ch. III. — S. 142–149.
26. Tolochko A. Kievskaa Rus i Malorossia v XIX veke / Tolochko A. — K. Laurus, 2012. — 256 s.

Евгений Ковалёв

ИСТОРИЯ КИЕВА В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Статья посвящена репрезентации проблем политической, социальной, экономической и культурной истории Киева в научных трудах украинского историка и общественного деятеля М.С. Грушевского (1866–1934). Показано, что учёный осмыслил киевское прошлое в контексте украинской национальной истории. Весьма важное место в его исторической концепции занимала тема Киева как традиционного центра Украины. Всё это обуславливалось ориентацией М.С. Грушевского на идеологическое обоснование формирования современной украинской нации средствами исторической науки.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, история Киева, украинская историография.

Yevgen Kovalyov

HISTORY OF KYIV IN MYKHAILO HRUSHEVSKYI'S SCIENTIFIC HERITAGE

The article is devoted to representation of problems in political, social, economic and cultural history of Kyiv in scientific works by Mykhailo Hrushevskyi, Ukrainian historian and public figure (1866–1934).

It is proved that Hrushevskyi's research about Kyiv scientific heritage is an important historiographical issue which was addressed to and will be addressed by researchers. The objective of the author is the role of city of Kyiv in its conception of history of Ukraine in the context of historiogeographical process at the end of the 19th century till the beginning of the 20th century, according to the analysis of Hrushevsky texts.

The article shows how the scientist comprehended Kyiv past in the context of Ukrainian national history. The topic of Kyiv as a traditional centre of Ukraine was significantly placed in his historical concept. All this was explained by Hrushevskyi's orientation on ideological justification for the formation of modern Ukrainian nation by means of historical science.

The key challenges of Hrushevskyi's historical concept were Mongol invasion and its influence on the fate of the whole Kyiv and Ukraine-Russ. The scientist used rich Kyiv scientific and educational traditions to justify long cultural continuity of Ukrainian history.

The author shows how M. Grushevskyi put Kyiv past into Ukrainian national historic grand narrative. Kyiv concept "central city" as well as «Capital City», which was explained by the desire to justify by means of historiography Kyiv role as a leading center of modern Ukrainian national movement, was of big value for the scientist.

Key words: Mykhailo Hrushevskyi, the history of Kyiv, Ukrainian historiography.

Дата надходження до редакції: 23 серпня 2016 р.

Олександр Бонь

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ОЛЕКСА НОВИЦЬКИЙ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ МЕРЕЖ

У статті досліджується, як українські науковці Михайло Грушевський та Олександра Новицький на початку ХХ століття створювали інтелектуальні мережі. В орбіту цих мереж були включені вчені НТШ, українці Москви і Петербурга, колекціонери. Це дозволило віднайти і оприлюднити значну кількість творів Кобзаря, провести шевченківські виставки в Москві. Важливим наслідком співпраці вчених і громадських діячів стала активізація українського культурного життя у Москві і Петербурзі.

Ключові слова: інтелектуальні мережі, М. Грушевський, О. Новицький, листування, громадські організації, шевченкознавство.

Громадське і наукове життя українців на початку ХХ століття, незважаючи на постійний тиск Російської імперії, було достатньо насиченим та різноманітним. Цьому сприяли міжособистісні зв'язки українських науковців по обидва боки російсько-австрійського кордону. Такі зв'язки дозволяли формувати спільне українське культурне поле, спільні інтелектуальні мережі у двох імперіях та сприяти розвитку українознавчих досліджень, реалізації громадських ініціатив. А це, у свою чергу, приводило до зростання само-свідомості українців, зміцнення національної ідентичності.

Серед тих, хто формував такі інтелектуальні мережі, були майбутні академіки ВУАН Михайло Грушевський і Олександра Новицький. Основними джерельними масивами для вивчення їх взаємин є листування, яке зберігається у родинному архіві Грушевських у Центральному державному історичному архіві у м. Києві, та матеріали фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Мета статті — показати роль і місце Михайла Грушевського та Олександри Новицької у формуванні та функціонуванні українських інтелектуальних мереж на початку ХХ століття.

Інтелектуальна історія в Україні зараз лише формує науково-дослідне поле та категоріальний апарат. Можна погодитись із Я. Верменич, що одним із напрямків інтелектуальної історії є «вивчення внутрішньосупільних та міжособових інтелектуальних зв'язків і механізмів вироблення колективного знання, формування історичної свідомості та історичної пам'яті»¹. Ми підтримуємо думку Роже Шартъє, який наголошував, що предметом вивчення інтелектуальної історії

¹ Верменич Я. Історія ідей та криза історизму / Я. Верменич // Ейдос. — 2005. — № 1. — С. 25.

є інтелектуальна діяльність у соціокультурному контексті².

Розглянемо формування інтелектуальних мереж як модель дослідження інтелектуальної історії. Так, наприклад, використовуючи цей підхід, розглядала біографію та інтелектуальне середовище М. Гоголя І. Колесник³. Для дослідження скористаємося такою структурою інтелектуальної мережі: ідеологія, організація, міжособистісні контакти.

Одним із інструментів формування інтелектуальних мереж є мова. Але на початку ХХ ст. серед українських інтелектуалів українська мова ще не набула форми національної ідентифікації. Будувались культурні мережі особистими контактами за допомогою особистих контактів і листування. У випадку з Михайлом Грушевським та Олексом Новицьким і знайомство їх відбулось листовно. Загалом у фонді родини Грушевських зберігся 31 лист О. Новицького до М. Грушевського. Відомий московський мистецтвознавець звернувся листом до історика із пропозицією знайомства і співпраці 29 вересня 1907 року. Він зазначив, що третій том його «Історії України-Руси» став «настільною книгою» і просив консультації з приводу українського походження «Остромирового Євангелія»⁴. Зауважимо, що перші листи до історика Олександри Новицької писав російською мовою. Перший українською написаний у лютому 1910 р. Тематика листів дає підстави стверджувати, що саме у цей час зміцнювалась і українська самосвідомість О. Новицької.

² Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» / І. Колесник // Ейдос. — 2005. — № 1. — С. 40–41.

³ Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / І. Колесник. — К., 2009.

⁴ Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі — ЦДІАУК). — Ф. 1235. — Оп. 1, 663. — Арк. 1–2.

Отримавши відповідь на перший лист від Михайла Грушевського, Олекса Новицький у своїх лекціях перебудував концепцію розвитку українського мистецтва періоду Київської Русі. Так, у Москві він почав пропагувати ідею про візантійський вплив на книжкову мініатюру Південної Русі, на всі інші галузі мистецтва, окремішність розвитку української культури, у той час як на Північну Русь мали вплив інші чинники⁵. Так через інтелектуальні зв'язки трансливалась в Москві українська наукова думка.

Основною тематикою листування двох вчених стала мистецька спадщина Тараса Шевченка. Наукове зацікавлення Олекси Новицького художньою творчістю Кобзаря зародилось ще на самому початку ХХ століття. Він прагнув зібрати її якнайповніше. 3 липня 1909 р., у зв'язку із збиранням репродукцій робіт Т. Шевченка, О. Новицький просив М. Грушевського посприяти у придбанні фото малюнка Т. Шевченка «Казарма» з колекції О. Кониського⁶. Дещо пізніше, 7 жовтня 1909 року, він звернувся з листом ще до одного авторитетного українського історика та музейника, майбутнього академіка ВУАН М. Біляшівського, де просив надіслати фотознімки з робіт Великого Кобзаря, що знаходились в колекції Л. Жемчужникова і були продані А. Терещенкові. Таким чином, однією темою були зв'язані Київ, Львів і Москва. І хоча М. Грушевський переконував О. Новицького, що в зібранні А. Терещенка творів Т. Шевченка немає, учений просив М. Біляшівського дізнатись та зробити їх фото або детальний опис⁷. Микола Біляшівський допоміг колезі, надіславши згадані фотознімки⁸. Олекса Новицький залучив до збирання художніх творів Кобзаря також і Олександра Грушевського⁹. Можна висловити припущення, що з ним Олекса Новицький познайомився у 1909 р., коли брат історика працював у Московському університеті¹⁰.

Як зазначено вище, ще однією структурною частиною інтелектуальних мереж є організації, а у нашому випадку це наукові та культурні інституції. У цій площині О. Новицький неодноразово співпрацював з видатним істориком, виконував наукові доручення очолюваних М. Грушевським наукових товариств. На

замовлення Михайла Грушевського він складав для НТШ хронологічний покажчик мистецьких робіт Кобзаря. Роботу в даному напрямку учений розпочав ще в 1909 р. Значною мірою в цьому йому сприяв професор А. Кримський¹¹. Так у цю мережу був залучений і видатний український сходознавець, також майбутній провідний академік УАН / ВУАН.

30 грудня 1910 р. О. Новицький повідомляв М. Грушевському, що Шевченківський ювілейний комітет у Москві запросив його упорядкувати виставку і виголосити промову на святі про Т. Шевченка як художника. Аналогічну виставку доручив йому провести також Історичний музей. Олекса Новицький вважав, що головною повинна була стати виставка в Києві, де мали бути зібрані оригінали творів Великого Кобзаря. У згаданому листі учений просив надіслати фото малюнків Т. Шевченка, що належали О. Лазаревському, переданих А. Кримським НТШ, про що сходознавець сам повідомив О. Новицького. Вже тоді йому вдалося у своїх пошуках отримати результати, на які він і не сподівався¹². Так колекціонер К. Цвітковський передав примірник «Кобзаря» 1860 р. з власноручними правками Т. Шевченка, які не ввійшли до видань 1907 і 1908 рр.¹³. Надсилаючи копії цих матеріалів до М. Грушевського, О. Новицький просив надрукувати їх у виданнях НТШ. Історик виконав прохання і товариство видало окрему розвідку московського мистецтвознавця¹⁴.

Одночасно горизонтальні зв'язки у цій мережі працювали і у «зворотному» напрямку. О. Новицький нерідко був довіреною особою найавторитетнішого українського історика у придбанні в Москві та Петербурзі творів Кобзаря¹⁵. Співпраця з НТШ дозволила О. Новицькому опублікувати дослідження про мистецьку спадщину Т. Шевченка^{16, 17} та популяризувати її в Росії^{18, 19, 20}, тобто впливати на мистецтвознав-

⁵ Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі — ЦДІАУК). — Ф. 1235. — Оп. 1, 663. — Арк. 4–5.

⁶ Там само. — Арк. 17.

⁷ Інститут рукопису. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 31. — № 1503. — Арк. 1–2.

⁸ Там само. — № 1504. — Арк. 1.

⁹ Там само. — № 505. — Арк. 1.

¹⁰ Матяш І. Перший голова бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.С. Грушевського) / І. Матяш // Студії з архівної справи та документознавства. — 1997. — Т. 2. — С. 106.

¹¹ ЦДІАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 663. — Арк. 21, 25.

¹² Там само. — Арк. 36–38.

¹³ Там само. — Арк. 40.

¹⁴ Новицький О.П. Варіанти до «Кобзаря» 1860 р. / О.П. Новицький // Наукові записки НТШ. — Львів, 1911. — Т. СІІ. — С. 157–162.

¹⁵ ЦДІАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 1.

¹⁶ Новицький О.П. Шевченко як маляр / О.П. Новицький // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1911. — Т. ІV.

¹⁷ Новицький О.П. Щодо тексту «Кобзаря» / О.П. Новицький // Наукові записки НТШ. — Львів, 1913. — Т. СХV. — С. 166–176.

¹⁸ Новицький О.П. Т.Г. Шевченко як художник / О.П. Новицький // Известия общества преподавателей графических искусств. — М., 1911. — № 4.

¹⁹ Новицький О.П. Шевченко як художник / О.П. Новицький // Наш журнал. — М., 1911. — № 4. — С. 42–46.

²⁰ Новицький О.П. Краєвиди в поезії та малюнках Шевченка / О.П. Новицький // Сяйво. — 1914. — № 21. — С. 57–59. — іл.

чий дискурс у провідних наукових центрах — Росії та Австро-Угорщині.

Післястворення М. Грушевським Українського наукового товариства в Києві 18 січня 1909 р. О. Новицького було обрано до складу товариства на правах дійсного члена (16 вересня 1909 р. це рішення було одностайно схвалене загальними зборами УНТ)²¹. Зауважимо, що такі мережеві структури, як наукові товариства, були важливою системою українського наукового дискурсу. І на той час вже існував поріг залучення до їх діяльності — вага і заслуги в українській науці.

Але це не виключало конфліктів в інтелектуальних мережах, які визначались об'єктивними та суб'єктивними причинами. Як-от відомий конфлікт у середовищі НТШ в червні 1913 року відбився і на відносинах двох науковців. Олекса Новицький залишився вірним взятим на себе зобов'язанням перед львівським НТШ і надрукував саме під його егідою піонерську монографію «Тарас Шевченко як маляр». Це викликало негативну реакцію історика. Але не можна перебільшувати конфліктність українського інтелектуального середовища. Підтвердженням цього є те, що М. Грушевський у січні 1914 р. запросив до числа співробітників журналу «Україна» О. Новицького, який планував підготувати об'ємне дослідження біографії М. Костомарова для згаданого видання²². Після виходу кількох праць у виданнях НТШ та монографії «Тарас Шевченко як маляр» 4 березня 1914 р. учений був обраний дійсним членом цього авторитетного наукового осередку²³. У квітні 1914 лист О. Новицького засвідчує, що невдоволення М. Грушевського значно зменшилось. Загалом, можна твердити, що близька співпраця Олекси Новицького і Михайла Грушевського дозволила в досліджуваний період на ґрунті шевченкознавства поєднати українське культурне поле Москви, Петербургу, Львова, Києва.

Ще одним полем взаємовідносин двох учених була їх громадська робота. Олекса Новицький брав активну участь у створенні Товариства слов'янської культури у Москві. Пізніше він згадував: «...З'явилась перспектива під назвою «української секції» з'єднатись там українському гуртку і почати свій науковий рух»²⁴. Мистецтвознавець був серед тих, хто створював організацію, яка мала на меті створення інтелектуальної мережі з українською ідеологією на неукраїнській етнічній території. 29 березня 1908 р. він був присутній на установчих зборах Товариства слов'янської культури в приміщенні Літературно-художнього гуртка. Головою Товариства було обрано

академіка Ф. Корша, який був відомим прихильником української мови. Достатньо згадати, що в 1905 р. він був одним із авторів записки «Про відміну утисків молоросійського слова»²⁵, яку ініціював М. Грушевський.

Але Товариство об'єднало сили з різними, нерідко протилежними інтересами й ідеологіями. Польська течія в Товаристві, яка теж будувала інтелектуальні мережі поза етнічною територією, поступово переважила. Олекса Новицький намагався зберегти в межах організації український дискурс і об'єднати українські наукові сили для роботи в Москві. 25 березня 1909 року на засіданні правління Товариства слов'янської культури він був обраний членом виконавчого комітету і все робив для створення української секції²⁶. Певною мірою проливає світло на складне становище в товаристві лист його голови академіка Ф. Корша до М. Грушевського. 10 листопада 1910 р. він писав, що до правління Товариства входили, крім О. Новицького, такі знакові постаті, як К. Цвітковський, Б. Кістяківський, В. Вернадський, А. Кримський і М. Янчук. Останньому і було доручено відкрити українську секцію, але М. Янчук відмовився від цього обов'язку і вона так і не почала своєї роботи. Тоді цю справу було доручено присяжному повіреному М. Хвостову, який хоч і не був достатньо відомим в українських колах, але виглядав як незаангажований кандидат. В. Вернадський (ще раз можна згадати про прихильність / неприхильність вченого до української справи у дореволюційний час) не бажав брати на себе справу організації секції, а О. Новицький разом з А. Кримським перестали відвідувати збори товариства. Причину цього Олекса Новицький пояснив Федору Коршу (вчений нерідко підписувався українським «Корж») на засіданні Шевченківського комітету засилля польських сил у товаристві і тим, що організацію української секції доручили людям неавторитетним і до того не здатним. У згаданому листі Федір Корш вказує і на причину поведінки О. Новицького та А. Кримського — несправедливе, на думку академіка, ставлення галицьких українців та київської «Ради» цих двох діячів московської української громади, які також вважали, що польські сили переважили в товаристві українську течію²⁷. Варто вказати, що сильний тиск згуртованої польської громади підтверджується і в листі І. Васильєва до Ф. Корша 14 січня 1913 р. Він нарікав на відстороненість Товариства слов'янської культури від гострих громадсько-політичних питань того часу — питання про

²¹ ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 32919. — Арк. 14, 17 зв.

²² Там само. — Ф. Х. — № 31534. — Арк. 1.

²³ Там само. — Ф. 279. — № 16. — Арк. 1.

²⁴ ІР НБУВ. — Ф. 279. — № 1. — Арк. 6.

²⁵ Дмитриев Н.К. Фёдор Евгеньевич Корш / Н.К. Дмитриев. — М., 1962. — С. 4–5.

²⁶ ІР НБУВ. — Ф. 279. — № 1000. — Арк. 1.

²⁷ ЦДІАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 556. — Арк. 7–8.

український університет, смерть М. Лисенка, становище слов'янських народів Росії²⁸. Ф. Корш відверто заявляв, що він не політик і участі в боротьбі партій не брав, хоча загальнодемократичні вимоги та ідею федералізації Росії підтримував активно²⁹. Олекса Новицький у приватній розмові з Федором Коршем запропонував кандидатуру Агатангела Кримського на голову української секції: «Ні на чию користь так багато не трудився письменницьки, як на користь українців: він був їх безкорисливим, благородним, відданим другом»³⁰.

Саме зусиллями О. Новицького в кінці 1911 року була організована наукова підсекція української секції Товариства слов'янської культури. Членами її були відомі громадські та наукові діячі — Ф. Корш, Б. Кістяківський, М. Янчук, С. Хвостов, М. Філянський, О. Саліковський, С. Петлюра. Ось як О. Новицький інформував М. Грушевського про ці події: «Українська секція Товариства слов'янської культури так саме не багато дає надії, найбільше сподіваюсь тільки від наукової підсекції цієї секції, тому що там на перший раз вибрано хоч не багато членів, але свідомих українців»³¹. Головою підсекції було обрано ініціатора її утворення О.П. Новицького, а секретарем — С. Петлюру³². Це була важлива подія для формування українських інтелектуальних мереж у масштабах всієї Російської імперії, її показником була висока українська самосвідомість.

За московськими подіями пильно стежили і у Києві. У листі до М. Біляшівського О. Новицький зауважив, що, для того, щоб діяльність підсекції мала вагу для української науки, «...найголовнішою працею підсекції мусить бути зібрання і виучування того, що є у Москві, що торкалося б до України. Таких речей тут багато і по історії, і по письменності, і по штуці»³³. Олекса Новицький розробив проект статуту Українського наукового товариства в Москві, яке планував створити на основі наукової підсекції на кшталт Львівського НТШ і київського УНТ³⁴. І хоча цей проект не був реалізований, підсекція вела наукову та популяризаторську роботу. У січні 1912 року, наприклад, прочитано С. Петлюрою реферат на тему: «Іван Франко — письменник і діяч». Тоді ж О. Новицький запропонував

підсекції взятись за описання українських матеріалів в музеях, бібліотеках, церквах Москви. Майже через рік після організації наукової підсекції, 13 листопада 1912 р. О. Новицькому вдалося знову скликати її засідання (спочатку прибув на нього лише секретар С. Петлюра). Та коли все ж вдалося зібратись її членам, результати виявились невтішними — практична роботи велась недостатньо і було прийнято рішення про ліквідацію підсекції. О. Новицький писав в той же день про це до М. Грушевського: «Коли працювати на самоті, то й підсекції не треба — можна й без неї дослати свої праці до Києва, або Львова»³⁵. Справа в тому, що члени були настільки завантажені іншою роботою, що, не дивлячись на всі зусилля О. Новицького, підсекція залишилась, за висловом самого ученого, «мертвонародженою»³⁶.

Ще однією структурою української громади в Москві був гурток «Кобзар». Як повідомляла газета «Рада», 6 лютого 1911 року відбулись перші збори комітету гуртка, на яких головою було обрано С. Хвостова, товаришем голови І. Алчевського, секретарем О. Новицького³⁷. Восени зусиллями О. Новицького та інших керівників «Кобзаря» вперше в Москві було отримано дозвіл на постановку опери «Запорожець за Дунаєм» на сцені Большого театру³⁸. Та невдовзі «Кобзар» перетворився на музичне товариство а не громадську інституцію, як того хотіли О. Новицький та більшість українців Москви. Ось як він писав про це в листі до М. Грушевського: «Що до наших тутешніх українських справ, то діло поки що йде не так, як би бажалось. На «Кобзаря» я не маю жодної надії, навіть не тільки відіркся від секретарства, але й зовсім вийшов з ради...»³⁹.

Серед найбільш вдалих проєктів української громади можна назвати щомісячний журнал «Украинская жизнь», у зв'язку з яким Олекса Новицький співпрацював з Михайлом Грушевським. Рішення про видання журналу російською мовою було прийнято в жовтні 1911 р. на засіданні української секції Товариства слов'янської культури⁴⁰. О. Новицький повідомляв М. Грушевського, що гурток, який зібрався видавати журнал, запросив і його до співпраці. За виразом Д. Дорошенка журнал був «офіційно організованого українства в Росії»⁴¹. Навколо

²⁸ Баскаков Н.А. Академик Ф.Е. Корш в письмах современников / Н.А. Баскаков, Ник.А.Баскаков. — М., 1989. — С. 115.

²⁹ Богданов А.И. Фёдор Евгеньевич Корш / А.И. Богданов // Под. Ред. З.Б. Мухамедовой. — Ашхабад: Ёлым, 1982. — С. 114–115.

³⁰ Баскаков Н.А. Академик Ф.Е. Корш в письмах современников. — С. 86.

³¹ ЦДДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 663. — Арк. 45.

³² Рада. — 1912. — 28 січня.

³³ ІР НБУВ. — Ф. 31. — № 1508. — Арк. 1 зв.

³⁴ Там само. — Ф. 279. — № 802. — Арк. 1.

³⁵ ЦДДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 663. — Арк. 51.

³⁶ ІР НБУВ. — Ф. 279. — № 1. — Арк. 6.

³⁷ Рада. — 1911. — 12 лютого.

³⁸ Савицький Р. Натхнений співак / Р. Савицький // Сучасність. — Мюнхен. — 1981. — № 7–8. — С. 188.

³⁹ ЦДДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 663. — Арк. 45.

⁴⁰ Рада. — 1911. — 3 листопада.

⁴¹ Путро О. «Трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить» (із щоденника С. Єфремова за 1926 р.) / О. Путро, Л. Портнова, Л. Стрельська // Українська старовина. — 1997. — № 5. — С. 112 ; Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — К. : Б/в, 1993. — С. 36.

журналу об'єдналась не тільки московська українська інтелігенція, до неї приєдналися і представники багатьох націй, включаючи і росіяни⁴².

Восени 1916 р., коли розгорнуло свою діяльність Московське товариство допомоги населенню південних губерній Росії (фактично — українських), що постраждало від війни, О. Новицький як міг допомагав землякам-українцям. Він з цією ціллю вирішив організувати виставку українських художників, залучивши до участі у ній митців з усієї України, що в умовах війни було нелегкою справою. Але це була ще одна інтелектуальна культурна мережа, яку намагався створити Олекса Новицький, і вона охопила всі українські культурні центри. Михайло Грушевський, не дивлячись на об'єктивні труднощі, підтримав ученого. Частина експонатів вже була зібрана, але харків'яни не змогли надіслати матеріали. Тому О. Новицький був змушений відмовитись від проведення виставки. У листі до ще одного відомого українського вченого К. Щероцького 21 грудня він написав: «Зі свого боку я зробив усе, що міг зробити, хоч можуть лаяти мене чимало, але хто знатиме всю правду, певне побачить, що я щиро працював, але "один у полі не воїн"»⁴³.

З переїздом Михайла Грушевського до Києва у 1917 році наукові зв'язки сім'ї Грушевських

⁴² Славінський М. Симон Петлюра (1879–1926) / Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). — К., 1992. — С. 11.

⁴³ ІР НБУВ. — Ф. І. — № 12708. — Арк. 2.

з Олексою Новицьким не припинились. З великою долею вірогідності можна припустити, що саме завдяки рекомендації М. Грушевського та зверненню М. Біляшівського О. Новицькому було доручено збирати відомості про українські пам'ятки у Москві. Вимушена перерва у стосунках сталась, коли родина Новицьких у 1918 році переїхала до Криму, а М. Грушевський пізніше емігрував. У 1920–1930 рр. зв'язки двох академіків ВУАН проходили вже в зовсім іншій політичній і соціокультурній ситуації, і вони виходять за хронологічні межі нашого дослідження.

Підводячи підсумок вищевикладеному, можна сказати, що не завжди були простими стосунки Михайла Грушевського та Олекси Новицького. Але їх співпраця завжди приводила до розширення українських культурних інтелектуальних мереж, до зміцнення української національної самосвідомості на початку ХХ століття і мала всі структурні елементи — ідеологію, мову, інституційне (організаційне) оформлення.

В орбіту цих мереж були включені вчені НТШ, українці Києва, Москви і Петербурга, колекціонери. Це дозволило віднайти й оприлюднити значну кількість творів Кобзаря, провести шевченківські виставки в Росії, а О. Новицькому видати монографію «Тарас Шевченко як маляр» та багато інших праць. Важливим наслідком співпраці українських вчених і громадських діячів стала активізація української громадської діяльності у Москві.

ДЖЕРЕЛА

1. Баскаков Н.А. Академик Ф.Е. Корш в письмах современников / Н.А. Баскаков, Ник. А. Баскаков. — М. : Наука, 1989. — 286 с.
2. Богданов А.И. Фёдор Евгеньевич Корш / А.И. Богданов // под. ред. З.Б. Мухамедовой. — Ашхабад : Ёлым, 1982. — 126 с.
3. Верменич Я. Історія ідей та криза історизму / Я. Верменич // Ейдос. — 2005. — № 1. — С. 24–27.
4. Дмитриев Н.К. Фёдор Евгеньевич Корш / Н.К. Дмитриев. — М. : Изд. Московского у-та, 1962. — 36 с.
5. Іванис В. Симон Петлюра — президент України / В. Іванис. — К. : Б/в, 1993. — 267 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. І. — № 12708. — Арк. 2; Ф. X. — № 31534. — Арк. 1; Ф. X. — № 32919. — Арк. 14, 17 зв.; Ф. 31. — № 1503. — Арк. 1–2; Ф. 31. — № 1504. — Арк. 1; Ф. 31. — № 1505. — Арк. 1; Ф. 31. — № 1508. — Арк. 1 зв.; Ф. 279. — № 1. — Арк. 6; Ф. 279. — № 16. — Арк. 1; Ф. 279. — № 802. — Арк. 1; Ф. 279. — № 1000. — Арк. 1.
7. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / І. Колесник. — К., 2009. — 596 с.
8. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» / І. Колесник // Ейдос. — 2005. — № 1. — С. 36–45.
9. Матяш І. Перший голова бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.С. Грушевського) / І. Матяш // Студії з архівної справи та документознавства. — 1997. — Т. 2. — С. 104–110.
10. Новицький О.П. Варіанти до «Кобзаря» 1860 р. / О.П. Новицький // Наукові записки НТШ. — Львів, 1911. — Т. СІІ. — С. 157–162.
11. Новицький О.П. Краєвиди в поезії та малюнках Шевченка / О.П. Новицький // Сяйво. — 1914. — № 21. — С. 57–59; іл.
12. Новицький О.П. Шевченко як маляр / О.П. Новицький // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1911. — Т. ІV.

13. Новицький О.П. Шевченко як художник / О.П. Новицький // Наш журнал. — М., 1911. — № 4. — С. 42–46.
14. Путро О. «Трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить» (із щоденника С. Єфремова за 1926 р.) / О. Путро, Л. Портнова, Л. Стрельська // Українська старовина. — 1997. — № 5. — С. 111–126.
15. Рада. — 1911. — 12 лютого.
16. Рада. — 1911. — 3 листопада.
17. Рада. — 1912. — 28 січня.
18. Савицький Р. Натхненний співак / Р. Савицький // Сучасність. — Мюнхен. — 1981. — № 7–8. — С. 184–190.
19. Славінський М. Симон Петлюра (1879–1926) / М. Славінський // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). — К. : МП «Фенікс», 1992. — 258 с.
20. Центральний державний історичний архів у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 1; Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 556. — Арк. 7–8; Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 663. — Арк. 17.

REFERENCES

1. Baskakov N.A. Akademik F.E. Korsh v pismakh sovremennikov / N.A. Baskakov, Nik.A. Baskakov. — М. : Nauka, 1989. — 286 s.
2. Bogdanov A.I. Fyodor Evgenevich Korsh / pod. red. Z.B. Mukhamedovoi / A.I. Bogdanov — Ashhabad : Ylym, 1982. — 126 s.
3. Vermenych Ya. Istoriia idey ta kryza istoryzmu / Ya. Vermenych // Eidos. — 2005. — № 1. — s. 24–27.
4. Dmitriev N.K. Fyodor Evgenevich Korsh / N.K. Dmitriev. — М. : Izd. Moskovskogo u-ta, 1962. — 36 s.
5. Ivanis V. Simon Petliura — prezident Ukrainy / V. Ivanis. — К. : B/v, 1993. — 267 s.
6. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. — F. I. — № 12708. — Ark. 2; F. X. — № 31534. — Ark. 1; F. X. — № 32919. — Ark. 14, 17 zv.; F. 31. — № 1503. — Ark. 1–2; F. 31. — № 1504. — Ark. 1; F. 31. — № 1505. — Ark. 1; F. 31. — № 1508. — Ark. 1 zv.; F. 279. — № 1. — Ark. 6; F. 279. — № 16. — Ark. 1; F. 279. — № 802. — Ark. 1; F. 279. — № 1000. — Ark. 1.
7. Kolesnyk I. Hohol. Merezhi kulturno-intelektualnykh komunikatsii / I. Kolesnyk. — К., 2009. — 596 s.
8. Kolesnyk I. Kulturno-intelektualna istoriia yak dzerkalo «novoi naukovoї revoliutsii» / I. Kolesnyk // Eidos. — 2005. — № 1. — s. 36–45.
9. Matiash I. Pershyi holova bibliotekno-arkhivnoho viddilu (do 120-littia vid dnia narodzhennia O.S. Hrushevskoho) / I. Matiash // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. — 1997. — T. 2. — S. 104–110.
10. Novytskyi O.P. Varianty do «Kobzaria» 1860 r. / O. P. Novytskyi // Naukovi zapysky NTSh. — Lviv, 1911. — T. SP. — S. 157–162.
11. Novytskyi O. P. Kraievdy v poezii ta maliunkakh Shevchenka / O.P. Novytskyi // Siaivo. — 1914. — № 21. — S. 57–59; il.
12. Novytskyi O.P. Shevchenko yak maliar / O.P. Novytskyi // Literaturno-naukovyi visnyk. — Lviv, 1911. — T. IV.
13. Novytskyi O.P. Shevchenko yak khudozhnyk // O.P. Novytskyi / Nash zhurnal. — М., 1911. — № 4. — S. 42–46.
14. Putro O. «Trahichna smert yedynoho kozaka tysyachu novykh narodyt» (iz shchodennyka S. Yefremova za 1926 r.) / O. Putro, L. Portnova, L. Strel'ska // Ukrainska starovyna. — 1997. — № 5. — S. 111–126.
15. Rada. — 1911. — 12 liutoho.
16. Rada. — 1911. — 3 lystopada.
17. Rada. — 1912. — 28 sichnia.
18. Savytskyi R. Natkhennnyi spivak / R. Savytskyi // Suchasnist. — Miunkhen. — 1981. — № 7–8. — S. 184–190.
19. Slavinskyi M. Symon Petliura (1879–1926) / M. Slavinskyi / Zbirnyk pamiati Symona Petliury (1879–1926). — К. : МП «Feniks», 1992. — 258 s.
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi. — F. 1235. — Op. 1. — Spr. 307. — Ark. 1 ; F. 1235. — Op. 1. — Spr. 556. — Ark. 7–8 ; F. 1235. — Op. 1. — Spr. 663. — Ark. 17.

Александр Бонь

МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ И АЛЕКСЕЙ НОВИЦКИЙ В ФОРМИРОВАНИИ УКРАИНСКИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

В статье исследуется, как украинские учёные Михаил Грушевский и Алексей Новицкий в начале XX столетия создавали интеллектуальные сети. В орбиту этих сетей были включены учёные

НТШ, украинцы Москвы и Петербурга, коллекционеры. Это позволило разыскать и обнародовать значительное количество произведений Кобзаря, провести шевченковские выставки в Москве. Важным следствием сотрудничества ученых и общественных деятелей стала активизация украинской культурной жизни в Москве и Петербурге.

Ключевые слова: интеллектуальные сети, М. Грушевский, А. Новицкий, переписка, общественные организации, шевченковедение.

Oleksandr Bon

MYKHAILO HRUSHEVSKYI AND OLEKSA NOVYTSKYI'S PARTICIPATION IN FORMATION OF UKRAINIAN INTELLIGENT NETWORKS

The Ukrainians public and scientific life in the early 20th century, despite the constant pressure of the Russian Empire, was various enough. This is due to the interpersonal relations between Ukrainian scientists on both sides of the Russian-Austrian border. Among those who formed such intelligent networks and cultural field were future academicians of NAS of Ukraine Hrushevskiy and Oleksa Novytskyi. The source for the studying of their relationship is the correspondence, which is kept in the family archives of the Hrushevskiy in the Central State Historical Archive in Kyiv.

Intelligent Networks are investigated using the following structure: ideology, organization, interpersonal contacts. Oleksa Novytskyi and Mykhailo Hrushevskiy's correspondence made it possible to activate the search and subsequent exhibition of Taras Shevchenko art works. In the orbit of this network the researchers of Shevchenko Scientific Society, the Ukrainians in Moscow and St. Petersburg, collectors were included. This made it possible to Oleksa Novytskyi to conduct Shevchenko exhibition in Moscow, to publish the first a monograph on the poet's artistic legacy "Taras Shevchenko as a painter." Mykola Biliashivskiy, Mykhailo Hrushevskiy, Ahatanhel Krymskiy and other famous scientists helped Oleksa Novytskyi to collect the materials about Shevchenko. The collector K. Tsvitkovskiy in 1860 handed a copy of "Kobzar" with handwritten Shevchenko corrections, that were not included in the editions of 1907 and 1908s.

Oleksa Novytskyi has repeatedly collaborated with Mykhailo Hrushevskiy within scientific societies. Oleksa Novytskyi published their researches in journals of Shevchenko Scientific Society, with the assistance of Mykhailo Hrushevskiy. The two scientists also worked within the Ukrainian Scientific Society that was established by Hrushevskiy in Kyiv. Oleksa Novytskyi was elected as a member of both academic institutions for his contribution to Ukrainian science. The article noted that Mykhailo Hrushevskiy invited Oleksa Novytskyi to cooperate in the journal "Ukraine".

An important consequence of the work of the Ukrainian scientist's network and public officials was the intensification of Ukrainian community in Moscow and St. Petersburg. Oleksa Novytskyi participated in the creation of the Society of Slavic Culture in Moscow. However, the Ukrainian section of the Company was not active. Although there were such significant figures as K. Tsvitkovskiy, B. Kistiakivskiy, V. Vernadskiy, A. Krumskiy and M. Yanchuk. F. Korch, and Oleksa Novytskyi corresponded actively with Hrushevskiy about it. Oleksa Novytskyi subsection, organized with his efforts, included scientific academician F. Korsch, B. Kistiakivskiy, M. Yanchuk, S. Khvostov, M. Filianskiy, O. Salikovskiy, S. Petliura. Organized efforts informed M. Hrushevskiy and M. Bilyashivskiy about these events. Oleksa Novytskyi was chosen as the head of subsection and S. Petliura was chosen as its secretary. However, due to the workload of scientific and social work of members of the subsection, it could not expand their activity.

Another structure of the Ukrainian community in Moscow, created by using active intelligence ties of Oleksa Novytskyi and other figures, was the circle "Kobzar". Society managed to get permission in Moscow to stage the opera "Zaporozhets beyond the Danube" on the stage of the Bolshoi Theater for the first time. A good project that joined the forces of the Ukrainians in Moscow, Kyiv, Lviv, St. Petersburg was a monthly journal "Ukrainian Life". Here Oleksa Novytskyi worked with Mykhailo Hrushevskiy. The decision of the publishing of the journal in Russian was adopted in October 1911 at the meeting of the Ukrainian section of the Society of Slavic culture.

Therefore, Mykhailo Hrushevskiy and Oleksa Novytskyi cooperation in the early 20th century led to the expanding of Ukrainian intelligent networks and strengthening of the Ukrainian national identity. In the orbit of these networks Ukrainian scientists in Lviv, Kyiv, Moscow and St. Petersburg and collectors were included. It allowed finding and publishing a significant number of works of Kobzar, to hold Shevchenko exhibitions in Russia and to publish a significant number of Ukrainian studies. An important result of cooperation of Ukrainian scientists became the intensification of Ukrainian public activities in Moscow.

Key words: intelligent network, M. Hrushevskiy, O. Novytskyi, correspondence, public organizations, Shevchenko studies.

Дата надходження статті до редакції: 30.05.2016 р.

Ольга Тарасенко

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

У статті проаналізовані праці Володимира Міяковського, Марка Антоновича та щоденникові записи студента Михайла Грушевського про період його навчання в Університеті Св. Володимира (1886–1894). Наголошується, що університетське наукове середовище сприяло формуванню його як високопрофесійного вченого і талановитого дослідника української минушнини.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Університет Св. Володимира, Київ, Володимир Міяковський, Марко Антонович.

У 2016 році відзначається 150 років від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. Його навчання та становлення як особистості (1886–1894) тісно пов'язані з Університетом Св. Володимира. Університетське середовище визначило подальший життєвий шлях молодого Грушевського та стало запорукою досягнень на науковій ниві як талановитого українського історика.

Мета статті — розглянути період навчання М. Грушевського у 1886–1894 роках за матеріалами його щоденників та праць В. Міяковського, М. Антоновича.

Студентські роки Михайла Грушевського в Університеті Св. Володимира вже ставали предметом наукових студій у вітчизняній історіографії. Український літературознавець, історик-архівіст, член Наукового товариства імені Шевченка Володимир Міяковський (1888–1972) досліджував біографію та студентські роки Михайла Грушевського¹. Організатор наукової праці в українській діаспорі Північної Америки Марко Антонович (1916–2005) у розвідці «О. Кониський і М. Грушевський» прослідкував становлення Михайла Грушевського як громадського діяча у студентські роки під проводом Олександра Кониського².

Яким же був студент Грушевський? Як і чому він прагнув учитися в Києві в Університеті Св. Володимира? Як він оцінював своє студентське життя, до чого прагнув, про що мріяв, якими були його життєві пріоритети, повсякденне життя, навчання, сподівання, прагнення, острахи, переживання, як він ставився до своїх викладачів,

хто були його наставники та кумири? Відповіді на ці питання надають його особисті, не призначені для оприлюднення, унікальні та дуже цінні документи — щоденникові записи за 1888–1894 роки, в яких він розглядав основні події свого студентського життя³.

Зрозуміти, яким Михайло Грушевський прийшов до Університету Св. Володимира, дозволяють щоденникові записи гімназиста Михайла Грушевського за 1883–1884 роки⁴ та його автобіографія, написана у 1906 році⁵. Це унікальні особисті документи.

Важливо наголосити, що Михайло Сергійович ніколи не згадував, що він вів щоденник під час навчання в гімназії у Тифлісі та в Університеті Св. Володимира у Києві. Його щоденникові записи дозволили нам доторкнутися до внутрішнього світу автора, який розмірковує і переживає, сумнівається і сподівається, відчути його душевний стан у конкретний період його життя.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові Л. Зашкільняк натрапив на справи під назвою «Щоденник невідомого автора 1883–1893 рр.», які зберігались у фонді № 401 «Літературно-наукового вістника», оп. 1, справи 59 і 60. Це були рукописні, написані дрібним почерком сторінки. Докладне ознайомлення із змістом щоденників, їх розміщення у групі матеріалів М. Заволоки, графологічна експертиза, зміст тексту — не залишили сумнівів щодо авторства М. Грушевського⁶.

³ Грушевський М. Щоденник 1888–1894 рр. / Упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 11–221.

⁴ Грушевський М. Щоденники (1883–1884 рр.) / М. Грушевський // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 28–35; № 4. — С. 12–9; № 5. — С. 13–24.

⁵ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. / М. Грушевський // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К., 1992. — С. 197–213.

⁶ Грушевський М. Щоденник 1888–1894 рр. — С. 7.

¹ Міяковський В.В. До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890) / Володимир Варламович Міяковський // Український історик. — 1976. — № 1–4 (49–52). — С. 114–120.

² Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський / М. Антонович // Український історик. — 1994. — № 1–4. — С. 48–63.

Щоденники Михайла Грушевського склалися з двох значно відмінних частин. Перша частина — це загальний зошит у старій фіолетовій обкладинці із п'ятдесяти двох аркушів, густо списаними дрібним почерком із обох боків. Цей щоденник розпочинався датою 14 вересня 1883 р. і завершувався 19 травня 1884 р. Він був написаний учнем шостого класу Тифліської гімназії 17-річним Михайлом Грушевським. Щоденник гімназиста Михайла Грушевського за 1883–1884 роки був надрукований у журналі «Київська старовина» за 1993 рік у №№ 3, 4, 5 із переднім словом та коментарями Л. Зашкільняка.

Вивчення щоденників гімназиста Грушевського дозволило нам відчути чисту та прекрасну душу юнака, прослідкувати за його формуванням, прагненнями, мріями, сподіваннями.

Друга частина — це справа 60, яка мала сто п'ятдесят два аркуша окремих зшитків, написаних дрібним почерком із обох боків. Цей щоденник відкривався записом від 16 серпня 1888 р. і завершувався записом 12 листопада 1893 р. Готуючи до перевидання монографії М. Грушевського «Барское старство. Исторические очерки», його знайшов М. Крикун у фонді Грушевських Центрального державного історичного архіву України в Києві (Ф. 1235), туди входило декілька окремих сторінок із університетського щоденника, які датуються 5 березнем 1894 р. Ці сторінки були включені у другу частину щоденника, який вів студент у 1886–1890 рр., а потім, у 1891–1893 роках, професорський стипендіат Університету Св. Володимира Михайло Грушевський. Університетський щоденник охоплює кийівські 1886–1894 роки його життя і навчання. Леонід Зашкільняк підготував переднє слово, упорядкування, коментарі і післямову для видання щоденника Михайла Грушевського, яке було здійснено в 1997 році в Інституті української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України⁷.

В автобіографії Михайла Грушевського, написаній у 1906 році, записані його спогади про основні події студентського життя, які найбільше відклалися у його пам'яті, але це вже зрілий, ретроспективний погляд на минулі події та вчинки. Михайло Сергійович описує сам себе, події, які вплинули на його світогляд: пише про батька, родину, Володимира Антоновича, все те, що впливало на вчинки студента. Автобіографія була написана для рідних і близьких і мала дуже малий наклад.

Студент Грушевський довіряв щоденнику свої потаємні думки, які розкривають його

⁷ Зашкільняк Л.О. Післямова / Л.О. Зашкільняк // Грушевський М. Щоденник 1888–1894 рр / Переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 222–254.

становлення як молодої людини, містять важливу особистісну інформацію, яка дозволяє також побачити коло його спілкування, висвітлити окремі сторінки історії Університету Св. Володимира у кінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст.

Михайло Грушевський та Університет Св. Володимира — час навчання на історико-філологічному факультеті став часом його становлення як особистості, майбутнього науковця і громадського діяча.

«Про те, що Грушевський перші два роки в Києві (1886–1888) тримався осторонь українства, маємо свідоцтво [...] Аполлінарія Маршинського»⁸, — відзначав Марко Антонович, який писав, що «сам Антонович в перші роки перебування Грушевського в університеті не знав, чи він належить до українства»⁹. За споминами про той час студента — історика А. Маршинського: «Михайло на перших курсах був для них «загадкою»: він вчився як ніхто [...] професори по черзі бачили в ньому свого наступника — через що й лютували потім декотрі за його ніби зраду. Михайла бачили по дорозі до університету і зауважували, як він завжди побожно здіймав шапку й хрестився перед Володимирським храмом»¹⁰.

«Обережний В. Антонович довго вивчав свого найздібнішого учня і не раніше кінця 1888 р., а правдоподібно вже на початку 1889 року, познайомив його з О. Кониським, найактивнішим українським громадським діячем у Києві»¹¹, — відзначував М. Антонович.

До свого виїзду з Києва (осінь 1894 р.) М. Грушевський був ідейно і організаційно якнайтісніше пов'язаний з В. Антоновичем і О. Кониським. Перший був його керівником у науковій, другий у громадській праці. Цей розподіл був напевно узгоджений, а ціла трійця мала величезний вплив на українське життя у Києві (хоч там існували також інші осередки), а в багатьох питаннях і на цілій українській території, включаючи Галичину. Вони часто сходилися і обговорювали актуальні питання, при чому між ними панувала повна однозгідність. Недаремно пізніше М. Грушевський писав, що «я їхав до Львова прихильником політики п. Барвінського властиво нової ери»¹², а Марко Антонович, підкреслював, що «незвичайно близькі та інтимні зносини

⁸ Дмитрієнко М.Ф. Маршинський Аполлінарій [Електронний ресурс] / М.Ф. Дмитрієнко // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009. — С. 541. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Marshynsky_A.

⁹ Антонович М. Назв праця. — С. 49.

¹⁰ Маршинський А. Спомини 1884–1888 рр. / А. Маршинський // Дніпро: календар-альманах. — Львів. — 1923. — С. 100–101.

¹¹ Антонович М. Назв праця. — С. 48–49.

¹² Там само. — С. 51.

з М. Грушевським давали право О. Кониському уважати його своїм ідейним сином»¹³.

«Листи О. Кониського виявляють, з якою ніжною турботою, щирою симпатією і глибоким розумінням він підходив до М. Грушевського. Добре знаючи його сильні і слабкі сторони, О. Кониський водночас умів оцінити значення Грушевського, усвідомлюючи всі потенціальні можливості»¹⁴, — акцентував Марко Антонович. «З-поміж десятків молодих людей, які за 1880–1890 рр. пройшли “школою” Кониського, М. Грушевський був без сумніву найздібніший і його вклад в українське життя був найбільший [...]. Це ще 1889 року спостеріг О. Кониський і тому він М. Грушевському присвятив спеціальну увагу.[...] М. Грушевський пішов своїм власним шляхом, але О. Кониський не помилився, коли зв’язував такі великі надії з М. Грушевським. Обидва працювали для одної ідеї, хоч після короткого початкового періоду повної однозгідності, розуміли її по-різному [...]. Вони обидва були зв’язані тисячами ниток з загальноукраїнським розвитком кінця минулого [XIX ст. — *О.Т.*], в якому обидва діячі відіграли першорядну роль»¹⁵, — підсумовував Марко Антонович.

Вивчаючи біографію Михайла Грушевського, Володимир Міяковський відзначав: «Народженець Холма, вихованець Тифліської гімназії, Грушевський почував себе найбільше киянином ...в кількох кілометрах від Києва було родинне вогнище Грушевського. Недалеко за Китаєвом та Пироговом, в надзвичайно живописній місцевості, серед горбів та садів, в селі Лісниках, помер в 50-их роках XIX століття дід Грушевського, панотець Федір Грушевський; тут зростав його батько, Сергій Грушевський, майбутній діяч на полі народної освіти»¹⁶.

Історичні спомини напоювали місцевість цю різними легендами й переказами. Село Лісники в давні часи належало Києво-Печерській Лаврі, і є спогад, що саме воно мається на увазі в житті Теодосія Печерського в Патерику. Місцеві люди біля села показували печеру св. Теодосія. Пізніше Лісники належали Видубецькому монастирю. «Старовинні акти VI–VII віків згадували про Гнилицький монастир біля цього ж села, про княгиню Ганну Корецьку з дому Хоткевичів, що спорила за землю навколо Лісників з Видубецьким монастирем, поки гетьман Петро Дорошенко не закріпив за цим монастирем і Гнилицьку землю й саме село Лісники»¹⁷, — оповідав Володимир Міяковський. Він наголошував, що «Київ та його околиці були для Михайла Грушевського справж-

ньою батьківщиною, і з чужого Кавказу, де на той час служив його батько, неслась його туга до Києва, як до рідного міста»¹⁸.

«Михайло Грушевський попав у Київський Університет по двох роках після тих заворушень серед студентства, що сталися в 1884 році під час святкування невдалих 50 роковин Університету. Закорот цей скінчився виключенням усіх студентів з університету та висилкою більшості з Києва. Ціле півріччя університет стояв зачинений, і приймання студентів з нового 1885 року відбувалися через окремі професорські комісії. Справа з ювілеєм була дуже голосною, і чутки про ці події розширилися на цілу Росію»¹⁹, — так характеризував Володимир Міяковський атмосферу, в якій починав навчатися молодий Грушевський. Вчений зазначав, що «Батько Михайла Грушевського, виряджаючи сина до Києва, взяв у нього слово, що він не братиме участі в жодних студентських гуртках. Роки студентства Михайла Грушевського проходили в атмосфері тієї політичної депресії, що виявилася в другій половині 80-х років і дуже не сприятливо позначилася на університетській науці. [...] Понад усіма дисциплінами панувала грецька та латинська мови. Вправність студентів у цих мовах мусіла бути настільки високою, що на державних іспитах їм треба було перекладати з російської мови на грецьку та латинську досить великі тексти. Це забирало багацько часу спеціальних студій. Крім того, у викладах університетської науки переважали загальні замість спеціальних курсів, які, за словами самого Михайла Грушевського “не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обшпитаний в якійсь спеціальності гімназист”. Семінари, і практичні вправи студентів з самостійною науковою роботою, не вважалися за дуже потрібні»²⁰.

У перший семестр перебування Михайла Грушевського в університеті семінари проводили лише проф. Фортинський з загальної історії та В. Антонович з давньої російської, цебто з української історії. Решта істориків — професори І. Лучицький, В. Іконніков, приват-доцент П. Голубовський — мали лише «совещательные» години. Михайло Грушевський активно долучився до семінарської роботи з другого року навчання, з осені 1887. Цього року В. Антонович на практичних заняттях практикував читання та глумачення старовинних документів, зокрема описів господарських замкових володінь на давніх українських землях.

На третьому курсі у 1888–1889 н. р. на історико-філологічному факультеті розпочалась спеціалізація. Михайло Грушевський із самого початку хотів спеціалізуватись у В. Антоновича, однак

¹³ Антонович М. Назв. праця. — С. 54.

¹⁴ Там само. — С. 53.

¹⁵ Там само. — С. 63.

¹⁶ Міяковський В. Назв. праця. — С. 114.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. — С. 115.

¹⁹ Там само. — С. 117.

²⁰ Міяковський В. Назв. праця. — С. 117–118.

«гордість» перешкоджала йому просити наукової опіки у іменитого професора — про що він записав у своєму щоденнику 8 грудня 1888 р.: «... про саме писання частенько думав і марив. Ждав, щоб Ант[онович] сам сказав і тоді мабуть узяв — гордість, гордість! Хоч справді є що й доброго в тому писанню»²¹.

Але вже 13 грудня 1888 р. студент Грушевський прийшов на першу серйозну розмову до професора Антоновича, очевидно за його запрошенням. Враження від цієї розмови було величезне, бо у щоденнику з'явився запис: «... думки стояли про кар'єру, про спеціальність й усе таке, бодай пропали; я пішов до Антон[овича], він балакав приязно й наче щиро, нічого він міні такого незвичайного не сказав, проте міні стало веселіше, узяв книжечок ...»²².

І з цього часу зустрічі Вчителя та Учня стають частими, складається творче співробітництво, яке зрештою визначило подальшу долю Михайла.

Михайло Грушевський взяв у Антоновича тему для реферату про південно-руські господарські замки в другій половині XVI століття. Старанно виконаний реферат був прочитаний того ж 1887 року і кілька разів перероблений Михайлом Грушевським, відтак він розрісся у значну статтю, яка була надрукована в «Университетских известиях» за 1890 рік. На третьому курсі (1888–1889) Михайло Грушевський приступив до роботи над своєю працею «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века». Працював над нею два роки, закінчив її в 1890 році і здобув за неї золоту медаль. Роботу цю, яку сам М. Грушевський вважав дозрілою, видано в «Университетских известиях» і окремою книгою. «В. Антонович запропонував М. Грушевському цю тему, виходячи з загального свого плану порайонового дослідження історії України»²³.

Увесь час своїх університетських студій Михайло Грушевський користувався науковими порадами В. Антоновича. За чотири роки студентства М. Грушевський прослухав у нього загальні курси: «древний период русской истории», «общий курс русской истории до XII в.» та спеціальні курси — історія Галицького князівства, історія Західної Русі, історія Великої Новгород, історія руської колонізації, Руські старожитності та джерела до історії Західної Росії. Університетські студії завершувалися державними іспитами²⁴.

Разом з М. Грушевським до іспитів було допущено 15 кандидатів, але з різних причин їх склали 9 осіб, з них шість істориків і три словесники. Товаришами М. Грушевського були історики:

Олександр Афанасьєв, Леонід Добровольський, Володимир Кротів, Андрій Литвинів та Володимир Піскорський. Іспити відбувалися у два терміни: весною, від 5 до 28 травня — іспити з загальної історії, церковної історії, російської історії та історії слов'ян, та восени, від 1 до 22 вересня — письмові іспити з латинської та грецької філології, з римської та грецької історії, з історії мистецтва та філософії. По всіх предметах М. Грушевський ішов першим і одержав найвищі оцінки. Крім нього, диплом першого ступеня дістав ще Л. Добровольський²⁵.

Підводячи підсумки іспитів, голова Державної комісії в Університеті Св. Володимира у 1890 р. професор грецької словесності Казанського університету Дмитро Федорович Беляєв сповіщав 24 вересня 1890 р. попечителя Київського навчального округу: «...относительно г. Грушевского, который обнаружил выдающиеся познания и способности, считаю долгом прибавить, что он может быть не только дельным и знающим преподавателем гимназии, но и подает большие надежды на то, что при дальнейших занятиях он будет ученым специалистом по одному из исторических предметов. По этому, г. Грушевский заслуживает внимания и поддержки...», — і зробив висновок «об оставлении г. Грушевского при университете в качестве профессорского стипендиата»²⁶.

У щоденнику Михайла Грушевського від 22 вересня 1890 р. знаходимо запис: «... бачив В[олодимира] Б[оніфатійовича], той сказав, що Беляєв дуже задоволений (в восхищении) моїм екзаменом і неперемінно хоче в міністерстві просити, щоб мене zostавили, а «я з І[ваном] Васильовичем Лучицьким] піддержали таке его добре намереніє»²⁷.

26 вересня 1890 р. у квартирі В. Антоновича між випускником і професором відбулась розмова про навчання у магістерії. У щоденнику за 27 вересня 1890 р. Михайло так передав цю розмову: «Учора вийшов тільки на час до В[олодимира] Б[оніфатійовича]... В[олодимир] Б[оніфатійович] прийняв мене дуже прихильно [...] трохи ніяково вийшло, коли я сказав, що попереду не думав за те, щоб добувати степені, він одказав: даремне, коли в[и] зроду до сего призначені. [...] (шкода, що за се не побалакав я дрібніше, бо він має великий досвід). Я хтів тільки сказати, що я почав свою діяльність яко белетрист (це вийшло ніяково, ніби я поганьбував історією). [...] Потім балакали за магістерію; спасибі ему, дрібно виложив. Високо підняв міні він дух і надав енергії»²⁸.

²¹ Грушевський М. Щоденник 1888–1894 рр. — С. 34.

²² Там само. — С. 35.

²³ Міяковський В.В. Назв. праця. — С. 118.

²⁴ Там само. — С. 119.

²⁵ Міяковський В.В. Назв. праця. — С. 120.

²⁶ Там само.

²⁷ Грушевський М. Щоденник 1888–1894 рр. — С. 63.

²⁸ Там само. — С. 65.

7 жовтня 1890 р. Михайло Грушевський ще раз радився про це із своїм ідейним наставником О. Кониським, про що залишив запис у щоденнику: «Я сказав, що вагаюся — чи zostаватися при унів[ерситеті]; він сказав, що се було [би] преступленіє, коли б я одказався; усе таки у вас буде [те], що підганяти Вас буде»²⁹.

В. Міяковський узагальнив: «Так блискуче закінчився студентський період життя Грушевського. Справа залишення його при університеті для підготовки до професури була передрішена. Як найкращий учень професора В. Антоновича він упродовж трьох років здав

магістерські іспити, захистив дисертацію та став професором Львівського університету, щоб очолити українську історичну науку»³⁰.

Михайло Грушевський не згадував із теплою Університет Св. Володимира та вісім років свого життя, пов'язані із ним. У своїй автобіографії він називав ті часи «сумними». Однак всі його щоденникові записи просто пронизані атмосферою його київської Альма-матер, у науковому середовищі якої він сформувався як високопрофесійний вчений і талановитий дослідник минулого.

²⁹ Грушевський М. Щоденник 1888–1894 рр. — С. 68.

³⁰ Міяковський В.В. Назв. праця. — С. 120.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович М.Д. О. Кониський і М. Грушевський / М. Антонович // Український історик. — 1994. — № 1–4. — С. 48–63.
2. Грушевський М.С. Щоденники (1883–1884 рр.) / М.С. Грушевський // Переднє слово, коментарі та публікація Л. Зашкільняка / Михайло Грушевський // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 28–35; № 4. — С. 12–19; № 5. — С. 13–24.
3. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. / М.С. Грушевський // Великий українець : матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К. : Веселка, 1992. — С. 197–213.
4. Грушевський М. Щоденник 1888–1894 рр. / М. Грушевський // Переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 1997. — 262 с.
5. Дмитрієнко М.Ф. Маршинський Аполлінарій [Електронний ресурс] / Марина Дмитрієнко // Енциклопедія історії України: Т. 6 : Ла-Мі. — Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Marshynsky_A.
6. Зашкільняк Л.О. Післямова / Михайло Грушевський. Щоденник 1888–1894 рр. / Переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 222–254.
7. Маршинський А. Спомини 1884–1888 рр. / А. Маршинський / Дніпро : календар-альманах. — Львів. — 1923. — С. 100–101.
8. Міяковський В. До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890) / В. Міяковський // Український історик. — 1976. — № 01–04 (49–52). — С. 114–120.

REFERENCES

1. Antonovych M.O. Konyskyi i M. Hrushevskyyi / M. Antonovych // Ukrayinskyi istoryk. — 1994. — № 1–4. — S. 48–63.
2. Hrushevskyyi M. Shchodennyky (1883–1884 rr.) // Perednie slovo, komentari ta publikatsiia L. Zashkilniaka / M. Hrushevskyyi // Kyivska starovyna. — 1993. — № 3. — S. 28–35 ; № 4. — S. 12–19; № 5. — S. 13–24.
3. Hrushevskyyi M.S. Avtobiohrafia, 1906 r. // Velykyi ukrainets: materialy z zhyttia ta diialnosti M.S. Hrushevskoho. — K. : Veselka, 1992. — S. 197–213.
4. Hrushevskyyi M. Shchodennyk 1888–1894 rr. /M. Hrushevskyyi / Pidhotovka do vydannia L. Zashkilniaka. — K., 1997. — S. 11–221. — 262 s.
5. Dmytriyenko M.F. Marshynskyyi Apollinariy [Elektronnyi resurs] /M. Dmytriyenko // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi. — Rezhym dostupu: http://www.history.org.ua/?termin=Marshynsky_A
6. Zashkilnyak L.O. Pisl'amova / Hrushevskyyi M. Shchodennyk 1888–1894 rr.— K., 1997. — S. 222–254.
7. Marshynskyyi A. Spomyny 1884–1888 rr. / A. Marshynskyyi // Dnipro : kalendar-almanakh. — Lviv. — 1923. — S. 100–101.
8. Miyakovskyyi V.V. Do biohrafii M. Hrushevskoho (Studentski roky 1886–1890) /V. Miyakovskyyi // Ukrayinskyi istoryk. — 1976. — № 01–04 (49–52). — S. 114–120.

Ольга Тарасенко

МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ В УНИВЕРСИТЕТЕ СВ. ВЛАДИМИРА

В статье проанализированы труды Владимира Мияковского, Марка Антоновича и дневниковые записи студента Михаила Грушевского о периоде его обучения в 1886–1894 годах в Университете Св. Владимира. Отмечено, что университетская научная среда благоприятствовала формированию его как высокопрофессионального ученого и талантливого исследователя украинского прошлого.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, Университет Св. Владимира, Киев, Владимир Мияковский, Марк Антонович.

Olga Tarasenko

MYKHAILO HRUSHEVSKYI IN ST. VOLODYMYR UNIVERSITY

The article analyzes Marko Antonovych and Volodymyr Miyakovskiy's scientific works, and personal, not intended for publication, unique and highly valuable documents — Diaries of student Mykhailo Hrushevskiy about his period of study in 1886–1894s at St. Volodymyr University, in the scientific community of which he had been formed as a highly talented scientist and researcher of the past. It is emphasized that Mykhailo Hrushevskiy never mentioned that he kept a diary during his study at the gymnasium in Tiflis and during his study at St. Volodymyr University in Kyiv. It is followed that diary entries of Mykhailo Hrushevskiy were found by Leonid Zashkilnyak in the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv by the title "Diary of an unknown author 1883–1893" in the fund 401 of a "Literary and Scientific Bulletin". The diary entries were composed of two significantly different parts. The first part was a diary of sixth grade student of the gymnasium in Tiflis of 17-year-old Mykhailo Hrushevskiy in 1883–1884. Leonid Zashkilnyak published it in 1993 in the journal "Kyivska Starovyna" with a foreword and comments. The second part was a university diary of student Hrushevskiy that covered his 1886–1894 Kyiv's years of life and learning at St. Volodymyr University. Leonid Zashkilnyak published it in 1997 with a foreword, a streamlining, comments, and an afterword. It is accentuated that the diary entries of Mykhailo Hrushevskiy allowed touching the inner world of the author and feeling his emotional state in specific periods of his life. Student Mykhailo Hrushevskiy wrote in the diary entries his innermost thoughts, which revealed his development as a young man and had his important personal information. The diary entries allow us to see the range of his communication and highlight some pages of St. Volodymyr University history in the late 80s — at beginning of the 90-ies of the 19th century. It is highlighted that the period of study on the historical-philological faculty at St. Volodymyr University in Kyiv for Mykhailo Hrushevskiy was a time of his formation as a person, a future scientist, and a public figure. It is investigated that Marko Antonovych traced the period of the early formation of Mykhailo Hrushevskiy as a public figure during his student's years under the leadership of Oleksandr Konyskyi who dedicated him a special attention since 1889 and highlighted him as the most talented among dozens of young people who passed his "school" of public activity in 1880–1890s. Marko Antonovych noted that Mykhailo Hrushevskiy and Oleksandr Konyskyi worked for one Ukrainian idea and were tied with the All-Ukrainian development of the late 19th century, where they played a pivotal role. It is analyzed that Volodymyr Miyakovskiy, who researched biography and student years of Mykhailo Hrushevskiy, noted that all the university years of study Mykhailo Hrushevskiy used the scientific advices of professor Antonovich, listened to all his general and special courses, brilliantly graduated from St. Volodymyr University, and as the best student of the professor Antonovich passed the exams, defended his dissertation thesis and became a professor of Lviv University to head a Ukrainian historical science. It is indicated that Mykhailo Hrushevskiy did not mention with warmth his Alma-mater and called eight years of study at St. Volodymyr University as sad times. However, it is proved that all his further life and scientific heritage were germinated just from the period of his study at St. Volodymyr University.

Key words: Mykhailo Hrushevskiy, St. Volodymyr Univesity, Kyiv, Volodymyr Miyakovskiy, Marko Antonovych.

Дата надходження статті до редколегії: 15.06.2016 р.

Інна Савчук

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ЖУРНАЛІ «УКРАЇНА» (1924–1930)

У статті висвітлено обставини видання журналу «Україна» та формування основних принципів його редакційної політики. На підставі комплексу джерел проаналізовано особливості редакційної діяльності М. Грушевського, його взаємини зі співробітниками часопису. Зроблено висновок, що редакційна політика журналу «Україна» була зорієнтована на висвітлення широкої палітри проблем у галузі українознавства і здійснення критичного огляду історіографічної продукції.

Ключові слова: журнал «Україна», українська історіографія, редакційна політика, М. Грушевський, тематика публікацій, авторський колектив.

В історії української видавничої справи залишається ще багато малодосліджених сторінок. До таких належить і видавничо-редакційна діяльність М. Грушевського в журналі «Україна», що була одним з основних напрямків його суспільно-політичної праці. Ставши невід'ємною частиною української історіографії першої третини ХХ ст., часопис виходив в умовах радянської дійсності та жорсткої цензурної політики, залишаючись чи не єдиною трибуною, з висоти якої відстоювалися цінності національної історіографії¹. Журнал на своїх шпальтах активно пропагував вироблену головним редактором концепцію української національної історії². Актуальним завданням на сьогодні є осмислення редакційної політики часопису, а саме визначення мотивів заснування та особливостей становлення журналу, його ідейної концепції, організаційних принципів функціонування протягом 1924–1930-х рр.

На сучасному етапі грушевськознавчих досліджень вже написано чимало праць, присвячених науково-організаційній роботі М. Грушевського. Однак питання про редакційно-видавничу діяльність дослідники не порушували, розглядаючи її в більш широкому контексті суспільного життя Наддніпрянщини. Для прикладу назвемо праці А. Жуковського³,

О. Юркової⁴ та Р. Пирого⁵. На сьогодні проблеми редакційно-видавничої діяльності журналу «Україна» в радянський період практично не освітлювалися.

Метою статті є комплексне дослідження редакційної політики Михайла Грушевського в часописі «Україна».

Стрижневим питанням характеристики журналу «Україна» як періодичного видання є аналіз його редакційно-видавничої політики, що дає можливість з'ясувати його місце в тогочасному науковому русі. Для цього необхідно визначити видавничі мотиви редколегії, особливості його становлення, концепцію, організаційні принципи функціонування видання, а також схарактеризувати рубрикаційну структуру.

Після повернення до Києва у 1924 р. М. Грушевський відразу виступив з ідеєю відновити видання часопису «Україна», який виходив протягом 1914, 1917–1918 рр. як орган Українського наукового товариства. 19 травня 1924 р. на Спільному зібранні ВУАН академік просив підтримати перед Наркомосом клопотання про негайне асигнування 100 червінців на відновлення Історичною секцією тримісячника «Україна». Попри матеріальні проблеми у ВУАН, завдяки авторитетності М. Грушевського журнал знову почав виходити у світ як орган Історичної секції, оскільки УНТ влилося в українську АН. Епіцентром наукової діяльності Історичної секції стала кафедра історії українського народу.

¹ Возняк М. Україна / Михайло Возняк // Стара Україна. — 1925. — № I–II. — С. 36.

² Сохань П.М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв. — К., 1993. — С. 70.

³ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» / А. Жуковський // Український історик. — 1986. — № 1–2. — С. 5–20.

⁴ Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 160(2). — С. 327–355.

⁵ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р. Пиріг. — К., 1993. — 200 с.

У 1924 р. на одному із засідань кафедри було прийнято рішення про відновлення квартальника (з 1925 р. — двомісячника) «Україна»⁶, який, функціонуючи у складних ідеологічних умовах, провадив свою випробувану в попередні роки лінію — «маніфестувати наукову роботу у себе дома, в Українській Республіці»⁷.

Як головний редактор М. Грушевський розумів, що видавничий успіх журналу значною мірою залежав і від вибору видавництва. Він домігся права видавати часопис через Державне видавництво України (далі — ДВУ) з виплатою гонорарів, що дозволяло не тільки підтримувати фінансове становище співробітників часопису, але й замовляти потрібні тексти⁸. Перебуваючи фактично у статусі державного монополіста, ДВУ здійснювало попереднє цензурування всього, що друкувалося в Україні, а також розпоряджалося всіма запасами паперу та іншими витратними матеріалами.

Утім, навіть ставка на державного монополіста не позбавила М. Грушевського видавничих клопотів. Про труднощі з друком, з якими зіштовхнувся М. Грушевський на початку відновлення «України», читаємо в його листі до секретаря ВУЦВК О. Буценка від 24 липня 1924 р.: «Вертаючись на Україну я мав у плані відновити «Науковий трьохмісячник українознавства» заснований мною у 1914 році [...], у трьохмісячнику цим зараз велика потреба, се був єдиний український науковий журнал. [...] Відношення його, як образу України наукового руху має велике громадське і навіть політичне значення»⁹. З листа до О. Кандиби читаємо: «Що ж, я вдоволений що вернувся, але жите трудне і робота не показна. 9/10 енергії йде на всякі тертя. От по безконечних трудах і поволоках ніби випускаю знову «Україну», 1924, кн. 1–2, але поки не буду мати книги в руках, не хочу розписуватись. Грошей на видання нема, покупців теж нема, зате всякої явної і тайної політики без кінця»¹⁰.

Михайло Грушевський усвідомлював всю складність розгортання редакційно-видавничої роботи, зокрема, через відсутність політичної стабільності, брак необхідних кадрів тощо. Зважаючи на сказане, йому довелось самотійно розв'язувати проблему кадрового забезпечення діяльності «України», організовувати роботу редакції журналу, запрошувати нових

співробітників та авторів. М. Грушевський прагнув охопити на шпальтах часопису увесь загал української історіографічної продукції. Показовими у цьому плані були зусилля самого редактора, спрямовані на виконання задекларованого постулату. Вчений амбіційно намагався знайти для журналу найкращих авторів і рецензентів. Яскравою ілюстрацією завзятості головного редактора є збережене листування з представниками української та зарубіжної інтелігенції.

Так, у листі до львівського вченого, голови НТШ К. Студинського від 23 квітня 1924 р. М. Грушевський писав: «Тепер відновляю «Україну», прошу до близької участі Вас передовсім (Ваше ім'я позвольте поставити на обгортці між ближніми співробітниками), а також і інших галицьких учених. [...] Прошу у Вас і інших також наукових статей»¹¹. В іншому листі до львівського дослідника, датованому 3 серпня 1924 р., головний редактор зізнається і водночас просить: «Яких труднощів і клопотів коштувало мені відновлення «України» [...]. Зміст її різномірний і досить інтересний. Шкода, що нічого не прийшло з Галичини, ні Ви нічого не прислали [...]. Я поставив на обгортці В[аше] ім'я між ближніми співробітниками, щоб замаркувати зв'язок з Львовом [...]. Поспішайте скорше, бодай на 3 книгу, котрої манускрипт почну віддавати з кінцем цього місяця»¹².

З проханням про співпрацю вчений звертався і до представників зарубіжної інтелектуальної еліти. Так, у листі до чеського славіста Їржі Полівкіза (серпень 1924 р.) читаємо: «За кілька тижнів сподіваюсь післати Вам книгу «України», до котрої дуже прошу участі Вашої і Ваших приятелів»¹³. Запрошуючи галицьких і зарубіжних дослідників, М. Грушевський створював не тільки загальноукраїнське, але і європейське обличчя часопису «Україна», який став візитівкою українського наукового життя 20-х років ХХ ст.

Помітною, як і у попередні періоди виходу часопису, була співпраця редакції «України» з російськими дослідниками. М. Грушевський і надалі продовжував залучати до співробітництва в журналі відомих учених. До прикладу, в одному із листів до М. Марра, датованого 14 січня 1925 р., головний редактор писав: «Було б добре опублікувати Вашу статтю у відновленому журналі «Україна». Журнал виходить на українській мові,

⁶ Животко А. Нарис історії української преси / А. Животко. — Подєбради, 1937. — С. 85.

⁷ Від редакції // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 190.

⁸ Сохань П. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. — С. 65.

⁹ Там само. — С. 218.

¹⁰ Листування Михайла Грушевського / Епістолярні джерела грушевськознавства. Т. 1. / Ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 215.

¹¹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г. Сварник. — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 150.

¹² Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки) / Упоряд. Р. Пиріг; редкол.: П. Сохань, Г. Боряк, І. Гирич. — Київ, 1997. — С. 51.

¹³ Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — С. 280–281.

але Ви могли б написати російською, а у нас переклали б для друку. Найбільш оптимальний розмір статті — 50 тис. знаків»¹⁴. До речі, М. Марр схвально відгукнувся на пропозицію друку своєї розвідки в журналі українською мовою, про що написав М. Грушевському в одному з листів. Так, залучаючи до співпраці українських та зарубіжних дослідників, головний редактор закликав усіх прихильників української науки популяризувати й поширювати журнал як орган наукового єднання та планового дослідження минулого й сучасного України¹⁵.

Назагал залучення відомих представників української і зарубіжної гуманістики до співпраці в часописі свідчило, що М. Грушевський чітко усвідомлював: репутація журналу — в добре підбраному складі авторів. При цьому головний редактор особливо наголошував на необхідності залучати до участі в «Україні» дописувачів з Галичини, останнє мало засвідчити загальноукраїнський соборницький характер нового видання.

Таким чином, з початком видання часопису було затверджено склад редакційної колегії, до якої входили: К. Копержинський, С. Глушко, П. Глядківський, С. Єфремов, Д. Багалій, К. Студинський, О. Гермайзе, І. Полівка, О. Грушевський, В. Міяковський, В. Перетц та ін.¹⁶ Правою рукою М. Грушевського при вирішенні науково-організаційних питань був Ф. Савченко, який фактично виконував обов'язки помічника академіка та секретаря редакції¹⁷. Перелік співпрацівників «України» спочатку подавався на титульній сторінці, а з 1926 р. вказувалося, що журнал виходить «під загальною редакцією голови Секції М. Грушевського»¹⁸. Коло співробітників часопису значно зросло за рахунок залучення авторів з різних наукових осередків Наддніпрянщини. Серед них варто назвати С. Веселовського, В. Данилевича, М. Макаренка, О. Синявського, В. Щербину та багатьох інших. Не бракувало тут і галицьких чи емігрантських авторів, які сукупно становили майже третину від загальної кількості дописувачів.

Упродовж 1924–1930 рр. на шпальтах видання було опубліковано праці 558 авторів, які походили з 26 регіонів. Більшість співпрацівників, як і в

попередні роки, була представниками київського наукового осередку, зокрема історичної школи М. Грушевського. До прикладу, у 1924 р. з 52 дописувачів 43 було із Києва, що у відсотковому співвідношенні становило 82 %. Серед найактивніших назовемо Т. Гавриленка, П. Глядківського, М. Карачківського, О. Дорошкевича, Д. Щербаківського, О. Грушевського.

Важливе значення для розширення географії авторів часопису мало залучення до співпраці представників наукових осередків радянської України, зокрема дослідників з Харкова (Д. Багалій, І. Айзеншток, А. Шамрай), Полтави (П. Клепацький, В. Щепотьєв), Дніпропетровська (І. Степанів, В. Пархоменко), Чернігова (П. Федоренко, Б. Луговський), Одеси (О. Рябінін-Склярєвський, М. Слабченко), Ніжина (М. Петровський, А. Єршов)¹⁹.

Вагома роль у виданні «України» і надалі належала дописувачам з Галичини, передовсім представникам львівського наукового осередку. Серед них назовемо К. Студинського, М. Мочульського, М. Возняка, М. Кордубу, І. Крип'якевича, котрі на сторінках видання оприлюднили понад 40 наукових публікацій. Важлива роль у виданні журналу належала також українським дослідникам, які жили й працювали за кордоном (у Празі, Варшаві, Берліні, Братиславі, Петербурзі), що свідчило про поступове налагодження наукової комунікації в 1920-х рр. Серед них варто назвати Ілька Борщака, Володимира Січинського, Степана Смаль-Стоцького, які зробили вагомий внесок у дослідження історії східного слов'янства, давньої української архітектури, української літературної мови та правописної справи.

Крім того, редколегія охоче налагоджувала контакти з російськими істориками. Серед них бачимо Н. Бухбіндера, А. Ковалівського, І. Єрьоміна, В. Ржигу, що представляли наукові осередки Москви та Петербурга.

За первісним задумом редакції часопис «Україна» став поліфонічним, багатопрофільним науковим виданням, в якому органічно поєднувалися статті й розвідки на історичну тематику, що часто супроводжувалися публікацією важливих документів. З самого початку існування часопис охоплював широкий діапазон історичних дисциплін та сповідував різновекторність напрямів наукових досліджень. Варто наголосити, що успіх «України» значною мірою залежав від самовідданості і невтомної роботи М. Грушевського, котрий зумів перетворити «Україну» на фахове академічне видання, що надало часопису офіційного статусу та вплинуло на зростання авторитету

¹⁴ Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. — Ф. 800 (Марр Николай Яковлевич). — Оп. 3. — Д. 281. — Л. 1. — 1 об.

¹⁵ Савчук І. Авторська географія співробітників журналу «Україна» / І. Савчук // *Spheres of culture*. — Lublin, 2012. — Vol. 1. — S. 249.

¹⁶ Від редакції // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 5–6.

¹⁷ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — С. 76.

¹⁸ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна». — С. 8.

¹⁹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (нарис історії) : [у 2 ч.]. Ч. II. (1931–1941) / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен, 1958. — С. 25.

серед періодики українознавчого профілю²⁰. Він особисто переглядав і здійснював кінцеву редакцію усіх матеріалів журналу, переймався проблемою вчасної сплати авторських гонорарів, пильнував рахунки редакції, а також розв'язував кадрові питання. Сприяв цьому, з одного боку, значний видавничий досвід ученого, з іншого — добре підібраний колектив співробітників і авторів, що забезпечувало своєчасність наповнення видавничого портфеля²¹.

У процесі видання журналу усталася його змістова структура, що збереглася майже без змін до 1930 р., коли вихід «України» було насильно призупинено²². «Україна» містила такі рубрики: «Розвідки і замітки», «Матеріали з громадського і літературного життя України XIX — початку XX ст.», «Критика, звідомлення, обговорення», «Хроніка». Перший відділ був присвячений публікаціям досліджень із соціальної, культурної і політичної історії, археології, мистецтва, мови, літератури, етнографії і краєзнавства України²³. Це була основна частина журналу, де, крім нового фактичного матеріалу, наводилися різні погляди на актуальні проблеми української науки. Цією рубрикою керував сам М. Грушевський²⁴. Зауважимо, що особливістю «України» у 1924–1930 рр. було те, що майже кожний номер журналу мав тематичний характер.

Друга рубрика призначалася, за задумом редактора, для публікації мемуарів, листувань, невідомих літературних творів та документів. Розділ «Критика, звідомлення, обговорення» мала на меті знайомити читачів з найновішими публікаціями у царині українознавства. Вказану рубрику А. Жуковський влучно називав «частиною, яка робила журнал живим і актуальним, а zarazom інформувала читача про найновіші публікації з відповідною оцінкою і критичними зауваженнями»²⁵. Остання, четверта, рубрика — «Хроніка» — містила оперативну інформацію про події українознавчого руху. Тут, зокрема, повідомлялося про діяльність історичних установ ВУАН, організацію наукової роботи в окремих регіонах України та в еміграції, на конференціях, в експедиціях тощо. Частиною «Хроніки» був відділ «Некрологи», у якому публікувалися короткі

²⁰ Інститут рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. — Ф. Х. Архів ВУАН. — Од. зб. 16072–16197. — 128 арк.

²¹ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — С. 257.

²² «Україна» науковий часопис українознавства (1907–1932) : покажчик змісту / Р. Майборода, В. Врублевський. — К., 1993. — С. 5.

²³ Від редакції // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 6.

²⁴ Інститут Рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. — Ф. Х. Архів ВУАН. — Од. зб. 15406. — Арк. 27.

²⁵ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна». — С. 7.

біобібліографічні дані про померлих діячів українознавства²⁶.

Починаючи з 1927 р., до вказаних постійних рубрик журналу додано «Бібліографічний огляд», який мав на меті «заповнити прогалину відсутності бібліографічного покажчика» в УСРР²⁷. Для цієї праці 1928 р. було створено спеціальний бібліографічний комітет, який очолив О. Гермайзе, а секретарем став М. Карачківський. До його складу увійшли К. Копержинський, М. Марковський та Ф. Савченко²⁸. На одному із засідань комітету з ініціативи головного редактора було прийнято рішення розпочати друк бібліографічного реєстру книг і статей з українознавства паралельно зі щорічними оглядами літератури²⁹. Підкреслимо, що головні зусилля співпрацівники «України» концентрували на забезпеченні статейного блоку публікацій, найбільша кількість яких припадала на 1925 р. (54 одиниці).

Ще одним із важливих питань редакційної політики М. Грушевського було визначення тематичних пріоритетів журналу. Більш актуальними стали проблеми національного відродження та громадсько-політичних рухів XIX — першої третини XX ст. Скажімо, на сторінках журналу публікувалися матеріали до історії декабристського руху, кирило-мефодіївського товариства, революційних подій в Україні 1905 р. тощо. Окрім того, не залишалися поза увагою ювілеї чільних українських громадсько-політичних діячів, зокрема Т. Шевченка, М. Максимовича, І. Франка, М. Драгоманова, О. Лазаревського, О. Кобилянської, П. Куліша.

З початком відновлення часопису М. Грушевський, як і передбачалося, зіштовхнувся з фінансовими труднощами. Видавничі плани, які ставив перед собою академік, ускладнювалися тим, що всі друковані органи і кошти на них контролювалися неодмінним секретарем ВУАН А. Кримським, з яким у академіка був конфлікт ще з революційних часів. Тому Михайло Сергійович був змушений звертатися з проханнями до чиновників різних рангів за грошовою допомогою. Для цього він тримав свого фактичного секретаря Ф. Савченка в тогочасній столиці республіки Харкові для постійних клопотань і контактів з представниками управління Укрнауки, Держвидавком, Наркомосвітою України. Протягом 1924–1931 рр. він, як згадувала Н. Полонська-Василенко, «був секретарем та «аташе» М. Грушевського у всіх справах:

²⁶ Від редакції // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 3–4.

²⁷ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна». — С. 8.

²⁸ Інститут Рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. — Ф. Х. Архів ВУАН. — Од. зб. 17442–17443. — Арк. 2.

²⁹ Від редакції // Україна. — 1929. — Кн. 1–2. — С. 133.

допомагав у редагуванні видань, налагоджував усі видавничі справи в ДВУ, їздив в усіх справах до Харкова»³⁰.

Видавничий процес редакції був досить напруженим, оскільки потребував великих організаційних зусиль і вимагав постійних поїздок та перемовин з головним управлінням ДВУ. Так, у листі до А. Лященка, датованому квітнем 1925 р., учений писав: «Видавничі умови просто обурливі — ДВУ вимагає повертати в друкарні всі верстки через 22 години і взагалі видавати приходиться зі страшенними труднощами; я се все з хахлацької упертості витягаю!»³¹.

Окрім фінансових та друкарських проблем, певні ускладнення у процесі виходу часопису виникали через цензурні перепони. Хоча журнал «Україна» як академічне видання не підлягав перевірі, проте, як з'ясував Р. Пиріг, до нього прикріпили «опікуна». Якось він запропонував надрукувати в часописі статтю про В. Леніна. Професор О. Гермайзе погодився це зробити, але цензор наполягав: «Нехай підготує М. Грушевський», і коли той відмовився, почав погрожувати розгромною рецензією на журнал³².

Незважаючи на всі перешкоди об'єктивного і суб'єктивного характеру, М. Грушевський не лише зумів налагодити вихід «України», а й суттєво збільшив періодичність часопису. Завдяки його невтомній праці та наполегливості у 1924 р. світ побачили 3 випуски (4 книги) наукового тримісячника обсягом приблизно 12 друкованих аркушів. З наступного року часопис став двомісячником. У 1929 р. вийшло вже 7 книг «України», а з 1930 р. редакція планувала перетворити журнал на щомісячник³³. Загалом, упродовж 1924–1930 рр. вийшли друком 36 книг «України», які стали солідним джерелом до вивчення широкого спектра українознавчих дисциплін, особливо проблематики національно-культурних процесів ХІХ ст.³⁴. Кожен випуск журналу мав обсяг приблизно від 170 до 240 сторінок тексту. «Україна» за досить короткий час стала популярним виданням у наукових колах української та зарубіжної громадськості, про що свідчить високий, як на той час, наклад часопису. Як з'ясувала сучасна дослідниця О. Юркова, він у різні роки налічував

від 1700 до 5000 примірників (у середньому — 2000 примірників)³⁵.

Свої особливості мала й фінансова складова функціонування «України» у 20-х рр. Потрібно наголосити на тому, що часопис виходив за державний кошт, оскільки М. Грушевський, до речі, єдиний з керівників академічних установ, зміг домогтися того, щоб «Україна» стала гонорарним виданням, і це давало редакції можливість замовляти статті, виплачувати аванси й підтримувати вчених, які не мали достатніх матеріальних засобів³⁶.

Важливо підкреслити, що часопис «Україна» користувався неабияким попитом у наукових колах зарубіжної громадськості. Для його популяризації назва журналу, а в деяких книгах і зміст, дублювалися французькою мовою. Значний інтерес зарубіжної наукової громадськості до «України» засвідчило розлоге листування редакції з європейськими інституціями щодо обміну виданнями³⁷.

Популярність «України» серед наукових кіл непокоїла радянську владу верхівку, а також керівництво відділу преси ЦК КП(б)У, свідченням чого є доповідна записка про періодичну пресу та участь у ній української інтелігенції. У ній читаємо таке: «Набагато більшим впливом серед української інтелігенції користується «Україна» професора М. Грушевського, хоч вона і видається на радянські гроші»³⁸. Це пояснюється тим, що протягом усього часу виходу «України» редколегія послідовно дотримувалася концепції національної історії й самобутності української нації. Така позиція М. Грушевського стала предметом критики з боку голови Держвидавву України, члена ВУЦВК та ЦК КП(б)У А. Річицького. У своїй промові «Проти інтервенції буржуазної науки», яка була опублікована в «Більшовику України», він жорстко критикував академіка за те, що в журналі «Україна» не публікувалися матеріали з історії КП(б)У та Жовтневої революції³⁹.

Як наслідок, усе частіше критикували часопис «Україна» та самого М. Грушевського як ініціатора й головного редактора видання. Ще на початку 1928 р. В. Десняк опублікував рецензію в одному із марксистських журналів, де розкритикував публікації академіка та його соратників

³⁰ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків / Наталя Полонська-Василенко // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. 173. — С. 31.

³¹ Сохань П. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. — С. 163.

³² Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — С. 44.

³³ Від редакції // Україна. — 1930. — Кн. 40. — С. 193.

³⁴ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1980. — Т. 9. — С. 3307.

³⁵ Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних. — С. 328.

³⁶ Сохань П. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. — С. 164.

³⁷ Інститут Рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. — Ф. Х. Архів ВУАН. — Од. зб. 16261–16309. — Арк. 29.

³⁸ Михайло Грушевський: між історією та політикою. — С. 69.

³⁹ Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки / А. Річицький // Більшовик України. — 1931. — № 9–10. — С. 39.

на сторінках часопису за 1927 р. Він зазначив, що основна хиба видання М. Грушевського полягала у «відсутності на його сторінках марксистських праць і чіткої ідеологічної лінії». Уже тоді «Україна» була «каменем спотикання» для партійної радянської верхівки, оскільки чітко декларувала на своїх сторінках концепцію національної самобутності українців.

Під «обстріл» марксистської критики журнал «Україна» потрапив також у розвідці історика-марксиста М. Свідзінського, учня та послідовника М. Яворського, опублікованій у «Прапорі марксизму» за 1929 р. Вона містила безапеляційну критику часопису за 1927–1929 рр. Автор вважав, що радянську історіографію «не задовольняє те, що «Україна» на своїх сторінках вводить принцип безбуржуазності української нації та взагалі не звертає уваги на соціально-економічні зміни, які відбувалися поза суспільством, відбиваючи тільки життя української нації»⁴⁰.

Радянська влада будь-що намагалася заборонити вихід часопису, що зі своїми національними гаслами не «вписувався» у проект видавничих планів комуністичної партійної верхівки. Розпочата наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. з ініціативи ЦК КП(б)У кампанія викриття «буржуазно-націоналістичної школи» М. Грушевського була спрямована і проти журналу⁴¹. Член президії Укрголовнауки К. Кушнірчук 28 листопада 1930 р. в листі до О. Оглоблина писав: «Від Грушевського одбираємо останню зброю «Україну» [...]. На січень це має бути остаточно зреалізовано, ухвала є»⁴².

Невдовзі завідувач відділу культури й пропаганди ЦК КП(б)У А. Хвиля підготував для членів ЦК КП(б)У доповідну записку, у якій назвав «Україну» «сімейним журналом української буржуазної інтелігенції та українського панства» і дав негативну оцінку його діяльності. На підставі цієї записки, зауважує О. Юркова, 24 лютого 1931 р. була ухвалена постанова ЦК КП(б)У «В справі журналу «Україна», де чітко вказувалося, що часопис поширює та систематично пропагує буржуазно-націоналістичні погляди, «одверто ігноруючи справи соціалістичного будівництва України». Відповідно до цієї постанови Товариству істориків-марксистів було запропоновано організувати низку наукових доповідей з критикою історичної

⁴⁰ Свідзінський М. Критичний огляд журналу «Україна» за 1927–1929 рр. / М. Свідзінський // Прапор марксизму. — 1929. — № 6. — С. 236.

⁴¹ Історія Національної академії наук України. 1929–1933 рр. : Документи і матеріали / Наук. ред. П.С. Сохань та ін. — К. : Українська книга, 1998. — С. 362.

⁴² Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті роки) / Ігор Верба // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : науковий і документальний журнал. — Київ, 1999. — № 1–2. — С. 253.

продукції ВУАН та проаналізувати «буржуазно-націоналістичні» праці М. Грушевського⁴³.

На початку 1931 р. радянська влада припинила вихід журналу «Україна», знищивши вже надруковану 44 книгу за 1930 рік (за жовтень). Назагал, ставлення комуністичної владної верхівки до часопису було спочатку критичне, а згодом трансформувалося у войовничо-вороже. На партійних з'їздах серед небезпек націоналістичних проявів «реставрувати так звану незалежну буржуазну Україну» часто цитували редаговану М. Грушевським «Україну». З усіх видань, зауважує А. Жуковський, цей журнал став найнебезпечнішим противником як через особу редактора, так і через зміст, який розкривав імперіалістичну й антиукраїнську політику царської і радянської Росії⁴⁴.

Арешт М. Грушевського, якого звинуватили навесні 1931 р. у приналежності до так званого «Українського національного центру», а згодом його вигнання відразу ж позначилися на долі створених ним наукових установ — кафедри, комісій, журналу «Україна». Комуністична влада повністю реорганізувала структуру ВУАН на марксистський лад, ліквідувавши установи Історичної секції як «осередок войовничого націоналізму».

Отже, часопис «Україна», що виходив у Києві під егідою Історичної секції ВУАН протягом 1924–1930 рр., дотримувався концепції самобутності української нації і національної історії. Незважаючи на жорсткі умови радянської цензури, журнал видавався на високому науковому рівні та здобув популярність у наукових колах української та зарубіжної громадськості. Від початку свого існування часопис презентував високий науковий рівень опублікованих на його сторінках історичних досліджень та критичних матеріалів, чому сприяла чітка і послідовна редакційно-видавнича політика М. Грушевського. Завдяки цьому часопис «Україна» досить швидко став важливим інформаційним джерелом національної історіографії. Головний редактор визначив чітку редакційну лінію нового журналу, що полягала в універсальності підходу до вивчення українознавчої проблематики. А головну мету діяльності «України» він бачив у необхідності дослідження й переосмислення стрижневих проблем української історії. Визначений М. Грушевським курс для часопису виявився напрочуд ефективним, свідченням чого була його популярність у фаховому середовищі дослідників східно-європейського минулого.

⁴³ Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних. — С. 331.

⁴⁴ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна». — С. 18.

ДЖЕРЕЛА

1. Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті роки) / Ігор Верба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : науковий і документальний журнал. — Київ, 1999. — № 1–2. — С. 233–259.
2. Від редакції // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 5–6.
3. Від редакції // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 189–191.
4. Від редакції // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 3–4.
5. Від редакції // Україна. — 1929. — Кн. 1–2. — С. 133
6. Від редакції // Україна. — 1930. — Кн. 40. — С. 193–194.
7. Возняк М. Україна. Науковий трьохмісячник українознавства / Михайло Возняк // Стара Україна. — 1925. — № I–II. — С. 36–38.
8. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж ; Нью-Йорк, 1980. — Т. 9. — 3600 с.
9. Животко А. Нарис історії української преси : курс лекцій / Аркадій Животко. — Подєбради, 1937. — 112 с.
10. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» / Аркадій Жуковський // Український історик. — 1986. — № 1–2. — С. 5–20.
11. Інститут Рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. — Ф. X. Архів ВУАН. I. Од. зб. 16261–16309. Загальна справа редакції журналу «Україна» за 1926 р. [Листування редакції з іншими культурними установами СРСР та з культурними установами Америки, Англії, Ватикану, Італії, Іспанії, Німеччини, Польщі, Румунії, Франції, Чехословаччини, Швеції в справі книгообмін. Листування з авторами статей та документи з різних редакційних справ]. — 52 арк.; II. Од. зб. 17442–17443. Карачківський Михайло. Організація бібліографічної роботи при редакції «Україна» (1928 р.). — 4 арк. ; III. Од. зб. 16072–16197. [Редакції журналу «Україна»] [Листування 1925–1930 рр.]. — 128 арк. ; IV. Од. зб. 15406. Журнал рукописів, що надіслано до редакції журналу «Україна» за 1924–1928 рр. (4 червня 1931 р., Київ). — 121 арк.
12. Історія Національної академії наук України. 1929–1933 рр. : Документи і матеріали / Наук. ред. П.С. Сохань та ін. — К. : Українська книга, 1998. — 542 с.
13. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г. Сварник. — Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М.П. Коць, 1998. — 266 с.
14. Листування Михайла Грушевського. Т. I. ; ред. Л. Винар ; упоряд. : Галина Бурлака. — Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. — 399 с.
15. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки) / Упоряд. Р. Пиріг ; ред. П. Сохань, Г. Боряк, І. Гирич. — Київ, 1997. — 183 с.
16. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–934) / Р. Пиріг. — К., 1993. — 200 с.
17. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків / Н. Полонська-Василенко // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. — Париж ; Чикаго, 1962. — Т. 173. — С. 7–110.
18. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (нарис історії) : [у 2 ч.]. Ч. II. (1931–1941) / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен, 1958. — 165 с. (Перевидана в Україні. — К. : Наук. думка, 1993).
19. Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки / А. Річицький // Більшовик України. — 1931. — № 9–10. — С. 38–41.
20. Савчук І. Авторська географія співробітників журналу «Україна» / І. Савчук // Spheres of culture. — Lublin, 2012. — Vol. 1. — S. 247–255.
21. Санкт-Петербургский филиал архива РАН. Ф. 800. Марр Николай Яковлевич. Ф. V. Оп. 3. — Д. 281. (Грушевский Михаил Сергеевич). Письма его Марру Николаю Яковлевичу. — 4 л.
22. Свідзінський М. Критичний огляд журналу «Україна» за 1927–1929 рр. / М. Свідзінський // Прапор марксизму. — 1929. — № 6. — С. 236–241.
23. Сохань П. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв. — К., 1993. — 322 с.
24. «Україна» науковий часопис українознавства (1907–1932) : покажчик змісту / Р. Майборода, В. Врублевський. — К., 1993. — 140 с.
25. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 16 (2). — С. 327–355.

REFERENCES

1. Verba I. Do vzaiemyn Oleksandra Ohloblyna z Mykhailom Hrushevskym (1920-ti roky) / Ihor Verba // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB: naukovyi i dokumentalnyi zhurnal. — Kyiv, 1999. — № 1–2. — S. 233–259.
2. Vid redaktsii // Ukraina. — 1924. — Kn. 1–2. — S. 5–6.
3. Vid redaktsii // Ukraina. — 1924. — Kn. 4. — S. 189–191.
4. Vid redaktsii // Ukraina. — 1925. — Kn. 4. — S. 3–4.
5. Vid redaktsii // Ukraina. — 1929. — Kn. 1–2. — S. 133
6. Vid redaktsii // Ukraina. — 1930. — Kn. 40. — S. 193–194.
7. Vozniak M. Ukraina. Naukovyi trokhmisiachnyk ukrainoznavstva / Mykhailo Vozniak // Stara Ukraina. — 1925. — № I–II. — S. 36–38.
8. Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna. — Paryzh ; Niu-Iork, 1980. — T. 9. — 3600 s.
9. Zhyvotko A. Narys istorii ukrainskoi presy. Kurs lektsii / Arkadii Zhyvotko. — Podebrady, 1937. — 112 s.
10. Zhukovskiy A. Mykhailo Hrushevskiy i zhurnal «Ukraina» / Arkadii Zhukovskiy // Ukrainyskiy istoryk. — 1986. — № 1–2. — S. 5–20.
11. Instytut Rukopysu NBU imeni V.I. Vernadskoho. — F. Kh. Arkhiv VUAN. I. Od. zb. 16261–16309. Zahalna sprava redaktsii zhurnalu «Ukraina» za 1926 r. [Lystuvannia redaktsii z inshymy kulturnymy ustanovamy SRSR ta z kulturnymy ustanovamy Ameryky, Anhlii, Vatykanu, Italii, Ispanii, Nimechchyny, Polshchi, Rumunii, Frantsii, Chekhoslovachchyny, Shvetsii v spravi knyhoobmin. Lystuvannia z avtoramy statei ta dokumenty z riznykh redaktsiinykh sprav]. — 52 Ark.; II. Od. zb. 17442–17443. Karachkivskiy Mykhailo. Orhanizatsiia bibliohrafichnoi roboty pry redaktsii «Ukraina» (1928 r.). — 4 Ark. ; III. Od. zb. 16072–16197. [Redaktsii zhurnalu «Ukraina»] [Lystuvannia 1925–1930 rr.]. — 128 Ark.; IV. Od. zb. 15406. Zhurnal rukopysiv, shcho nadislano do redaktsii zhurnalu «Ukraina» za 1924–1928 rr. (4 chervnia 1931 r., Kyiv). — 121 ark.
12. Istoriiia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1929–1933 rr.: Dokumenty i materialy / Nauk. red. P.S. Sokhan ta in. — K. : Ukrainska knyha, 1998. — 542 s.
13. Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894–1932 rr.) / Uporiadkuvannia, arkhieohrafichna peredmov H. Svarnyk. — Lviv-Niu-Iork : Vydavnytstvo M.P. Kots, 1998. — 266 s.
14. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. I. ; red. L. Vynar; uporiad.: Halyna Burlaka. — Kyiv ; Niu-Iork ; Paryzh ; Lviv ; Toronto, 1997. — 399 s.
15. Mykhailo Hrushevskiy: mizh istoriieiu ta politykoiu (1920–1930 ti roky) / Uporiad. R. Pyrih; red. P. Sokhan, H. Boriak, I. Hyrych. — Kyiv, 1997. — 183 s.
16. Pyrih R. Zhyttia Mykhaila Hrushevskoho: ostannie desiatylittia (1924–1934) / R. Pyrih. — K., 1993. — 200 s.
17. Polonska-Vasylenko N. Istorychna nauka v Ukraini za sovietskoi doby ta dolia istorykiv / N. Polonska-Vasylenko // Zapysky NTSh. Pratsi istoryko-filosofichnoi sekti. — Paryzh; Chikaho, 1962. — T. 173. — S. 7–110.
18. Polonska-Vasylenko N. Ukrainska Akademia Nauk (narys istorii) V 2 ch. — Ch. II. (1931–1941) / N. Polonska-Vasylenko. — Miunkhen, 1958. — 165 s. (Perevydana v Ukraini. — K.: Nauk. dumka, 1993).
19. Rychytskyi A. Protty interventsii burzhuaiznoi nauky / A. Rychytskyi // Bilshovyk Ukrainy. — 1931. — № 9–10. — S. 38–41.
20. Savchuk I. Avtorska heohrafiia spivrobotnykiv zhurnalu «Ukraina» / I. Savchuk // Spheres of culture. — Lublin, 2012. — Vol. 1. — S. 247–255.
21. Sankt-Peterburhskiy filial arkhiva RAN. F. 800. Marr Nikolai Yakovlevich. F.V. Op. 3. — D. 281. (Grushevskiy Mikhail Sergeievich). Pisma ego Marru Nikolaiu Yakovlevichu. — 4 l.
22. Svidzinskyy M. Krytychnyi ohliad zhurnalu «Ukraina» za 1927–1929 rr. / M. Svidzinskyy // Prapor marksyzmu. — 1929. — № 6. — S. 236–241.
23. Sokhan P. M.S. Hrushevskiy i Academia: Ideia, zmahannia, diialnist / P. Sokhan, V. Ulianovskiy, S. Kirzhaiev. — K., 1993. — 322 s.
24. «Ukraina» naukovyi chasopys ukrainoznavstva (1907–1932): Pokazhchyk zmistu / R. Maiboroda, V. Vrublevskiy. — K., 1993. — 140 s.
25. Yurkova O. «Ukraina» na istorychnomu fronti : vid naukovocho chasopysu ukrainoznavstva do zhurnalu tsykladu nauk istorychnykh / O. Yurkova // Problemy istorii Ukrainy : fakty, sudzh: mizhvid. zb. nauk. pr. — 2007. — Vyp. 16 (2). — S. 327–355.

Инна Савчук

РЕДАКЦИОННАЯ ПОЛИТИКА МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО В ЖУРНАЛЕ «УКРАИНА» (1924–1930)

В статье изучены обстоятельства издания журнала «Украина» и процесс формирования основных принципов редакционной политики. На основании комплекса документов проанализированы особенности редакционной деятельности М. Грушевского, его взаимоотношения с сотрудниками журнала. Сделан вывод, что редакционная политика журнала «Украина» была сориентирована на освещение широкой палитры украиноведческих проблем и осуществления критического обзора историографической продукции.

Ключевые слова: журнал «Украина», украинская историография, редакционная политика, М. Грушевский, тематика публикаций, авторский коллектив.

Inna Savchuk

MYKHAILO HRUSHEVSKYI'S EDITORIAL POLICY IN JOURNAL "UKRAÏNA" / "UKRAINE" (1924–1930)

The article studies the circumstances of foundation of the journal "Ukraina" and the formation of chief principles of its editorial policy. According to the system of sources, peculiarities of Mykhailo Hrushevskyi's editorial activities and his relationships with colleagues of the periodical are analyzed. It has been concluded that the editorial policy of the journal "Ukraina" was aimed at clearing up of various problems in branch of Ukrainian Studies and realizing of critical overview of historiographical works. In chronological order the circumstances of emergence, features of the formation and patterns of functioning of the journal as a professional periodical organ are reproduced. Periodization of the history of the journal is justified, key concepts and priorities of its editorial policy are elucidated. Categorization and semantic structure of the journal, editorial board and authors of the publications, genre, specific, disciplinary and professional affiliation of publications are analyzed. In the pages of "Ukraina" the features of the representation of political, social, economic, legal, cultural and educational problems of the past of Ukrainian lands from ancient days until the first decades of the 20th century are explored. The values of published in the pages of the journal materials for research into the history of Ukraine is characterized. The contribution of the journal into the step of Ukrainian historiography of the first third of the 20th century is shown.

Key words: journal "Ukraina" ("Ukraine"), Ukrainian historiography, editorial policy, M. Hrushevskyi, authors team, subject of publications.

Дата надходження статті до редколегії: 12.06.2016 р.

УДК 94 (477.83/86)

Ігор Срібняк

ПОЗАТАБОРОВИЙ ПРОСТІР ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УГА В ЧСР: ПОВСЯКДЕННЯ РОБІТНИЧИХ ВІДДІЛІВ (1922–1923 рр.)

У статті проаналізовано основні прояви повсякденного життя інтернованих вояків Української Галицької Армії, які у складі робітничих відділів (сотень) відряджались до різних місцевостей Чехословаччини для виконання широкого кола робіт. Перебуваючи поза табором, відділи зберігали військову організацію, на чолі кожного з них перебував призначений командою УГА в Йозефові старшина. У вільний від роботи час члени робітничих відділів намагались організувати своє дозвілля, часто у відділах діяли освітні курси та школи для малограмотних. Інтерновані вояки зі складу робітничих команд завжди брали участь у зборах коштів для загальнонаціональних та крайових потреб, роблячи таким чином свій внесок у боротьбу за визволення України.

Ключові слова: табір інтернованих, робітничий відділ, гурток, вояки-українці, позатаборовий простір, Чехословаччина.

Аналіз історіографії інтернованих військ Української Галицької армії в Чехословацькій республіці доцільно розпочати зі згадки про узагальнюючу працю з історії української політичної еміграції С. Наріжного, без якої сьогодні не може обійтися жоден дослідник табірної тематики й споріднених з нею проблем¹. У ній автор торкнувся різних аспектів культурно-просвітницької діяльності вояцтва УГА, але при цьому він не ставив собі за мету здійснення докладного аналізу позатаборового повсякдення інтернованих вояків-українців у ЧСР.

Наступним етапом з наукової розробки цієї теми стала друга половина 1990-х рр., коли вийшли друком дві монографії², автори яких намагались

¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами / С. Наріжний. — Прага, 1942. — Ч. I.

² Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. — К., 1999; Срібняк І.В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.) / І.В. Срібняк. — К., 2000.

узагальнити зібрану ними джерельну інформацію про обставини перебування українських інтернованих вояків у Чехословаччині. Щоправда, попри цілий розділ в монографії М. Павленка, присвячений ситуації в таборах інтернованих українських військ у ЧСР, автор майже нічого не повідомляє про позатаборове повсякдення вояцтва в цій країні, натомість І. Срібняк присвячує цьому короткий сюжет, спираючись винятково на матеріали ЦДАВО України. На жаль, обидва дослідники були на той час позбавлені можливості скористатись дотичними до цієї теми документами, які зберігались у Ф. 269 ЦДАГО України. Справа в тім, що з моменту їх отримання архівом у 1988 р. і до 2008 р. матеріали були закриті для переважної більшості дослідників через їхню розпорошеність та відсутність описів. Але робота з їх упорядкування тривала цілих два десятиліття, попри те, що згадуваний архів диспонував достатніми науковими силами та значними ресурсами. Зрештою, причиною такої пролонгації було те,

нізація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.) / І.В. Срібняк. — К., 2000.

що за ініціативи директора В. Лозицького в архіві готувалась до видання збірка документів³, тому доступ до Ф. 269 довгі роки мали лише «наближені особи». Це було сумним рецидивом радянської та пострадянської практики, коли окремі директори архівів вважали себе не зберігачами архівних документів, а їхніми фактичними власниками. Безперечно — виготовлення за розпорядженням В. Лозицького якісної резервної копії фонду № 269 слід віднести до заслуг очолюваного ним архіву, проте ця обставина жодним чином не дає забути гіркий осад щодо безпідставних відмов у видачі матеріалів багатьом дослідникам.

Пропонована стаття майже цілком побудована на матеріалах двох архівів, в яких зібрана значна кількість рапортів та повідомлень команд робітничих відділів УГА. Вони дозволяють досить повно відтворити дійсне становище вояцтва, їх настрої, особливості побуту тощо. Більше того, ці документи дають змогу досить повно відтворити «затемнені» сторінки позатаборового повсякдення, більшість з яких ніколи не афішувалась. Для написання цієї статті (крім матеріалів двох згадуваних архівів) автор також використав інформацію, почерпнуту зі шпальт журналу «Український Скиталець», який з номера в номер публікував розмаїту інформацію про культурно-освітню діяльність інтернованих.

Докладна реконструкція позатаборового простору інтернованих дозволяє точніше та повніше пізнати всі сторони повсякденного життя та діяльності вояцтва УГА в Чехословаччині, відтворити основні адаптаційні механізми таборян до нових умов існування, дослідити основні прояви національного «я» українців на чужині. Крім того, таке позиціонування даної теми цілком вкладається в «мікроісторичний» концепт вивчення історії шляхом скрупульозного відтворення обставин перебування вояків-українців в таборах та поза ними, а також практик «виживання» таборян у часом непростих умовах скупченого перебування та невизначеності власної долі.

Автор поставив собі за мету цілісно реконструювати позатаборовий простір інтернованих вояків УГА в Чехословаччині, особливості проведення культурно-освітньої роботи в робітничих відділах, а також — проаналізувати чинники, які впливали на моральний стан вояцтва та їх готовність й надалі витримувати негаряди перебування на чужині. Крім того, ще одним із завдань статті стало відтворення специфіки стосунків між командантами робітничих сотень (старшинами) та підпорядкованими їм стрільцями робітничих відділів.

З початком 1920 р. із числа інтернованих вояків УГА почали формуватися робітничі відділи

(сотні), які відряджались у різні місцевості країни для виконання розмаїтої номенклатури робіт. Зокрема, досить поширеною була практика, коли інтернованих вояків УГА використовували для виконання охоронної служби (об'єктів військового призначення, складів тощо). Деякі робітничі відділи тимчасово прикріплювались до чехословацьких військових підрозділів, у яких українці виконували працю «помічних робітників, ордонансів, писарів», доглядали за кінями тощо⁴. Інші — працювали на будівництві, проводили ремонтні роботи, заготовляли ліс.

Українські робітничі відділи формувались на військових засадах, на чолі кожного з них перебував призначений наказом Головної Команди частин УГА старшина (в окремих випадках — підстаршина), якому належала дисциплінарна влада над вояками дорученого йому відділу. За виконання визначеного обсягу робіт інтерновані отримували фіксовану платню, яка спочатку становила 50 крон чехословацьких (к.ч.) для старшин і 5 к.ч. для стрільців. Але, починаючи з червня 1921 р., грошове утримання українського вояцтва було зменшено: для старшин — 16 крон чехословацьких к.ч., підстаршин — 4 к.ч., стрільців — 2,50 к.ч. денно. Частина зароблених коштів витрачались ними для отримання харчового пайка солдата чехословацької армії. Вояки робітничих відділів мешкали в казармах або пристосованих для цього приміщеннях⁵.

Такий стан справ дозволяв вояцтву задовольняти основні життєві потреби, але при цьому частина інтернованих не мала належного одягу та взуття, що не мало істотного значення влітку, але з наближенням холодів перетворювалось на серйозну проблему. Щоправда, за умови заощадливості зібрати потрібну суму не являло собою великих труднощів, але не всі вояки цим переймались, сподіваючись отримати все необхідне шляхом отримання різних дотацій. Попри те, що робота, яка виконувалась інтернованими, була «на загал тяжка» і тривала 8 годин денно, моральний стан вояків робітничих відділів був здебільшого «гарний» як внаслідок достатнього грошового і харчового забезпечення, так і з огляду на приязне ставлення до вояків УГА місцевого населення.

Щоправда, в окремих архівних документах повідомляється про «численні дезерції» (тобто самовільне залишення вояками робітничих відділів у пошуках кращої долі), але вони — на думку командування інтернованих — мали «локальний характер» і були обумовлені бажанням інтернованих «заробити більше гроша». У цій ситуації український військовий провід таборян вважав за

³ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К., 2008.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 35.

⁵ Там само.

доцільне надати всім бажаючим воякам дозволу працювати приватно, що сприяло суттєвому зменшенню кількості дезертирів⁶.

У 1920 р. мала місце певна політична невідзначеність уряду ЧСР стосовно інтернованого в таборах (Німецьке Яблонне, Ліберці) вояцтва УГА, що було пов'язано з неврегульованістю питань окремих ділянок польсько-чехословацького державного кордону. Але зі стабілізацією нової «архітектури» країн Центральної Європи у 1921 р. чехословацька влада (крім скупчення всіх інтернованих вояків-українців у таборі Йозефов) також почала вживати заходів для зменшення видатків на їх утримання, відтак процес залучення вояцтва УГА до складу робітничих відділів значно активізувався. Більше того, самі таборами були досить мотивовані своїм перебуванням у робітничих відділах, бо це давало можливість заробити додаткові кошти для власного утримання, а інколи — зібрати хоч невеличкі суми для підтримки своїх батьків чи родин в Польщі. Натомість перебування у таборі позбавляло такої можливості, ставлячи цю категорію інтернованих у досить скрутні умови часом сутужного виживання на межі їх можливостей.

Тому в 1922 р. процес формування та відрядження на працю робітничих команд зберігав свій динамізм — станом на травень цього року у різних місцевостях ЧСР працювало 58 робітничих команд, до складу яких входило понад 3000 інтернованих вояків УГА (у т.ч. 70 старшин)⁷. У вересні це число збільшилося до 65 команд. У цій ситуації команда табору Йозефов намагалась зберегти зв'язок вояцтва з їх таборовим представництвом шляхом реалізації комплексу як організаційних, так і культурно-освітніх заходів.

Так, зокрема, у своєму довірочному рапорті (Ч. 738) від 4 жовтня 1922 р. до Військової канцелярії Диктатора ЗУНР у Відні Є. Петрушевича Головна Команда частин УГА в ЧСР запропонувала проект організації «Гал[ицьких] Укр[аїнських] військ[ових] частин» в таборі та злучених з ними груп. Згідно цього документа, всі частини УГА, які перебували поза табором, мали утворити шість груп, у т.ч.: I-шу групу в Празі (командант — сотник Михайло Федик), II-ту в Градець-Кралове (командант — інформація відсутня. — *Авт.*), III-тю в Терезині (Володимир Варивода), IV-ту в Брно (сотник Рудольф Земек), V-ту в Братиславі (сотник д-р Василь Равлюк), VI-ту в Ужгороді (полковник Гнат Стефанів)⁸.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 35. зв.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 179–180.

⁸ Там само. — Арк. 35 зв.

У цьому документі були також регламентовані й функції командантів цих груп, до їх числа, зокрема, входили: військовий провід цією групою, репрезентація українських частин перед чехословацьким командуванням, виховання «військового і національного духа, карності, про правильне виконання внутрішньої служби і діловодства, ...перегляд своїх роб[ітничих] відділів після заряджень (розпоряджень. — *Авт.*) Головної команди», підготовка місячних звітів тощо. Крім того, до їх функцій належало й виконання обов'язків зв'язкового старшини при місцевому чехословацькому командуванні. На ці посади мали призначатись старшини з найвищими військовими званнями, які у своїй діяльності користувались дисциплінарною владою командира полку. До складу командування групи входив також т. зв. «надзір» (старшина найвищого звання), який виконував контрольні функції щодо членів робітничих команд та підлягав безпосередньо коменданту групи⁹.

Разом з тим команда табору Йозефов всіляко намагалась підтримувати духовний зв'язок з робітничими командами, передаючи їм у тимчасове користування книги, делегуючи до них таборових артистів та представників Культурно-Просвітнього Кружка (КПК). Так, зокрема, заходами освітнього референта КПК табору Йозефов до робітничих відділів регулярно надсилалися часописи та книжки зі спеціальної «летючої» бібліотеки (1141 примірник книжок різних найменувань). Крім того, КПК «закуповував для них всякі підручники для різних курсів, позичав хорові і музичні ноти, театральні строї і т.п.». Тільки за друге півріччя 1922 р. «книжковий оборот летючої бібліотеки для робітничих відділів вносив [...] 1483 книжки», крім цього заходами КПК було створено окрему бібліотеку (104 книжки) для хворих на туберкульоз військовиків УГА у санаторії Штеннбент¹⁰. Подеколи до робітничих команд приїздили таборові артисти, які влаштовували демонстрацію вистав українських п'єс (тільки у кінці червня 1922 р. театр відвідав робітничі команди у Мальовицях і Пардубицях)¹¹. Кружок надавав й необхідну організаційну допомогу, відряджаючи до команд своїх представників (т. зв. «освітніх референтів» — зокрема, четаря Хухру і булавного Войчака) та проводячи жваве листування

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 180–180 зв.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 3520. — Оп. 2. — Спр. 145. — Арк. 5–6.

¹¹ З життя-буття в таборі в Йозефові // Український Скіталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 16. — С. 14–15.

з культурно-освітніми організаціями робітничих відділів¹².

У свою чергу старшини і стрільці УГА, які перебували на сільськогосподарських роботах, також намагалися не втрачати своїх зв'язків з табором: у робітничих командах виникли й активно функціонували філії КПК, члени яких одночасно входили і до складу центрального культурно-просвітницького осередку в таборі. У другій половині 1922 р. таких філій виникло 10 (у Братиславі, Градець-Кралове, Пльзно, Терезині, Пардубицях, Ліберцях, Брно); вони «працюють знаменито, проводять курси, хори, дають відчити, театральні вистави і концерти, мають свої власні крамниці, передплачують часописи», плекаючи тим самим «глибоко патріотично-громадський дух» вояцтва УГА¹³.

Зокрема, за ініціативи членів просвітнього кружка робітничої команди УГА у Пардубицях (152 стрільці та 6 старшин), який було засновано 10 липня 1920 р., було влаштовано читальню, організовано курс для неписьменних, проводилися виклади (з фінансового права, музики тощо), відзначалися національні свята, діяв спортивний гурток. Також було проведено кілька концертів для особового складу робітничого відділу та для чеської публіки¹⁴. У бібліотечці відділу нараховувалося 80 книжок, причому управа цієї філії КПК (голова — старший десятник В. Фурманський) завжди дбала про поповнення її фондів новими виданнями та часописами. Спільними зусиллями двох українських робітничих відділів було засновано театральний «Аматорський кружок», який, завдяки допомозі з боку КПК Йозефова, підготував 1 квітня 1922 р. виставу «Назар Стодоля» за Т. Шевченком¹⁵.

2 грудня 1920 р. робітнича команда у Чеських Будейовицях заснувала стрілецьку читальню, управою якої у 1921 р. було організовано школу для неписьменних та малописьменних, а також для 25 слухачів проведено курс вищої освіти, на якому читалися лекції з фізики, хімії, зоології, ботаніки, історії, географії, математики, української мови та літератури. З 26 грудня 1921 р. до 31 березня 1922 р. серед стрілецьтва цього робітничого відділу було проведено «торгівельний курс», після закінчення якого сім його слухачів одержали спеціальні посвідчення¹⁶. Крім того, у цій команді діяла і школа для підстаршин, де викладалися як спеціальні, так і загальноосвітні

предмети. При робітничому відділі утворився драматичний гурток, що готував вистави та концерти для вояцтва¹⁷.

Один з найчисленніших українських робітничих відділів — т. зв. «Український сторожовий курінь» — перебував у Терезині, де його особовий склад використовувався для охорони військових складів. Стрільців УГА було розміщено у казармах 42-го піхотного полку чехословацької армії, всі вони отримували харчовий пайок солдата чехословацької армії. Добрі побутові умови сприяли активізації культурно-просвітницької роботи у курені, тому не дивно, що (як зазначалося в «Українському Скитальцеві»), «моральний стан стрілецьтва знаменитий, а культурно-просвітна праця поступає з кожним днем вперед». На думку редколегії газети, «джерелом національної свідомості й освітнього розвою стрілецьтва є власна читальня, при якій засновано аматорський гурток, хор, ведуться різні курси та улаштовуються концерти, вистави й відчити на різні теми»¹⁸.

У Празі на роботі перебував робітничий курінь Української бригади у складі двох сотень — 1-ої (на чолі з поручником П. Яремкевичем) і 6-ої (на чолі з четарем М. Ліщинським). Обсяг і характер роботи українських відділів у чеській столиці визначався магістратом Праги. Улітку до Праги було відправлено ще дві сотні — 2-гу (поручника С. Сверида) і 3-тю (поручника В. Габера), які приєдналися до вже працюючих там робітничих відділів. Кожна сотня була прикріплена до окремого підрозділу чеської армії, в якому інтерновані отримували за зароблені ними гроші продукти харчування. Крім цього, воякам кожної сотні чеська влада надала приміщення для тимчасового перебування, які, щоправда, були розташовані у різних дільницях міста, а ця обставина значною мірою ускладнювала налагодження серед вояцтва культурно-просвітньої роботи¹⁹. Але попри це стрільцям читалися різні курси (з української історії та літератури), для неписьменних та малописьменних було відкрито спеціальну школу, для вояцтва було створено умови для самоосвіти у заснованих для цього читальні та бібліотеці. Військовики УГА мали також можливість відвідувати у чеській столиці виклади і концерти, що влаштовувалися українськими академічними організаціями²⁰.

Одним з найактивніших у проведенні культурно-освітньої роботи у середовищі вояцтва УГА був робітничий відділ у Брно, при якому 3 грудня 1922 р. було засновано товариство

¹² Звіт праці Виділу Культурно-Просвітнього Кружка... // Український Скиталець. — Відень, 1923. — Ч. 3(25). — С. 38.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3520. — Оп. 2. — Спр. 145. — Арк. 6.

¹⁴ Наріжний С. Назв. праця. — С. 67–68.

¹⁵ З життя поза табором // Український Скиталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 13. — С. 13.

¹⁶ Там само. — С. 12.

¹⁷ Наріжний С. Назв. праця. — С. 68.

¹⁸ З життя поза табором // Український Скиталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 17. — С. 14.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3520. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1.

²⁰ Наріжний С. Назв. праця. — С. 68.

«Просвіта». Її метою (відповідно до § 3 статуту товариства) була «праця над поширенням духового та товариського життя серед членів куреня і зберігання та поширювання здобутків нашої культури між своїми та ознайомлення з ними чужинців»²¹. Задля реалізації цього члени товариства прийняли рішення організувати регулярні читання з української історії, географії та літератури; влаштовувати концерти, театральні вистави та «товариські сходи», утримувати бібліотеку й читальню; відкрити школу грамоти; створити хор; заснувати спортивний гурток і чайню; вести «дневник» куреня.

Заходами його членів та при допомозі Української Академічної Громади (УАГ) в Брно для стрільців було проведено курс для неписьменних (закінчило 32 чол.), сільськогосподарський курс (48 чол.), курс бджолярства (37 чол.). Для координації зусиль українського студентства у справі допомоги вояцтву цього відділу при УАГ було засновано окремих «Просвітний Кружок», члени якого прочитали цілу низку лекцій на різні теми, у тому числі: «Початки галицького повстання», «Організація села», «Про націю» та ін.²² Пізніше при цьому робітничому відділі було засновано хор, влаштовувалися концерти, зусиллями членів товариства було споруджено пам'ятник загиблим воякам УГА²³. У робітничій сотні № 1 у Комарно регулярно проводилися заняття з історії та географії України, влаштовувалися спільні читання часописів та книжок, які надходили від КПК в Йозефові²⁴.

Активно тривала культурно-освітня робота і в Рудольфові та Леопольдові, у робітничих відділах яких нараховувалося по 30 чоловік. На початку січня 1922 р. там організували курси для неписьменних і малописьменних, що дозволило повністю ліквідувати неписьменність серед стрільцтва. Одночасно там регулярно відбувалися «відчити» з історії, географії та господарства України; на добровільні внески стрільців передплачувалися часописи та купувалися книжки. У кінці року в Рудольфові було навіть проведено курс з вишивання. Стрільці УГА, які перебували у складі робітничої сотні в Ружомберку, заснували свій культурно-просвітний кружок, члени якого, за оцінкою табірною часопису, «не поминули ще ані одного зазиву до складок на національні цілі»; організували свій хор і бібліотеку, готуючи «себе до великої хвилі, коли знов треба буде стати певно й непохитно в обороні своєї Вітчизни»²⁵.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3521. — Оп. 2. — Спр. 145. — Арк. 19.

²² З життя поза табором // Український Скиталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 17. — С. 14.

²³ Наріжний С. Назв. праця. — С. 69.

²⁴ З життя поза табором // Український Скиталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 13. — С. 12.

²⁵ З Там само. — Ч. 14. — С. 11.

Розвиток культурно-освітнього життя в українській робітничій сотні Ч. 5 у Кошицях був пов'язаний з приїздом сюди у 1921 р. поручника В. Прохурського. За його ініціативи тут було засновано просвітній гурток, члени якого почали активно працювати над піднесенням морального духу відділу стрільцтва. Хор і аматорський гурток спільно підготували кілька театральних вистав, розпочали свою роботу курси для неписьменних, тут була заснована читальня, фонди якої містили 1150 книжок і кілька комплектів українських часописів²⁶.

Ще в одному чеському місті — в Градець-Кралове — перебували два українських робітничих відділи, які очолювали поручники Ортинський і Щирба. 7 грудня 1921 р. тут було створено спільний культурно-просвітній гурток (голова — вістун Василь Бринський). Як йшлося у звіті з його діяльності, до його складу увійшли 33 особи. До числа ініціаторів його створення належали Микола Гошовський (секретар гуртка), Петро Будз (бібліотекар), Семен Пришляк (член управи) та ін. Членами гуртка було засновано «курс малограмотних», який тривав 4 місяці для 14 стрільців, крім того, для 18 вояків організовано «курс вищої освіти» тривалістю 3 місяці. Щотижнево відбувалися відчити на різні теми та загальне читання часописів. Привертає до себе увагу неповний перелік періодичних видань, які відчитувалися воякам цих робітничих команд: «Український Прапор», «Вперед», «Український Скиталець», «Український Голос», «Українське Слово», «Соборна Україна», «Діло», «Свобода», «Громадський Вісник» та ін. Комплекти цих видань зберігались у бібліотеці, до якої було закуплено 109 книг різного змісту. Як зазначалося у звіті — «книжки читає стрільцтво з дуже великим поступом як рівно ж щомісяця випозичаються книжки в Йозефовській бібліотеці». До складу заснованого стрільцького хору увійшли майже всі стрільці цих робітничих відділів²⁷.

Члени не обмежувалися лише цим — вони завжди відзначали національні свята та пам'ятні дні на честь українських діячів (І. Франка, П. Сагайдачного та ін.). Під час цих заходів проводилися збірки коштів для «Рідної школи» (250 к.ч.), ще 219 к.ч. було надіслано «на голодуючу Україну», 210 к.ч. — для політичних в'язнів у Галичині. Провід гуртка намагався знайти хоч мінімальні кошти для проведення просвітньої діяльності — з цієї метою було засновано крамницю, весь прибуток якої спрямовувався для закупівлі підручників та кількох мап для учнів заснованого 1 січня 1923 р. при робітничій

²⁶ Там само. — Ч. 15. — С. 13. Заявлена тут кількість книжок є, можливо, завищеною. — Авт.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 1.

команді курсу «Виділової Школи». У своєму звіті (від 14 січня 1923 р.) провід гуртка відзначав, що попри «всякі перешкоди і щоденну тяжку працю і службу військову» стрілецьтво оволодівало грамотою і знаннями «з великим поступом», а крім того — стрільці «дуже радо» жертвували свої тяжко зароблені гроші на різні загальнонаціональні потреби аби в такий спосіб «дати доказ свідомости перед Культурним Світом що ми Українські Стрільці Скитальці [...] [є] борці за кращу долю своєї нещасливої Вітчизни»²⁸.

Ще в червні 1920 р. до м. Жиліна (місцевість Тврдошин на Ораві) для виконання охоронних функцій був відряджений український робітничий відділ № 49 на чолі з четарем Ілярієм Хараком. Відділу була доручена охорона складів та канцелярій т. зв. «плебісцитної комісії». З огляду на високий рівень відповідальності воякам цього відділу було встановлено належне грошове забезпечення, крім стандартних виплат, були передбачені й додаткові надбавки. Українські старшини отримували грошове забезпечення на рівні чеських офіцерів. З 21 листопада 1920 р. командування відділом перейняв четар Осип Павлишин (І. Харак виїхав на студії до Праги). Надалі відділ виконував різні допоміжні роботи (зокрема, будівельні, а також займався розвантаженням вагонів тощо)²⁹.

У січні 1921 р. при відділі було створено культурно-просвітній кружок, члени якого провели кілька концертів та організували проведення чеських державних свят («Свято Масарика», «Сокіл»), а також імпровізованих театральних вистав та одноактівок. Певною мірою завдяки цьому місцеве населення ставилось до українців «вповні симпатично», до того «всі подивляють завзятість і витривалість українського жовніра». Крім того, вояки відділу відзначали й власні національні свята («Листопадовий зрив»), вшановували пам'ять Т. Шевченка. Ще взимку того ж року було засновано стрілецький хор та проведено кілька зборів коштів, завдяки чому стало можливим придбання книг для власної бібліотеки.

За оцінкою командування відділу — матеріальне становище стрілецтва було цілком «задовольняючим», а моральний стан — добрим («стрілецьтво вповні свідоме своєї великої і важливої цілі», і всі «невигоди еміграційного життя зносить терпеливо і витривало»). Водночас вояцтво не зважало і на «всякі ворожі спроби розбити нашу військову еміграцію», і навіть проголошені чехословацьким урядом «амністії» не тільки «не мали жадних наслідків, а противно

причинились до піддержання духа і скріплення завзяття»³⁰.

У звіті також йшлося про те, що стрілецьтво УГА ніколи не забуває «на народні потреби, а тому при кожній нагоді охотно жертвує на цю ціль бодай невеличку лепту, чим дає незбиті докази своєї великої любови до нещасної Вітчизни». На підтвердження цього тут же наводились суми коштів на різні загальнонаціональні потреби, що були зібрані вояками відділу до кінця 1922 р.: на пам'ятник померлим воякам Української Бригади у Німецькому Яблонному — 255 к.ч., на українських інвалідів — 185 к.ч., «Голодній Україні» — 153 к.ч., «Рідній Школі» — 420 к.ч.³¹

Особовий склад кінного полку УГА під командуванням полковника Г. Стефанова було компактно (у складі сотень) відряджено на Закарпаття, де вони працювали як робітничі команди. Тут також успішно тривала культурно-просвітницька робота під керівництвом досвідчених освітніх працівників — поручників д-ра М. Гриніва і Я. Голоти, сотника В. Синенького та ін.³² При робітничих командах у Пльзні (93 чол.), Мості (86 чол.), Турнові (60 чол.), Хебі (78 чол.), Кохарже (17 чол.), а також у Терезині, Липнику та ін., діяли драматичні гуртки, хори, бібліотечки, читальні, школи для неписьменних, курси вищої освіти тощо³³. У квітні 1922 р. при робітничому відділі УГА в Будківцях було засновано школу для неписьменних³⁴.

Такий розлогий перелік культурно-освітніх досягнень вояцтва УГА у робітничих відділах може привести до думки, що повсякдення стрільців було цілковито заповнено викладами, заняттями в школах, участю у підготовці свят, нарешті — роботою; і що завдяки цьому їх морально-психологічний стан був на досить високому рівні. Проте не всі вояки зберігали достатню витривалість у складних умовах еміграції, дехто, внаслідок життєвих негараздів та душевних переживань, приймав рішення покінчити життя самогубством.

Так, зокрема, вчинив вістун Михайло Сметана, кинувшись під потяг 5 червня 1922 р. У передсмертному листі він простився «в гарячих словах з Україною, укр[аїнським] військом і народом». М. Сметана не хотів повертатися «до Рідного краю, який стогне під чужим ярмом». До переїзду в ЧСР з липня 1917 р. він перебував в італійському полоні (табір в Кассіно), звідки виїхав до

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 2. — Спр. 1025. — Арк. 5–7.

³¹ Там само. — Арк. 7.

³² Там само. — Ф. 3520. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 10; Ф. 3521. — Оп. 2. — Спр. 145. — Арк. 6.

³³ Докладніше про це див.: Наріжний С. Назв. праця. — С. 68–69.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3521. — Оп. 2. — Спр. 19. — Арк. 14.

²⁸ Там само. — Арк. 1 зв.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 2. — Спр. 1025. — Арк. 1–2.

Німеччини, де отримав тимчасові документи — т. зв. «Перехідне свідоцтво» — від Посольства УНР у Берліні. М. Сметана, який походив з Перемишлянського повіту (с. Бузовиця), був похований в Німецькому Яблонному на цивільному цвинтарі 7 червня 1922 р.³⁵ Дехто з стрільців помирили внаслідок різних хвороб — архівні документи свідчать про відхід у вічність Миколи Шемердяка в Пшибрамі (черевневий тиф, 12 грудня 1921 р.), Петра Скирди в Бручі (18 січня 1922 р.), Степана Музики в Міловічах (4 лютого 1922 р.), Василя Гути в Яблоніві (4 червня 1922 р.) та ін.³⁶

Не все гаразд було в робітничих відділах з дисципліною, про що, зокрема, свідчить «карне донесення» команданта робітничої сотні в Пльзні сотника Абля від 4 вересня 1922 р. Він повідомляє про непослух десятника П. Миськіва, який відмовився виконувати його накази на тій підставі, що «не pozwoliть на те, щоб ним командував чужинець», після чого відмовився йти під арешт, заявивши про хворобу. Проте лікарське обстеження не виявило у нього жодних захворювань. Тому П. Миськіва було взято під арешт, а за кілька днів звільнено — для відправки до Йозефова. 26 серпня 1922 р. П. Миськів дезертирував з сотні, а ще за п'ять днів з'явився в таборі, де був арештований, зокрема за те, що, за визначенням сотника Абля, цей вояк «своїм поведінням старався завжди впливати деморалізуючо на стрілецьтво, котре одначе реагувало на це в той спосіб, що згаданого ігнорувало»³⁷.

З аналогічним рапортом до «Надзору над укр[аїнськими] роб[ітничими] сотнями» 20 квітня 1922 р. звернувся й командант робітничої сотні в Кошицях, який просив про «усунення з сотні стрільців Скиби Миколи і Тесленка Льва, які своїм поведінням деморалізують сотню і підкопують дисципліну, а завішувані над ними (застосовані до них. — Авт.) кари минають без успіху». Резолюція на цьому зверненні змушує задуматись над загальною кількістю таких звернень командантів робітничих відділів: «Згаданих належить лише тоді відіслати до табору, наколи би командант сотні не мав средств привернути їх до порядку дисциплінарною дорогою». Справа втім, що таборова команда також була обмежена у праві застосування дисциплінарних покарань для порушників дисципліни. Слушно відзначаючи, що «табор, зрештою не є карною колонією, против чого і становиться Команда табору в Йозефові», остання фактично самоусувалась від необхідності застосування дієвих заходів для

підтримання дисципліни та перекладала відповідальність на плечі командантів відділів³⁸.

Стрільці зі складу робітничих відділів час від часу ставали об'єктом ворожих акцій з боку більшовицької або польської агентури, яка намагалась розкласти інтернованих, використовуючи для цього будь-яку нагоду. Про один з таких випадків, що стався 19 липня 1922 р., повідомляв командант робітничої сотні в Оломунці четар В. Дудчук. Цього дня до нього було доставлено особу, яка заявила про своє право контролювати українські робітничі відділи в ЧСР, яке нібито було йому делеговане «Українською Місією в Празі». Після того, як невідомий відмовився пред'явити документи, його було арештовано і обшукано. Як зазначав В. Дудчук, віднайдені при ньому документи від «Української Місії» мали фальшиві штампелі та підписи. З тим, аби переконати цю особу в неприпустимості продовження такої роботи, до нього були застосовані заходи фізичного впливу. За словами В. Дудчака, ця особа одержала таке покарання, «що певно в подібних цілях вже не буде пробувати «переводити контролі» укр[аїнських] роб[ітничих] відд[ілів]», про що було повідомлено команду табору в Йозефові³⁹.

У своїй відповіді командант табору Йозефов А. Вольф висловив В. Дудчаку «повну похвалу в імені служби за чуйне і точне сповнення обов'язків [...], доказане безоглядним і рішучим поведінням супроти однієї ворожо-шпигунської одиниці при нагоді спроби вивідів (розвідки. — Авт.) із сторони»⁴⁰. Намагаючись запобігти повторенню таких випадків, А. Вольф 31 липня 1922 р. звернувся з довірочним оповіщенням (Ч. 943) до команди робітничого відділу УГА в Чеських Будейовицях, в якому, зокрема, повідомлялось про затримання «однієї підозрілої о шпигунство» особі, яка мала справжній польський, та сфальшовані чеський та український документи, і «старалась робити вивіди чи агітацію між стрілецьтвом» цього відділу. Із зізнань цієї особи випливало, що він вже був у робітничих відділах у Пардубицях і Чеських Будейовицях. З огляду на це, А. Вольф закликав як старшин, так і стрільців мати «на будуче [...] чуйне ухо і [...] всяким невиразним індивідам не дозволяли на вступ між стрілецьтвом відділу»⁴¹.

На початку 1923 р. робітничі відділи УГА продовжували залучатись до виконання різного виду робіт у ЧСР, вояцтво продовжувало чекати на вирішення справи Східної Галичини,

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3521. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6–7 зв.

³⁶ Там само. — Ф. 3521. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–7.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 111–111 зв.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 47.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 69.

⁴⁰ Там само. — Арк. 69 зв.

⁴¹ Там само. — Арк. 73.

але при цьому «лави військової еміграції поступово маліли»⁴². Після ухвалення радою послів рішення про надання Польщі всіх юридичних прав на інкорпорацію Східної Галичини (березень 1923 р.) стає зрозумілим, що перебування вояків УГА в ЧСР в якості інтернованих матиме обмежений термін. Як і раніше — у робітничих відділах проводилась розмаїта культурно-освітня робота, інколи справа доходила до кооперації зусиль вояків УГА з місцевими колоніями українців з Наддніпрянщини, як то мало місце в Братиславі, де робітнича сотня № 3 і місцеві українці спільно підготувались до проведення Шевченківських днів. Їх програма включала виступ хору та «мандолінової оркестри», а також виставу драми Кропивницького «Невольник»⁴³.

Але пріоритетним напрямом роботи у цей час стає організація фахових курсів, покликаних дати їх слухачам такі знання, які могли би бути ними використані для приватної роботи — вже після ліквідації табору в Йозефові. У цьому відношенні досить показовим був приклад робітничого відділу УГА в Брно, де було організовано проведення п'ятимісячного (з 26 січня до 30 червня 1923 р.) «сільськогосподарського курсу». Він відбувся під патронатом львівського товариства «Сільський Господар» та був організований «Просвітою» за сприяння Української Академічної Громади для стрільців тамтешнього робітничого відділу. До викладів були залучені досвідчені фахівці — інженер агрономії Михайло Холєвчук (як керівник курсу) та чеські викладачі — д-р агрономії, д-р ветеринарної медицини Цириль Кучера і ветеринарний лікар Богуміл Пехачек. Крім того, на курсах також викладали українські студенти та абсолютенти високих шкіл в Брно⁴⁴.

Командант робітничих відділів УГА в Брно — на той час сотник Лев Кривенко — забезпечив всі необхідні умови для того, аби згадуваний курс успішно відбувся. Загалом його відвідувало 48 осіб, які щоденно після роботи відбували тригодинний курс навчання. З цього числа було проекзаменовано 35 вояків, і, за підсумками іспитів, 18 осіб скінчили його «з дуже добрим успіхом», 17 — з «добрим», решта отримала свідоцтва про прослуховування курсу. Всім слухачам були видані свідоцтва про його закінчення, а колективне фото 44 випускників в одностроях було розміщено в одному з номерів часопису «Український Скиталець»⁴⁵.

У цей час значна кількість інтернованих з числа старшин залишила табір та перейшла на

цивільний стан, вступивши до чехословацьких високих шкіл, у т. ч. й в Брно. Всі вони входили до складу Української Академічної Громади (УАГ) в Брно та отримували матеріальну допомогу від одного з чесько-українських комітетів через «Студентську Поміч» у Празі (76 осіб — повну, 5 — часткову). Решті студентів надходила допомога від уряду ЧСР (12 студентів вищих текстильної та торгівельної шкіл), інша категорія — отримувала картки на безкоштовні обіди і вечери від чеського благодійного товариства «Слав'ян» у Брно, ще частина студентів побирала допомоги від УАГ. Важливим було й те, що українським студентам (членам УАГ) була забезпечена й лікарська допомога — від «Студентського Збратоніго Уставу», якому УАГ сплачував щорічний членський внесок. У разі потреби проходження курсу стаціонарного лікування до УАГ надходили відповідні суми від «Студентської Помічі» або чехословацького Червоного Хреста з Праги. Слід відзначити, що учорашні таборяни дуже потребували належних умов для лікування, бо стан їх здоров'я був «не зовсім вдовольняючий. Значне число членів [УАГ], по перебуттю військових походів і скитанню по ріжних таборах, терпить на грудні недуги»⁴⁶.

Разом з тим, члени УАГ у Брно ніколи не забували про нагальні потреби своїх товаришів, які продовжували залишатись в таборі або працювали в складі робітничих відділів. Силами УАГ забезпечувалось «культурно-просвітне піднесення стрільцтва українського робітничого куреня», і зокрема у 1922 і 1923 рр. провадились курси для неграмотних, а також, як вже зазначалось, українські студенти викладали (на громадських засадах) поодинокі предмети на вже згадуваному «сільськогосподарському курсі». Для координації зусиль в царині освіти при УАГ було створено культурно-просвітній кружок, який було реорганізовано у «Просвітно-Організаційний Комітет» з представництвом всіх заавансованих до цієї справи організацій (УАГ, «Просвіти», Команди табору та товариства «Сільський Господар» у Львові)⁴⁷.

Культурно-освітні здобутки вояків робітничих сотень дозволяли наповнити конструктивним змістом їх позатаборовий простір, проте вони розуміли, що їм невдовзі доведеться змінити собі рід занять — або шукати собі праці в ЧСР, або повертатись додому на Західну Україну. Значне зменшення кількості таборян, які залишали табір Йозефову 1924–1925 рр., відповідно позначилось як на кількості робітничих відділів,

⁴² Там само. — Арк. 35 зв.

⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 2–2 зв.

⁴⁴ Зі Скитальщини // Український Скиталець. — Відень, 1923. — 1 серпня. — Ч. 15(37). — С. 25.

⁴⁵ Там само. — С. 26–27.

⁴⁶ Звіт з діяльності «Української Академічної Громади» в Берні [Брно] за шкільний рік 1922–23. // Український Скиталець. — Відень, 1923. — 1 серпня. — Ч. 15(37). — С. 27.

⁴⁷ Там само. — С. 28.

так і числі залучених до них вояків, а з ліквідацією згаданого табору (1926 р.) припинилось й відрядження на роботу інтернованих, які перейшли на цивільне становище.

Отже, залучення інтернованих вояків УГА до праці у складі робітничих відділів (сотень) у багатьох місцевостях Чехословаччини мало позитивні наслідки як для країни, яка прихистила галичан, так і для українського вояцтва, яке мало завдяки цьому додаткові грошові надходження для забезпечення власних життєвих потреб. Інтерновані виконували розмаїті роботи, і в такий спосіб сприяли піднесенню добробуту окремих місцевостей та їх мешканців.

Майже в усіх робітничих відділах були створені культурно-просвітні кружки (що фактично мали статус філій КПК у Йозефові), які опікувались організацією шкіл та різних освітніх курсів, передплатою українських газет, придбанням книжок, підготовкою аматорських театральних вистав. Тому вільний від роботи час у членів робітничих відділів був заповнений різними культурно-освітніми справами, значна кількість стрілецтва УГА отримала можливість піднести свій рівень грамотності та освіченості, здобула корисні для подальшого життя фахи, уміння та навички. Високим залишався рівень

їх національної свідомості — підтвердженням цього є хоча б неодноразові збирання коштів для підтримки різних загальнонаціональних акцій.

Але у позатаборовому повсякденні інтернованого вояцтва УГА були не тільки світлі та позитивні сторони. Складні умови перебування на чужині, перенесені таборянами хвороби, необлаштованість їх побуту, ностальгія — все це шкідливо позначалось на їх здоров'ї, та інколи призводило до летальних випадків у середовищі вояцтва. Крім того, це ж негативно відбивалось на стані дисципліни, зокрема окремі стрільці відмовлялись виконувати накази своїх безпосередніх начальників (командантів сотень). Ситуацію ускладнювало й те, що єдність вояків зі складу робітничих відділів намагалась послабити агентура деяких сусідніх країн. Попри це Головній команді частин УГА в ЧСР здебільшого вдавалось ефективно протистояти цим ворожим спробам та зберігати моральний дух інтернованих на достатньо високому рівні. Своєю відданістю національній справі вояки УГА давали всім українцям гідний наслідування приклад, а їх витривалість в складних умовах існування на чужині у подальшому надихнула на подвиги нові покоління українських патріотів.

ДЖЕРЕЛА

1. Звіт з діяльності «Української Академічної Громади» в Берні [Брно] за шкільний рік 1922–23. // Український Скиталець. — Відень, 1923. — 1 серпня. — Ч. 15(37). — С. 27.
2. Звіт праці Виділу Культурно-Просвітного Кружка // Український Скиталець. — Відень, 1923. — Ч. 3(25). — С. 38.
3. 3 життя-буття в таборі в Йозефові // Український Скиталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 16. — С. 14–15.
4. 3 життя поза табором // Український Скиталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 13. — С. 13.
5. 3 життя поза табором // Український Скиталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 17. — С. 14.
6. 3 життя поза табором // Український Скиталець. — Йозефов, 1922. — Ч. 15. — С. 13.
7. Зі Скитальщини // Український Скиталець. — Відень, 1923. — 1 серпня. — Ч. 15(37). — С. 25.
8. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами / С. Наріжний. — Прага, 1942. — Ч. I. — 372 с.
9. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. — К., 1999. — 352 с.
10. Срібняк І.В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.) / І.В. Срібняк. — К., 2000. — 323 с.
11. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К., 2008. — 928 с.
12. Український Скиталець. — Відень, 1923. — 1 серпня. — Ч. 15(37). — С. 26–27.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3520. — Оп. 2. — Спр. 145. — Арк. 5–6.
14. ЦДАВО України. — Ф. 3520. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк.1.
15. ЦДАВО України. — Ф. 3521. — Оп. 2. — Спр. 145. — Арк. 19.
16. ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 2. — Спр. 1025. — Арк. 1–2.
17. ЦДАВО України. — Ф. 3520. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 10.

18. ЦДАВО України. — Ф. 3521. — Оп. 2. — Спр. 19. — Арк. 14.
19. ЦДАВО України. — Ф. 3521. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6–7 зв.
20. ЦДАВО України. — Ф. 3521. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–7.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 35.
22. ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 2–2 зв.

REFERENCES

1. Zvit z diyalnosti «Ukrayinskoyi Akademichnoyi Hromady» v Berni [Brno] za shkilnyj rik 1922–23. // Ukrayinskyj Skytalec. — Viden, 1923. — 1 serpnja. — Ch. 15(37). — S. 27.
2. Zvit praci Vydilu Kulturno-Prosvitnoho Kruzha // Ukrayinskyj Skytalec. — Viden, 1923. — Ch. 3(25). — S. 38.
3. Z zhyttya-buttya v tabori v Jozefovi // Ukrayinskyj Skytalec. — Jozefov, 1922. — Ch. 16. — S. 14–15.
4. Z zhyttya poza taborom // Ukrayinskyj Skytalec. — Jozefov, 1922. — Ch. 13. — S. 13.
5. Z zhyttya poza taborom // Ukrayinskyj Skytalec. — Jozefov, 1922. — Ch. 17. — S. 13.
6. Z zhyttya poza taborom // Ukrayinskyj Skytalec. — Jozefov, 1922. — Ch. 15. — S. 13.
7. Zi Skytalshhyny // Ukrayinskyj Skytalec. — Viden, 1923. — 1 serpnja. — Ch. 15(37). — S. 25.
8. Narizhnyj S. Ukrayinska emigraciya. Kulturna praca ukrajinskoyi emigraciji mizh dvoma Svitovymy vijnamy. — Praha, 1942. — Ch. I. — 372 s.
9. Pavlenko M.I. Ukrayinski vijskovopoloneni j internovani u taborax Polshhi, Cheshoslovachchyny ta Rumuniji: stavlennya vlady i umovy perebuvannya (1919–1924 rr.) / M.I. Pavlenko. — K., 1999. — 352 s.
10. Sribnyak I.V. Ukrayinci na chuzhyni. Poloneni ta internovani voyaky-ukrayinci u krayinax Centralnoyi ta Pivdenno-Sshidnoyi Yevropy: stanovyshhe, orhanizaciya, kulturno-prosvitnycka diyalnist (1919–1924 rr.) / I.V. Sribnyak. — K., 2000. — 323 s.
11. Ukrayinska politychna emigraciya 1919–1945: Dokumenty i materialy. — K., 2008. — 928 s.
12. Ukrayinskyj Skytalec. — Viden, 1923. — 1 serpnja. — Ch. 15(37). — S. 26–27.
13. Centralnyj derzhavnyj arshiv vyshhysh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (dali — CDAVO Ukrayiny). — F. 3520. — Op. 2. — Spr. 145. — Ark. 5–6.
14. CDAVO Ukrayiny. — F. 3520. — Op. 1. — Spr. 6. — Ark. 1.
15. CDAVO Ukrayiny. — F. 3521. — Op. 2. — Spr. 145. — Ark. 19.
16. CDAVO Ukrayiny. — F. 4465. — Op. 2. — Spr. 1025. — Ark. 1–2.
17. CDAVO Ukrayiny. — F. 3520. — Op. 2. — Spr. 1. — Ark. 10.
18. CDAVO Ukrayiny. — F. 3521. — Op. 2. — Spr. 19. — Ark. 14.
19. CDAVO Ukrayiny. — F. 3521. — Op. 1. — Spr. 6. — Ark. 6–7 зв.
20. CDAVO Ukrayiny. — F. 3521. — Op. 1. — Spr. 1. — Ark. 1–7.
21. Centralnyj derzhavnyj arshiv hromadskysh ob'jednan Ukrayiny (dali — CDAHO Ukrayiny). — F. 269. — Op. 1. — Spr. 132. — Ark. 35.
22. CDAHO Ukrayiny. — F. 269. — Op. 1. — Spr. 120. — Ark. 2–2 зв.

Игорь Срибняк

ВНЕЛАГЕРНОЕ ПРОСТРАНСТВО ИНТЕРНИРОВАННЫХ ВОЙСК УГА В ЧСР: ПОВСЕДНЕВНОСТЬ РАБОЧИХ СОТЕН (1922–1923 гг.)

В статье проанализировано основные проявления повседневной жизни интернированных военнослужащих Украинской Галицкой Армии, отправляемых в составе рабочих команд (сотен) в разные местности Чехословакии для выполнения обширного круга работ. Находясь вне лагеря сотни, отделы сохраняли военную организацию, во главе каждой из них находился назначенный командой УГА в Йозефове офицер. В свободное от работы время члены рабочих сотен прилагали все усилия для организации своего отдыха, часто в сотнях функционировали образовательные курсы и школы малограмотных. Интернированные воины из состава рабочих сотен всегда принимали участие в сборе финансовых средств на общенациональные и краевые потребности, привнося таким образом свой вклад в борьбу за освобождение Украины

Ключевые слова: лагерь интернированных, рабочая команда, кружок, воины-украинцы, внелагерное пространство, Чехословакия.

Ihor Sribnyak

**OUTSIDE CAMP ENVIRONMENT OF UGA INTERNED TROOPS IN CZECHOSLOVAKIA:
EVERYDAY ROUTINE OF WORKING UNITS (1922–1923)**

On the basis of the involvement of a wide range of sources the main manifestations of everyday routine of internee soldiers of the Ukrainian Galician Army (UGA), consisting of sections of workers sent to different areas of Czechoslovakia for a wide range of activities. In particular, UGA internee soldiers used to perform security services, military service, worked at the Czechoslovak military units, the others worked in construction, carried out repairing works, harvested wood.

Internees were very motivated workers during their stay in the working team, because it gave the opportunity to earn extra money for their own maintenance, and sometimes collect even small amounts to maintain their parents or families in Poland. Instead, staying in the camp deprived of such opportunities, putting this category of internees in quite difficult conditions sometimes tight survival beyond their capabilities.

The vast majority of internees bravely withstood all the difficulties in the works, but some soldiers left working units illegally in search of a better life, which was due to the desire to earn extra money. In this situation the Ukrainian military leadership soldiers considered it appropriate to give all internee soldiers permission to work in private, thereby significantly reducing the number of deserters.

Being outside the camp workers kept the military organization units, each team was assigned to Josef UGA officers. In their spare time members of working units trying to organize their leisure time, operated educational courses and schools for uneducated. From the camp Josefov the workers took books, literature and periodicals. In some units of the workers it was organized the group of fans who were preparing for soldiers improvised theater. Internee soldiers from the workers' units always participated in the collections of funds for national and boundary needs, thus making a contribution to the struggle for the liberation of Ukraine.

But outside camp environment had not only bright and positive side for UGA internee soldiers. Difficult conditions in a foreign country, transferred soldiers disease, unsettled life, nostalgia — everything affected harmfully their health, and sometimes resulted in deaths among soldiers. In addition, it is negatively reflected on the state of disciplines, including individual archers refused to follow orders of their immediate superiors.

The situation is complicated by the fact that the unity of the soldiers from the workers tried to ease division's agents of some neighboring countries. Nevertheless Home Team of UGA units in Czechoslovakia largely managed to effectively counter these hostile attempts to maintain morale and interned at a sufficiently high level. The devotion to the national cause UGA soldiers gave all Ukrainian examples worthy of emulation, and their endurance in difficult conditions of existence in a foreign land to further inspired a new generation of Ukrainian patriots.

Key words: *internment camp, working team, group, Ukrainian soldiers, Czechoslovakia.*

Дата надходження статті до редколегії: 15.05.2016 р.

Галина Саган

КОНТАКТИ УКРАЇНСЬКИХ ОСВІТЯН З ЮГОСЛАВСЬКИМИ У 50–60-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті розкрито напрями, форми та специфіку співпраці між українськими та югославськими освітянами. З'ясовано вплив державних органів Радянської України та Югославії на зміст контактів. Показано зацікавленість у вивченні фахового досвіду, обміні спеціалістами, учнями, студентами. Відзначено, що нехтування інтересами освітян, відсутність належної уваги до навчальних закладів з боку влади негативно відображалося на міжнародному авторитеті країни та дієвості її керівництва.

Ключові слова: УРСР, СФРЮ, зв'язки у сфері освіти, освітяни, культурна співпраця.

Співпраця між українськими та югославськими освітянами стала частиною зв'язків між народами у культурній сфері. Обидві сторони були зацікавлені у впровадженні спільних програм в освітній справі, чому сприяло кілька факторів. Освіта в обох республіках знаходилася на більш-менш однаковому рівні розвитку, мала багато подібних системних рис і проблем. Про це яскраво свідчать матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Зокрема, про відрядження українських освітян до республік СФРЮ та прийняття їхніх працівників у навчальних закладах УРСР. Значний фактичний матеріал, який засвідчує співпрацю українських освітян з балканськими колегами, міститься в Державному архіві Російської Федерації та Російському державному архіві літератури і мистецтва.

Мета статті полягає в тому, аби окреслити соціально-політичні умови, зміст і специфіку українських та югославських контактів в повоєнний період. Нині, коли зв'язки України з новими незалежними країнами, які виникли на пост-югославському просторі, є, у порівнянні з другою половиною ХХ ст., дуже мізерними, варто звернутися до минулого досвіду та максимально використати його.

Після Другої світової війни перед ФНРЮ постало завдання, окрім відновлення зруйнованої країни, — подолання успадкованої від королівської Югославії загальної цивілізаційно-культурної відсталості. Реалізація цієї мети була пов'язана з викоріненням серйозних перешкод, викликаних досить суттєвою відмінністю культурного розвитку народів, які входили до складу федеративної держави. Долаючи культурну відсталість, правлячий режим нав'язував суспільству комуністичні

ідеали та цінності. З-поміж інших сфер культурного розвитку суттєвих реформ вимагала освіта.

Одне з головних завдань в освіті було спрямоване на подолання неграмотності. До війни найскладнішою ситуація з освіченістю склалася у Боснії і Герцеговині та Сербії. На 1938 р. 40 % дітей Сербії та 60 % БіГ не відвідували школу¹. У результаті 47 % населення Сербії та 70 % БіГ не вміли читати і писати. Для порівняння зазначимо, що неграмотність, наприклад, у Польщі була поширена на рівні 23 %, Болгарії — 30 % і менше 5 % у Чехословаччині². У вищезгаданих югославських республіках проживала найбільша кількість, у порівнянні з іншими регіонами, мусульман, сім'ї яких були багатодітними, але через архаїчні традиції ставлення до освіти, особливо серед жіночого населення, дітей рідко віддавали до школи.

Загалом в усій Югославії на середину 40-х років ХХ ст. чверть дорослого населення країни залишалася неграмотною. Аби терміново позбутися цього явища, почали створювати спеціальні курси та розширювати мережу шкільної освіти. На перешкоді стояли проблеми, викликані дефіцитом приміщень. Адже після війни по всій Югославії 50 % навчальних закладів були непридатні до навчального процесу. Ще гіршою ситуація була в БіГ, де лише 139 шкіл із 1043 могли прийняти учнів³. Вирішуючи всі проблеми комплексно, в Югославії з 1945 року запровадили обов'язкову семирічну освіту, а з 1951 року — восьмирічну. Водночас

Школи для представників національних меншин у

¹ Максфельд Д.П. Развитие образования в Югославии / Д.П. Максфельд // Советская педагогика. Академия педагогических наук СССР. — М., 1970. — № 11. — С. 112.

² Система народного образования в европейских социалистических странах // Народное образование. Ежемесячный журнал Министерства просвещения РСФСР. — М., 1967. — № 6. — С. 97.

³ Там само. — С. 101.

1971/1972 навчальному році⁴

Народності	Початкові школи	Кількість учнів	Спец. школи	Кількість учнів	Гімназії	Кількість учнів
Албанці	1071	252 855	121	18 513	45	14 657
Болгари	82	4 491	—	—	—	—
Чехи і словаки	42	7 048	3	101	2	237
Італійці	30	1 489	4	167	5	654
Угорці	211	37 515	55	6 779	12	1 859
Румуни	29	3 232	2	71	1	113
Русини	4	1 038	1	25	1	61
Турки	60	7 720	5	332	7	441
Разом	1529	315 388	191	25 988	73	18 022

⁴ СФРЮ. Факты о Югославии. Культура [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sovetika.ru/sfrj/fakty9.htm>.

відбулося відокремлення всієї системи освіти від церкви. У 50–60-ті роки у країні остаточно сформувалася єдина централізована система шкільної освіти. З середини 60-х років відповідальність за рівень і стан освіти відійшла до компетенції суб'єктів федерації.

Це не допомогло вирішити проблему подолання неграмотності. Так, згідно з переписом 1981 р. в СФРЮ нараховувалося 9,5 % неписьмених (14,7 % — серед жінок). Керівництво Югославії так і не змогло вивести грамотність громадян у федерації на високий рівень. 1981 року у Словенії неписьменні становили 0,8 %, у Чорногорії — 9,4 %, Сербії (без Косова) — 11 %, Македонії — 10,9 %, Боснії і Герцеговині — 14,5 %⁵. Разом з тим система середньої та вищої освіти Югославії продовжувала динамічно розвиватися. На кінець 80-х років ХХ ст. у СФРЮ налічувалося 18 університетів, а кількість середніх навчальних закладів досягла майже 1,4 тис. Відкрили нові вищі школи в Сараєво, Скоп'є, Подгориці, Нові-Саді, Біголі, Приштині, Маріборі, Осієку, Спліті, Рієці, Баня-Луці. Там навчалося понад 75 тис. студентів, що у 5 разів більше довоєнного рівня. Майже 9 тис. студентів (з 75 тис.) отримували стипендію. За десять повоєнних років в Югославії вузи закінчило 10 тис. осіб⁶.

У СФРЮ не спостерігалася гонитва за вищою освітою, що мала місце в Радянському Союзі. Навпаки, усі реформи в освіті у 50–70-ті роки ХХ ст. були спрямовані на збільшення кількості

⁵ Розвиток культури югослов'янських народів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.djerele.com/index.php?option=com_content&task=view&id=4458&Itemid=272

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України, ф. 5110, оп. 1, спр. 872, арк. 1–2).

висококваліфікованих робітників із спеціалізованою середньою освітою. Цього вимагала індустріалізація югославської економіки, що супроводжувалася міграційними процесами (з села до міста). Велася значна робота з популяризації робітничих професій, внаслідок чого скорочувалася кількість дітей, які йшли навчатися до гімназій. Вступ до гімназії в Югославії свідчив про намір у подальшому здобути вищу освіту. На 1967 рік лише чверть учнів планували поступати до ВНЗ, інші — отримували професійну підготовку в спеціальних середніх навчальних закладах.

Особливої політики у сфері освіти вимагав багатонаціональний склад СФРЮ. У місцях компактного проживання національних меншин відкривалися школи рідною мовою або двомовні. Навчальні програми таких установ включали тематику з національної історії і культури відповідної народності.

В Югославії багато уваги приділялося підготовці і перепідготовці вчителів для основних і середніх шкіл. Заслугує на увагу досвід педагогічної академії в Хорватії щодо вдосконалення майстерності молодих учителів: для них читали лекції, проводили семінари, давали самостійні завдання творчого характеру. Після дворічної педагогічної практики і самостійної роботи, в якій їм допомагали територіальні інститути вдосконалення, випускники академії складали екзамени і одержували другий диплом, який давав право на роботу в основній (восьмирічній) школі. Вчителям, котрі закінчували університети, присвоювали звання професора середньої школи, і вони відразу могли займатися педагогічною діяльністю⁷.

⁷ Полгородник С. Освіта в Югославії / С. Полгородник // Радянська освіта. — 25 квітня 1973.

Ситуація в Україні щодо успіхів в освітній сфері була дещо схожою. На середину 50-х років в республіці працювало 132 ВНЗ, в яких навчалось 344 тис. студентів. Загалом на освіту та культуру в Україні тоді виділяли 23,1 % бюджету (10 млн. крб.)⁸. На відміну від республік Югославії, Україна не користувалася широкими повноваженнями щодо розбудови власної системи освіти і не могла самостійно розвивати контакти зі своїми колегами на Балканах та з колегами іншого зарубіжжя.

В Югославії вже були знайомі з цією ситуацією, тому першими почали ініціювати співпрацю. В освітній сфері такі відносини не встигли започаткувати у перші повоєнні роки. Через політичний розрив зв'язки стали налагоджувати аж у 50-ті роки. Так, з 29 серпня по 6 вересня 1955 року в Україні перебувала делегація вчителів, до складу якої увійшли: голова ЦК профспілки працівників освіти ФНРЮ Міловоє Урошевич, член ЦК профспілки Петер Борчич, голова профспілки вчителів Хорватії Мато Дорчача, викладач белградської школи Цветі Шитін і викладач з Тузли Владо Кнора. Гостей з-поміж іншого цікавила система оздоровлення українських дітей у літній період. Югославія, як і Україна, у своєму розпорядженні мала великі рекреаційні зони, більша частка яких розташовувалася на узбережжі Адріатики, тому ці питання були актуальними для югославських освітян.

Відповідно до запитів членів делегації програма візиту передбачала перебування гостей в Ялті та Києві. У Криму гості мали зустрічі з колегами, відвідали піонерський табір «Артек», побували в інших дитячих оздоровчих закладах Ялти. З делегацією зустрічалися керівники обласного і міського відділів освіти і на прохання членів делегації обговорили питання організації навчального процесу в українських школах⁹. Югославські вчителі помітили деякі особливості в організації шкільного життя в Україні. Насамперед їх вразила діяльність політично зорієнтованих дитячих та юнацьких організацій при середніх навчальних закладах України, якими охоплювали всіх дітей. У югославських школах ідеологічному вихованню теж приділяли чимало уваги, але не спостерігалося такого масового залучення учнів до дитячих ідеологічних організацій, як це було в СРСР.

Поважне ставлення до югославських педагогів засвідчує той факт, що гостям влаштували зустріч з заступником міністра освіти О. Руськом, який не тільки провів бесіду з членами делегації,

відповідав на всі їхні запитання, але й для наочної демонстрації своїх тверджень організував відвідування делегацією навчальних установ столиці та Київщини¹⁰.

Позитивне враження від візиту першої групи педагогів Югославії до України восени 1955 року сприяло масовому інтересу югославських освітян до знайомства з українськими реаліями в галузі освіти. У жовтні 1956 року в Києві перебувала делегація працівників освіти з Герцеговини, Сербії та Македонії. Під час цього візиту югославська делегація мала зустріч з міністром освіти УРСР Г. Пінчуком. Гості відвідали низку дошкільних і шкільних закладів Києва. Вони зазначили високий рівень матеріального забезпечення цих установ¹¹. Однак це була не типова картина для України. З середини 50-х років ХХ ст. в Україні готувалися визначені школи, дитячі садочки та інші освітні установи, які вносилися до спецсписків, укладених Міністерством освіти і погоджених з ЦК КП України, які можна було демонструвати іноземним делегаціям. Такі заклади було підібрано в багатьох областях України — в Київській, Херсонській, Харківській, Чернігівській, Одеській, Сталінській (нині Донецька), Полтавській, Закарпатській, Ворошиловградській (нині Луганська), Запорізькій, Дніпропетровській і Львівській¹². За цими закладами вівся прискіпливий контроль на предмет матеріального забезпечення, ідеологічного виховання дітей, підбору колективу працівників тощо.

Послаблення зовнішньої закритості радянської держави в період хрущовської відлиги дозволило українським педагогам долучитися до вивчення процесу югославського шкільництва та методики виховання дітей безпосередньо в республіках ФНРЮ. З цією метою у квітні 1957 року до Югославії відправилася радянська делегація освітян, серед яких Україну презентував заступник міністра освіти УРСР Т. Петрусенко¹³. Упродовж перебування в Югославії, яке тривало місяць, Т. Петрусенко вдалося продуктивно використати свій час. Вона побувала у багатьох навчальних закладах югославської федерації, спілкувалася з працівниками цих установ, розповідала про українські успіхи та проблеми, переймала досвід югославських учителів.

Заслугує на увагу система музичного та художнього виховання у школах Югославії. Загалом культурному вихованню там приділялася велика увага. Уроки музичного виховання (так називався предмет у школі та гімназії) у 1–2 класах

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 938. — Арк. 174–181.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4130. — Арк. 107.

¹⁰ Там само.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2519. — Арк. 110.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4578. — Арк. 124–231.

¹³ Там само. — Арк. 250–252.

та гімназіях проводили один раз на тиждень, а в 3–8 класах — два рази на тиждень. Більша частина часу приділялася вивченню історії музики, знайомству з творами провідних композиторів, стилів і напрямів музики. Діти добре знали сольфеджіо¹⁴. При кожній школі та гімназії працював хор, де займалося близько 100 дітей. У словенському місті Целе щороку проводили міжнародний фестиваль дитячого і молодіжного хорового співу. Сюди приїжджали учасники з Австрії, НДР, Чехословаччини, Угорщини.

Югославські освітяни відзначали, що у сфері музичного виховання найбільшою проблемою були кадри, яких ще наприкінці 60-х років не вистачало. Тоді в деяких педагогічних академіях відкрили музичні відділення, де готували вчителів музичного виховання. Також у школах могли працювати випускники середніх музичних шкіл і музичних академій. На початок 1970-х років дефіцит спеціалістів було практично подолано¹⁵.

Художнє виховання в югославських школах, як відзначили після візиту на Балкани вчителі з СРСР, «трохи відрізняється від системи, прийнятої у нас»¹⁶. У початковій школі дітей навчали різним методам образотворчого мистецтва: акварелі, мозаїці і тощо. У 7–8 класах і в гімназії читали історію мистецтва, широко використовуючи діафільми і репродукції картин. Вчителі тісно співпрацювали з музеями, де часто проводили уроки, влаштовували конкурси дитячих доповідей про художню творчість тощо, тим самим заохочували дітей до вивчення мистецтва. За художнім вихованням у школах спостерігали педагоги і психологи зі спеціально створеного центру в Белграді.

Науковці досліджували вплив мистецтва на розвиток дітей. Часто у непрофільних середніх школах вчителями художнього виховання були художники, скульптори чи інші митці, які експериментували у класах, запроваджували свій стиль викладання. Спеціальні училища прикладного мистецтва, де навчалась молодь у віці 15–20 років, виконували замовлення підприємств, які з інтересом співпрацювали з учнями училищ, цінуючи їхню креативність у вирішенні поставленого завдання.

Українські колеги із захопленням сприймали стиль художнього виховання в Югославії, але спроби запровадження його позитивних ідей в українських школах наштовхувались на труднощі, починаючи від обмежених можливостей республіканських органів освіти і закінчуючи

концепцією радянської школи, яка основні зусилля спрямовувала на виховання ідеологічно зорієнтованої молоді.

Разом з тим професійні здобутки та відкритість до спілкування щоразу привертала все більшу увагу українських освітян до югославських колег. Так, 1961 року в Югославії перебував заступник міністра вищої та спеціальної освіти України І. Дзюбко, який познайомився з новітніми успіхами країни у розвитку вищої школи, розповідав про українські досягнення. Відрядження міністра було організоване Українським товариством дружби культурного зв'язку з закордоном. І. Дзюбко відвідав вищі та середні навчальні установи Югославії, виступив з доповідями про освіту в Україні¹⁷. Його візит викликав інтерес югославських колег до освітніх процесів в Україні та став додатковим поштовхом до розвитку співпраці.

Значний інтерес до традицій функціонування української освіти проявили у Словенії. З цього приводу висловилися під час міжнародної виставки з графіки в м. Любляні, яка проходила у липні 1961 року, словенські професори Братко Крефт і Міле Клопчи. Вони зазначили, що варто встановити зв'язки між вищими навчальними закладами УРСР і Словенії, обмінюватися викладачами, студентами, новою літературою, підручниками, налагодити зв'язки між діячами мистецтва та вченими Академій наук обох республік¹⁸. Такі настрої та рекомендації словенських науковців згодом знайшли позитивне відображення на розвитку культурної співпраці між Україною та Югославією в цілому.

На початок 1960-х років в Україні існувала розгалужена система так званого «комуністичного» культурно-освітнього виховання молоді та трудових колективів. Основним їхнім мінусом була ідеологічна зорієнтованість на пропагування радянських стандартів, які не завжди відповідали принципам демократії, національним інтересам України, терпимості до інакомислячих тощо. Попри це, в Україні організатори культурно-освітнього виховання в міру своїх можливостей ігнорували ідеологічне навантаження цього процесу й непогано вели освітню та культурну роботу серед молоді та в трудових колективах. Югославські делегації перейняли такою системою культурно-освітнього виховання, оскільки в них вона була слабо розвинута. З метою вивчення досвіду в липні 1964 року до України прибула делегація югославських урядовців. До складу делегації увійшли Франко Сертич — голова освітнього віче Хорватії, член секретаріату культурно-освітнього

¹⁴ Гембицкая Е. Музыкальное воспитание в Югославии / Е. Гембицкая // Музыкальная жизнь. — М., 1968. — № 5. — С. 18.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Художественное воспитание в школах Югославии // Народное образование. — М., 1968. — № 2. — С. 104–105.

¹⁷ ЦДАВО України. — ф. 5110. — оп. 1. — спр. 1571. — арк. 4.

¹⁸ Российский государственный архив литературы и искусства (далі — РГАЛИ). — Ф. 2329. — Оп. 9. — Ед. хр. 243. — Л. 18.

віче Югославії, Від Штемпахар — секретар Союзу культурно-освітнього віче Словенії, Міодраг Павлович — співробітник культурно-освітнього віче Югославії, генеральний секретар організації музичної молоді Югославії.

Протягом десятиденного відрядження гості побували, окрім столиці України, у Донецьку та Одесі. У кожному з цих міст делегацію знайомили з культурними та історичними пам'ятками. На початку візиту в Києві гості мали зустріч з головою УТД О. Колосовою, під час якої розповіли про діяльність культурно-освітнього віче Югославії. Делегацію прийняв заступник міністра культури України В. Єфременко. Югославські гості ставили чимало питань українському урядовцю. Наприклад, скільки театрів в Україні, які вистави показують, яких більше — радянських, російських, українських чи іноземних авторів, яка заробітна плата акторів, яка система управління театрами¹⁹.

У Донецьку з делегацією працювали: І. Хохлов — заступник завідувача відділу пропаганди і агітації Донецького обласного комітету КП України та І. Овінніков — заступник голови Донецької міськради. Відвідуючи культурні установи — бібліотеки, театри, телестудії, — гості побачили багато нового, не властивого для Югославії, тому намагалися зібрати максимум інформації. Цікавою та корисною для обох сторін була зустріч делегації із заступником голови Донецького облвиконкому І. Сидоренком, під час якої гостям розповідали про культурні традиції Донбасу. Інтерес викликали питання про шкільну освіту в регіоні, про виховання в інтернатах, яких на Донеччині було досить багато. Знайомлячись із специфікою роботи українських дитячих установ, югославські колеги розповідали про стан освіти у своїх республіках. Так, В. Штемпахар познайомив з діяльністю навчальних закладів Словенії, Ф. Сертич — Хорватії.

Упродовж візиту члени делегації часто ініціювали дискусії, обговорення. Вони зазначили, що українська культура різнопланова, у цій сфері працюють високопрофесійні фахівці, тому для югославської громадськості буде цікаво познаться з надбаннями української культури, традиціями, системою освіти та виховання. В результаті гості наголосили на необхідності поглиблення співпраці. Для цього запропонували налагодити регулярний обмін фільмами, книгами, виставками тощо. Установи, яким югослави пропонували співпрацю, не були уповноваженими вести такого роду міжнародну діяльність. Це була компетенція УТД, яке, однак, свої дії мав узгоджувати з відповідними московським установами. Представники Югославії щоразу висловлювали

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 1964. — Арк. 1–10.

здивування і стурбованість з цього приводу, оскільки їхні республіки в системі освіти користувалися широкими повноваженнями, у тому числі щодо міжнародної діяльності. Ці права офіційно були зафіксовані Конституцією 1963 року.

1964 року було започатковано контакти між Українським науково-дослідним інститутом педагогіки та Югославським інститутом вивчення проблем школи й освіти. Установи почали обмінюватися спеціалістами, які приїжджали читати лекції, консультувати з новітніх питань освіти й виховання. У рамках цієї співпраці на запрошення Міністерства освіти УРСР 1964 року до Києва приїжджав представник СФРЮ на республіканську конференцію з питань психології²⁰. Також з 1964 року відповідно до плану культурної і наукової співпраці між СРСР та СФРЮ до югославських ВНЗ стали відправляти одного викладача для практичних занять з української мови²¹.

У 70-ті роки ХХ ст. були перервані традиції зустрічей українських та югославських освітян, започатковані в 50-ті роки. Якийсь час ще продовжували обмінюватися своїми виданнями український Інститут педагогіки та Югославський інститут з вивчення проблем школи та освіти²².

Застійні явища радянського суспільства викликали байдужість чиновників України до організації взаємних візитів та розвитку співпраці з Югославією в освітній сфері. Спостерігаються скорочення контактів з югославськими колегами раніше активних у цьому процесі навіть педагогів з Російської Федерації. Прогалини у зв'язках радянські педагоги намагалися перекрити публікаціями в періодиці. Та, критикуючи освіту в Югославії, «забували» вказувати, що навчальний процес в школах СРСР не позбавлений таких самих проблем, а інколи мав їх ще більше. Зокрема, писали, що діти в СФРЮ навчаються у дві зміни, не всі мешканці села були грамотними, якість освіти невисока, оскільки чимало дітей залишалися на другий рік навчання тощо²³. Неприйняття радянською ідеологією невластивих їй освітніх традицій спонукало до критичної оцінки таких навчальних закладів Югославії, як гімназії. Навіть їхні плюси пробували подати у негативному контексті. Так, звинувачували гімназії в надмірному пануванні там «духу інтелектуалізму»²⁴.

Після тривалої перерви у спілкуванні зв'язки були відновлені з югославської ініціативи. У листопаді 1983 року до Києва прибули радники

²⁰ РГАЛИ. — Ф. 2329. — Оп. 9. — Ед. хр. 732. — Л. 8.

²¹ Там само.

²² Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 9576. — Оп. 4. — Ед.хр. 425. — С. 198.

²³ Максфельд Д.П. Развитие образования в Югославии / Д.П. Максфельд // Советская педагогика. Академия педагогических наук СССР. — М. : Издательство «Педагогика», 1970. — № 11. — С. 112.

²⁴ Там само. — С. 114.

Управління освіти СФРЮ Олівер Радованович і Александра Дерганц. В Україні вони знайомилися з системою народної освіти. З цією метою відвідали школи (за бажанням членів делегації лише україномовні), будинки творчості та Будинок вчителів у столиці. Гості помітили багато відмінного від того, що на той час функціонувало в їхній країні в системі освіти, і загалом зазначили, що освіта в Югославії є більш професійно зорієнтована ще на рівні середніх загальноосвітніх шкіл, чого вони не помітили в Україні²⁵.

Отже, контакти між югославськими та українськими освітянами у другій половині ХХ ст. не мали системного характеру. Вони розвивалися в багатьох сферах освітнього процесу, починаючи від дошкільного виховання і закінчуючи науково-дослідними інститутами, які опікувалися питаннями освіти та виховання. Освітяни югославських республік намагалися розширити тематику зв'язків, збільшити кількість спеціалістів,

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 3379. — Арк. 19.

яких долучали до вивчення досвіду, запровадити регулярний обмін учнівськими та студентськими групами тощо. Обмежені можливості УРСР у сфері міжнародного спілкування не дозволяли повноцінно реалізувати пропозиції, які надходили з Югославії.

Югославські колеги проявляли інтерес до всього того, що не практикувалося в них у сфері освіти та виховання молоді. Водночас члени югославських делегацій, як суперечливе явище, відзначали ідеологічну зорієнтованість та пропаганду радянських стандартів у такій роботі українських колег, наголошуючи на необхідності більшого залучення до виховного процесу творів української та світової культури.

Домінування західних методів роботи в освіті, надання переваги національним творам мистецтва над радянськими, творчі підходи у педагогічній діяльності, які декларувалися югославськими колегами, насторожували функціонерів в Радянському Союзі та привели до обмеження в 70-х роках зв'язків СФРЮ з Україною в освітній сфері.

ДЖЕРЕЛА

1. Гембицкая Е. Музыкальное воспитание в Югославии / Е. Гембицкая // Музыкальная жизнь. — М., 1968. — № 5. — С. 17–18.
2. Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 9576. — Оп. 4. — Ед. хр. 425. — С. 198.
3. Максфельд Д.П. Развитие образования в Югославии / Д.П. Максфельд // Советская педагогика. Академия педагогических наук СССР. — М.: Издательство «Педагогика», 1970. — № 11. — С. 112.
4. Полгородник С. Освіта в Югославії / С. Полгородник // Радянська освіта. — 25 квітня 1973.
5. Розвиток культури югослов'янських народів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.djerele.com/index.php?option=com_content&task=view&id=4458&Itemid=272
6. Российский государственный архив литературы и искусства (далее — РГАЛИ). — Ф 2329. — Оп. 9. — Ед. хр. 243. — Л. 18.
7. РГАЛИ. — Ф. 2329. — Оп. 9. — Ед. хр. 732. — Л. 8.
8. Система народного образования в европейских социалистических странах // Народное образование. Ежемесячный журнал Министерства просвещения РСФСР. — М., 1967. — № 6. — С. 97.
9. СФРЮ. Факты о Югославии. Культура [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sovetika.ru/sfrj/fakty9.htm>
10. Художественное воспитание в школах Югославии // Народное образование. — М., 1968. — № 2. — С. 104–105.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2519. — Арк. 110.
12. ЦДАВО України. — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 1571. — Арк. 4.
13. ЦДАВО України. — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 1964. — Арк. 1–10.
14. ЦДАВО України. — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 3379. — Арк. 19.
15. ЦДАВО України. — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 872. — Арк. 1–2.
16. ЦДАВО України. — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 938. — Арк. 174–181.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4130. — Арк. 107.
18. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4578. — Арк. 124–231.
19. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4580. — Арк. 250–252.

REFERENCES

1. Gembitskaia E. Muzykalnoie vospitaniie v Yugoslavii // Muzykalnaia zhizn. — M., 1968. — № 5. — S. 17–18.
2. Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii g. Moskva. — F. 9576. — Op. 4. — Ed. xr. 425. — S. 198.
3. Maksfeld D.P. Razvitiie obrazovaniia v Yugoslavii // Sovetskaia pedagogika. Akademiia pedagogicheskikh nauk SSSR. — M. : Izdatelstvo «Pedagogika», 1970. — № 11. — S. 112.
4. Polgorodnyk S. Osvita v Yugoslavii // Radianska osvita. — 25 kvitnia 1973.
5. Rozvy`tok kul`tury` yugoslov`yans`ky`x narodiv [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : http://www.djereho.com/index.php?option=com_content&task=view&id=4458&Itemid=272
6. Rossiiskiy gosudarstvennyi arkhiv literatury i iskusstva g. Moskva (RGALI` g. Moskva). — F. 2329. — Op. 9. — Ed. khr. 243. — L. 18.
7. RGALI. — F. 2329. — Op. 9. — Ed. xr. 732. — L. 8.
8. Systema narodnogo obrazovaniia v evropeiskikh sotsialisticheskikh stranakh // Narodnoie obrazovanie. Ezhemesiachnyi zhurnal Ministerstva prosveshcheniya RFSR. — M., 1967. — № 6. — S. 97.
9. SFRYu. Fakty o Yugoslavii. Kultura [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.sovetika.ru/sfrj/fakty9.htm>.
10. Khudozhestvennoie vospitaniie v shkolakh Yugoslavii // Narodnoie obrazovaniie. — M., 1968. — № 2. — S. 104–105.
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali — TsDAVO Ukrainy). — F. 2. — Op. 9. — Spr. 2519. — Ark. 110.
12. TsDAVO Ukrainy. — F. 5110. — Op. 1. — Spr. 1571. — Ark. 4.
13. TsDAVO Ukrainy. — F. 5110. — Op. 1. — Spr. 1964. — Ark. 1–10.
14. TsDAVO Ukrainy. — F. 5110. — Op. 1. — Spr. 3379. — Ark. 19.
15. TsDAVO Ukrainy. — F. 5110. — Op. 1. — Spr. 872. — Ark. 1–2.
16. TsDAVO Ukrainy. — F. 5110. — Op. 1. — Spr. 938. — Ark. 174–181.
17. Centralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali — TsDAHO Ukrainy). — F. 1. — Op. 24. — Spr. 4130. — Ark. 107.
18. TsDAHO Ukrainy. — F. 1. — Op. 24. — Spr. 4578. — Ark. 124–231.
19. TsDAHO Ukrainy. — F. 1. — Op. 24. — Spr. 4580. — Ark. 250–252.

Галина Саган

КОНТАКТЫ УКРАИНСКИХ ПЕДАГОГОВ С ЮГОСЛАВСКИМИ В 50-е — 60-е гг. XX ВЕКА

В статье раскрыто направления, формы и специфику сотрудничества между украинскими и югославскими педагогами. Выяснено влияние государственных органов Советской Украины и Югославии на содержание контактов. Показано заинтересованность в изучении опыта друг друга, обмене специалистами, учащимися, студентами. Отмечено, что пренебрежение интересами педагогов, отсутствие должного внимания к учебным заведениям со стороны власти, отрицательно отражалось на международном авторитете страны и действительности ее руководства.

Ключевые слова: УССР, СФРЮ, связи в сфере образования, педагоги, культурное сотрудничество.

Galyna Sagan

COLLABORATION BETWEEN UKRAINIAN EDUCATORS AND THEIR YUGOSLAV COLLEAGUES IN THE 50-60S OF THE 20TH CENTURY.

Cooperation between Ukrainian and Yugoslav educators become part of relations between peoples in the cultural sphere. For both sides it had been beneficial to implement joint programs in the educational work and several factors contributed to this. Education in both republics was on approximately the same level of development, had many similar features and system problems.

The purpose of this research is to describe the social and political conditions, the content and the specific of contacts of Ukrainian educators with Yugoslav colleagues. Now when the relations of Ukraine with the new independent countries that emerged on the post-Yugoslav space are very scarce, compared with the second half of the 20th century, it is necessary to appeal to the past experience and take full advantage of it.

Communication between Yugoslav and Ukrainian educators in the second half of the 20th century was not systematic. All meetings and visits that had taken place during these years were conducted by parties with interest and demonstrated a spirit of cooperation. Contacts developed in many areas of the educational process, from pre-school and ending with research institutions that were engaged in issues of education and upbringing. Educators of Yugoslav republics had tried to expand the subject ties, increase the number of experts, which were attached to the study of the experience, introduce a regular exchange of pupils and students groups etc. However, limited opportunities of the USSR in the sphere of international communication did not allow fully implement the proposals that came from Yugoslavia.

Yugoslav officials and educators, which were working in the education system, were different from the Ukrainian colleagues in greater openness and criticality in the evaluation of educational institutions both in Ukraine and in Yugoslavia. They were not afraid to speak openly about their problems.

Yugoslav colleagues were showing interest in everything that was not practicing in sphere of education and upbringing youth in their country. Yugoslav experts have observed most of these innovations in an extensive system of communist cultural and educational upbringing of the youth and labour groups that existed in the USSR. Members of the Yugoslav delegations, as a controversial phenomenon, have marked ideological orientation and propaganda of Soviet standards in such work Ukrainian colleagues. Yugoslav educators also stressed the need for greater involvement in the educational process the works of Ukrainian and world culture. Yugoslavs were mostly interested in those last working methods, Ukrainian movies, photos, books and others. They were trying to establish a regular exchange of similar materials.

At present, collaboration between educators of the former Yugoslavia and Ukraine is virtually absent. Some projects are initiated only between universities of Ukraine and the newly independent republics of the post-Yugoslav space. Both parties are not using their potential to deploy fruitful contacts in education, which is going through difficult times of modernization, while these changes could be optimized and accelerated by the joint efforts.

Key words: *USSR, SFRY, ties in education, educators, cultural cooperation.*

Дата надходження статті до редколегії: 15 вересня 2016 р.

Володимир Головченко

ВИТОКИ АГРЕСИВНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ

Збройна агресія Росії проти України після перемоги в ній Революції гідності, анексія Криму, розпалювання й фінансово-матеріальне забезпечення сепаратистських заколотів у східних регіонах нашої держави актуалізували аналіз міжнародно-історичних витоків агресивної поведінки РФ, передусім щодо колишніх радянських республік. Тому в статті здійснено спробу ретроспективного огляду згаданої проблеми в контексті середньовічних міжнародних відносин у регіоні Центрально-Східної Європи та формування самодержавної ідеології Великого князівства Московського, Московського царства і Російської імперії.

Ключові слова: агресія, дипломатія, експансіонізм, ієрархія, концепція, самодержавство, спадщина.

Під час свого офіційного візиту в Україну 15 лютого 2016 р. Прем'єр-міністр Турецької Республіки й головний розробник її зовнішньополітичної стратегії — Ахмед Давутоглу наголосив: «Нова концепція російської політики — продовження експансіонізму та агресивності. Ситуація, яка почалася з Абхазії, триває в Криму. Зараз є три країни, територіальну цілісність яких порушила Росія: Грузія, Україна і Сирія. Під загрозою перебуває територіальна цілісність Азербайджану — через Вірменію, допомогу якій надає Росія»¹. Вже через півмісяця поновлення бойових дій між Вірменією й Азербайджаном у районі Нагірного Карабаху підтвердило сумний прогноз турецького прем'єра.

З ним солідаризувався Президент України П. Порошенко, виступаючи на урочистому зібранні, присвяченому Дню вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-й річниці виведення радянських військ з Афганістану. Він, зокрема, зазначив: «Імперія не змінилася, і доказом того є і анексія Криму, і агресія на Сході нашої держави, і бомбардування російськими винищувачами мирних кварталів в Сирії. І лише уявімо собі, якби ми рішуче не порвали з Росією в 1991 році, хіба сьогодні наші діти не мусили б виконувати так званий «інтернаціональний обов'язок» в Сирії та інших країнах Близького Сходу чи десь ще? Бо нема на карті світу такої точки, яка була би недосяжною для хворобливих геополітичних російських

амбіцій. Імперська манія величі — дуже небезпечний діагноз»².

Дійсно, парадигма розвитку російського державотворення — беззастережне успадкування східних деспотичних владних ідеологем, принципів та стилю ведення внутрішніх і зовнішніх справ, бачення своєї месіанської геополітичної ролі виявилось надзвичайно стійким. Навіть після закономірного розпаду радянської наддержави, знесленої участю в холодній війні й знеславленої поразкою в Афганістані, питання про переосмислення імперської спадщини, історичну відповідальність і необхідність цивілізованого оновлення відносин із найближчими сусідами у Кремлі навіть не виникало. Все це обумовлює актуальність з'ясування міжнародно-історичних підстав сучасної агресивної зовнішньополітичної стратегії Росії щодо України, Грузії, Молдови та інших незалежних держав на пострадянських теренах.

За радянської доби зазначена проблематика була вкрай заідеологізована й зазнала чималих фальсифікацій, цілком успадкованих (і навіть «примножених» з приходом до влади В. Путіна) сучасною російською історичною наукою. Усвідомлення цього спонукало дослідників, зокрема автора цих рядків, проаналізувати витoki й особливості збройної агресії Кремля проти України після перемоги в ній Революції гідності. Але міжнародно-історичні витoki агресивної

¹ Ще одна країна після Грузії, України та Сирії опинилася під загрозою вторгнення РФ — Давутоглу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>.

² Виступ Президента на урочистому зібранні, присвяченому Дню вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-й річниці виведення військ з Афганістану. 15 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidenta-na-urochistomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyuvshhanuvannya-uchasnikiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu-/>

зовнішньополітичної поведінки Російської держави тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних дослідників.

Мета статті — з'ясувати сутнісні причини й підстави експансіоністської зовнішньополітичної стратегії Великого князівства й Царства Московського, що стали одним із наріжних каменів «гібридної війни» Кремля проти Української держави задля утримання її в російській геополітичній орбіті та недопущення успішної реалізації євроінтеграційного і євроатлантичного курсу незалежної України.

Після розпаду СРСР «демократична» РФ виявилася неготовою до змін алгоритму у стосунках із сусідами, до руху в напрямку реальної паритетності взаємин і партнерства. Незмінною залишилася жорстка дихотомія: або диктат і підпорядкування, або жорстке, в т. ч. збройне протистояння. Особливість незмінної російської національної свідомості, яка дозволяє вільну перестановку понять «Росія» і «Радянський Союз», що і є серцевиною проблеми, пояснюється унікальною природою російського державотворення й властивими рисами московської (великокняжої й царистської), петербурзької імперської та радянської політичної системи й ідеології.

Адже навіть тоді, коли росіяни були більш схильні розглядати увесь Радянський Союз як свій «життєвий простір», не всюди вони почувалися рівною мірою «вдома». Для росіян Україна була і залишається іншою категорією, ніж Латвія, Киргизстан, Туркменістан та інші республіки. Чому становище є саме таким, не важко збагнути, коли врахувати, що історично головна течія російської політичної думки ніколи не розглядала Україну як самостійну державницьку ідею.

Неупереджений погляд на вітчизняну історію засвідчує, що, починаючи з часів Русі, протистояння між Києвом і Володимиром-на-Клязьмі (Москвою, Петербургом) ніколи не вщухало з огляду на питомі відмінності між українським світом, як органічною частиною Європи, та «руським миром», побудованим на цілком інших цивілізаційних засадах. Візитівкою українсько-російських взаємин є не обопільне усвідомлення нібито спільності етнічних коренів від часів держави Олега Віщого й Ігоря Старого (чи належності українців і росіян до «одного народу»), а навпаки — постійна протидія українського світу планам Росії (Московії) поглинути Україну.

Відразу ж після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. на Русі почався об'єктивний процес формування окремих князівств-земель, що стало одним із вирішальних чинників виникнення української, білоруської та російської народностей. Унаслідок торговельних та інших (зокрема міжнародних) зв'язків, а також князівських міжусобиць, окреслилося кілька груп регіонів — осередків націотворення. За визначенням

радянського академіка Л. Черепніна, їх було чотири: 1) Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька й Вітебська землі; 2) Володимиро-Суздальська, Рязанська, Устюзька й Муромська; 3) Київська і Чернігово-Сіверська; 4) Галицька й Волинська³. Тут, на нашу думку, чітко простежується виокремлення територій української й російської народностей, але менш виразно — білоруської й новгородської, остаточно знищеної першим московським царем Іваном IV.

За право володіти Києвом і прилеглою до нього землею в різний час сперечалися, вступаючи в боротьбу між собою, князі володимиро-суздальські й галицькі, смоленські й чернігівські, переяславські й волинські. Причому претендентів на великокнязівський стіл вабили не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Русі й визнання «старішинства» з боку удільних князів — Рюриковичів. Зрештою, 12–13 березня 1169 р. Київ був по-варварському зруйнований військами великого князя володимирського Андрія Юрійовича Боголюбського (онука Володимира Мономаха й сина Юрія Довгорукого).

Як записав літописець, «і грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання анікому і нізвідки: церкви горіли, християн вбивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни і суздальці... Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його од такої біди. І був у Києві серед всіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і слюзи безперестанні»⁴. Була викрадена з Києва й Свята ікона Божої Матері, яка згодом буде названа «Володимирською іконою Пресвятої Богородиці» та стане найбільшою святинєю Російської Імперії. Все це, разом узятє, спричинилося до поступового політичного занепаду «матері міст руських».

Київський погром, на думку відомого російського тюрколога, історика та етнолога Л. Гумільова, свідчив про втрату серед населення Північно-Східної Русі почуття етнічної та державної єдності з Руссю Київською. Адже так на Русі було прийнято поводитися тільки з чужоземними містами. На руські ж міста, за жодних міжусобиць, подібна практика ніколи не розповсюджувалася.

³ Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнин и др. — М., 1965. — С. 311.

⁴ Київський літопис [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/litop/lit19.htm>

Наказ Андрія Боголюбського показує, на погляд Л. Гумільова, що для нього і його дружини (себто уродженців Суздаля і Смоленська) Київ був настільки ж чужим, як який-небудь німецький або польський замок⁵. Фактично з ним солідаризувався й президент Східно-Європейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії (США) — історик українського походження Я. Пеленський. Він дійшов висновку, що Андрій Боголюбський мав на меті знищення Києва як осередку влади й престижу на Русі та подальше включення його у нову політичну систему з центром у Володимирі-на-Клязьмі⁶.

Хоча знаний російський імперський історик — академік В. Ключевський — вважав Андрія Боголюбського творцем нової — «великорусської» системи відносин⁷, його домінування на теренах Русі виявилось короткочасним. Зате він і його нащадки — великі князі Володимирські (молодший брат Андрія Боголюбського — Всеволод «Велике Гніздо», син останнього — Ярослав Всеволодович і онук — Олександр Ярославич Невський) протягом століття спромоглися утвердити в Північно-Східній Русі «модель» деспотичної монархії, на яку на диво вдало наклалася система правління в улусах світової Монгольської імперії, передусім у Золотій Орді.

Зручне географічне розташування в поєднанні з цілеспрямованою та гнучкою, а по суті — колабораціоністською й підлабузницькою, політикою московських князів щодо Золотої Орди визначило в кінцевому підсумку перемогу Москви в боротьбі за роль керівника і політичного центру формування єдиної Російської держави. На поч. XIV ст. Московське князівство, виділене для наймолодшого сина Олександра Невського — Данила, не перевищувало 35 тис. кв. км. Все-таки син останнього — Юрій Данилович, одружений із сестрою всесильного золотоординського хана Узбека — Кончакою, вступив у боротьбу за ярлик на велике Владимирське князівство з двоюрідним дядьком — правителем Твері Михайлом Ярославичем, що був старшим у роду Всеволода Велике Гніздо.

Суперництво вилилося у тривалу феодальну війну, яка протікала з перемінним успіхом. Але під час перебування в Орді московському князю вдалося заручитися підтримкою хана Узбека, одержати високий монгольський титул

«тургана», тобто «зятя Чингізидів», і привести на Русь каральне ординське військо Кавгадия для розправи з конкурентом. За свідченням літописів, московські війська знищували все на своєму шляху до Твері, а за ординську допомогу Юрій Данилович віддавав на пограбування монголам руські села. Не добившись вирішальної перемоги на полі бою, московський князь оббрехав Михайла Ярославича перед ханом Узбеком і добився страти тверського князя в Сарай-Берке, отримавши ярлик на велике князівство Владимирське. Гроші ж, які старший син страченого — Дмитрій Михайлович (на прізвисько Грізні Очі) — передав для хана через Москву, Юрій Данилович залишив у себе й через новгородських купців-посередників пустив їх в обіг під проценти.

Новий московський князь — Іван I Данилович, на прізвисько Калита (торба для грошей), продовжив політику свого старшого брата й для розгрому найсильнішого суперника — великого князя Олександра Михайловича — використав антитагарське повстання у Твері 15 серпня 1327 р. Калита приєднався до карального походу ординців, жорстоко розправився з мешканцями міста і завдав Тверському князівству страшного погрому. Наступного року хан Узбек нагородив союзника ярликом на велике князівство Владимирське й передав йому право збирання данини в регіоні з подальшою доставкою її в Орду.

У відносинах з Ордою Калита позірно дотримувався васальної покірності хану Узбеку, справно сплачував встановлену данину, але не пропускав нагоди приховати частину «ординського виходу». Це давало Калиті додаткову можливість здійснювати політичний тиск на Новгород, Псков, Суздаль та інші руські землі. Московський князь не завойовував уділів, а влаштовував шлюби місцевих князів з представницями власного роду, призначав до окремих князів своїх намісників, набував в інших князівствах володіння в особисту власність. На думку сучасного російського дослідника О. Юганова, напередодні смерті — в 1339 р. Калиті, що зібрав подвійний податок для хана Узбека, вдалося доbitися мученицької страти викликаних до Орди своїх непримиренних ворогів — тверського князя Олександра Михайловича і його сина Федора⁸.

Апогей об'єднуючої політики Москви припав на правління великого князя Івана III (1462–1505 рр.) — далекого нащадка Івана Калити. Енергійному й по-візантійськи хитрому Калиті вдалося досить швидко ліквідувати формальні рештки васальної залежності від Орди й перетворити Московське князівство на могутню державу

⁵ Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. — М., 1992. — С. 87.

⁶ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus' / J. Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. — 1987–1988. — Vol. XI. — No 3–4. — P. 313.

⁷ Ключевский В.О. Курс русской истории. Лекция 18 [Електронний ресурс] / Василий Ключевский. — Режим доступу : <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluchev/kllec18.htm>

⁸ Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси (к постановке проблемы) / А.Л. Юрганов, В.Б. Кобрин // История СССР. — 1991. — № 4. — С. 54–64.

з виразно експансіоністським зовнішньополітичним курсом. А задля зміцнення міжнародного престижу своєї держави овдовілий Іван III у листопаді 1472 р. одружився з племінницею останнього візантійського імператора з династії Палеологів — Зоєю (Софією) й перейняв від неї в якості державного гербу двоголового орла. Безумовні успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського невдовзі відбилися на його титулуванні: від середини 1480-х рр. Іван III почав іменувати себе «государем і великим князем всея Русі». Це не лише підсумовувало його об'єднаничу політику, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усією «київською спадщиною», більшість якої все ще перебувала у складі Великого князівства Литовського і Руського та Королівства Польського.

Відверто ж ці загальноруські претензії Івана III були сформульовані десятиріччям пізніше, коли польському королю й великому князю литовському Олександру I та його братові — чеському і угорському королю Уласло II Ягеллончику було прямо заявлено, що вся Руська земля є «отчиною» московських володарів, а не тільки ті міста й волості, «що, — за словами Івана III, — нині за нами». Причому великий князь московський, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими Рюриковичами, не приховував власних намірів: «Своєї отчини все діставати»⁹.

Відтоді і до сьогодні російська територіальна експансія, що спершу вилася в литовсько-московські війни 1500–1503, 1507–1508 і 1512–1522 рр., визначає сутність українсько-російських взаємин. А її похідними залишається заперечення самобутності українського етносу й подання його як частини «русского мира», а також прагнення стерти з лиця землі все українське національне шляхом тотального зросійщення українців. У Московському царстві й Російській імперії в історичній та політичній лексиці замість правового поняття латинського походження «анексія» (annexio — «приєднання»), як це, наприклад, практикувалося в Західній Європі, використовувалося пропагандистське кліше «збирання земель», або «примноження земель» чи «приєднання земель». Зате для позначення аналогічних дій інших держав вживалося поняття «загарбання», так само, як замість термінів «геноцид» і «терор» царським урядом застосовувався облудний вислів «замирення народів» (сумнозвісне «замирення народів Кавказу»).

«Останнім збирачем Російської землі» офіційна московська історіографія небезпідставно

⁹ Русина О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст. / О.В. Русина // Український історичний журнал. — 1996. — № 4. — С. 65.

іменує сина Івана III і Софії Палеолог — Василя III, причому не лише за приєднання до Великого князівства Московського Пскова (1510 р.) і Смоленська (1514 р.). У 1521 р. настала черга Рязані, а в 1523 р. — Новгород-Сіверського, місцеві князі були викликані до Москви й ув'язнені. Тому є всі підстави розглядати подальше розширення кордонів Московської держави як насильницьке (формально чи фактично) загарбання суміжних (не населених етнічними росіянами) регіонів, інколи прикрито привабливим гаслом «добровільного приєднання» чи «возз'єднання». Протягом же двохсотлітнього «збирання земель Русі» московські правителі напрацювали головні принципи політики експансії, в якій застосовувалися різноманітні методи: від вишуканої дипломатії й переманювання тубільних еліт собі на службу та купівлі невеликих територій до військового завоювання, жорстоких репресій і узаконення остаточних анексій такими політичними аргументами, як звинувачення у співробітництві з іноземними ворогами Москви чи історичними обґрунтуваннями.

Московія потребувала ідейного обґрунтування загарбницьких апетитів своїх творців — енергійних князів місцевої гілки Рюриковичів. Тому уже з середини XV ст. (у ході боротьби Москви за підкорення Новгороду Великому й Твері, а далі — у контексті суперництва з Великим князівством Литовським за спадщину Київської Русі) специфічної обробки набуває парадигма, від якої відштовхувалися всі регіональні літописи Північно-Східної Русі, а далі — російська державна ідеологія, змальовуючи власну історію як безпосереднє продовження історії київської.

У тлумаченні московських книжників другої пол. XV — поч. XVI ст. ідея законного «перетікання влади» (translatio imperii), одна з фундаментальних у візантійських політичних доктринах, перетворюється на відому формулу «Київ — Володимир-на-Клязьмі — Москва». У такий спосіб Київська Русь княжої доби зливалась із пізньосередньовічним Великим князівством Московським, а далі — Московським царством, у лінію неперервного державного розвитку, обумовленого нібито генеалогічною спадкоємністю царів Рюриковичів, нащадків Володимира Мономаха (тоді ж Київ був уперше оголошений «извечною вотчиною» московських правителів). Доктрина «перетікання київської історії» у владими́ро-суздальську і московську, детально опрацьована у роботах визначного московського історика С. Соловйова та менш знамих серед широкого загалу російських академіків М. Погодіна і О. Соболевського, у новітні часи перетворилася на своєрідну історичну аксіому, за якою Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ — з її давньою столицею, насильницьки відірваною від

загальноруського (читай — російського) політичного тіла.

У Москві також «переглянули» генеалогію Рюриковичів, автором «нового погляду» на історію Центрально-Східної Європи традиційно вважають Спиридона-Саву — тверича із походження й колишнього київського митрополита в 1479–1481 рр. Не прийнятий великим князем литовським і королем польським Казимиром IV Спиридон-Сава був ув'язнений, згодом опинився в Москві, де й був засланий до Ферапонтового монастиря (нині — с. Ферапонтово Вологодської області РФ). Коли Спиридону-Саві виповнився вже 91 рік (бл. 1503/1523 р.), він написав звернення до невідомої особи, знане як «Послання про Мономахів вінець». У ньому безапеляційно наголошувалося, що великі князі московські походять від римського кесаря Августа й можуть титулуватися царями, оскільки їхній предок — великий князь київський Володимир Всеволодович, нібито, отримав царські регалії від візантійського імператора Костянтина IX Мономаха після успішного походу на Фракію.

Просячи миру, Костянтин Мономах (який насправді помер у січні 1055 р., тобто коли його онукові — Володимир Всеволодовичу ще не сповнилося й два роки), мовляв, передав правителю Русі через послів — ефеського митрополита Неофіта, єпископів і «рядників» — свій «вінець царський... на блюді золотому», знятий з власної шиї «животворящий хрест від самого животворящего древа, на ньому ж розіп'ятий владико Христос», «крабицю (чаша. — *Авт.*) сердолікову, з неї ж Август, кесарь римський, пив із веселістю, й намисто, яке на плечі своєму носив... та інші численні дари». Увінчаний Неофітом царським вінцем великий київський князь, начебто, отримав право зватися «відсіль боговінчаний цар... Із того часу князь великий Володимир Всеволодич нарікся Мономах і цар Великої Росії. І з того часу тим вінцем царським, що його прислав великий цар грецький Костянтин Мономах, вінчаються всі великі князі володимирські, коли стають на велике княжіння руське»¹⁰. Не випадково Іван IV у дипломатичних документах наполягав тиме на тому, що «ми від Августа кесаря родом походимо»¹¹.

Насправді ж Володимир Всеволодович звався Мономахом за матір'ю — «царицею грекинею» Анастасією, що була дочкою Костянтина IX Мономаха від першого шлюбу. А візантійський

правитель і гадки не мав про передачу онукові своїх імператорських інсигній, які в Москві набули вигляду «барм Мономахових і шапки». Першим ними був увінчаний онук Івана III — Дмитрій Іванович під час його коронації як співправителя діда 4 лютого 1498 р. (невдовзі помер малолітнім). Взагалі-то ця «шапка золотая» східного (найімовірніше, центральноазійського) походження, з соболиним обрамленням і дорогоцінним камінням та хрестом на маківці, відома з часів Івана Калити (чи його старшого брата — Юрія Даниловича) й була подарована московським князем золотоординським ханом Узбеком. Лише з моменту коронації дружини Петра I — Катерини 7 травня 1724 р. значення коронаційного вінця перейшло до імператорської корони.

«Послання про Мономахів вінець» було покладено в основу офіційного «Сказання про князів Владимирських», яке, своєю чергою, стало наріжним каменем державної ідеології самодержавства у Московській Русі. Наявні в ньому «історичні аргументи» охоче використовувалися російськими дипломатами, що обстоювали царський статус свого володаря. Водночас, відразу ж після взяття османами Константинополя 29 травня 1453 р., що розглядалось православними ортодоксами як Божа кара за укладення візантійським імператором Іоанном VIII Флорентійської унії 1439 р., Москва небезуспішно намагалася перебрати на себе духовне лідерство в православному світі.

Коли в 1492 р. (7000 р. за тодішнім православним літочисленням) не сталося очікуваного «кінця світу», виникла потреба в новому тлумаченні церковних пророцтв. Спробою такого переосмислення став «Виклад пасхалії» московського митрополита Зосими Бородатого, в якому він подав власне, несподіване й сміливе, трактування відомої євангельської фрази: «І стануть перші останніми, а останні першими». На думку митрополита, «першими» були греки (візантійці), на зміну яким, згідно з пророцтвом, приходять «останні» — московити. Іван III є «новим царем Константином» (тут мається на увазі римський імператор Костянтин I Великий. — *Авт.*), а Москва — «новим градом Константином», тобто другим Константинополем.

З часом ця ідея модифікувалась у теорію «Москва — третій Рим», яку на початку 1520-х рр. сформулював старець псковського Єлазарова монастиря Філофей. У своєму «Посланні на звідарів» він виступив проти німецького лікаря й астролога Миколи Бюлова (Булева), який служив при дворі великого князя Василя III й обстоював думку, що світовим центром християнства є Рим. На протигагу цьому Філофей висунув твердження, що ні «перший Рим», який загинув у 476 р., дозволивши єресі вкорінитися у ранньохристиянській церкві, ні

¹⁰ «Послание о Мономаховых дарах» («Послание Спиридона-Саввы») [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.portal-slovo.ru/history/35623.php>

¹¹ Послание Ивана Грозного шведскому королю Юхану III 1573 г. // Библиотека литературы Древней Руси : в 20 т. / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. — Т. 11 : XVI век. — СПб., 2001. — С. 130.

«другий Рим» — Константинополь, що уклав унію з «безбожними латинянами» й був вражений католицькою «ересю», не здатні виконувати цю функцію; вона є довічною прерогативою «третього Рима» — Москви, відповідальною за долю християнства у вселенському масштабі. «Адже два Рима впали, а третій стоїть, а четвертому не бути»¹².

Очевидно, що ідеї стосовно Москви як «нового града Костянтина» й «третього Рима» мали бути узгоджені з традиційними уявленнями про Київ — осередок православ'я. Відтак сформувався концепція «Москва — другий Київ», саме під її впливом був, зокрема, анонімний автор «Історії про Казанське царство» з його запальним вигуком: «Засяяв нині стольний і преславний град Москва, яко другий Київ... і третій новий великий Рим, що засяяв у останні роки як велике сонце у великій нашій Руській землі»¹³.

Зрозуміло, що ця компромісна теорія передбачала включення Києва до складу Великого князівства Московського, адже київські святощі додали б ваги московським претензіям на першість у православному світі, а сама влада над Києвом мала «переконати» литовсько-польську

¹² Послание монаха псковского Елеазарова монастыря Филофея дяку М.Г. Мисюрю Мунехину с опровержением астрологических предсказаний Николая Булева и с изложением концепции «Третьего Рима» // Н.В. Сеницына. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М., 1998. — С. 345.

¹³ История о Казанском царстве: Казанский летописец / Полное собрание русских летописей. Т. 19 / под ред. Л.А. Дубовиной. — М., 2000. — С. 201.

сторону в законності царського титулу великих князів московських. Головне ж, Київ був центром Давньоруської держави — «отчини» московських государів. Тож сучасники мали рацію, констатуючи, що після вінчання на царство 16 січня 1547 р. Іван IV запрогнув захопити Київ як «колишню столицю Русі» й неодноразово нагадував, що при його предках «і Вільна була, і Подільська земля, і Галицька земля, і Волинська земля вся за Києвом». Таким чином, досить швидко теорія «Москви — Третього Рима» стала незамінним підґрунтям для здійснення територіальної експансії Російської держави як на теренах колишньої Київської Русі, так і на Балканах, на Кавказі й на Близькому Сході, тобто в геополітичній сфері Візантійської імперії часів її розквіту.

Кордони Московської держави стрімко перемищувалися на схід, південний схід і південь. Якщо Іван III успадкував від батька в 1462 р. біля 430 тис. кв. км підвладної території, то Іван IV у 1533 р. — 2,8 млн. кв. км, а передав у 1584 р. своєму сину Федору I (останньому представнику московської гілки династії Рюриковичів) уже 5,4 млн. кв. км. Тобто у драматичному процесі «збирання» спершу «руських», а потім і сусідніх земель володіння «Третього Рима» в середньому збільшувалися на 80 кв. км щоденно (!). Паралельно із масштабною територіальною експансією розбудовувалася гігантська управлінська машина, поступово перетворюючись у «річ-для-себе», зорієнтовану на самоствердження шляхом тотального одержавлення всіх сфер життя.

ДЖЕРЕЛА

1. Виступ Президента на урочистому зібранні, присвяченому Дню вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-й річниці виведення військ з Афганістану. 15 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidentana-urochistomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyu-vshanuvannya-uchasnikiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu-/>
2. Головченко В.І. Модель зовнішньої політики для постреволюційної України : безпековий вимір / Володимир Головченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць. Вип. 125. — Ч. I. — К. : КНУ ІМВ, 2015. — С. 15–24.
3. Головченко В.І. «Новоросія»: містифікація й реалії / Володимир Головченко // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : збірник. Матеріали Першої міжнародної мультидисциплінарної конференції Міжнародного гуманітарного університету 15 травня 2015 р. — Одеса : Фенікс, 2015. — Вип. 23. — С. 142–146.
4. Головченко В.І. «Новоросія» чи Україна? (Українсько-російський державний кордон у ретроспективі) / Володимир Головченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К. : ІППЕНД, 2015. — № 1(75). — С. 231–243.
5. Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории / Лев Гумилев. — М. : Экспрос, 1992. — 336 с.

6. Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнин и др. — М. : Наука, 1965. — 476 с.
7. История о Казанском царстве : Казанский летописец / Полное собрание русских летописей. Т. 19 / под. ред. Л.А. Дубровиной. — М. : Языки русской культуры, 2000. — 328 с.
8. Київський літопис [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/litop/lit19.htm>
9. Ключевский В.О. Курс русской истории. Лекция 18 [Електронний ресурс] / Василий Ключевский. — Режим доступу : <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluhev/kllec18.htm>
10. Послание Ивана Грозного шведскому королю Юхану III 1573 г. // Библиотека литературы Древней Руси : в 20 т. / РАН, ИРЛИ; под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. Т. 11 : XVI век. — СПб. : Наука, 2001. — С. 125–135.
11. Послание монаха псковского Елеазарова монастыря Филофея дьяку М.Г. Мисюрю Мунехину с опровержением астрологических предсказаний Николая Булева и с изложением концепции «Третьего Рима» // Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М. : Индрик, 1998. — С. 339–346.
12. «Послание о Мономаховых дарах» («Послание Спиридона-Саввы») [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.portal-slovo.ru/history/35623.php>
13. Русина О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст. / Олена Володимирівна Русина // Український історичний журнал. — 1996. — № 4. — С. 62–74.
14. Ще одна країна після Грузії, України та Сирії опинилася під загрозою вторгнення РФ — Давутоглу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>
15. Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси (к постановке проблемы) / А.Л. Юрганов, В.Б. Кобрин // История СССР. — 1991. — № 4. — С. 54–64.
16. Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169 : Its Significance for the Succession to Kievan Rus' / Jaroslav Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. — 1987–1988. — Vol. XI. — No 3–4. — P. 303–316.

REFERENCES

1. Vystup prezidenta na urochystomu zibranni, prysviachenomu Dniu vshanuvannia uchasnykiv boiovykh dii na terytorii inshyh derzhav ta 27-i richnytsi vyvedennya viisk z Afganistanu. 15 liutoho 2016 r. [Electronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : [http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidenta-na-urochystomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyu-vshanuvannya-uchasnykiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu-/-](http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidenta-na-urochystomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyu-vshanuvannya-uchasnykiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu-/)
2. Holovchenko V.I. Model zovnishnioi polityky dlia postrevolutsiinoi Ukrainy : bezpekovi vymir / Volodymyr Holovchenko // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn : zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 125. Ch. I. — K : KNU IMV, 2015. — S. 15–24.
3. Holovchenko V.I. «Novorosii» : mistyfikatsiia i realii / Volodymyr Holovchenko // Naukovi zapysky Mizhnarodnoho humanitarnogo universytetu : zbirnyk. Materialy Pershoi mizhnarodnoi multidystyplinarnoi konferentsii Mizhnarodnoho humanitarnogo universytetu 15 travnia 2015 roku. — Odesa : Feniks, 2015. — Vyp. 23. — S. 142–146.
4. Holovchenko V.I. «Novorosii» chy Ukraina? (Ukrainsko-rosiiskyi derzhavnyi kordon u retrospektyvi) / Volodymyr Holovchenko // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. — K.: IPIEND, 2015. — № 1 (75). — S. 231–243.
5. Gumiliov L. Ot Rusi k Rossii : ocherki etnicheskoi istorii / Lev Gumiliov. — M.: Ekopros, 1992. — 336 s.
6. Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoie znachenie / A.P. Novoseltsev, V.T. Pashuto, L.V. Cherepnin i dr. — M.: Nauka, 1965. — 476 s.
7. Istoriia o Kazanskom tsarstve : Kazanskii letopisets / Polnoie sobraniie russkikh letopisei, T. 19 / pod. red. L.A. Dubrovinoi. — M. : Yaazyki russkoi kultury, 2000. — 328 s.
8. Kyivskiy litopys [Electronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/litop/lit19.htm>
9. Klyuchevskii V. Kurs russkoi istorii. Lektsiia 18 [Electronnyi resurs] / Vasilii Klyuchevskii. — Rezhym dostupu: <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluhev/kllec18.htm>
10. Poslanie Ivana Groznogo shvedskomu koroliu Jukhanu III 1573 g. // Biblioteka literatury Drevnei Rusi : v 20 t. / РАН, ИРЛИ; pod. red. D.S. Likhachova, L.A. Dmitrieva, A.A. Alekseeva, N.V. Ponyrko. T. 11 : XVI vek. — SPb. : Nauka, 2001. — S. 125–135.
11. Poslanie monakha pskovskogo Eleazarova monastyria Filofeia diaku M.G. Misyuryu Munekhinu s oproverzheniiem astrologicheskikh predskazanik Nikolaia Buleva i s izlozheniiem kontseptsii «Tretego Rima» // Sinitsina N.V. Tretii Rim. Istiki i evolutsiia russkoi srednevekovoi kontseptsii (XV–XVI vv.). — M. : Indrik, 1998. — S. 339–346.

12. «Poslanie o Monomakhovykh darakh» («Poslanie Spiridona-Savy») [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.portal-slovo.ru/history/35623.php>
13. Rusina O.V. Ukrainski zemli u moskovskii zovnishnii ta vnutrishnii politytsi kintsia XV — pochatku XVII st. / O. Rusina // Ukrainskiy istorychnyi zhurnal. — 1996. — № 4. — S. 62–74.
14. Shche odna kraina pislia Gruzii, Ukrainy ta Syrii opynylasia pid zagrozoiu vtorgnennia RF — Davutoğlu [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>
15. Yurganov A.L. Stanovleniie despoticheskogo samoderzhavii v srednevekovoi Rusi (k postanovke problemy) / A.L. Yurganov, V.B. Kobrin // Istoriiia SSSR. — 1991. — № 4. — S. 54–64.
16. Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169 : Its Significance for the Succession to Kievan Rus' / Yaroslav Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. — 1987–1988. — Vol. XI. — № 3–4. — P. 303–316.

Владимир Головченко

ИСТОКИ АГРЕССИВНОСТИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ

Вооруженная агрессия России против Украины после победы Революции достоинства, аннексия Крыма, разжигание и финансово-экономическое обеспечение сепаратистских мятежей в восточных регионах нашего государства актуализировали анализ международно-исторических причин агрессивного поведения РФ, прежде всего в отношении бывших союзных республик. Поэтому в статье сделана попытка ретроспективного обзора упомянутой проблемы в контексте средневековых международных отношений в регионе Центрально-Восточной Европы и формирования самодержавной идеологии Великого княжества Московского, Московского царства и Российской империи.

Ключевые слова: агрессия, дипломатия, экспансионизм, иерархия, концепция, самодержавие, наследие.

Volodymyr Holovchenko

THE ORIGINS OF AGGRESSIVE FOREIGN POLICY OF RUSSIA

Unprovoked armed aggression of Russia against Ukraine after victory of the Dignity Revolution in it, annexation of the Crimea, kindling and financial and material support of separatist rebellions in the eastern regions of our country actualized analysis of international-historical reasons of aggressive behavior of Russia, primarily regarding the former Soviet republics. Therefore, an attempt to look back this problem in the context of the medieval international relations in Central and Eastern Europe and the formation of autocratic ideology Grand Duchy of Moscow, Moscow kingdom and the Russian Empire was made in article.

In view of that Rurik dynasty and related to them by women Romanovs had the beginnings from rulers of Kyivan Rus, Moscow grand dukes, kings and Petersburg emperors saw all the lands, that once belonged to it (mainly Ukrainian), as part of their historical heritage. Joining and later incorporation of Ukraine into the Russian Empire, from their point of view, was like returning of lost once patrimony. And the fact that Ukrainian and Belorussian lands formerly were part of the Grand Duchy of Lithuania and Rus and Rzeczpospolita, or had their own political autonomy and time to develop a separate cultural, religious and public-political tradition, was seen as distortions caused by ostensibly forced distancing of these countries from the king. Leading Moscow and St. Petersburg intellectuals both conservative and liberal-democratic were able and can to argue about the nature of Russian nationality, but they never had the slightest doubt as to "russkost" of Ukrainian, Belarussian and Baltic lands. This view completely coincides with the official position of the Russian autocracy and is now the basis for the foreign policy strategy of Vladimir Putin.

The aggressive and defiant Russian behavior in the international arena has violated the sovereignty of Ukraine and its territorial integrity destroyed, ignored the basic rules and principles of international law and set architecture of European security and post-bipolar world order before serious challenges not seen since the Cold War. Thus, the problem of Ukraine's national security went beyond its national borders and has become a regional and global dimension.

Key words: aggression, diplomacy, expansionism, hierarchy, concept, autocracy, heritage.

Дата надходження статті до редакції: 26 травня 2016 р.

Valeriia Pokliatska

UNITED STATES IMAGE IN POST-SOVIET UKRAINE: SOVIET HERITAGE AND ITS MANIFESTATIONS IN CURRENT POLITICS (ON THE EXAMPLE OF ORANGE REVOLUTION 2004)

One of the main components of Soviet foreign policy and ideology was the perception of the U.S. as the main "Enemy". This had a great impact on the forming of a stable negative image of this country in minds of the Ukrainians and other Soviet nations. After the collapse of the Soviet Union, with the beginning of transition to democracy, image of the USA radically changed. But as it occurred in 2004 during the Orange Revolution "Soviet heritage" of negative attitude towards the USA is still presented and actively used by pro-Russian forces.

Key words: *Soviet heritage, Soviet political stereotypes, ideology, image of the "Enemy", Orange Revolution.*

In 1991, after the collapse of the Soviet Union in the former Soviet republics the process of democratic transition from an authoritarian to democratic political regime had begun. However, in some countries, this process had been delayed and faced with a lot of problems and threats. One of the problems that hamper Ukraine's fast, quiet and qualitative transition to a Western-style democracy is the dominance of the Soviet political stereotypes in the minds of many Ukrainian citizens. This was actively used by pro-Russian political forces: their representatives appealed to Soviet myths in order to increase the support of their own electorate and to manipulate the mass consciousness. One of these myths is the negative image of the United States, which today still serves for the benefit of some politicians.

The purpose of this paper is to generalize the stereotypes remaining of the Soviet time as well as attitudes towards the United States in independent Ukraine on the example of attitudes towards America during the events of the Orange Revolution and right after it.

Prior to describe the main dimensions of the post-Soviet image of the USA, it is necessary to pay attention to some features of the "Soviet heritage".

For a long time Ukraine was one of the republics of the Soviet Union dominated by only one political party — Communist Party. The political line and behavior, which this party followed — was "the only possible one, correct and irrefutable". The Soviet Union was a totalitarian state, where the way of organizing social life was characterized by comprehensive control by the government over the society and the individual, the whole social system was subjected to the collective goals and official ideology. Consequently, ideology played a key role in the functioning of a totalitarian society, permeating all aspects of its life. Individual's own feelings and thoughts were almost completely

replaced by official ideology. Ideology and politics in the USSR as a totalitarian state were interdependent. Ideology determined the foreign and domestic political life, and government policy in its turn was reflected in the official ideology. The main purpose was to substantiate the political decisions and actions of the government, to force the support of the government. To perform these tasks it was necessary to create and disseminate the political myths, which become the basis for the formation of certain stereotypes.

According to the definition in the glossary of political psychology, 'stereotype' is "a standardized, schematic, simplified and flattened, usually brightly emotionally charged image of any socio-political object (phenomenon, process), which has a high stability and fix in itself only some of its features, which are sometimes insignificant"¹. Stereotypes are formed and propagated in the minds of citizens in the conditions of absence of personal experience, the lack of information. Characteristic features of stereotypes are their emotional coloring and stability. The last feature explains why even after more than twenty years since the collapse of the USSR, many people still support the Soviet cultural traditions, despite the large amount of information directed against the Soviet Union.

We can name the following consequences of the long-term dominance of the Communist regime in Ukraine: the conservation of the Soviet political stereotypes in the minds of many citizens; the political and civic apathy; fairly easy public obedience to the authorities; nostalgia for the Soviet past among a certain segment of the Ukrainian population.

¹ Глосарій по політичеській психології, Москва 1996, [http://vocabulary.ru/dictionary/8/word/stereotip, доступ: 11.07.2014].

Perhaps, one of the most important problems in independent Ukraine is a large number of “Soviet” identity carriers among Russian-speaking population. This is confirmed by the opinion polls, which were conducted by leading Ukrainian analytical centers — Olexander Razumkov Ukrainian Centre for Economic and Political Studies (the Razumkov Centre) and the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences (NAS) of Ukraine.

For example, in 2006–2007 the Razumkov Centre conducted a sociological survey where the central question was: “Which cultural tradition do you belong to?”. In May 2006 16.4 % of the respondents identified themselves with the Soviet culture, and 11.3 % — with Russian one. We have to mention that as Russia declared itself as a successor to the Soviet Union — some people are equating “Russian” with “Soviet”. Results of a similar poll in June 2007 illustrated the following figures: 19.4 % related themselves with the Soviet culture, 10.1 % — with Russian one. Thus, the number of supporters of the Soviet cultural tradition increased by 3 %, while Russian — decreased by 1.2 %².

As part of sociological monitoring “The Ukrainian Society”, conducted by the Institute of Sociology of NAS of Ukraine, the following question was asked: “Please select from the list of the political currents (movements) the one which is the closest to you”. Among proposed answers were: Communist, Socialist, Liberal, Social-Democratic, Nationalist, the other, none at all, etc. Thus, in 1992 supporters of the Communist current were 2.9 %; in 1998 — 21.9 %; in 2004 — 14.4 %, in 2013 — 11.3 %. At the same time, the Socialist current was selected in 1992 — by 5.2 %; in 1998 — by 5.6 %, in 2004 — by 11.1 %; in 2013 — by 6.3 %. These currents gained the highest percentage of adherents, not including replies: “yet not fully defined its position”, “I do not understand these currents in general”³.

Thus, we can say that the Soviet legacy still persists in modern Ukraine, and finds its expression in the minds of a large number of citizens. This situation changed only with the start of Russian aggression on the East of Ukraine.

There were two basic components of the Soviet ideology, which played an important role: the image of the “Enemy” and “Friend”. Consciousness of any society, group, and organization has inherent division of the world around them into two main groups: “We” and “They”. The image of the “Other” is a necessary component for the consolidation of society and its self-identification. In the Soviet

official ideology the image of the “Other” was mostly identified with the “Enemy”, so the government and Soviet propagandists paid a lot of attention to the explanation and spread of this component of the Soviet ideology.

First, we have to take into account that the Soviet Union was an artificial state formation, in which representatives of many nations were united. In order to make them feel citizens of the unified state with equal rights and common background, it was necessary to constantly promote the idea of friendship and fraternity between nations. At the same time it was important to emphasize the superiority of Russian people, language, traditions and more. The main aim was to declare the creation of a new — unified Soviet — nation. The image of the “Enemy” was one of the instruments to reinforce the consolidation of the Soviet society.

As we’ve already mentioned above — the Soviet Union was a totalitarian state. The idea of “personal happiness” disappeared in front of the idea of “common bright future”. According to the Marxist-Leninist conception of historical development, “bright future” was associated with the establishment of the Communist regime in all countries. From the beginning of the Soviet Union, the capitalist countries were proclaimed as the main foreign enemy. After the World War II by virtue of its economic development the USA became their leader, therefore this country was declared as the main foreign enemy of the Soviet Union.

Therefore, we can argue that one of the main components of the Soviet foreign policy and ideology was the perception of the U.S. as the main “Enemy”. This image was implemented in the Soviet media, cartoons and posters, movies, literature, books, songs, tales etc. The U.S. was represented as the “Stranger”, “Aggressor”, “Oppressor”, and “Invader”. The following typical expressions were used towards the United States: the “American invaders”, “aggressive imperialist circles”, “gendarmes”, “the instigators of war”, etc. They were accused of deploying arms race. A special part of the negative image of the U.S. was the concentration of the attention of the Soviet people on the coverage of the social and economic problems, such as low standard of living of most Americans, poverty, human rights violations.

This situation continued until the mid-1980s, when Mykhailo Gorbachev became the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. His name is linked to such a period of the Soviet history as “Perestroika”, which was characterized by dramatic changes of basic vectors of Soviet domestic and foreign policy. The Soviet authorities declared the possibility of the peaceful coexistence of capitalist and socialist worlds. In addition, they stressed the necessity of certain borrowings from experience of the capitalist countries, including the area of the market economy.

² Sotsiologicheskiy opyt Olexandra Razumkova [http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php, dostep: 10.07.2014].

³ Ukrainske suspilstvo 1992–2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiologichnyi monitorynh, V. Vorona, M. Shulha (red.), Kyiv 2013.

In these conditions, the image of the United States gradually began to change from the “Enemy” towards a potential “Partner”.

In 1991 the Soviet Union ceased to exist and Ukraine declared its independence. One of the first and main tasks of the newly formed state was to determine the foreign policy orientations. In the July 2, 1993 Resolution of the Supreme Council of Ukraine “On the Key Directions of the Foreign Policy of Ukraine” it was noted that a defining feature of Ukraine’s foreign policy is to establish “relations of political and military partnership, mutually beneficial economic cooperation and broad cultural, scientific, humanitarian ties” with the Western countries, especially with the United States⁴.

Thus, officially, at the state level, in independent Ukraine the cooperation with the U.S. in all possible areas was announced as one of the leading areas of foreign policy. The negotiations between Ukraine and NATO started. Majority of Ukrainians associate the United States with the North Atlantic Treaty. Relations between Ukraine and NATO had been formally established in 1991, when Ukraine joined the North Atlantic Cooperation Council. In 1994, Ukraine joined the program “Partnership for Peace”. Over the next decade the systematic meetings, intensive dialogue between the two partners continued.

However, as it was vivid during the Orange Revolution in 2004, Soviet stereotypes of negative attitude towards the United States still exist in Ukraine and they were actively used by some political forces for their own purposes.

Particularly, anti-American rhetoric was actively used by the representatives of leftist political forces — namely Communist Party of Ukraine (CPU), the Progressive Socialist Party of Ukraine (PSPU) and others. Clearly anti-American policy was present in the election programs of these parties. With the purpose to attract the attention of their followers, they used the ideological clichés, widespread in the days of the Soviet Union, such as “NATO — aggressive block”, “politics of imperialist globalization”, “affirmation of hegemony”, “armed aggression”, “redrawing of borders”, “neo-colonialists”. In the program of the Communist Party special attention was paid to the U.S. foreign policy and its “basic techniques”: “inciting nationalism”, “provocation of the ‘democratic’”, “velvet”, “color” revolutions”, “the establishing of the puppet regimes in the sovereign states” etc^{5,6}.

⁴ Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro Osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy” vid 02.07.1993 [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3360-12, dostep: 11.07.2014].

⁵ Prohrama Komunistychnoi partii Ukrayiny [http://www.slovnyk.ua/services/translit.php, dostep: 11.07.2014].

⁶ Prohrama Prohresyvnoi sotsialistychnoi partii Ukrayiny [http://vitrenko.org/article/456, dostep: 11.07.2014].

The events of the Orange Revolution became a prime example of the recovery and the usage of anti-American stereotypes, rooted in the Cold War period. As we know, the confrontation over the future vector of Ukrainian foreign policy (West and Europe or East and Russia) had been a battlefield between two main political opponents and their followers: Viktor Yushchenko (who was associated with the pro-Western vector) and Viktor Yanukovych (who was associated with the pro-Russian vector).

To oppose Viktor the ideas were spread that stated that the United States were the unofficial organizer of the “Color Revolution”, the party “Nasha Ukraina” (“Our Ukraine”) acted by the instructions of the United States. V. Yushchenko by himself was called “American son-in-law” and portrayed as “dancing under the American pipe”. For illustration of these positions some stereotypical images of the U.S. were used (Uncle Sam and others), which were previously spread and replicated in the Soviet press. We can name a few examples: in 2004 in the Ukrainian parliament the representatives of the Communist Party hung posters where Viktor Yushchenko was depicted as Uncle Sam, also during the presidential election campaign some posters were spread which showed the ticket “Kyiv-Washington”. Later, when Viktor Yushchenko became a president, there were placards with the proposal to grant him a number of awards, such as: “President Yushchenko — the Order of the Supporter of NATO”, “President Yushchenko — the Order For Russophobia”, etc.

Anti-American slogans, mostly originated from the Soviet times, found support among the part of the Ukrainian population. The results of public opinion surveys, which are regularly conducted by various Ukrainian analytical centers, show this. Let’s present a few figures.

According to the results of social monitoring conducted by the Institute of Sociology of NAS of Ukraine, to the question “How do you feel about Ukraine joining NATO?” the number of respondents chose the answer “rather negative” in 2000 — 33.5 %, in 2004 — 38.5 %, in 2005 — 50.4 %, in 2006 — 64.4 %. Thus, we see that the number of people negatively minded across NATO rapidly increased from 33.5 % in 2000 to 64.4 % in 2006. At the same time, the number of people who chose the answer “rather positive” declined from 24.9 % in 2000 to 12.7 % in 2006⁷.

The data, obtained during the opinion poll by the Kyiv International Institute of Sociology, conducted in December 2005, on the question “Would you participate in a referendum on Ukraine’s accession to NATO if it would take place at the end of 2005”, showed that about 73 % of the respondents

⁷ Ukrainske suspilstvo 1992–2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichni monitorynh, V. Vorona, M. Shulha (red.), Kyiv 2013.

confirmed their participation, including only 22 %, who would support the joining NATO, and 78 % would vote “against”.

According to the 2006 Razumkov Centre survey “Evaluate your attitude towards the countries and international organizations”, on a scale of 0 to 10, where “0” means extremely negative, and “10” — the most positive among all proposed countries and organizations (Ukraine, Belarus, Russia, France, the United Kingdom, European Union, Germany, World Trade Organization, Poland, the Soviet Union, Georgia, Turkey, the U.S., NATO) NATO and the U.S. have received the most negative ratings (NATO — 4,05; the U.S. — 5,13)⁸. To the question “What is NATO primarily for you?” the number of respondents chose the answer “aggressive military bloc” increased from 34.8 % in 2002 to 50.7 % in 2009. Answer “defensive union” in 2002 was chosen by 24.8 % of respondents, in 2009 by 23.9 %.

In 2006, according to the sociological poll “Is Ukraine threatened by...?”, 36.8 % of respondents chose “U.S.”, 36.9 % — “NATO”; in 2009: 27.6 % — “U.S.”, 30,9 % — “NATO”; in 2013: 19.4% — “U.S.”, 25,1 % — “NATO”.

According to the sociological poll “How would you vote if the referendum on Ukraine’s NATO accession was held the following Sunday?” in 2002, the numbers ‘pros’ and ‘cons’ were almost the same: “for NATO accession” would vote — 32.0 % of the respondents, “against NATO accession” — 32.2 %; in 2004 “for” — 15.1 %, “against” — 55.5 %; in 2005

“for” — 16.0 %, “against” — 61.4 %; in 2006 “for” — 17.2 %, “against” — 54.1 %. Thus, the results of the survey also confirmed the rapid growth in the number of citizens who did not want Ukraine joining the NATO.

At the same time, according to the sociological poll “If Russia becomes the NATO member, would you support Ukraine’s NATO accession?” among those, who were against Ukraine’s NATO accession, 27.7 % of respondents chose the answer “yes”, 27.6 % — “difficult to answer”. Thus, among a certain number of Ukrainian citizens we can find the need to adhere the orientation of Ukrainian foreign policy to the position of Russian Federation.

In connection with the revolutionary events in 2013–2014, attitude towards NATO and the United States had changed considerably. So, the results of social monitoring conducted in June 2014 showed that “for” NATO membership 40.8 % of all respondents would vote (or 45.4 % of those who are going to participate in the referendum). “Against” — 40.1 % would vote, or 36.4% of all those who are going to participate in the referendum. (Що маєтсья на увазі?)

During the revolutionary events in 2013–2014 the opponents of the democratic movement again resorted to use the stereotypes of the Soviet era, where the great role was played by the anti-American slogans. In 2004 the elderly people mainly supported anti-American slogans, but during the events of 2013–2014 pro-Russian youth joined this group. We can conclude that Soviet stereotypes and especially negative attitudes towards the United States still remain in the minds of a certain number of Ukrainians.

⁸ Sotsiological surveys of the Alexander Razumkov Centre [<http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>, dostep: 10.07.2014].

REFERENCES

1. Hlossariy po politicheskoi psikhologii, Moskva, 1996.
<http://vocabulary.ru/dictionary/8/word/stereotip>
2. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro Osnovni napriamy zovnishnioi polityky Ukrainy».
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>
3. Prohrama Komunistychnoi partii Ukrainy.
<http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>
4. Prohrama Prohresyvnoi sotsialistychnoi partii Ukrainy.
<http://vitrenko.org/article/456>
5. Sotsiological Surveys of the Alexander Razumkov Centre.
<http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>
6. Ukrainske suspilstvo 1992–2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichni monitorynh, V. Vorona, M. Shulha (red.), Kyiv 2013.

Валерія Покляцька

ОБРАЗ США У ПОСТ-РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: РАДЯНСЬКА СПАДЩИНА ТА ЇЇ ПРОЯВИ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЦІ (НА ПРИКЛАДІ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 2004 Р.)

Однією з головних складових радянської зовнішньої політики й ідеології було позиціонування США як головного «ворога». Це мало великий вплив на формування стійкого негативного іміджу цієї країни у свідомості українців й інших народів СРСР. Після розпаду Радянського Союзу, з початком переходу до демократії, образ США докорінно змінився. Але у 2004 р., під час Помаранчевої революції, підтвердився той факт, що «радянська спадщина» негативного ставлення до США все ще присутня й активно використовується проросійськи орієнтованими силами.

Ключові слова: *радянська спадщина, радянські політичні стереотипи, ідеологія, «образ ворога», Помаранчева революція.*

Валерия Покляцкая

ОБРАЗ США В ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ: СОВЕТСКОЕ НАСЛЕДИЕ И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В ТЕКУЩЕЙ ПОЛИТИКЕ (НА ПРИМЕРЕ ОРАНЖЕВОЙ РЕВОЛЮЦИИ 2004 Г.)

Одной из главных составляющих советской внешней политики и идеологии было позиционирование США как главного «врага». Это оказало большое влияние на формирование устойчивого негативного имиджа этой страны в сознании украинцев и других народов СССР. После распада Советского Союза, с началом перехода к демократии, образ США в корне изменился. Но в 2004 г., во время Оранжевой революции, подтвердился тот факт, что «советское наследие» негативного отношения к США все еще присутствует и активно используется пророссийски ориентированными силами.

Ключевые слова: *советское наследие, советские политические стереотипы, идеология, «образ врага», Оранжевая революция.*

Pokliatska Valeriya

UNITED STATES IMAGE IN POST-SOVIET UKRAINE: SOVIET HERITAGE AND ITS MANIFESTATIONS IN CURRENT POLITICS (ON THE EXAMPLE OF ORANGE REVOLUTION 2004)

One of the main components of Soviet foreign policy and ideology was the perception of the U.S. as the main “Enemy”. This had a great impact on the forming of a stable negative image of this country in minds of the Ukrainians and other Soviet nations. After the collapse of the Soviet Union, with the beginning of transition to democracy, image of the USA radically changed. But as it occurred in 2004 during the Orange revolution “Soviet heritage” of negative attitude towards the USA is still presented and actively used by pro-Russian forces. The aim of the research is to generalize the stereotypes and attitudes towards the United States in the independent Ukraine that remain from the Soviet time on the example of attitudes towards America during the events of the Orange Revolution and right after it.

In the article the author characterises the following consequences of the long-term dominance of the Communist regime in Ukraine: the conservation of the Soviet political stereotypes in the minds of many citizens; the political and civic apathy; fairly easy public obedience to the authorities; nostalgia for the Soviet past among a certain segment of the Ukrainian population.

There was illuminated anti-American rhetoric, which was actively used by the representatives of leftist political forces — namely Communist Party of Ukraine (CPU), the Progressive Socialist Party of Ukraine (PSPU) and others. Clear anti-American policy was presented in the election programs of these parties. With the purpose to attract the attention of their followers, they used the ideological clichés, widespread in the days of the Soviet Union, such as “NATO — aggressive block”, “politics of imperialist globalization”, “affirmation of hegemony”, “armed aggression”, “redrawing of borders”, “neo-colonialists” etc. In the program of the Communist Party special attention was paid to the U.S. foreign policy and its “basic techniques”: “inciting nationalism”, “provocation of the “democratic”, “velvet”, “color” revolutions”, “the establishing of the puppet regimes in the sovereign states”.

The author concludes that during the revolutionary events in 2013–2014 the opponents of the democratic movement again resorted to use the stereotypes of the Soviet era, where the great role was played by the anti-American slogans. In 2004 the elderly people mainly supported anti-American slogans, but during the events of 2013–2014 pro-Russian youth joined this group. Soviet stereotypes and especially negative attitudes towards the United States still remain in the minds of a certain number of Ukrainians.

Key words: *Soviet heritage, Soviet political stereotypes, ideology, image of the “Enemy”, Orange Revolution.*

Дата надходження до редакції: 17.05.2016 р.

Марія Бурцева

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті оглянуто інформативні можливості дослідження державної політики Канади у сфері імміграції та побудови мультикультурного суспільства у 1976–2012 рр. Здійснено спробу виокремити основні групи джерел, завдяки яким можна вивчити основні прояви та особливості формування та реалізації канадської політики в означених сферах. Головним чином зосереджено увагу на матеріалах, які представлені на різних інтернет-ресурсах, зазначена їх інформативна цінність для вивчення канадської політики стосовно іммігрантів, біженців та інших груп населення.

Ключові слова: Канада, імміграційна політика, мультикультуралізм, інтернет-ресурси, джерельна база.

Вивчення конкретно-історичних прикладів імміграційної політики різних країн світу є важливим напрямом сучасних гуманітарних досліджень. Актуальність наукових пошуків у цій царині пов'язана із тим, що неконтрольована хвиля іммігрантського руху, що активізувалася у середині 2010-х рр., порушує економічний та політичний баланс тих держав, які стали основним напрямком руху та притулком для новоприбулого населення. Одним із наслідків таких процесів є руйнування засад толерантного та багатокультурного суспільства, що спричиняє критичні ситуації та, з іншого боку, надає можливості винести уроки подолання подібних кризових явищ. Однією з таких «країн іммігрантів» є Канада — приклад вдалого поєднання політики щодо іммігрантів та біженців і політики мультикультуралізму, завдяки чому вдалось уникнути серйозної кризи у державі та суспільстві. Тому наукові дослідження, присвячені вивченню імміграційної політики Канади, мають важливе теоретичне та практичне значення.

Грунтовне вивчення поставлених дослідницьких завдань неможливе без доступу до джерел, на яких має бути побудоване будь-яке історичне дослідження. Тому напрацювання інших науковців та доступ до джерел є важливою складовою дослідницького процесу. Певною мірою характеристику джерел з канадознавчої тематики можна простежити у публікаціях вітчизняних та зарубіжних дослідників, наприклад таких як: Т. Армстронг, М. Владимірова¹, Л. Джексон, Д. Довідіо,

¹ Владимірова М.А. Законодательные основы иммиграционной политики Канады / М.А. Владимірова // США. Канада: Экономика, политика, культура: Ежемесячный научный и общественно-политический журнал. — 2002. — №. 9. — С. 109–121.

В. Ессес², В. Ноулз³, Д. Ріц⁴, І. Черненко⁵ та ін. Найбільш глибоко це подано в авторефератах дисертацій та самих дисертаційних дослідженнях різних сегментів канадознавчих студій. Автори, як правило, окреслюють основні типи використаних джерел, які надають можливість дізнатися про канадську історію, політику, культуру та інші аспекти. Утім, дослідники мало уваги приділяють характеристиці потенційно доступних матеріалів.

Метою дослідження у рамках даної публікації є узагальнення відомостей про історичні джерела з вивчення канадської імміграційної політики та їх інформативних можливостей. Особливий акцент пропонується зробити на характеристиці інтернет-ресурсів, оскільки саме вони є найбільш доступними для дослідження. Здебільшого у тексті зосереджена увага на матеріалах, які дозволяють вивчати імміграційну політику періоду 1976–2012 рр. Даний період є цікавим для дослідження у зв'язку з тим, що саме у 1976 р. був прийнятий Закон про імміграцію, згідно з яким вперше були визначені цілі канадської

² Esses V.M. The Immigration Dilemma: the Role of Perceived Group Competition, Ethnic Prejudice, and National Identity / V.M. Esses, J.F. Dovidio, L.M. Jackson, T.L. Armstrong // Journal of Social Issues. — 2001. — Vol. 57, №. 3. — P. 389–412.

³ Knowles V. Strangers at Our Gates: Canadian Immigration and Immigration Policy, 1504–1990. — Toronto ; High Town ; Tonawanda: Dundurn Press, 1997. — 240 p.

⁴ Reitz J.G. Tapping Immigrants' Skills: New Directions for Canadian Immigration Policy in the Knowledge Economy / J.G. Reitz // Law and Business Review of the Americas. — 2005. — Vol. 11. — № 1. — P. 2–20.

⁵ Черненко І.Л. Конституційно-правовий механізм зовнішніх відносин Канади : фвтореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне, муніципальне право». — К., 2004. — 18 с.

імміграційної політики, а у 2012 р. був прийнятий Законопроект С-31, або Закон про захист канадської імміграційної системи, який суттєво ускладнив процедуру імміграції до цієї країни. Цей часовий проміжок був важливим періодом розвитку імміграційної політики Канади, який заслуговує на особливу увагу дослідників. У статті також міститься огляд тих джерел, які є корисними та інформативними для дослідників канадської імміграційної політики й інших хронологічних періодів. Враховуючи вищезазначене, завданнями статті визначено наступне: охарактеризувати інтернет-ресурси та рівень їхньої інформаційної цінності, спробувати класифікувати електронну джерельну базу, а також узагальнити можливості дослідження імміграційної політики Канади й пов'язаної із нею політики мультикультуралізму за допомогою наявних у всесвітній мережі матеріалів.

Документи та матеріали, які можуть скласти джерельну базу для наукового вивчення імміграційної політики Канади 1976–2012 рр., представлені на сайтах інтернет-ресурсів цієї країни різних рівнів — від офіційних веб-сайтів центральних федеральних та місцевих органів влади і до веб-сторінок недержавних громадських організацій. Увесь означений комплекс за змістовими ознаками можна поділити на певні групи.

Перша група представлена нормативною документацією, яка об'єднує ділові офіційні документи вищих органів влади, і представлена активними джерелами та дипломатичними актами. Актові джерела (законодавчі акти, укази, рішення тощо) допомагають визначити зміст і напрями державної політики на різних етапах суспільного життя. Дипломатичні акти — міжнародні договори, угоди, ноти, послання, заяви тощо — відображають принципи політики держави та її місце на міжнародній арені, чим доповнюють внутрішньодержавну позицію.

Канадські нормативні документи, присвячені питанням імміграційної політики цієї держави та політики мультикультуралізму в 1976–2012 рр., ґрунтовно представлені на сайті Міністерства юстиції Канади⁶. Саме на цьому порталі розміщена переважна більшість канадської законодавчої бази — як матеріали, що стосуються внутрішнього життя держави, так і міжнародні договори. Веб-сторінка містить упорядковані за алфавітним порядком та доступні для читання й завантаження законодавчі акти, прийняті вищими органами управління (від 1867 р. і дотепер). Такі види нормативних джерел, як дебати та журнали засідань Сенату і Палати громад із 1867 р., доступні для читання на електронній

⁶ Department of Justice [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.justice.gc.ca/eng/index.html>

сторінці Парламентської бібліотеки⁷. Цей ресурс дозволяє ознайомитись із дебатами обох палат парламенту стосовно прийняття законодавчих імміграційних актів, аргументами щодо підтримки або заперечення різних аспектів цієї політики, мотивацією парламентарів щодо створення чи то скорочення відповідальних за імміграційні питання міністерств тощо. Зазначені електронні ресурси надають можливість дослідникам працювати із оригінальними оцифрованими документами, які, своєю чергою, дозволяють аналізувати процеси, які відбувались у державній політиці Канади у сфері імміграції та багатокультурності.

Наступна група ресурсів представлена інформативно-виконавськими документами та матеріалами, які охоплюють інформаційні звіти та довідки стосовно діяльності владних структур, організацій та громадських об'єднань, що пов'язані з розробкою та реалізацією імміграційної політики. Також до цієї групи джерел можна віднести бюлетені та матеріали, призначені для майбутніх та чинних іммігрантів чи біженців до Канади. Програмні та звітні матеріали можна знайти на інтернет-сторінках більшості державних структур та громадських організацій, діяльність яких тією чи іншою мірою стосується різних аспектів політики імміграції чи побудови багатокультурного суспільства. Наприклад, державну документацію можна знайти на веб-сайтах парламенту⁸ (Сенату та Палати громад), урядових міністерств, провінційних органів влади тощо. Відомості для біженців та іммігрантів, такі як інформування потенційних переселенців щодо правил імміграції, пакетів документів, умов, анонсованих подій тощо, також представлені як на веб-сторінках центральних федеральних органів, так і на інтернет-сайтах провінційної влади.

Варто зазначити, що матеріали інформативно-виконавського типу для дослідження імміграційної політики Канади здебільшого зосереджені на двох офіційних інтернет-ресурсах: веб-сайтах Міністерства імміграції, біженців та громадянства Канади⁹ і Міністерства Канадського спадку¹⁰. Вони варті уваги дослідників, оскільки містять звіти щодо реалізації Акту мультикультуралізму та імміграційної політики, інформаційні бюлетені та аналітичні публікації, спрямовані на регулю-

⁷ Canadian Parliamentary Historical Resources [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://parl.canadiana.ca/?usrlang=en>

⁸ Parliament of Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.parl.gc.ca/default.aspx?Language=E>

⁹ Immigration, Refugees and Citizenship Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cic.gc.ca/english/department/index.asp?_ga=1.248556039.1489920339.1454882585

¹⁰ Canadian Heritage [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage.html>

вання й сприяння інтеграції іммігрантів до канадського суспільства.

Окрім цього, важливе джерело становлять матеріали, які інформують про заходи, спрямовані на забезпечення та популяризацію демократії та поваги прав людини, захист свободи віросповідання, захист прав сексуальних меншин, забезпечення і розширення прав та можливостей для жінок і дітей, а також про діяльність, спрямовану на захист цих груп населення (у Канаді та поза її межами). Їх переважна більшість зосереджена на офіційній сторінці Міністерства глобальних справ Канади (аналог МЗС)¹¹. Там само міститься значний обсяг відомостей стосовно міжнародної співпраці з державами із різних регіонів світу, звіти та плани, а також доступна інформація про діяльність відділів міністерства з питань релігійної свободи та з питань історії.

Для вивчення імміграційної політики Канади важливе значення має комплекс документів та матеріалів, що міститься на офіційній сторінці міжнародної організації Метрополіс¹². Ця структура проводить порівняльні дослідження, а також розробляє рекомендації щодо державної політики у сфері імміграції, багатоманітності та інтеграції іммігрантів для різних країн світу (об'єднує понад 20 держав, серед яких США, Ізраїль, Аргентина, країни Азійсько-Тихоокеанського регіону та більшість країн Західної Європи). Так, для тих, хто досліджує Канаду, означений ресурс пропонує результати соціальних і гуманітарних досліджень¹³, аналіз програм громадянства та імміграції Канади, звіти щодо різних аспектів цієї політики¹⁴.

Таким чином, дослідники мають доступ до інформації про здійснення державою політики ознайомлення та забезпечення толерантності та взаємоповаги у суспільстві Канади. Документи інформативно-виконавського типу надають можливість з'ясувати прагнення, погляди та настрої, що поширюються у канадському суспільстві, результати діяльності різноманітних структур, їх відповідність державним напрямом і темпам провадження імміграційної політики та мультикультуралізму.

¹¹ Global Affairs Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.international.gc.ca/departement-ministere/index.aspx?lang=eng>

¹² Metropolis Program. Enhancing Policy Through Research [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://canada.metropolis.net/aboutus/aboutus_e.html

¹³ Report on the Mid-Term Review on the Second Phase (2002–07) of the Metropolis Project Canada // Social Science and Humanities Research Council of Canada. — Atlantic ; Montreal ; Toronto ; Vancouver, 2006. — 21 p.

¹⁴ Internal Review of the Metropolis Project. What are the Benefits for CIC? // Evaluation Division Research and Evaluation Branch. — Citizenship and Immigration Canada, 2006. — 18 p.

Діловодні та судово-слідчі матеріали формують наступну групу джерел, яка об'єднує документацію на кшталт звітів та матеріалів судових справ щодо захисту різних категорій населення, зокрема біженців та іммігрантів. Даний тип джерел представлений на веб-сайтах таких організацій, як Канадська комісія з прав людини¹⁵, Рада Канади з імміграції та біженців¹⁶, Трибунал із прав людини у Канаді¹⁷ та Фундація расових відносин у Канаді¹⁸. Звіти та актуальні питання стосовно порушень проти жінок доступні на офіційній електронній сторінці Міністра у справах жінок у Канаді¹⁹.

У сукупності діловодні та судово-слідчі матеріали надають можливість дослідникам простежити шляхи забезпечення виконання Законів щодо захисту іммігрантів та біженців, із процесом провадження антидискримінаційної політики та конкретними кроками побудови толерантного мультикультурного суспільства.

Виключну цінність для дослідження має статистична документація — група джерел, представлена матеріалами конкретно-соціологічних досліджень, у яких висвітлені різноманітні аспекти канадського політичного й суспільного життя: від питань імміграції та мультикультуралізму до стереотипів стосовно Канади й канадійців чи то стану навколишнього середовища.

Джерела цього типу масово представлені на кількох інтернет-ресурсах. Так, електронний архів уряду Канади²⁰ містить результати офіційних статистичних досліджень, які стосувались питань державної імміграційної політики та підсумовували зміни у цій сфері й проводились щорічно у період із 1966 по 1996 рр. Іншою базою статистичних документів є веб-сторінка Канадського Інституту Енвіроніки (The Environics Institute)²¹, де розміщені результати досліджень канадського суспільства 2000-х рр., у яких розглянуто питання

¹⁵ Canadian Human Rights Commission [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.canada.ca/en/human-rights-commission.html>

¹⁶ Immigration, Refugees and Citizenship Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cic.gc.ca/english/department/index.asp?_ga=1.24855603.9.1489920339.1454882585.

¹⁷ Canadian Human Rights Tribunal [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.chrt-tcdp.gc.ca/NS/index-eng.asp>

¹⁸ Canadian Race Relations Foundation [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.crrf-fcrr.ca/en/?lang=english>

¹⁹ Status of Women Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.swc-cfc.gc.ca/index-en.html>

²⁰ Government of Canada web-archive [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.collectionscanada.gc.ca/webarchives/*/http://www.cic.gc.ca/english/pub/index-2.html

²¹ The Environics Institute [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.environicsinstitute.org/>

державної політики та соціальних змін у Канаді. У тому числі доступно чимало статистичних даних та результатів соціологічних опитувань із різних аспектів імміграційної політики та мультикультурного суспільства.

Статистична інформація регіональних масштабів у різних обсягах представлена на деяких інтернет-сторінках представництв провінційних владних органів. Так, інформація цього типу доступна на веб-сайтах Бюро статистики Північно-західних територій²², Бюро статистики Юкону²³, Відділу імміграції Острову Принца Едварда²⁴ та урядів Квебека²⁵ і Манітоби²⁶. Статистичні матеріали щодо громадянства, імміграції та мультикультуралізму Канади дозволяють детально розібратись у характері змін та особливостях імміграційних процесів другої половини ХХ ст. загалом та 1976-2012 рр. зокрема.

Зрештою, корисними для дослідників можуть бути джерела особового походження — група матеріалів, що містить у собі власні думки, позиції, роздуми представників різних соціальних та етнічних груп. У випадку вивчення імміграційної політики та питань мультикультурності даний блок документів представлений різноманітними відкритими інтерв'ю та опитуваннями, роздумами або дописами у мережі (наприклад, у формі блогів) та публіцистичними матеріалами різних канадських громад. Інформативну цінність мають тексти, які стосуються оцінки політики імміграції та мультикультуралізму, успішності або неуспішності їхнього впровадження, особливості реалізації політичних принципів щодо окремих категорій населення: етнічних, культурних, релігійних громад тощо. Матеріали такого плану представлені, наприклад, у низці видань згаданого проекту Метрополіс: «Канадське розмаїття: міжнародна імміграція...»²⁷, «Наші рідні

міста: Британська Колумбія»²⁸ або іммігрантське видання «Канадійські записки»²⁹ тощо. Матеріали цієї групи надають можливість дізнатися про різноманітні недоліки або перешкоди у реалізації політичних реформувань, а також про вдало втілені аспекти імміграційної політики та політики мультикультуралізму через погляд на життя іммігрантів та біженців у Канаді.

На окрему увагу заслуговують різноманітні джерела, які є частково відкритими й доступними в інтернет-мережі. Мова йдеться про архівні, бібліотечні та музейні матеріали, які охоплюють різні змістові аспекти: соціально-економічні, політичні, правничі, культурологічні та ін. Серед них частково представлені фото-, відеоматеріали, газетно-журнальна публіцистика тощо, доступні на електронних сторінках бібліотек, архівів, музеїв. До інтернет-ресурсів, які містять такі матеріали, відносяться веб-сайти Канадського музею імміграції³⁰, Канадського музею історії³¹, Канадського музею прав людини³², Музею війни³³, та бібліотек і архівів Канади³⁴. Навіть частково доступні джерела можуть бути корисними для дослідження імміграційної політики Канади, оскільки вони є носіями дидактичної інформації і надають можливість ознайомлення із візуальними або ж газетно-публіцистичними тематичними матеріалами та зрештою доповнюють картину вивчення імміграційної політики Канади та інші виміри історії цієї країни.

Підсумовуючи вищевикладене й відповідаючи на поставлені завдання, можна впевнено відзначити, що інтернет-ресурси є дійсно суттєвими за інформативністю і представляють чималий масив різноманітної інформації для дослідників імміграційної політики Канади загалом і аспектів політики мультикультуралізму та імміграції у 1976-2012 рр зокрема. Можна узагальнити, що різноманітні типи документів, які доступні

²² Northwest Territories Bureau of Statistics [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.statsnwt.ca/publications/statistics-quarterly/index.html>

²³ Yukon Government: Statistics Archives [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eco.gov.yk.ca/stats/archives.html>

²⁴ Prince Edward Island: Office of Immigration [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gov.pe.ca/immigration/>

²⁵ Statistiques sur la présence au Québec de l'immigration récente [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.midi.gouv.qc.ca/fr/recherches-statistiques/stats-etablis-immigrants.html>

²⁶ Manitoba: Canada Welcomes Newcomers. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.immigratemanitoba.com/guides-and-resources/>

²⁷ Belkhdja C. La migration internationale: l'émergence de l'étudiant mobile ; International Migration: the Emergence of the Mobile Student / C. Belkhdja, M. Fama, N. Alboim [etal.]. — Montreal: The Association for Canadian Studies, 2011. — 116 p.

²⁸ Immigration: Bringing the World to Canada. British Columbia / D. Hiebert, J. Boyer, D. Ley [et al.] // Our Diverse Cities. — Ontario : Metropolis ; Citizenship and Immigration Canada, 2011. — № 8. — 148 p.

²⁹ Immigrant Mental Health ; La santé mentale des immigrants / L. Simich, E. Ng, A.W. Chen [et al.] // Canadian Issues. — Montreal : Association for Canadian Studies, 2010. — 118 p.

³⁰ Canadian Museum of Immigration at Pier 21 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pier21.ca/home>

³¹ Canadian Museum of History [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.historymuseum.ca/>

³² The Canadian Museum for Human Rights [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://humanrights.ca/>

³³ Canadian War Museum [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.warmuseum.ca/?CategoryID=654>

³⁴ Library and Archives Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.canada.ca/en/library-archives.html>

у всесвітній мережі, надають можливість проведення якісних наукових досліджень, присвячених багатьом аспектам канадської імміграційної політики та побудові мультикультурного суспільства. Зрештою, канадознавчі студії потребують подальшого вивчення різноманітних питань

щодо канадської історії, політики, культури тощо, а завдяки інтернет-ресурсам та їх доступності проведення досліджень можливе навіть при перебуванні за межами Канади.

ДЖЕРЕЛА

1. Владимирова М.А. Законодательные основы иммиграционной политики Канады / М.А. Владимирова // США ; Канада: Экономика, политика, культура : Ежемесячный научный и общественно-политический журнал. — 2002. — № 9. — С. 109–121.
2. Черненко І.Л. Конституційно-правовий механізм зовнішніх відносин Канади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне, муніципальне право» / І.Л. Черненко. — К., 2004. — 18 с.
3. Belkhodja C. La migration internationale: l'émergence de l'étudiant mobile ; International Migration: the Emergence of the Mobile Student / C. Belkhodja, M. Fama, N. Alboim [et al.]. — Montreal : The Association for Canadian Studies, 2011. — 116 p.
4. Canadian Heritage [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage.html>
5. Canadian Human Rights Commission [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.canada.ca/en/human-rights-commission.html>
6. Canadian Human Rights Tribunal [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.chrt-tcdp.gc.ca/NS/index-eng.asp>
7. Canadian Museum of History [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.historymuseum.ca/>
8. Canadian Museum of Immigration at Pier 21 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pier21.ca/home>
9. Canadian Parliamentary Historical Resources [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://parl.canadiana.ca/?usrlang=en>
10. Canadian Race Relations Foundation [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.crrf-fcrr.ca/en/?lang=english>
11. Canadian War Museum [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.warmuseum.ca/?CategoryID=654>
12. Department of Immigration, Refugees and Citizenship Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cic.gc.ca/english/department/index.asp?_ga=1.248556039.1489920339.1454882585
13. Department of Justice [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.justice.gc.ca/eng/index.html>
14. Esses V.M. The Immigration Dilemma: the Role of Perceived Group Competition, Ethnic Prejudice, and National Identity / V.M. Esses, J.F. Dovidio, L.M. Jackson, T.L. Armstrong // Journal of Social Issues. — 2001. — Vol. 57, № 3. — P. 389–412.
15. Global Affairs Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.international.gc.ca/department-ministere/index.aspx?lang=eng>
16. Government of Canada web-archive [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.collectionscanada.gc.ca/webarchives/*/http://www.cic.gc.ca/english/pub/index-2.html
17. Immigrant Mental Health ; La santé mentale des immigrants / L. Simich, E. Ng, A.W. Chen [et al.] // Canadian Issues. — Montreal : Association for Canadian Studies, 2010. — 118 p.
18. Immigration, Refugees and Citizenship Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cic.gc.ca/english/department/index.asp?_ga=1.248556039.1489920339.1454882585
19. Immigration: Bringing the World to Canada. British Columbia / D. Hiebert, J. Boyer, D. Ley [et al.] // Our Diverse Cities. — Ontario : Metropolis ; Citizenship and Immigration Canada, 2011. — № 8. — 148 p.
20. Internal Review of the Metropolis Project. What are the Benefits for CIC? // Evaluation Division Research and Evaluation Branch. — Citizenship and Immigration Canada, 2006. — 18 p.
21. Knowles V. Strangers at Our Gates: Canadian Immigration and Immigration Policy, 1504–1990 / V. Knowles. — Toronto ; High Town ; Tonawanda : Dundurn Press, 1997. — 240 p.

22. Library and Archives Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.canada.ca/en/library-archives.html>
23. Manitoba: Canada Welcomes Newcomers. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.immigratemanitoba.com/guides-and-resources/>
24. Metropolis Program. Enhancing Policy Through Research [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://canada.metropolis.net/aboutus/aboutus_e.html.
25. Northwest Territories Bureau of Statistics [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.statsnwt.ca/publications/statistics-quarterly/index.html>. — Назва з екрану.
26. Parliament of Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.parl.gc.ca/default.aspx?Language=E>. — Назва з екрану.
27. Prince Edward Island: Office of Immigration [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gov.pe.ca/immigration/>
28. Reitz J.G. Tapping Immigrants' Skills: New Directions for Canadian Immigration Policy in the Knowledge Economy / J.G. Reitz // *Law and Business Review of the Americas*. — 2005. — Vol. 11. — № 1. — P. 2–20.
29. Report on the Mid-Term Review on the Second Phase (2002–07) of the Metropolis Project Canada // Social Science and Humanities Research Council of Canada. — Atlantic ; Montreal ; Toronto ; Vancouver, 2006. — 21 p.
30. Statistiques sur la présence au Québec de l'immigration récente [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.midi.gouv.qc.ca/fr/recherches-statistiques/stats-etablis-immigrants.html>
31. Status of Women Canada [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.swc-cfc.gc.ca/index-en.html>
32. The Canadian Museum for Human Rights [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://humanrights.ca/>
33. The Environics Institute [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.environicsinstitute.org/>
34. Yukon Government: Statistics Archives [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eco.gov.yk.ca/stats/archives.html>

REFERENCES

1. Vladimirova M.A. *Zakonodatelnyie osnovy immigratsionnoi politiki Kanady* / M.A. Vladimirova // *SShA. Kanada: Ekonomika, politika, kultura: Ezhemesiachnyi nauchnyi i obshhestvenno-politicheskiy zhurnal*. — 2002. — № 9. — S. 109–121.
2. Chernenko I.L. *Konstitutsiino-pravovyi mekhanizm zovnishnikh vidnosyn Kanady: Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: 12.00.02 «Konstytutsiine, munitsypalne pravo.»* / I.L. Chernenko. — K., 2004. — 18 s.
3. Belkhodja C. *La migration internationale: l'émergence de l'étudiant mobile ; International Migration: the Emergence of the Mobile Sstudent* / C. Belkhodja, M. Fama, N. Alboim [et al.]. — Montreal: The Association for Canadian Studies, 2011. — 116 p.
4. Canadian Heritage [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage.html>.
5. Canadian Human Rights Commission [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://www.canada.ca/en/human-rights-commission.html>
6. Canadian Human Rights Tribunal [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.chrt-tcdp.gc.ca/NS/index-eng.asp>
7. Canadian Museum of History [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.historymuseum.ca/>
8. Canadian Museum of Immigration at Pier 21 [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.pier21.ca/home>
9. Canadian Parliamentary Historical Resources [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://parl.canadiana.ca/?usrlang=en>
10. Canadian Race Relations Foundation [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.crrf-fcrr.ca/en/?lang=english>
11. Canadian War Museum [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.warmuseum.ca/?CategoryID=654>
12. Department of Immigration, Refugees and Citizenship Canada [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: http://www.cic.gc.ca/english/department/index.asp?_ga=1.248556039.1489920339.1454882585

13. Department of Justice [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.justice.gc.ca/eng/index.html>
14. Esses V.M. The Immigration Dilemma: the Role of Perceived Group Competition, Ethnic Prejudice, and National Identity / V.M. Esses, J.F. Dovidio, L.M. Jackson, T.L. Armstrong // Journal of Social Issues. — 2001. — Vol. 57, № 3. — P. 389–412.
15. Global Affairs Canada [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.international.gc.ca/department-ministere/index.aspx?lang=eng>. — Nazva z ekranu
16. Government of Canada web-archive [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: http://www.collectionscanada.gc.ca/webarchives/*/http://www.cic.gc.ca/english/pub/index-2.html
17. Immigrant Mental Health ; La santé mentale des immigrants / L. Simich, E. Ng, A.W. Chen [et al.] // Canadian Issues. — Montreal: Association for Canadian Studies, 2010. — 118 p.
18. Immigration, Refugees and Citizenship Canada [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: http://www.cic.gc.ca/english/department/index.asp?_ga=1.248556039.1489920339.1454882585
19. Immigration: Bringing the World to Canada. British Columbia / D. Hiebert, J. Boyer, D. Ley [et al.] // Our Diverse Cities. — Ontario: Metropolis; Citizenship and Immigration Canada, 2011. — № 8. — 148 p.
20. Internal Review of the Metropolis Project. What are the Benefits for CIC? // Evaluation Division Research and Evaluation Branch. — Citizenship and Immigration Canada, 2006. — 18 p.
21. Knowles V. Strangers at Our Gates: Canadian Immigration and Immigration Policy, 1504–1990 / V. Knowles. — Toronto — High Town — Tonawanda: Dundurn Press, 1997. — 240 p.
22. Library and Archives Canada [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://www.canada.ca/en/library-archives.html>
23. Manitoba: Canada Welcomes Newcomers. [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.immigratemanitoba.com/guides-and-resources/>
24. Metropolis Program. Enhancing Policy Through Research [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: http://canada.metropolis.net/aboutus/aboutus_e.html. — Nazva z ekranu
25. Northwest Territories Bureau of Statistics [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.statsnwt.ca/publications/statistics-quarterly/index.html>
26. Parliament of Canada [Elektronnyi resurs] — Rezhym dostupu: <http://www.parl.gc.ca/default.aspx?Language=E>
27. Prince Edward Island: Office of Immigration [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.gov.pe.ca/immigration/>
28. Reitz J.G. Tapping Immigrants' Skills: New Directions for Canadian Immigration Policy in the Knowledge Economy / J.G. Reitz // Law and Business Review of the Americas. — 2005. — Vol. 11., № 1. — P. 2–20.
29. Report on the Mid-Term Review on the Second Phase (2002–07) of the Metropolis Project Canada // Social Science and Humanities Research Council of Canada. — Atlantic — Montreal — Toronto — Vancouver, 2006. — 21 p.
30. Statistiques sur la présence au Québec de l'immigration récente [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.midi.gouv.qc.ca/fr/recherches-statistiques/stats-etablis-immigrants.html>.
31. Status of Women Canada [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.swc-cfc.gc.ca/index-en.html>
32. The Canadian Museum for Human Rights [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <https://humanrights.ca/>
33. The Environics Institute [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.environicsinstitute.org/>
34. Yukon Government: Statistics Archives [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.eco.gov.yk.ca/stats/archives.html>

Мария Бурцева

ИНФОРМАТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ИММИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ КАНАДЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье уделяется внимание обзору информативных возможностей исследования государственной политики Канады в сфере иммиграции и построения мультикультурного общества в 1976–2012 гг. Предпринята попытка выделения главных источников, благодаря которым можно изучить основные проявления и особенности формирования и реализации канадской политики в указанных сферах. Главным образом внимание сосредоточено на материалах, представленных на

различных интернет-ресурсах, указана их информативная ценность для изучения канадской политики относительно иммигрантов, беженцев, и других групп населения.

Ключевые слова: Канада, иммиграционная политика, мультикультурализм, интернет-ресурсы, источниковая база.

Mariia Burtseva

INFORMATIVE POSSIBILITIES OF CANADIAN IMMIGRATION POLICY STUDIES AT THE PRESENT STAGE

Immigration is very important in modern society. Different countries and their governments are faced with challenges caused by waves of immigration. Thousands of refugees and immigrants with different backgrounds are looking for their new home. As a result, a number of European states are going through a crisis of multiculturalism and tolerance.

Therefore processes of the mass relocation need to be studied. Both practices of successful and unsuccessful immigration policy are important for researchers. The same is true of studying the policy of diversity and multiculturalism. Thus, there were failures of the politics of "Melting pot" in the former socialistic states. For instance, there was the Socialist Federal Republic of Yugoslavia with the idea of "Yugoslavian people". Similarly, there was the idea of creating "Soviet people" in the USSR.

In contrast, there was also successful immigration and multicultural policy. Besides, researchers should explore the regions where thousands and millions of immigrants and refugees have created a multi-ethnic society with different cultural, religious, linguistic traditions etc. But the diversity in these countries did not lead to conflicts within the society.

Studying successful experience could give us an opportunity to understand the way of reaching tolerance in this multicultural world. One of the regions with successful experience is the Canadian Federation. Owing to the development of its own immigration policy in the 1960s, the Canada gave a new life to immigrants and refugees from different regions.

In this paper the attention is paid to the review of the informative possibilities for researching Canada's state policy in the fields of immigration and constructing of multicultural society in 1976-2012. It was made an attempt to classify the main groups of sources which help to research basic signs and features of the formation and implementation of the Canadian state policy in both fields.

The article is mainly focused on the materials which are available on various Web-sites. The informative possibilities of materials for studying of Canadian policy towards immigrants and refugees are indicated.

Key words: Canada, immigration policy, multiculturalism, Web-sites, resources.

Дата надходження статті до редколегії 17.05.2016 р.

Ірина Мудрієвська

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З КОРОЛІВСТВОМ САУДІВСЬКА АРАВІЯ

У статті досліджено налагодження та розвиток економічних відносин України з Королівством Саудівська Аравія. Здійснено аналіз загальних рис і специфіки, звернуто увагу на проблемні сторони та перспективи українсько-саудівського співробітництва в економічній сфері. Сформульовано пропозиції рекомендаційного характеру для оптимізації подальших взаємовідносин.

Ключові слова: Україна, Королівство Саудівська Аравія, економічне співробітництво, товарообіг, інвестиції.

Королівство Саудівська Аравія займає стратегічно важливе положення на Близькому та Середньому Сході. Наявність значних запасів енергоресурсів та інвестиційних можливостей, високорозвиненої інфраструктури, високої купівельної спроможності визначає статус цієї країни як важливого партнера для України.

Саудівська Аравія володіє приблизно 25 % світових запасів нафти (має близько 77 родовищ нафти і газу)¹, входить до першої двадцятки найбільш потужних економік світу. Вона перебуває на 8-му місці за рівнем темпів розвитку роздрібно-торгівлі; на 9-му — серед країн світу за рівнем економічної стабільності в країні; на 13-му — за рівнем сприяння розвитку бізнесу.²

Зовнішньоекономічні відносини України з Королівством Саудівська Аравія є надзвичайно цікавим, але не достатньо вивченим питанням. Складові цієї проблематики вкраплені в дослідження, що стосуються Близького та Середнього Сходу в цілому. Значним внеском у вивчення цього регіону стали праці А. Веселовського, О. Воловича, С. Гуцало, О. Коппель, В. Нагайчука, Б. Парохонського, Р. Петюра, Л. Скороход, Ю. Скорохода, Н. Юсеф, В. Шведа та ін. Серед вітчизняних досліджень, які зосереджують свою увагу на економічних аспектах відносин України з країнами Перської затоки, в тому числі й з Саудівською Аравією, варто виокремити роботи Ж. Ігошиної, О. Воловича,

В. Макуха³, М. Абумуфреха⁴, а також В. Шведа, С. Нагорного, Д. Серова та ін.⁵

Мета статті — простежити розвиток українсько-саудівських зовнішньоекономічних відносин, а також дослідити їх значення, виокремити сильні й вразливі сторони, запропонувати шляхи для розширення та поживлення взаємин.

Королівство Саудівська Аравія визнало незалежність України в 1992 р. Двосторонні відносини України та Саудівської Аравії були започатковані під час візиту до м. Ер-Ріяд у квітні 1993 р. української урядової делегації на чолі з прем'єр-міністром України Л.Д. Кучмою. 14 квітня 1993 р. міністри закордонних справ двох країн підписали «Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Королівством Саудівська Аравія» на рівні посольств. У червні 1996 р. було відкрито Посольство України в цій країні.

Реальним кроком до започаткування економічних відносин між Україною та Саудівською Аравією стали переговори у травні 1997 р. у м. Ер-Ріяд експертів Міністерства економіки та Кабміну України з експертами саудівських профільних міністерств, у результаті чого було парафоровано рамкову Угоду про торговельно-економічне, науково-технічне та інвестиційне співробітництво. У 2003 р. під час візиту Л.Д. Кучми до Саудівської Аравії глави зовнішньополітичних відомств двох країн підписали «Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Саудівська Аравія про торговельне,

¹ Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: монографія / О.С. Власюк [та ін.]; відп. ред. Б.О. Парохонський; Рада національної безпеки і оборони України, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. — К., 2008. — С. 345.

² Стратегія активізації співпраці України з країнами Перської затоки: аналіз. доп. / [Волович О.О. та ін. — Одеса, 2011. — 88 с. — С. 34.

³ Там само.

⁴ Мурад Махмуд Хасан Абумуфрех. Зовнішньоекономічні відносини України з країнами Перської затоки: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.02. — Львів, 2014.

⁵ Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки: монографія / за ред. В.О. Шведа. — К., 2008.

економічне, наукове, технічне та інвестиційне співробітництво»⁶.

Важливою подією стало створення інструменту взаємодії двох країн в економічній сфері — Міжурядової українсько-саудівської комісії з торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва, перше засідання якої відбулося у липні 2004 р. у м. Джидда (п'яте засідання заплановано провести в 2016 р.). У 2005 р. була створена Українсько-саудівська ділова рада.

Періодично в рамках Міжурядової українсько-саудівської комісії для налагодження ділових контактів, ознайомлення саудівських ділових кіл та представників торговельно-промислових палат з експортним потенціалом українських суб'єктів підприємницької діяльності, реалізації спільних проектів проводяться бізнес-форуми, у роботі яких беруть участь представники українського та саудівського бізнесу. Такі заходи відбулися в 2005, 2006, 2011 та 2013 рр.⁷

У грудні 2009 р. у м. Ер-Ріяд перебував з робочою поїздкою президент Українського союзу промисловців та підприємців А. Кінах. Українська делегація у складі 5 осіб прибула на запрошення принца Абдулазіза Бін Мішаала. У ході переговорів було обговорено широке коло питань щодо розвитку співробітництва у будівельній, нафтовій, хімічній, сільськогосподарській та інших галузях.

Особливо важливе значення для двох сторін має розвиток співпраці в сільськогосподарській галузі. У червні 2010 р. відбувся візит делегації Міністерства сільського господарства Саудівської Аравії на чолі з заступником міністра в Україну для участі у сільськогосподарській виставці «Агро-2010». У ході візиту відбулася зустріч саудівського посадовця з міністром аграрної політики України. За результатами переговорів сторони погодили розпочати системну роботу в галузі АПК, зокрема щодо здійснення експорту 1 млн тонн зерна в Саудівську Аравію, а також заявили про намір створення спільних підприємств і технопарків у галузі АПК в Україні. Офіційні зустрічі представників профільних міністерств, відповідальних за аграрну політику відбулися в 2011, 2012, 2014 рр.⁸

Саудівська сторона зацікавлена в імпорті з України сільськогосподарської продукції, а саме: ячменю та пшениці. Королівство є найбільшим у світі імпортером фуражного ячменю і пшениці, що використовується в тваринницькій галузі. Тенденція збільшення обсягів саудівського

імпорту цих продуктів має перспективу, тому що уряд Саудівської Аравії припинив підтримувати національне виробництво зернових культур через його нерентабельність⁹. З 2016 р. країна переходить на 100 % імпорт аграрної продукції з іноземних держав та інвестування в іноземні агропромислові комплекси. Україна входить у першу 10-ку країн, в АПК якої Саудівська Аравія планує інвестувати¹⁰.

Іншою сферою аграрного співробітництва стало тваринництво, зокрема вівчарство. Саудівська сторона виявила зацікавленість до започаткування спільних проектів, які передбачатимуть розвиток вівчарства в Україні з метою експорту живих тварин до Королівства. Іншим актуальним напрямом такого співробітництва є імпорт з України замороженого м'яса овець. З цією метою сторони здійснили у серпні 2014 р. проведення саудівськими фахівцями інспекційних перевірок відповідних українських тваринницьких комплексів під час робочого візиту в Україну делегації міністерства сільського господарства Саудівської Аравії¹¹.

Розвитку відносин у фінансовій сфері сприяв візит 1–4 вересня 2011 р. в Україну Міністра фінансів Королівства Саудівська Аравія Ібрагіма Аль-Ассафа, який провів переговори з прем'єр-міністром та міністром фінансів України, результатом яких стало підписання Конвенції між урядом України та урядом Королівства Саудівська Аравія про уникнення подвійного оподаткування та обговорення співробітництва у сфері інвестиційних проектів. У січні 2012 р. у Королівстві перебувала з візитом делегація Національного банку України, яка провела зустріч з міністром фінансів Саудівської Аравії¹².

Упродовж 2014 р. товарообіг між Україною та Саудівською Аравією склав 1 млрд 236,7 млн дол. США, що на 28 % більше від показників 2013 р. Позитивне для України сальдо за зазначений період — 826,2 млн дол. США¹³. Отже, після незначного падіння в 2013 р. двосторонній товарообіг та експорт українських товарів до

⁹ Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Саудівською Аравією [Електронний ресурс] // Посольство України в Королівстві Саудівська Аравія. — Режим доступу : <http://saudiarabia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-sa/trade>

¹⁰ Олексій Павленко: Україна та Саудівська Аравія обговорять можливі напрями інвестиційного співробітництва в агросекторі [Електронний ресурс] // Міністерство аграрної політики та продовольства України. — Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/21059>

¹¹ Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Саудівською Аравією...

¹² Політичні відносини між Україною та Саудівською Аравією...

¹³ Зовнішньоекономічна діяльність [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁶ Політичні відносини між Україною та Саудівською Аравією [Електронний ресурс] // Посольство України в Королівстві Саудівська Аравія. — Режим доступу : <http://saudiarabia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-sa/diplomacy>

⁷ Там само.

⁸ Там само.

Королівства знову почали зростати. Спираючись на офіційну статистику, є підстави говорити про існування упродовж досліджуваного нами періоду (2005–2014) позитивного торговельного сальдо для України (табл. 1).

Таблиця 1

**ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ ТОВАРАМИ
З КОРОЛІВСТВОМ САУДІВСЬКА АРАВІЯ**
(млн дол. США)¹⁴

Рік	Експорт	Імпорт	Сальдо
2005	386,3	3,1	383,2
2006	537	4,7	532,3
2007	523,5	4,1	519,4
2008	956,5	12,3	944,2
2009	498,2	—*	—
2010	644,5	37,6	606,9
2011	816,9	92,5	724,4
2012	926,3	149,4	776,9
2013	782,1	184	598,1
2014	1031,4	205,3	826,1

* Інформаційні дані за 2006 р. відсутні у вільному доступі Державної служби статистики України.

Водночас дисбаланс у торгівлі з Україною не має критичного значення для Саудівської Аравії, адже негативне сальдо цієї торгівлі становить незначні обсяги порівняно з позитивним сальдо її зовнішньої торгівлі¹⁵.

Серед основних експортних позиції за підсумками 2014 р. були зернові культури (53 %), чорні метали (34,6 %), жири та олії тваринного або рослинного походження (6,3 %). Основні статті товарного імпорту із Саудівської Аравії в Україну — пластмаси, полімерні матеріали, а також органічні сполуки¹⁶.

У цілому співпраця між Україною та Королівством Саудівська Аравія у галузі товарообміну демонструє тенденцію до поступового розвитку.

У 2015 р. Саудівське агентство з продовольства та медикаментів (Saudi Food and Drug Authority) надало дозвіл на імпорт до Саудівської Аравії курятини українського виробництва, що є значним кроком для вітчизняних

виробників у бік розширення постачань на ринок цієї країни¹⁷.

За 2014 р. торгівля послугами між двома країнами склала 1,394 млн дол. США¹⁸. Позитивне сальдо становить 0,234 млн дол. США. Порівняно з 2013 р. торгівля послугами значно знизилася (у 6,3 рази).

Слід зазначити, що упродовж останніх десяти років сальдо торгівлі послугами для української сторони залишалося позитивним. Однак обсяги торгівлі послугами на сьогодні є доволі низькими і не мають тенденції до щорічного зростання (табл. 2). Наприклад, торгівля України послугами зі Словацькою Республікою за 2012 р. склала 65,8 млн дол. США., за 2013 р. — 81,2 млн дол. США, у той час як України із Саудівською Аравією — 2,19 млн дол. США і 8,82 млн дол. США відповідно¹⁹.

Таблиця 2

**ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ ПОСЛУГАМИ
З КОРОЛІВСТВОМ САУДІВСЬКА АРАВІЯ**
(млн дол. США)²⁰

Рік	Експорт	Імпорт	Сальдо
2005	4,320	0,452	3,868
2006	—*	—*	—*
2007	2,100	0,515	1,585
2008	1,820	0,544	1,276
2009	0,959	0,664	0,295
2010	1,840	0,564	1,276
2011	2,098	0,613	1,485
2012	1,493	0,694	0,799
2013	8,192	0,630	7,562
2014	0,814	0,580	0,234

* Інформаційні дані за 2006 р. відсутні у вільному доступі Державної служби статистики України.

Основу структури експорту послуг складають транспортні, ділові, невеликий відсоток припадає на туристичні послуги. Переважну частину імпорту формують телекомунікаційні послуги²¹.

Значні резерви має двостороннє співробітництво у сфері літакобудування. Доказом цього стало підписання Державним підприємством (ДП) «Антонов» 21 лютого 2016 р. з саудівської

¹⁴ Зовнішньоекономічна діяльність...

¹⁵ Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України. — С. 119.

¹⁶ Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Саудівською Аравією...

¹⁷ Олексій Павленко: Україна та Саудівська Аравія обговорять можливі напрями...

¹⁸ Зовнішньоекономічна діяльність...

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Саудівською Аравією...

корпорацією “Taqnia” «Угоди про кооперацію по організації в Королівстві Саудівська Аравія літакобудівного комплексу та організації виробництва літаків Ан-132 в кооперації з ДП “Антонов”». Церемонія відбулася на виставці ADEF 2016 р. у присутності принца і вищих чиновників Мініборони Королівства Саудівська Аравія.

Фактично це дорожня карта з фінансовими зобов'язаннями, великий контракт, в якому не передбачені російські комплектуючі, — винятково європейські, канадські та американські. Перший етап угоди — постачання готових літаків з України. Другий — виробництво їх у Саудівській Аравії на новому заводі, до будівництва якого будуть залучені українці. Документ містить плани з постачання, організації експлуатації, після продажно підтримки літаків «Антонов» сімейств Ан-132, Ан-148 і Ан-178, а також подальших робіт по запуску кооперативного виробництва Ан-132 в Саудівській Аравії²².

Інвестиційне співробітництво між Україною та Королівством Саудівська Аравія досі не набуло відчутного масштабу. Обмежена кількість саудівських інвестицій певною мірою пояснюється несприятливими законодавчими умовами в нашій державі для закордонних інвесторів, недостатнім рівнем поширення інформації про Україну, а також невпевненістю близькосхідних партнерів у внутрішній політичній та економічній стабільності України.

Перспективним напрямом інвестиційного співробітництва може стати залучення саудівських інвесторів до процесу приватизації промислових, туристично-рекреаційних об'єктів України, а також реалізації сільськогосподарських проектів на території нашої держави²³.

На початку 2016 р. посол України в Королівстві Саудівська Аравія В. Вахрушев після зустрічі з 25 саудівськими бізнесменами повідомив, що Саудівська Аравія готова інвестувати в сільське господарство України 10,5 млрд дол. США²⁴.

Важливою формою співробітництва України із цією країною може стати участь української сторони у розвідці й розробці нафтових та газових родовищ у Саудівській Аравії. Україна має досвідчених спеціалістів-нафтовиків, навчальні, дослідні та проектні установи,

заводи з виготовлення устаткування для нафтогазового комплексу. Крім того, Саудівська Аравія зацікавлена у залученні українських інвестицій у нафтогазовий сектор, що підтверджується активністю на ринку Королівства таких вітчизняних компаній, як: “Industrial Fuel & Energy Company” (IFEC), «Холдинг “Інтерпайп”», «Промислова паливно-енергетична компанія», «Метінвест холдинг», «Полтаванафтогазбуд», «Нафтогазбуд». Українські компанії займаються ремонтом і будівництвом магістральних та лінійних нафтогазопроводів, реабілітаційними роботами, діагностикою і ремонтом обладнання компресорних та насосних станцій на трубопроводах. Важливого значення набули підписані угоди з саудівською нафтовою компанією «Сауді Арамко», завдяки яким українські компанії, що виробляють обладнання для енергетичного сектору, мають можливість легше проходити процедури реєстрації та попередньої кваліфікації в цій організації²⁵.

На можливостях українських підприємств бути залученими до енергетики Саудівської Аравії варто робити акцент. З іншого боку, перспективним напрямом саудівських капіталовкладень може стати модернізація НПЗ України.

Отже, такі напрями співпраці, як аграрний сектор і літакобудування набувають дійсно відчутного масштабу. Слід зазначити, що саме співробітництво із Королівством Саудівська Аравія може стати найбільшим міцним містком для закріплення України на арабських ринках²⁶.

Однак здебільшого структура експорту товарів до Саудівської Аравії є сировинною. Поглибленню економічних відносин слугувало б зростання обсягів та зміна структури експорту українських товарів і послуг на ринки цієї країни. Для цього необхідно здійснити такі заходи:

— доповнити договірно-правову базу економічного характеру;

— заснувати представництва українських виробників, товари яких експортуються до Королівства Саудівська Аравія;

— проаналізувати кон'юнктуру ринку цієї країни на середньострокову перспективу для просування вітчизняної сільськогосподарської продукції;

— враховуючи можливості українського агросектору, інтенсифікувати експорт продукції з високою часткою доданої вартості, зокрема олії, яєць та м'яса птиці;

— змінити структуру номенклатури українського експорту за рахунок збільшення обсягів продукції машинобудування, металопродукції,

²² «Антонов» подписал контракт на производство новых Ан-132 в Саудовской Аравии [Електронний ресурс] // РБК-УКРАЇНА. — Режим доступу : <https://www.rbc.ua/styler/zhizn/antonov-podpisal-kontrakt-proizvodstvo-novyh-1456422036.html>

²³ Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Саудівською Аравією...

²⁴ Саудовская Аравия может инвестировать более 10 млрд долларов в с/х Украины [Електронний ресурс] // РБК-УКРАЇНА. — Режим доступу : <https://www.rbc.ua/rus/news/saudovskaya-araviya-investirovat-10-mlrd-1454749449.html>

²⁵ Стратегія активізації співпраці України з країнами Перської затоки. — С. 37.

²⁶ Мурад Махмуд Хасан Абу муфрех. Назв. праця. — С. 12.

реалізації спільних проєктів у будівельній, нафтовій, науково-технічній, освітній галузях.

Для залучення саудівських інвестицій слід формувати привабливий інвестиційний клімат, удосконалюючи вітчизняне законодавство у цій царині господарського комплексу, адже Україна повинна забезпечити правові гарантії захисту інвестиційних проєктів. Для більш ефективного залучення інвесторів з Саудівської Аравії можна використати певні інструменти, які передбачатимуть зменшення або пом'якшення податкового тиску, наприклад звільнення від місцевих податків.

Доцільним є забезпечення державної підтримки діяльності вітчизняних компаній в освоєнні та розробці нафтогазових родовищ, транспортуванні енергоносіїв у інтересах України.

Оптимізації двостороннього українсько-саудівського економічного співробітництва сприяла б розробка стратегії розвитку зовнішньоекономічних відносин двох держав на основі глибокого аналізу сучасних тенденцій та перспектив розвитку для реалізації національних інтересів за основними напрямками співробітництва, а також активізація політичного діалогу.

Слід зазначити, що Королівство Саудівська Аравія є важливим гравцем на міжнародній арені. Зменшення світових цін на нафту має не завжди економічний, але часто політичний контекст. Наприклад, зниження світових цін на нафту має безпосередній вплив на економіку Росії, а відповідно, і її політику щодо України. Ці нові реалії ще раз переконують, наскільки важливо для Української держави забезпечити всебічний

розвиток співробітництва з такою провідною державою, як Королівство Саудівська Аравія.

Таким чином, зовнішньоекономічні українсько-саудівські відносини характеризуються взаємною зацікавленістю сторін та поступовим розширенням співробітництва за окремими напрямками. Ми приєднуємося до думки відомого вченого, арабіста В.О. Шведа про те, що відносини із Саудівською Аравією повинні мати рівень стратегічного партнерства. Цьому сприятиме також відсутність між країнами невирішених гострих проблем, наявність високого потенціалу у відносинах двох держав.

Економічна вигідність співпраці України та Саудівської Аравії не викликає сумнівів. Королівство Саудівська Аравія має величезний ринок збуту для багатьох українських товарів, для широкомасштабної науково-технічної співпраці з Україною, що у свою чергу передбачає вигідні угоди і замовлення, створення нових робочих місць у нашій країні. Інвестиційні можливості Королівства є дійсно значні, тому їх залучення в Україну має стати одним із ключових питань взаємовідносин двох сторін.

Україна, у свою чергу, має конкурентні переваги та сприятливі можливості для експорту своїх товарів до Королівства. Зокрема, наша країна може запропонувати дешевшу, але також якісну альтернативу західним товарам і послугам. Особливо це стосується продукції вітчизняного аграрного сектора й галузі літакобудування. У цілому існують значні резерви для подальшої активізації торговельно-економічного співробітництва між двома країнами.

ДЖЕРЕЛА

1. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки : монографія / за ред. В.О. Шведа. — К. : НІСД, 2008. — 222 с.
2. «Антонов» підписав контракт на виробництво нових Ан-132 в Саудовській Аравії [Електронний ресурс] // РБК-УКРАЇНА. — Режим доступу : <https://www.rbc.ua/styler/zhizn/antonov-podpisal-kontrakt-proizvodstvo-novyh-1456422036.html>
3. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : монографія / О.С. Власюк [та ін.]; відп. ред. Б.О. Парахонський ; Рада національної безпеки і оборони України, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. — К. : Фоліант, 2008. — 589 с.
4. В Эр-Рияде новый король : [розмова з к. і. н., доцентом, в.о. завідувача відділу країн Азії і Африки В.О. Шведом / підгот. Н. Пушкарук] [Електронний ресурс] // День. — Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/ru/article/mirovye-diskussii/v-er-riyade-novyy-korol>
5. Зовнішньоекономічна діяльність [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Мурад Махмуд Хасан Абумуфрех. Зовнішньоекономічні відносини України з країнами Перської затоки : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.02 / Мурад Махмуд Хасан Абумуфрех ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2014. — 19 с.
7. Олексій Павленко: Україна та Саудівська Аравія обговорять можливі напрями інвестиційного співробітництва в агросекторі [Електронний ресурс] // Міністерство аграрної політики та продовольства України. — Режим доступу : <http://minagrov.gov.ua/node/21059>

8. Політичні відносини між Україною та Саудівською Аравією [Електронний ресурс] // Посольство України в Королівстві Саудівська Аравія. — Режим доступу : <http://saudiarabia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-sa/diplomacy>
9. Саудовская Аравия может инвестировать более 10 млрд долларов в с/х Украины [Электронный ресурс] // РБК-УКРАЇНА. — Режим доступа : <https://www.rbc.ua/rus/news/saudovskaya-araviya-investirovat-10-mlrd-1454749449.html>
10. Стратегія активізації співпраці України з країнами Перської затоки: аналіт. доп. / [Волович О.О. та ін.; за ред. О.О. Воловича] ; Нац. ін-т стратег. дослідж., Регіон. філіал у м. Одеса. — О. : Фенікс, 2011. — 88 с.
11. Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Саудівською Аравією [Електронний ресурс] // Посольство України в Королівстві Саудівська Аравія. — Режим доступу : <http://saudiarabia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-sa/trade>

REFERENCES

1. Aziiskiyi napriam zovnishnoi polityky Ukrainy: problemy i perspektyvy. Analitichni otsinky : monohrafiia / za red. V.O. Shveda. — K. : NISD, 2008. — 222 s.
2. «Antonov» podpisal kontrakt na proizvodstvo novyh An-132 v Saudovskoi Aravii [Elektronnyi resurs] // RBK-UKRAINA. — Rezhym dostupu : <https://www.rbc.ua/styler/zhizn/antonov-podpisal-kontrakt-proizvodstvo-novyh-1456422036.html>
3. Blyzkyi Skhid : mizhnarodna bezpeka, rehionalni vidnosyny ta perspektyvy dlia Ukrainy : monohrafiia / O.S. Vlasiuk [ta in.]; vidp. red. B.O. Parakhonskyi; Rada natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy, Natsionalnyi in-t problem mizhnarodnoi bezpeky. — K. : Foliant, 2008. — 589 s.
4. VEr-Riiadenovyy korol: [rozmova z k. i. n., dotsentom, v.o. zaviduvacha viddilu krain Azii i Afryky V.O. Shvedom / pidhot. N. Pushkaruk] [Elektronnyi resurs] // Den. — Rezhym dostupu : <http://day.kyiv.ua/ru/article/mirovye-diskussii/v-er-riyade-novyy-korol>
5. Zovnishnoekonomichna diialnist [Elektronnyi resurs] // Derzhavna cluzhba statystyky Ukrainy. — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Murad Makhmud Khasan Abumufrekh. Zovnishnoekonomichni vidnosyny Ukrainy z krainamy Perskoizatoky : aftoref. dys. na zdob. nauk. stupenia kand. ekon. nauk : 08.00.02 / Murad Makhmud Khasan Abumufrekh ; Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka. — Lviv, 2014. — 19 s.
7. Oleksii Pavlenko. Ukraina ta Saudivska Araviia obhovoriat mozhlyvi napriamy investytsiinoho spivrobitnytstva v ahrosetori [Elektronnyi resurs] // Ministerstvo ahrarynoi polityky ta prodovolstva Ukrainy. — Rezhym dostupu : <http://minagro.gov.ua/node/21059>
8. Politychni vidnosyny mizh Ukrainoiu ta Saudivskoiu Araviieiu [Elektronnyi resurs] // Posolstvo Ukrainy v Korolivstvi Saudivska Araviia. — Rezhym dostupu : <http://saudiarabia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-sa/diplomacy>
9. Saudovskaia Araviia mozhет investirovat bolee 10 mlrd dollarov v s / kh Ukrainy [Elektronnyi resurs] // RBK-UKRAINA. — Rezhym dostupu : <https://www.rbc.ua/rus/news/saudovskaya-araviya-investirovat-10-mlrd-1454749449.html>
10. Stratehiia aktyvizatsii spivpratsi Ukrainy z krainamy Perskoi zatoky : analit. dop. / [Volovych O.O. ta in.; za red. O.O. Volovycha] ; Nats. in-t strateh. doslidzh., Rehion. filial u m. Odеса.— O. : Fenіks, 2011. — 88 s.
11. Torhovelno-ekonomichne spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu ta Saudivskoiu Araviieiu [Elektronnyi resurs] // Posolstvo Ukrainy v Korolivstvi Saudivska Araviia. — Rezhym dostupu : <http://saudiarabia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-sa/trade>

Ирина Мудриевская

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ УКРАИНЫ С КОРОЛЕВСТВОМ САУДОВСКАЯ АРАВИЯ

В статье исследовано налаживание и развитие экономических отношений Украины с Королевством Саудовская Аравия. Осуществлен анализ общих черт и специфики, обращено внимание на проблемные стороны и перспективы украинско-саудовского сотрудничества в экономической сфере. Сформулированы предложения рекомендательного характера для оптимизации дальнейших взаимоотношений.

Ключевые слова: *Украина, Королевство Саудовская Аравия, экономическое сотрудничество, товарооборот, инвестиции.*

Iryna Mudriievska

FOREIGN ECONOMIC RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND THE KINGDOM OF SAUDI ARABIA

It is studied the setting up and development of economic relations between Ukraine and the Kingdom of Saudi Arabia at the article. It is analysed the common features and specifics, referred to the problematic aspects and prospects of Ukrainian-Saudi cooperation in the economic sphere.

It is emphasized that the Kingdom of Saudi Arabia is an important actor in the international arena, occupies a strategically important position in the Middle East and has one of the strongest economies in the region and is an important partner of Ukraine.

It is indicated the importance of signing of the "Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Kingdom of Saudi Arabia on trade, economic, scientific, technical and investment cooperation," creation of the tool of the bilateral cooperation in the economic sphere — the Intergovernmental Ukrainian-Saudi Commission for trade-economic and scientific-technical cooperation, Ukraine-Saudi Arabian business Council.

The great attention is paid to the importance for the two sides of the development of the cooperation in the agricultural sector. It is reported that both countries are interested in Ukraine's exports of agricultural products such as barley and wheat. It is noted that another area of agricultural cooperation became livestock raising, especially sheep breeding.

It is referred on the signing of the Convention between the Government of Ukraine and the Government of the Kingdom of Saudi Arabia for the avoidance of double taxation and discussion cooperation in a sphere of investment projects.

Based on official statistics, there are grounds to speak about the existence within us investigated period (2005–2014) positive trade balance for Ukraine. Overall, the cooperation between Ukraine and Saudi Arabia in the field of commodity exchange shows a trend of a gradual development. However, an amount of a trade of services remains relatively low and doesn't tend to the annual growth.

It is shown that the bilateral cooperation has substantial reserves in an aircraft construction. However, an investment cooperation between Ukraine and the Kingdom of Saudi Arabia has not yet gained significant scale.

A promising area of investment cooperation could be an attraction of investors from Saudi Arabia to the privatization's process of industrial, tourist and recreational objects in Ukraine and a realization of agricultural projects in our country. An important form of cooperation between Ukraine and Saudi Arabia could be cooperation in an energy sector.

It is emphasized that areas of cooperation such as the agricultural sector and aircraft construction become really significant scale. It could be served widening of the structure of Ukrainian's goods and services export to the markets of Saudi Arabia to deepening of economic relations. The author offers proposals to optimize and enlarge the further relationship.

Thus, foreign economic Ukrainian-Saudi relations are characterized by the mutual interest of the parties and the gradual expansion of cooperation in specific areas.

It is indicated how important for the Ukrainian state is to develop the cooperation with the leading state as the Kingdom of Saudi Arabia to the level of strategic partnership. The economic benefits of cooperation between two countries have no doubts. In general, there are considerable resources for further intensification of trade and economic cooperation between two countries.

Key words: *Ukraine, Kingdom of Saudi Arabia, economic cooperation, commodity circulation, investment.*

Дата надходження статті до редакції: 18.05.2016 р.

Нурберды Аманмурадov

ТРАНСПОРТНАЯ ПОЛИТИКА КАК ИМИДЖЕОБРАЗУЮЩИЙ ФАКТОР ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ТУРКМЕНИСТАНА

В статье определены основные приоритеты транспортной политики современного Туркменистана в контексте формирования его положительного имиджа, социально-экономической модернизации туркменского общества и инициатив президента Г. Бердымухамедова для последовательной интеграции страны в мировую транспортную систему. Раскрыто значение ряда важных документов, связанных с развитием евроазиатских автотранспортных связей через территорию Туркменистана и созданием устойчивой транспортной системы.

Ключевые слова: имидж страны, транспортная политика, инвестиционная политика, транспортная инфраструктура.

Сегодня политический имидж любой страны определяется теми задачами, постановка которых соответствует современным требованиям, а их успешное решение, безусловно, соответствует наиболее важным вызовам времени как внутри отдельной страны, так и за ее пределами¹.

После обретения независимости государствами Центральной Азии формирование их внешней политики происходило в сложных условиях балансирования между различными центрами силы. С учетом этого актуальным и значимым представляется пример развития одной из центрально-азиатских стран — Туркменистана. Это государство с помощью политики позитивного нейтралитета, используя свои запасы газа и нефти, сумело преодолеть трудности переходного периода. В настоящее время Ашхабад развивает рыночную экономику и формирует правовое демократическое государство светского типа (ст. 1 Конституции Туркменистана).

За последние 20 лет в Туркменистане освоено инвестиций в объеме 117 млрд 200 млн дол. США. С целью усиления экономического потенциала страны за это время были построены и введены в эксплуатацию 250 заводов и фабрик. Для улучшения уровня жизни населения построено 26 млн кв. м. жилья, 187 больниц и лечебно-оздоровительных центров, 394 школы, 310 детских садов, 94 учреждения культуры.

С целью повышения внутреннего и внешнего имиджа Туркменистана открыто 39 новых высококлассных отелей, более 70 административных зданий министерств и ведомств, а также

электростанции, железные дороги, аэропорты, крупные мосты и газопроводы. В настоящее время в стране ведется строительство более 2 тыс. крупных объектов².

Независимый Туркменистан претерпел одновременно несколько трансформаций: модернизацию политической системы, переход к подлинно рыночным отношениям в экономике, глубокую психологическую перестройку человека, который был объявлен высшей ценностью туркменского общества. По словам президента Г. Бердымухамедова, без вовлечения в процесс современного общественного развития страны всех её граждан любая национальная идея правления напоминает плохо натянутый канат над горной пропастью³.

Творческий подход и исторический опыт позволили Туркменистану эффективно использовать возможности государственного регулирования при переходе к рыночной экономике и развитии предпринимательства. Благодаря этим мерам население Туркменистана фактически не испытало тех сложностей, которые имели место в некоторых других странах, применивших так называемую политику «шоковой терапии»⁴.

К различным аспектам жизни государств Центральной Азии, в том числе Туркменистана, обращались многие исследователи и политические деятели. Существенный вклад в научную

² Гасанов Г. Туркменистан в первой 10-е по привлечению прямых иностранных инвестиций [Электронный ресурс] / Г. Гасанов. — Режим доступа :<http://www.trend.az/business/economy/2465512.html>

³ Бердымухамедов Г. Экономическая стратегия Туркменистана: опираясь на народ, во имя народа / Г. Бердымухамедов. — Ашхабад, 2011. — 20 с.

⁴ Шоковая терапия [Электронный ресурс]. — Режим доступа :<https://ru.wikipedia.org/wiki>

¹ Антонова И. Новый имидж Туркменистана [Электронный ресурс] / И. Антонова // Черноморско-Каспийский курьер. — 2015. — 16 сентября. — Режим доступа :<http://chekas.ru/ru/integration/546.html>

разработку проблем развития этих стран внесли ученые-специалисты в области внешней политики государств Центральной Азии, среди которых следует выделить Р.Г. Абдулатипова, М.А. Атаева, М.С. Гафарлы. Анализ концепции позитивного нейтралитета Туркменистана осуществили в своих работах А.Д. Джекшенкулова, Б.С. Караева, Г.Н. Смирнова и др.

Цель этой статьи — определение основных приоритетов транспортной политики современного Туркменистана как системообразующего фактора его внешнеполитического имиджа.

Сегодня транспортной политике Туркменистана уделяется пристальное внимание. Это продиктовано историческим прошлым страны. Начнем с того, что Центральная Азия в течение столетий лежала на пересечении важнейших путей между Европой и Восточной Азией и между Северной и Южной Азией. Однако, начиная с XVI в., Центральная Азия стала терять свое значение и со временем превратилась в бедную, не имеющую выходов к морям, окраину сначала царской России, а затем Советского Союза. В течение 70 лет советского правления центрально-азиатские республики были практически отрезаны от остального мира, но установили прочные экономические связи с другими регионами СССР.

После распада Советского Союза в 1991 г. центрально-азиатский регион оказался разрезан новыми границами, которые возвели барьеры на пути торговых и межличностных связей и подорвали интегрированные, но уязвимые водные и энергетические системы. Однако в силу своего географического положения и национальных экономических интересов, Туркменистан и его соседи прямо заинтересованы в евразийской интеграции, выходящей за пределы одного региона и охватывающей важнейшие пути развития стран континента. С усовершенствованием механизированных средств передвижения караванные тропы, соединившие две части огромного континента, на какое-то время утратили свою значимость. Но со временем идея возрождения Великого шелкового пути в новом качестве обрела свое практическое воплощение, а именно: создание новых возможностей для развития торговых отношений между Азией и Европой, объединение усилий множества стран, находящихся на разном уровне экономического роста и различающихся своим политическим укладом⁵.

В этом контексте значение транспорта, как важной составной части экономики Туркменистана, определено его ключевой ролью в территориальном разделении общественного труда и рациональном размещении производительных сил.

⁵ Возрождение Великого шелкового пути в XXI веке: от теории к практике [Электронный ресурс]. — Режим доступа :http://www.iru-eap.org/detail_publications/id.10

Президент Туркменистана Г. Бердымухамедов подчеркивает, что будущее — за комбинированной системой транспортного сообщения, с выходом на крупнейшие международные и региональные морские, речные, автомобильные, железнодорожные и воздушные узлы, а также оптимальное сочетание и использование преимуществ каждого из них. Поэтому сегодня ситуация изменяется коренным образом, а развитие транспортной инфраструктуры становится одним из безусловных приоритетов политики Туркменистана. Основой этих позитивных процессов стали конкретные интеграционные проекты в отдельно взятых ключевых отраслях.

Президентом Туркменистана еще на 66-й сессии Генассамблеи Организации Объединенных Наций (ООН) в сентябре 2011 г. было озвучено предложение о разработке Специальной межрегиональной программы ООН по развитию транспорта.

С целью реализации этого предложения в мае 2012 г. правительство Туркменистана совместно с рядом международных организаций (Международным союзом автомобильного транспорта (МСАТ), при поддержке специализированных институтов и структур ООН, Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) и Программы транспортного коридора Европа — Кавказ — Азия (ТРАСЕКА)) провело Международную конференцию. Она была посвящена перспективам развития транспортно-транзитных маршрутов в регионе Каспийского моря и Центральной Азии.

В сентябре 2013 г. для продвижения этих идей туркменская сторона вместе с рядом международных организаций в рамках работы 68-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН организовала в Нью-Йорке мероприятие высокого уровня, на повестку дня которого были вынесены аспекты международного партнерства в сфере транспорта в контексте Целей устойчивого развития после 2015 г.

С целью развития транспортного сектора был подписан ряд документов, в том числе Меморандум о взаимопонимании между Правительством Туркменистана и МСАТ по развитию Евроазиатских автотранспортных связей через территорию Туркменистана. Кроме того, Ашхабад присоединился к Совместной декларации о развитии евроазиатских железнодорожных перевозок и деятельности по созданию единого железнодорожного права, а также к Совместному заявлению о будущем развитии евроазиатских транспортных связей, принятым в Женеве в феврале 2013 г.⁶.

⁶ Проект совместной декларации о развитии евроазиатских железнодорожных перевозок и деятельности по созданию единого железнодорожного пра-

В начале сентября 2014 г. в Туркменистане состоялась Международная конференция высокого уровня, посвященная роли транспорта и транзитных коридоров в обеспечении международного сотрудничества и устойчивого развития. Организаторами этого мероприятия выступили правительство Туркменистана совместно с Европейской экономической комиссией (ЕЭК) ООН, Экономической и социальной комиссией ООН для Азиатско-Тихоокеанского региона (ЭСКАТО), ОБСЕ и МСАТ. По итогам конференции была принята Ашхабадская декларация, которая обозначила новые подходы к наращиванию международного сотрудничества и углублению интеграционных процессов в области формирования трансконтинентальных транзитно-транспортных коридоров.

На 69-й сессии Генеральной Ассамблеи (ГА) ООН (декабрь 2014 г.) по инициативе президента Туркменистана была принята Резолюция «Роль транспортно-транзитных коридоров в обеспечении международного сотрудничества для устойчивого развития»⁷.

Соавторами вышеназванного документа выступили все страны Центральной Азии, большинство государств Азиатско-Тихоокеанского региона, страны Европы, Латинской Америки и Африки — всего 66 государств, что свидетельствует о неуклонном повышении позитивного имиджа Туркменистана на мировой арене. Данная Резолюция фактически является первым документом Генеральной Ассамблеи ООН, официально закрепившим предложение о создании глобального партнерства по устойчивому транспорту.

В декабре 2015 г. во второй раз в ГА ООН была принята одноименная резолюция «Роль транспортно-транзитных коридоров в обеспечении международного сотрудничества для устойчивого развития».

Важное значение для укрепления и развития политического имиджа имеют туркмено-украинские отношения⁸, в которых наблюдается положительная динамика развития в политической, торгово-экономической и культурно-гуманитар-

ной сферах. Украину и Туркменистан связывают общее историческое прошлое, близость интересов в становлении молодых независимых государств, дружба украинского и туркменского народов.

Отношения между обеими странами традиционно носят дружеский характер. Практически ежегодно проходят встречи, деловые контакты и переговоры на разных уровнях не только в рамках двусторонних визитов, но и в ходе проведения разного рода международных форумов, саммитов, совещаний, в частности под эгидой ООН, в рамках СНГ и т. п. Регулярными являются контакты между главами государств. На внешней арене интересы Украины и Туркменистана во многом сходны, а по некоторым вопросам совпадают. Подтверждением этому является традиционная поддержка друг друга в международных организациях, таких как ООН и ОБСЕ.

В этом контексте следует особо отметить официальный визит президента Украины П. Порошенко в Туркменистан 28–29 октября 2015 г., состоявшийся по приглашению президента Туркменистана Г. Бердымухамедова. В ходе встречи главы государств отметили важность сотрудничества в транспортном секторе. Президент Г. Бердымухамедов сообщил своему украинскому коллеге, что в настоящее время Туркменистан совместно с партнерами создает разветвленную сеть транспортно-транзитной и логистической инфраструктуры комбинированного типа по направлениям Восток-Запад и Север-Юг. По словам туркменского лидера, в перспективе она будет включать в себя транзитные трансконтинентальные коридоры, выходящие на регионы Каспийского моря, Черноморского бассейна, Средиземноморья, Балтии. Это откроет оптимальный путь на европейские и ближневосточные рынки, а Украина, обладающая мощной портовой инфраструктурой и выгодным географическим расположением, может сыграть важную роль в осуществлении этих планов⁹.

25 декабря 2015 г. на совместном заседании Кабинета Министров и Государственного совета безопасности Туркменистана было одобрено предложение Генерального секретаря ООН о проведении в Ашхабаде в конце 2016 г. I Всемирной конференции по созданию устойчивой транспортной системы¹⁰.

⁹ Туркменистан готов к увеличению поставок топлива в Украину [Электронный ресурс] // Корреспондент.biz. — 2015. — 29 октября. — Режим доступа: <http://korrespondent.net/business/economics/3582552-turkmenystan-hotov-k-uvelychenyui-postavok-toplyva-v-ukraynu>

¹⁰ В Ашхабаде планируется проведение I Всемирной конференции по транспортной инфраструктуре [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tdh.gov.tm/index.php/ru/2013-04-13-07-33-68/15737-2015-12-29-22-41-42>

ва. Принято группой экспертов ЕЭК ООН 19 октября, 2012 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2012/sc2/ECE-TRANS-SC2-2012-infdoc06r.pdf>

⁷ Аманмурадов Н. Приоритеты транспортной дипломатии Туркменистана [Электронный ресурс] // Image.ua: міжнародний діловий журнал. — 2015. — 16 лютого. — Режим доступу: <http://image.ua/ukrayina-turkmenistan/priority-transportnoj-diplomatii-turkmenistana/>

⁸ Корнієнко В.О. Імідж України у внутрішньо-політичних і геополітичних контекстах сучасності / В.О. Корнієнко, С.Г. Денисюк // StudiaPolitologicaUcraino-Polonia. — Житомир — Київ — Краків, 2014. — Вип. 4. — С. 93–101.

В этом контексте следует отметить, что президент Туркменистана Г. Бердымухамедов выступил инициатором крупномасштабных проектов, нацеленных на развитие взаимовыгодных экономических связей и укрепление международного сотрудничества за счет формирования мощной транспортно-коммуникационной инфраструктуры. Туркменистан по его инициативе планомерно превращается в международный логистический кластер с транснациональными автомобильными дорогами, современной авиацией и новыми аэропортами, крупнейшими в регионе портом и морскими судами (паромами).

Согласно «Национальной программе социально-экономического развития страны на 2011–2030 годы», Туркменистан определен как трансконтинентальный экономический мост взаимодействия европейской, азиатско-тихоокеанской и южно-азиатской экономических систем. Исходя из этого, приоритетным направлением этой долгосрочной программы является опережающее развитие транспортно-коммуникационного комплекса, способного в полном объеме удовлетворять потребности экономики и населения в транспортных услугах. Основными задачами вышеназванной программы являются последовательная интеграция в мировую транспортную систему, дальнейшее расширение национальной инфраструктуры¹¹.

В этой связи железная дорога Казахстан — Туркменистан — Иран — это не только экономически и коммерчески обоснованный проект, но и серьезный фактор геополитики, способный оказать большое позитивное влияние на общую обстановку в регионе и за его пределами, стать серьезным фактором стабильности и безопасности в Азии, придать дополнительную устойчивость всей системе континентальных политических связей. Перспективность проекта очевидна и в контексте укрепления взаимодействия на уровне международных и региональных организаций, в том числе таких, как Шанхайская Организация Сотрудничества (ШОС), Содружество Независимых Государств, Организация Экономического Сотрудничества.

Цели этого масштабного проекта объективно соответствуют долгосрочной стратегии ООН и ее специализированных агентств, а также ОБСЕ с точки зрения рассмотрения региона как прочного звена стратегической цепи стабильности в южном поясе Евразии, перспективного экономического партнера, крупного

¹¹ Овлякулиева Д. Три этапа «Национальной программы социально-экономического развития Туркменистана на 2011–2030 годы» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://infoabad.com/obschestvo-i-yekonomika/triyetapa-nacionalnoi-programy-socialno-yekonomicheskogo-razvitiya-turkmenistana-na-2011-2030-gody.html>

транспортно-транзитного узла континентального значения.

В настоящее время все более актуальной становится задача формирования транснациональных транспортных коридоров. Поэтому международные инициативы президента Туркменистана, которые были озвучены на сессиях ГА ООН, саммитах глав государств СНГ, ШОС и других форумах высокого уровня, направлены на укрепление и расширение взаимовыгодных торгово-экономических связей, с учетом новых реалий и запросов времени. В частности, речь идет о разработке Специальной программы ООН по развитию транзитно-транспортных возможностей между Каспийским и Черным морями, Средней Азией и Ближним Востоком.

10 февраля 2016 г. из Туркменистана в Иран через железнодорожную станцию Серахс проследовал пробный контейнерный поезд, совершающий первый рейс по маршруту Китай — Казахстан — Туркменистан — Иран. Общая протяженность этого маршрута составляет около 10 тысяч километров, а время в пути — около двух недель, что в среднем в два раза быстрее, чем морским путем, на который уходит 25–30 суток. Существенное сокращение времени прохождения означает и значительное уменьшение транспортных издержек, то есть повышается экономическая выгодность маршрута.

Эта трасса, протянувшаяся по территории ряда сопредельных стран, в том числе и Туркменистана, является первым логистическим решением в скоростной доставке грузов от побережья Восточного Китая на рынки Персидского залива. Для Туркменистана участие в этом масштабном логистическом проекте означает активизацию его транзитных возможностей как государства с развитой транспортной системой, являющейся сегодня одним из важнейших признаков социально-экономического и технологического прогресса, вовлеченности Украины в систему мирохозяйственных связей.

Международные транспортные коридоры стали ключевыми механизмами глобализации мировой экономики. Туркменистан стал катализатором этих процессов, опираясь на свое устойчивое экономическое и социальное развитие, а также разработанную президентом страны стратегию реализации геоэкономического потенциала государства в интересах всего региона и континента. Ашхабад превращается в один из важных мировых транспортно-транзитных центров.

Таким образом, развитие транспортной инфраструктуры является одним из безусловных приоритетов политики Туркменистана. Она открывает огромные возможности для оптимизации транспортных потоков на Евразийском пространстве, обеспечивая выход на морские терминалы

Каспийского и Черноморско-Балтийского региона, Ближнего Востока, Южной и Юго-Восточной Азии, Азиатско-Тихоокеанского региона, где расположены такие многонаселенные и быстроразвивающиеся страны, как Турция, Китай, Индия, Пакистан, Япония, Таиланд и др.

Важными звеньями международной сети транспортных коммуникаций призваны стать железные дороги Казахстан — Туркменистан — Иран и Туркменистан — Афганистан — Таджикистан, автомобильные и железнодорожные мосты через реку Амударью, аэропорты в Ашхабаде и в велаятах, скоростные автомагистрали, Международный морской порт города Туркменбаши, другие объекты, которые уже введены в строй и ныне сооружаются в Туркменистане. В соответствии с «Национальной программой развития гражданской авиации Туркменистана на 2012–2030 годы», в столице и велаятах ведется строительство новых и модернизация действующих аэропортов.

Подчеркнув важность активизации конструктивного взаимодействия в сфере развития международной транспортной системы со специализированными структурами ООН, президент Туркменистана предложил на основе опыта МСАТ, ЕЭК и ЭСКАТО обсудить возможности создания Модального Шоссе для Центральной Азии с выходом на Турцию.

Туркменистан также готов выступить в качестве активного партнера и участника программы ТРАСЕКА, поскольку формирование западного транспортного коридора из Центральной Азии имеет огромное значение в контексте реализации целей возрождения Великого шелкового пути и соединения двух мировых экономических полюсов Евразии на качественно новых критериях.

Другим показательным примером служит инициированный президентом Туркменистана проект нового транспортного коридора «Средняя Азия — Ближний Восток» (Узбекистан — Туркменистан — Иран — Оман), к которому проявляют высокий интерес соседние страны с целью возможного участия в нём¹².

В целях укрепления и развития отношений в области морского транспорта между государствами Каспийского моря на основе свободы движения морских судов, принципов равенства и взаимной выгоды между правительствами Туркменистана и Казахстана было подписано Соглашение о сотрудничестве в области торгового мореплавания. На дипломатическом уровне прорабатываются аналогичные проекты межправительственных туркмено-азербайджанского и туркмено-иранского соглашений.

Особое значение имеет активно ведущееся строительство нового Международного морского порта Туркменбаши. Через туркменское Приморье проходит международный транспортный коридор ТРАСЕКА, и в недалеком будущем «морские ворота», связывающие Центральную Азию и Европу, станут крупнейшим логистическим и распределительным центром региона.

Этот масштабный инвестиционный проект предусматривает сооружение автомобильно-пассажирского паромного терминала общей площадью 230 тыс. кв. м и контейнерного терминала общей площадью 249 тыс. кв. м. В комплекс войдут общий погрузочный терминал, терминал сыпучих грузов, полипропиленовый терминал, а также судостроительный и судоремонтный заводы, которые займут территорию в 166 тыс. кв. м. Возможности автопассажирского и контейнерного терминалов, а также паромов удовлетворят высокую потребность в услугах по перевозке грузов и пассажиров в Каспийском море, в том числе транзитных. Здесь важно отметить, что в условиях строительства только в прошлом году через Международный морской порт Туркменбаши было перевезено более 20 млн тонн грузов.

Таким образом, усилия Туркменистана в транспортной сфере на национальном уровне и в сотрудничестве с зарубежными партнерами способствует значительному повышению его политического имиджа на международной арене. По сути, целью транспортной политики Туркменистана является политико-правовое оформление широкого многостороннего консенсуса для последующего создания трансконтинентального (Азия — Европа) транспортно-транзитного коридора.

В 2015 г. Туркменистан вошел в первую десятку стран по индексу привлечения прямых иностранных инвестиций¹³. По прогнозам Международного валютного фонда (МВФ) в ближайшие годы в стране будет сохраняться высокая динамика роста ВВП, благодаря проведению взвешенной инвестиционной политики и за счет солидных объемов иностранных капиталовложений.

2016 г. стал юбилейным для Туркменистана: исполняется 25 лет со дня обретения Туркменистаном независимости. Этот год пройдет под девизом «Год почитания наследия, преобразования Отчизны». Туркменистан и в дальнейшем будет продолжать политику по обеспечению глобальной и региональной безопасности, экономических преобразований и устойчивого развития.

¹² В 2016 году все дороги мира приведут в Туркменистан [Электронный ресурс] // Туркменистан: золотой век (электронная газета). — 2015. — 29 января. — Режим доступа :<http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=10177>

¹³ Гасанов Г. Туркменистан в первой 10-ке по привлечению прямых иностранных инвестиций [Электронный ресурс] / Г. Гасанов. — Режим доступа :<http://www.trend.az/business/economy/2465512.html>. — Название с экрана.

ИСТОЧНИКИ

1. Аманмурадов Н. Приоритеты транспортной дипломатии Туркменистана [Электронный ресурс] / Н. Аманмурадов // Image.ua: міжнародний діловий журнал. — 2015. — 16 лютого. — Режим доступу : <http://image.ua/ukrayina-turkmenistan/prioritety-transportnoj-diplomatii-turkmenistana>
2. Антонова И. Новый имидж Туркменистана [Электронный ресурс] / И. Антонова // Черноморско-Каспийский курьер. — 2015. — 16 сентября. — Режим доступа : <http://chekas.ru/ru/integration/546.html>
3. Бердымухамедов Г. Экономическая стратегия Туркменистана: опираясь на народ, во имя народа / Г. Бердымухамедов. — Ашхабад, 2011. — 20 с.
4. В 2016 году все дороги мира приведут в Туркменистан [Электронный ресурс] // Туркменистан: золотой век (электронная газета). — 2015. — 29 января. — Режим доступа : <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=10177>
5. В Ашхабаде планируется проведение I Всемирной конференции по транспортной инфраструктуре [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tdh.gov.tm/index.php/ru/2013-04-13-07-33-68/15737-2015-12-29-22-41-42>
6. Возрождение Великого шелкового пути в XXI веке: от теории к практике [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.iru-eapd.org/detail_publications/id.10
6. Гасанов Г. Туркменистан в первой 10-ке по привлечению прямых иностранных инвестиций [Электронный ресурс] / Г. Гасанов. — Режим доступа : <http://www.trend.az/business/economy/2465512.html>
7. Корнієнко В.О. Імідж України у внутрішньополітичних і геополітичних контекстах сучасності / В.О. Корнієнко, С.Г. Денисюк // Studia Politologica Ucraino-Polonia. — Житомир — Київ — Краків : ФОРМ Європа О.О., 2014. — Вип. 4. — С. 93–101.
8. Овлякулиева Д. Три этапа «Национальной программы социально-экономического развития Туркменистана на 2011–2030 годы» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://infoabad.com/obschestvo-i-yekonomika/tri-yetapa-nacionalnoi-programy-socialno-yekonomicheskogo-razvitija-turkmenistana-na-2011-2030-gody.html>
9. Проект совместной декларации о развитии евроазиатских железнодорожных перевозок и деятельности по созданию единого железнодорожного права. Принято группой экспертов ЕЭК ООН 19 октября, 2012 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2012/sc2/ECE-TRANS-SC2-2012-infdoc06r.pdf>
10. Туркменистан готов к увеличению поставок топлива в Украину [Электронный ресурс] // Корреспондент.biz. — 2015. — 29 октября. — Режим доступа : <http://korrespondent.net/business/economics/3582552-turkmenystan-hotov-k-uvelicheniyui-postavok-toplyva-v-ukraynu>
11. Шоковая терапия [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki>

REFERENCES

1. Amanmuradov N. Priority transportnoy diplomatii Turkmenistana [Elektronnyi resurs] / N. Amanmuradov // Image.ua: mizhnarodnyi dilovyi zhurnal. — 2015. — 16 liutoho. — Rezhym dostupu : <http://image.ua/ukrayina-turkmenistan/prioritety-transportnoj-diplomatii-turkmenistana/>
2. Antonova I. Novyi imidzh Turkmenistana [Elektronnyi resurs] / I. Antonova // Chernomorsko-Kaspiyskiy kurier. — 2015. — 16 sentiabria. — Rezhim dostupa : <http://chekas.ru/ru/integration/546.html>
3. V 2016 godu vse dorogi mira privedut v Turkmenistan [Elektronnyi resurs] // Turkmenistan: zolotoi vek (elektronnaia gazeta). — 2015. — 29 yanvaria. — Rezhim dostupa : <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=10177>
4. V Ashkhabade planiruetsa provedenie I Vsemirnoi konferentsii po transportnoi infrastrukture [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://tdh.gov.tm/index.php/ru/2013-04-13-07-33-68/15737-2015-12-29-22-41-42>
5. Vozrozhdenie Velikogo shelkovogo puti v XXI veke: ot teorii k praktike [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : http://www.iru-eapd.org/detail_publications/id.10
6. Gasanov G. Turkmenistan v pervoi 10-ke po privlecheniiu priamykh inostrannykh investitsii [Elektronnyi resurs] / G. Gasanov. — Rezhim dostupa : <http://www.trend.az/business/economy/2465512.html>
7. Berdymukhamedov G. Ekonomicheskaiia strategiia Turkmenistana: opiraias na narod, vo imia naroda / G. Berdymukhamedov. — Ashkhabad, 2011. — 20 s.

8. Korniienko V.O. Imidzh Ukrainy u vnutrishniopolitychnykh i geopolitychnykh kontekstakh suchasnosti / V.O. Korniienko, S.H. Denysiuk // Studia Politologica Ucraino-Polonia. — Zhytomyr-Kyiv-Krakov : FOP Yevenok O.O., 2014. — Vyp. 4. — S. 93–101.
9. Ovlyakulieva D. Tri etapa «Natsionalnoi programmy sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia Turkmenistana na 2011–2030 gody» [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://infoabad.com/obschestvo-i-yekonomika/tri-yetapa-nacionalnoi-programmy-socialno-yekonomicheskogo-razvitija-turkmenistana-na-2011-2030-gody.html>
10. Proekt sovmetnoi deklaratsii o razvitii evroaziatskikh zheleznodorozhnykh perevozk i deyatelnosti po sozdaniiu yedinogo zheleznodorozhnogo prava: Priniato Gruppy ekspertov EEK OON 19 oktiabria, 2012 g. [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2012/sc2/ECE-TRANS-SC2-2012-infdoc06r.pdf>
11. Turkmenistan gotov k uvelicheniu postavok topliva v Ukrainu [Elektronnyi resurs] // Korrespondent.biz. — 2015. — 29 oktiabria. — Rezhim dostupa : <http://korrespondent.net/business/economics/3582552-turkmenistan-hotov-k-uvelychenyui-postavok-toplyva-v-ukraynu>
12. Shokovaia terapiia [Elektronnyy resurs]. — Rezhim dostupa : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Нурберди Аманмурадov

ТРАНСПОРТНА ПОЛІТИКА ЯК ІМІДЖЕУТВОРЮВАЛЬНИЙ ФАКТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ТУРКМЕНИСТАНУ

У статті визначено основні пріоритети транспортної політики сучасного Туркменістану в контексті формування його позитивного іміджу, соціально-економічної модернізації туркменського суспільства та ініціатив президента Г. Бердимухамедова для послідовної інтеграції країни у світову транспортну систему. Розкрито значення низки важливих документів, пов'язаних з розвитком євразійських транспортних зв'язків через територію Туркменістану і створенням стійкої транспортної системи.

Ключові слова: імідж країни, транспортна політика, інвестиційна політика, транспортна інфраструктура.

Nurberdy Amanmuradov

TRANSPORT POLICY AS AN IMAGE FACTOR OF FOREIGN POLITICAL STRATEGY OF TURKMENISTAN

The article outlines the main priorities of transport policy of modern Turkmenistan in the context of the formation of its positive image, socio-economic modernization of the Turkmen society and the president's initiatives, with a view to progressive integration into the world transport system. A much number of important documents have been reviled. They are related to the development of Euro-Asian transport roads through the territory of Turkmenistan and the creation of a sustainable transport system.

Turkmen government's initiatives in the development of the leading areas of the economy, preparation of large-scale projects with a view to enhancing international relations have been analyzed. It is proved that relations between Ukraine and Turkmenistan are friendly. There have been studied Turkmenistan initiative concerning establishment of an extensive transport transit network and logistics infrastructure of combined type in the following destinations: the East-West and North-South. In the future it will include transit transcontinental corridors leading up to the Caspian Sea region, the Black Sea, the Mediterranean Sea, and the Baltic Sea. Ukraine can use its well-developed port infrastructure and beneficial geographical location, to actively participate in this project. Also the author examines the problem of the development of the UNO Special Programme for Transport Development. This program involves the study of transit transport capacity between the Caspian and the Black Sea, Central Asia and the Middle East. The aim of the transport policy of Turkmenistan is a political and legal formalization of broad multilateral consensus for the subsequent creation of the transcontinental (Asia-Europe) transport transit corridor.

Key words: country's image, transport policy, investment policy, transport infrastructure.

Дата надходження статті до редакції: 20 квітня 2016 р.

Олександр Дуднік

РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: АКТИВІЗАЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2013 РОКУ

У статті розкрито особливості регіональної політики в Азербайджані, причини її активізації напередодні президентських виборів 2013 р., а також дії уряду і президента щодо вирішення соціально-економічних проблем в регіонах країни.

Ключові слова: регіональна політика, місцеве самоврядування, рівень життя населення, корупція, державна програма регіонального розвитку.

Сьогодні в Україні та більшості держав колишнього СРСР досить актуальною є проблема децентралізації державного управління й відповідно розширення прав і повноважень регіонів та місцевого самоврядування. Актуальність цього питання у своїх інтересах намагаються використати різні політичні сили не тільки в середині держав, а й зовні. Як наслідок, вони активно ним маніпулюють під час всіх парламентських і президентських виборів. Більше того, це питання стало одним із чинників виникнення сепаратистських рухів і регіональних конфліктів, зокрема на Південному Сході України, а понад двадцять п'ять років тому — в Азербайджані, Грузії та Молдові.

Нині регіони будь-якої країни Співдружності Незалежних Держав (СНД) значно поступаються у своєму соціально-економічному розвитку центральному або столичному. З огляду на це найбільш актуальним питанням у контексті роботи влади всіх пострадянських держав, зокрема й України, є проблема розвитку регіонів, а точніше — подолання соціально-економічного розриву між столицею та регіонами держави.

Розглянути цю проблему вирішено на прикладі Азербайджанської Республіки (АР), яка уже більше десяти років є лідером за темпами економічного розвитку серед країн СНД завдяки значним прибуткам від продажі нафти і газу. Крім того, упродовж 2002–2012 рр. дохідна душа населення в АР зріс із 720 до 7490 дол. В «Індексі людського розвитку», який складений Програмою розвитку ООН, АР упродовж 2005–2011 рр. піднялася на 25 місце і увійшла до групи країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу¹.

В Україні фактично відсутні дослідження, які б розглядали внутрішню політику Азербайджану щодо регіонів країни і місцевого самоврядування.

¹ Маркедонов С. Азербайджан: горячее лето 2013 года / С. Маркедонов [Електронний ресурс] // Голос Америки. Блог «Новая Евразия». — Режим доступа : <http://blogs.voanews.com/russian/new-eurasia/2013/06/25>

Проте це питання висвітлюється науковцями Кавказького регіону, зокрема Д. Туманяном, Д. Лосабєридзе та М. Гюлалєвим². Автори особливо увагу звертають на становище органів місцевого самоврядування та їх законодавчу базу в Азербайджані, Вірменії і Грузії.

Проблеми, підходи і моделі державного управління регіонами досліджував азербайджанський фахівець С. Гамідов³. Автор з'ясовує питання регіональних аспектів управління, аналізує сучасні уявлення про державне управління, його роль у суспільному розвитку.

Чимало уваги соціальним проблемам регіонів і політичному розвитку Азербайджану загалом присвятили відомі в країні політологи А. Юнусов⁴ та Л. Алієва. Саме завдяки працям, виступам і публікаціям цих науковців, а також журналістів С. Мамедова, Ф. Меджид⁵, які з'являлися у пері-

² Туманян Д. Местное самоуправление на Южном Кавказе: текущая ситуация и перспективы развития [Электронный ресурс] / Д. Туманян [и др.]. — Режим доступа : http://cfoa.am/wp-content/uploads/2015/03/LSG-in-South-Caucasus_2009.pdf

³ Гамидов С. Государственное управление регионами: концептуальные подходы и модель Азербайджана [Электронный ресурс] / С. Гамидов // Центральная Азия и Кавказ. — Режим доступа : http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/07.shtml

⁴ Ариф Юнус. Ильхам Алиев пойдет и на четвертый, и на последующие сроки [Электронный ресурс] / Ариф Юнус // Minval.az. — Режим доступа: <http://minval.az/news/22893/#sthash.fyg7277w.dpuf>; його ж: Ариф Юнусов. То, что Ильхам Алиев потеряет власть — это однозначно, и лишь вопрос времени (26 марта 2013) [Электронный ресурс] / Ариф Юнус // International expert Centr for Electoral System. — Режим доступа : <http://www.e-ices.org/russian/publications/textid:16663>

⁵ Мамедов С. Баку снимает с президента ограничения / С. Мамедов [Электронный ресурс] // Независимая газета. — Режим доступа : http://www.ng.ru/cis/2009-03-04/6_baku.html; Меджид Ф. Сегодня в Азербайджане пройдет референдум по поправкам в Конституцию (март) / Ф. Меджид [Электронный ре-

одичній пресі АР напередодні внесення змін до конституції країни 2009 р. та президентських виборів 2013 р. можна дізнатися про реальний стан справ у проведенні регіональної політики в цій південно-кавказькій республіці.

Мета дослідження — на прикладі Азербайджану з'ясувати наявність взаємозв'язків між рівнем демократії, економічного розвитку, доходів на душу населення, з одного боку, та успіхами в проведенні регіональної політики країнами СНД, з другого.

Для досягнення поставленої мети передбачено: розглянути державні програми регіонального розвитку, висвітлити законодавчу базу щодо місцевого самоуправління, механізми реалізації регіональної політики, взаємозалежність між темпами економічного зростання в країні та покращенням рівня життя її населення, а також безпосередні причини активізації регіональної політики уряду Республіки напередодні президентських виборів 2013 р.

В Азербайджані, як і в інших державах СНД, упродовж періоду незалежності спостерігається закономірний перехід від пострадянської регіональної моделі, заснованої на радянській системі розподілу виробничих сил та інфраструктурних коридорах, до нової системи взаємодії регіонів, у рамках якої на перше місце висувається соціально-економічний добробут центру (столиці) та прилеглих територій.

Реально регіональна політика в АР стала здійснюватися тільки після початку економічного зростання й надходження коштів до бюджету країни. На сьогодні указами президента в АР було затверджено і розпочато реалізацію двох державних програм регіонального розвитку. Перша з них — «Державна програма соціально-економічного розвитку регіонів АР на 2004–2008 рр.» від 11 лютого 2004 р. — була і першим Генеральним проектом розвитку країни на основі системного підходу. Вона передбачала комплексний розвиток регіонів, відновлення та розширення інфраструктури міст, створення нових підприємств, соціально-культурних об'єктів, нових робочих місць, підвищення рівня добробуту населення, а також ліквідацію розриву між столицею і регіонами в рівнях соціального добробуту, диспропорцій в освіті, доступі до соціально-культурних послуг.

У 2008 р. в країні була схвалена друга «Державна програма соціально-економічного розвитку регіонів АР на 2009–2013 роки». На відміну від першої її пріоритетне завдання — сприяння й підтримка розвитку підприємництва в регіонах. Як наслідок, законопроект «Про захист інтересів підприємців та регулювання перевірок у сфері

підприємництва» (від лютого 2013 р.) не передбачає покарання за правові порушення, допущені підприємцями, а вимагає забезпечення безпеки життя і здоров'я людей, майна, навколишнього середовища та майнових інтересів держави.

Цим програмам відводилося найважливіше місце серед державних заходів, спрямованих на зміцнення азербайджанської державності та стратегічного розвитку країни.

Згідно з даними окремих дослідників, під час реалізації двох державних програм в АР створено тисячі нових підприємств і сотні тисяч нових робочих місць, більшість з яких розташовано у регіонах. Крім того, побудовано тисячі закладів соціально-культурної сфери, інфраструктури та житла. При цьому залучено чимало іноземних інвестицій, зокрема з використанням проектів програми ТАСІС Європейського Союзу. Наприклад, один із проектів «Сприяння регіональному розвитку в Азербайджані» був реалізований ірландсько-голландсько-іспанським консорціумом «GDSI Ltd / Ecorys Nederland B.V. / S.I.C.I. Dominus» з бюджетом 3,5 млн євро⁶.

Проте незважаючи на це, фактично за півроку до початку президентської кампанії 2013 р. в країні відбулися масові соціальні вибухи в окремих регіонах, які активізували регіональну політику в державі. Найбільш наочним прикладом стали виступи жителів міст Ісмаїлі (січень 2013 р.) та Губи (березень 2013 р.). Основана причина — поглиблення соціально-класової нерівності в азербайджанському суспільстві через наявний дисбаланс в соціально-економічному розвитку регіонів країни і центру.

Цей же чинник спричинив виникнення в деяких областях АР передумов до спалаху національної та релігійної самоідентифікації, що могло посилити і поширити в республіці зростання масового соціального невдоволення.

Влада вбачала причини соціальних проблем регіонів не тільки в низьких темпах реалізації регіональної політики згідно з Держпрограмами, а й у корумпованості чиновницького апарату на місцях. Як і всі колишні радянські республіки, АР успадкувала потужну бюрократичну систему від СРСР, схильну до корупції і неефективного управління. Корупція в державному апараті Республіки провокує соціальні протести і стає основною темою в опозиційній риторичі, тому боротьба з нею є однією із основних проблем політичного життя АР.

З метою її подолання були здійснені кадрові перестановки, зокрема заміни голів виконавчої

сурс] // Кавказский узел. — Режим доступа : <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/150978>

⁶ Гамидов С. Государственное управление регионами: концептуальные подходы и модель Азербайджана / С. Гамидов [Электронный ресурс] // Центральная Азия и Кавказ. — Режим доступа : http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/07.shtml

влади на місцях, насамперед у чотирьох районах (Ісмаїлінський, Шамахінський, а також в Імішли, Лерик, Нефтечалах), розташованих поряд зі столицею, що кардинально змінило периферію Баку. Згодом були призначені нові голови влади ще у кількох районах, зокрема Нахчіванської Автономної Республіки, а саме: Кяльбаджарському, Лачинському, Садаракському, та у Піраллахінському — м. Баку.

З лютого по вересень 2013 р. було схвалено низку розпоряджень про додаткові заходи щодо прискорення соціально-економічного розвитку Гахського, Хачмазського, Бабекського, Шамахінського, Огузького, Сабірабатського районів, а також Гарадазького і Сураханський у м. Баку.

Крім того, влада ініціювала заходи з підвищення соціально-економічного рівня життя в регіональних зонах ризику, передусім на південному сході та півночі республіки. Було схвалено рішення про розширення м. Масада, до складу якого заплановано передати низку сіл Ярдимлінського, Загатальського та Губинського районів. Одночасно успішно реалізовано низку інфраструктурних проєктів.

Для подолання корупції було здійснено низку державних заходів виховного характеру щодо чиновницького апарату Республіки. Зокрема, І. Алієв різко розкритикував поведінку деяких чиновників, а також членів їхніх сімей, які порушували Закон «Про етику державного службовця». У передвиборчий період це було вкрай актуально для покращення іміджу влади. Таким чином І. Алієв продемонстрував азербайджанській громадськості існування дистанції між ним і так званими «невігідними народом» чиновниками, які своїми діями підірвали авторитет держави⁷.

Однак суспільство відреагувало на ці заходи скептично. Проведене опитування (АМІ «Новини-Азербайджан») засвідчило, що 71,1 % респондентів з недовірою поставився до перспектив зміни чиновників і моделі їхньої поведінки. Тільки 4,7% припустили, що після виступу президента розпочнеться процес ротації кадрів у вищих ешелонах влади⁸.

Виявлена недовіра до можливих змін у чиновницькому апараті вилилася і в серію нових акцій протесту в регіонах країни. У зв'язку з цим І. Алієв став направляти керівників центральних органів виконавчої влади в регіони Республіки

⁷ Мамедзаде Г. Информационно-аналитический доклад «Президентские выборы в Азербайджане: ситуационный анализ» [Электронный ресурс] / Г. Мамедзаде [и др.] // Кавполит. — Режим доступа : <http://kavpolit.com/informacionno-analiticheskij-doklad-prezidentskie-vybory-v-azerbajdzhane-situacionnyj-analiz/>

⁸ Там само.

для зустрічей з громадянами з метою розв'язання їхніх проблем.

З весни і до початку передвиборчої президентської кампанії 2013 р. відбувся цикл зустрічей міністрів з населенням країни. Так, у квітні міністр молоді та спорту АР А. Рагімова зустрілася з жителями 10-ти районів, зокрема Мінгячевірського, Агдашського, Барвінського та Тертерського.

У червні з населенням 8-и районів Республіки (Шамахінського, Агсуїнського, Ісмаїлінського та ін.) зустрічалися міністри освіти й економічного розвитку АР М. Джаббарова та Ш. Мустафаєва.

У серпні відбулися зустрічі міністрів транспорту та сільського господарства Азербайджану З. Мамедова та І. Аббасова, а у вересні міністра економічного розвитку АРШ. Мустафаєв з жителями Сумгаїта, Абшерона, Хізи, Шуші, Губадли та Зангілана.

Крім того, з метою подолання недовіри до чиновників було створено службу Державного агентства з надання послуг громадянам та соціальних інновацій при Президентові АР (ASAN). Його завдання — підвищити прозорість діяльності держорганів, надання більш якісних, зручних послуг громадянам за рахунок застосування нових способів і технологічних інновацій та прискорення переходу на електронні послуги.

Центри служби ASAN мали охопити послугами населення понад 40 районів країни. Вони поєднують у собі функції 9-ти державних органів: Міністерства юстиції, МВС, Держкомітету по землі і картографії, Державного фонду соціального захисту і Держкомітету з питань майна, а також Держмитниці, Міністерства податків, міграційної служби. Завдяки їм жителі країни зможуть скористатися 25 видами послуг, зокрема 22 функціональними, такими як реєстрація актів цивільного стану, а саме: видача свідоцтв про шлюб, народження, смерть та їх повторного отримання, МВС посвідчень особи; заміна водійських прав; отримання загальногромадянських паспортів. Центри застосовують комплексний підхід до надання послуг населенню та взаємодії з ним. Відвідавши ці установи, азербайджанці можуть розв'язати широкий спектр бюрократичних завдань, на які раніше витрачали багато часу в різних міністерствах і державних відомствах⁹.

Служби ASAN надають виїзні послуги. На порталі «Електронний уряд» (e-gov.az) можна зайняти он-лайн-чергу на їх отримання.

Влада в АР вважала, що заснування центрів ASAN — це прорив у боротьбі з пострадянською корупцією, і стверджувала, що за рахунок

⁹ Центры «ASAN-Xidmət» в Азербайджане планируется открыть к концу года [Электронный ресурс] // Trend. az. — Режим доступа : <http://www.trend.az/news/society/2084793.html>

об'єднання функцій різних державних органів в одному місці підвищується ступінь інформаційної відкритості, а це у свою чергу сприятиме боротьбі з корупцією¹⁰.

Проте на відміну від влади опозиція й відомі в країні та за її межами експерти, зокрема Ариф Юнусов і політолог Лейла Алієва, причини соціальних вибухів 2013 р. в АР вбачали в інших чинниках. Більше п'яти років тому А. Юнусов передбачив соціальні вибухи в Республіці. Зокрема, він зазначав, що «в демократичних країнах політичні системи дозволяють суспільству реалізувати своє невдоволення щодо чинної влади організовано, через систему виборів, партій і профспілок, а також через розвинену систему громадського сектору. Якщо всього цього немає, то протести в недемократичному суспільстві носять спонтанний характер...»¹¹.

У березні 2013 р., оцінюючи прояви соціального й політичного невдоволення, А. Юнусов стверджував: «В Азербайджані є соціальне невдоволення, яке проявляється в селах, і хвиля протесту піднялася через всюдозволеність та корупцію, а політичне невдоволення пов'язане з виборами і нерозв'язаним карабаським конфліктом і т. п. У країні все більше і більше зростає невдоволення владою. Коли щось тисне на суспільство — це виклики (з конфліктології), суспільство має відреагувати на них адекватно, а якщо не зможе, то зазнає поразки. Складається враження, що влада АР живе в скляному палаці і не завжди розуміє, що відбувається в суспільстві. Іноді вона сама створює собі проблеми, адже вона неадекватна ситуації, неправильно уявляє становище. Люди незадоволені, є соціальні проблеми, низька зарплата, був землетрус, повінь, люди страждають, але, з іншого боку — панує повна всюдозволеність»¹².

А. Юнусов стверджує, що офіційно дані про те, що в АР відбувається економічне зростання і бум, свідчать не про зростання доходів населення, а про збільшення прибутків від продажу енергоресурсів правлячій сім'ї та її оточення. Переважна більшість живе набагато гірше, особливо в провінції, і саме цим і пояснюється відтік населення за кордон у пошуках роботи. «Якби в економіці було все добре, ми стали б свідками

масштабного процесу повернення людей, які виїхали на заробітки в інші країни. Але цього немає, та й не передбачається. Навпаки: значне число азербайджанських громадян воліє жити в еміграції, у тій же Росії, де діють жорсткі міграційні умови, а ставлення до азербайджанських мігрантів не найкраще. Вже один цей факт красномовно свідчить проти офіційної пропаганди про економічне зростання»¹³.

За даними Держміграційної служби України, азербайджанці були другі в рейтингу іноземців з країн колишнього СРСР, які найбільше мігрували в Україну у 2012–2013 рр.¹⁴.

У свою чергу, азербайджанський політолог Л. Алієва вважала нереальною концепцію перетворення АР у пострадянський Кувейт. Аналізуючи останні події в державі і, зокрема, президентські вибори 9 жовтня 2013 р., вона стверджувала, що в оцінках реальних цифр (результатів виборів) потрібно враховувати негативні почуття, що часом доходять до ненависті, яку викликає у обивателя влада. «Нормальна ситуація в нафтовій економіці, це коли влада вважає себе вправі займатися своїми справами, не звертаючи уваги на суспільство, — є нафта, значить, податки не такі важливі. Влада від суспільства може просто відкупитися, як, наприклад, у Кувейті. Такий там суспільний договір. Але у нас влада, навпаки, обкладає суспільство додатковим податком. Чинovníки, крім стягнення нових податків, які постійно з'являються, можуть вимагати від 10 до 20 % додаткових відрахувань до різних фондів, і підприємці не можуть їм відмовити. При цьому якщо раніше чиновники робили знижку на обсяги бізнесу, то нині об'єктами їх уваги стають і найбідніші бізнесмени. "Схема Кувейту не працює", адже не працює механізм перерозподілу сировинних грошей, які іноді взагалі не доходять навіть до частини чиновників, котрі унаслідок цього змушені заробляти самі»¹⁵.

Під час президентської кампанії 2013 р. в АР кандидат-претендент від опозиційної Національної Ради демократичних сил (НРДС) Дж. Гасанли вперше офіційно звинуватив президента І. Алієва і його правлячу партію «Новий Азербайджан» в масштабній державній

¹⁰ Центры ASAN избавят Азербайджан от коррупции [Электронный ресурс] // ru.jn1.tv. — Режим доступа : <http://ru.jn1.tv/video/news/centry-asan-izbavyat-azerbaydzhan-ot-korrupcii.html>

¹¹ Юнусов А. Азербайджан в начале XXI века: конфликты и потенциальные угрозы / А. Юнусов. — Баку, 2007. — С. 193.

¹² Ариф Юнусов. То, что Ильхам Алиев потеряет власть — это однозначно, и лишь вопрос времени (26 марта 2013) / Ариф Юнусов [Электронный ресурс] // International expert Centr for ElectoralSystem. — Режим доступа : <http://www.e-ices.org/russian/publications/textid:16663>

¹³ Ариф Юнус. Ильхам Алиев пойдет и на четвертый, и на последующие сроки [Электронный ресурс] / Ариф Юнус // Minval.az. — Режим доступа : <http://minval.az/news/22893/#sthash.fyg7277w.dpuf>

¹⁴ Резко увеличился поток желающих осесть в Украине кавказцев и азиатов [Электронный ресурс] // Аргумент. — Режим доступа : <http://argumentua.com/novosti/rezko-uvlichilsya-potok-zhelayushchikh-osest-v-ukraine-kavkaztsev-i-aziatov>

¹⁵ Выборы в Азербайджане: Ильхам Алиев превзошел рекорд Гейдара Алиева [Электронный ресурс] // РИА Новости. — Режим доступа : <http://ria.ru/analytics/20131011/969350399.html>

корупції. Зокрема, в незаконному вивезені з країни 48 млрд, вкладених на островах Вірджинії і в Британії, а також у купівлі нерухомості за кордоном¹⁶.

У 2013 р. антикорупційна неурядова (НУО) міжнародна організація Transparency International (м. Сараєво) присвоїла президенту АРІ. Алієву звання «корупціонер року» на основі «добре документованих доказів» того, що упродовж багатьох років «сім'я Алієвих систематично привласнювала значні частини у найбільш прибуткових сферах бізнесу». З-поміж них названі банки, будівельні й телекомунікаційні компанії, золотодобувні та інші родовища в різних країнах світу¹⁷.

З огляду на все це А. Юнусов прогнозує, що в АР з часом однозначно відбудеться великий соціальний вибух, а І. Алієв втратить владу. На думку політолога, це лише питання часу¹⁸.

Однією з причин соціально-політичного невдоволення в АР є фактична недієвість органів місцевого самоврядування, позбавлених навіть передбачених конституцією прав і повноважень. Азербайджан дуже централізована держава, в якій, на відміну від цілої низки інших країн, місцевого самоврядування було створене не за волевиявленням населення, а з ініціативи органів влади. Здебільшого воно пристосоване до старої адміністративно-територіальної системи управління АР. Основні положення органів місцевого самоврядування були встановлені конституцією 1995 р. і Законом «Про статус муніципалітетів». Але Конституція АР 1995 р. поставила в цілковиту залежність місцеві органи влади від центральної, насамперед апарату президента. Були ліквідовані всі елементи незалежного самоуправління на місцях, зокрема ради народних депутатів, і замінені виконавчими структурами, голови яких призначаються особисто президентом, є підзвітні йому і наділені широкими повноваженнями. Тобто всі повноваження виборчих органів повністю передані невиборчим органам виконавчої влади.

У 1999 р., із запізненням на чотири роки, в АР були створенні, згідно з конституцією 1995 р., виборчі органи місцевого самоуправління — муніципалітети (белледійа), що функціонували

¹⁶ Кандидат в президенти Азербайджана призвал к расправе над оппозицией [Электронный ресурс] // Горячие новости из Армении. — Режим доступа : <http://www.aysor.am/ru/news/2013/10/02/azerbaijan-elections/>

¹⁷ Коррупционером года назвали Ильхама Алиева [Электронный ресурс] // Радио Азаттык. — Режим доступа : <http://rus.azattyq.org/content/ilham-aliyev-corruption-rating/24814453.html>

¹⁸ Ариф Юнусов. То, что Ильхам Алиев потеряет власть — это однозначно, и лишь вопрос времени (26 марта 2013) [Электронный ресурс] / Ариф Юнусов // International expert Centr for Electoral System. — Режим доступа : <http://www.e-ices.org/russian/publications/textid:16663>

разом з виконавчими комітетами, які призначав президент. Згідно з конституцією муніципалітети є незалежними і навіть формально мають судову владу, проте насправді вони позбавлені її і не грають ніякої ролі.

У 2002 р. АР ратифікувала Європейську хартію про місцеве самоврядування Ради Європи (РЕ), проте внесені в конституцію зміни лише обмежили повноваження муніципалітетів, позбавивши їх засобів та реальних прав, і перетворили на недієві. Таким чином у населення була підірвана віра в місцеве самоврядування¹⁹.

У 2007 р. кавказькі дослідники, характеризуючи органи місцевого самоврядування в АР, зазначали, що останні не мають постійних повноважень, а зростання обсягів їх прав не спостерігається. Законно муніципалітетам можуть бути передані додаткові повноваження з боку законодавчої та виконавчої влади. Для цього органам місцевого самоврядування повинні бути виділені відповідні фінанси. Відсутність реальних повноважень викликає різку реакцію у самих членів муніципалітетів. Законодавчо передача повноважень затягується. Питання повноважень органів місцевого самоврядування є складним і деякою мірою не відрегульованим²⁰.

Моніторинг стану справ, пов'язаних з підвищенням кадрового потенціалу, свідчить про те, що в багатьох муніципалітетах все ще працюють «випадкові», непідготовлені люди. Дотації, що виділяються органам місцевого самоврядування з центрального бюджету, недостатні. Збирання ними податків стикається з низкою труднощів, як і передача державної власності.

Немає чіткості у надані конкретних муніципальних послуг населенню. Децентралізація в галузі управління та передачі повноважень не відрегульована. Самостійності в органах місцевого самоврядування стає менше. Існуюча система навчання підготовки та перепідготовки муніципальних службовців недостатня для високого професійного рівня кадрового потенціалу. Відсутня національна стратегія перепідготовки та тренінгів кадрового складу муніципалітетів, як і система добору, розстановки та просування муніципальних службовців. Існує розбіжність у підходах до створення національної асоціації муніципалітетів. Недостатньо активно коригуються і приводяться у відповідність з Європейською хартією місцевого самоврядування деякі положення та недоліки в місцевому законодавстві²¹.

¹⁹ Юнусов А. — Назв. праця. — С. 177–179.

²⁰ Туманян Д. Местное самоуправление на Южном Кавказе: текущая ситуация и перспективы развития / Д. Туманян [и др.]. — [Электронный ресурс] — Режим доступа : http://cfoa.am/wp-content/uploads/2015/03/LSG-in-South-Caucasus_2009.pdf

²¹ Там само.

У 2009 р Рада Європи закликала владу АР відкласти конституційний референдум, призначений на 18 березня 2009 р., який не тільки знімає обмеження в термінах президентського правління, а й не відповідає Європейській хартії місцевого самоврядування, зокрема запропоновані поправки до ст. 146 Конституції, на що вказувало Бюро місцевих влад Конгресу Ради Європи (КМРВ РЕ)²².

Опозиційні сили заявляли про неконституційність самого референдуму, оскільки доповнення в конституцію, згідно з останньою, зокрема ст. 156, повинні прийматися парламентом двічі — більшістю в 95 голосів, а згідно зі ст. 158 Конституції, пропозиції про поправки не можуть бути внесені до першого розділу Конституції²³.

Отже, регіональна політика в АР нічим не відрізняється від регіональної політики будь-якої іншої країни СНД. Соціальна нерівність в азербайджанському суспільстві зумовлена існуванням соціально-економічного дисбалансу в розвитку регіонів країни порівняно з центром.

Економічне зростання в Азербайджані за останні десять років мало позначилося на рівні життя населення і значної частини чиновників, про що свідчили соціально-політичні виступи в провінціях Республіки напередодні президентських виборів 2013 р. Дві державні програми з регіональної політики розв'язували проблеми

²² Мамедов С. Баку снимает с президента ограничения / С. Мамедов [Электронный ресурс] // Независимая газета. — Режим доступа : http://www.ng.ru/cis/2009-03-04/6_baku.html

²³ Меджид Ф. Сегодня в Азербайджане пройдет референдум по поправкам в Конституцию (март) / Ф. Меджид [Электронный ресурс] // Кавказский узел. — Режим доступа : <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/150978>

тільки тих регіонів, що прилягають до столиці країни.

Причини невдачі регіональної політики і влада, і опозиція вбачали в корупції. Проте вище керівництво визнало корупцію лише серед чиновників нижчої і середньої ланки, а опозиція — в близькому оточенні президента.

Причини самої корупції полягають у відсутності прозорого (демократичного) механізму перерозподілу прибутків від продажу нафти і газу між регіонами країнами. Як наслідок, чиновники нижньої і середньої ланки змушені незаконно стягувати додаткові (непередбачені законом) податки з місцевого бізнесу.

Складне становище рядових громадян країни зумовлене не лише корупцією місцевих чиновників, а й значними обмеженнями конституційних повноважень органів місцевого самоврядування, через прийняті конституційні поправки на референдумі 2009 р.

Вжиті владою напередодні президентських виборів 2013 р. заходи та схвалені ініціативи щодо вдосконалення програми соціально-економічного розвитку регіонів країни, як і заміна голів виконавчої влади на місцях, зустрічі міністрів уряду з населенням регіонів та критика президентом чиновників мали передвиборчий характер і ставили за мету підвищити рівень довіри населення до чинного президента для збереження ним влади. Тому громадськість реагувала на ці заходи скептично.

Отже, зростання темпів економічного розвитку і доходів на душу населення в країнах СНД не має позитивного впливу на соціально-економічний розвиток їх регіонів, регіональну політику урядів цих держав через відсутність реальної демократії.

ДЖЕРЕЛА

1. Ариф Юнус. Ильхам Алиев пойдет и на четвертый, и на последующие сроки [Электронный ресурс] / Ариф Юнус // Minval.az. — Режим доступа : <http://minval.az/news/22893/#sthash.fyg7277w.dpuf>
2. Ариф Юнусов. То, что Ильхам Алиев потеряет власть — это однозначно, и лишь вопрос времени (26 марта 2013) [Электронный ресурс] / Ариф Юнусов // International expert Centr for Electoral System. — Режим доступа : <http://www.e-ices.org/russian/publications/textid:16663>
3. Выборы в Азербайджане: Ильхам Алиев превзошел рекорд Гейдара Алиева [Электронный ресурс] // РИА Новости. — Режим доступа : <http://ria.ru/analytics/20131011/969350399.html>
4. Гамидов С. Государственное управление регионами: концептуальные подходы и модель Азербайджана [Электронный ресурс] / С. Гамидов // Центральная Азия и Кавказ. — Режим доступа : http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/07.shtml
5. Кандидат в президенты Азербайджана призвал к расправе над оппозицией [Электронный ресурс] // Горячие новости из Армении. — Режим доступа : <http://www.aysor.am/ru/news/2013/10/02/azerbaijan-elections/>
6. Коррупционером года назвали Ильхама Алиева [Электронный ресурс] // Радио Азаттык. — Режим доступа : <http://rus.azattyq.org/content/ilham-aliyev-corruption-rating/24814453.html>

7. Мамедзаде Г. Информационно-аналитический доклад «Президентские выборы в Азербайджане: ситуационный анализ» [Электронный ресурс] / Г. Мамедзаде [и др.] // Кавполит. — Режим доступа : <http://kavpolit.com/informacionno-analiticheskij-doklad-prezidentskie-vybory-v-azerbajdzhane-situacionnyj-analiz/>
8. Мамедов С. Баку снимает с президента ограничения [Электронный ресурс] / С. Мамедов // Независимая газета. — Режим доступа : http://www.ng.ru/cis/2009-03-04/6_baku.html
9. Меджид Ф. Сегодня в Азербайджане пройдет референдум по поправкам в Конституцию (март) [Электронный ресурс] / Ф. Меджид // Кавказский узел. — Режим доступа : <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/150978>
10. Маркедонов С. Азербайджан: горячее лето 2013 года [Электронный ресурс] / С. Маркедонов // Голос Америки. Блог «Новая Евразия» — Режим доступа : <http://blogs.voanews.com/russian/new-eurasia/2013/06/25>
11. Резко увеличился поток желающих осесть в Украине кавказцев и азиатов [Электронный ресурс] // Аргумент. — Режим доступа : <http://argumentua.com/novosti/rezko-velichilsya-potok-zhelayushchikh-osest-v-ukraine-kavkaztsev-i-aziatov>
12. Туманян Д. Местное самоуправление на Южном Кавказе: текущая ситуация и перспективы развития [Электронный ресурс] / Д. Туманян [и др.]. — Режим доступа : http://cfoa.am/wp-content/uploads/2015/03/LSG-in-South-Caucasus_2009.pdf
13. Центры ASAN избавят Азербайджан от коррупции [Электронный ресурс] // ru.jn1.tv. — Режим доступа : <http://ru.jn1.tv/video/news/centry-asan-izbavyat-azerbaydzhan-ot-korrupcii.html>
14. Центры «ASAN-Xidmət» в Азербайджане планируется открыть к концу года [Электронный ресурс] // Trend.az. — Режим доступа : <http://www.trend.az/news/society/2084793.html>
15. Юнусов А. Азербайджан в начале XXI века: конфликты и потенциальные угрозы / А. Юнусов. — Баку : Адильоглы, 2007. — 273 с.

REFERENCES

1. Arif Yunus. Ilkham Alyev poidet i na chetvertyi, i na posleduiushchie sroki / Arif Yunus // Minval.az. — Режим доступа : <http://minval.az/news/22893/#sthash.fyg7277w.dpuf>
2. Arif Yunusov. To, chto Ilkham Alyev poteriaet vlast — eto odnoznachno, i lish vopros vremeni (26 marta 2013) / Arif Yunusov [Elektronnyi resurs] // International expert Centr for Electoral System. — Режим доступа : <http://www.e-ices.org/russian/publications/textid:16663>
3. Vybory v Azerbaidzhane: Ilkham Alyev prevzoshel rekord Heidara Alyeva [Elektronnyi resurs] // RIA Novosti. — Режим доступа : <http://ria.ru/analytics/20131011/969350399.html>
4. Gamidov S. Gosudarstvennoie upravleniie regionami: kontseptualnyie podkhody i model Azerbaidzhana / S. Gamidov [Elektronnyi resurs] // Tsentralnaia Aziia i Kavkaz. — Режим доступа : http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/07.shtml
5. Kandidat v prezidenty Azerbaidzhana pryzval k rasprave nad oppozitsiei [Elektronnyi resurs] // Goryachiie novosti iz Armenii. — Режим доступа : <http://www.aysor.am/ru/news/2013/10/02/azerbajjan-elections/>
6. Korruptsionerom goda nazvali Ilkhama Alyeva [Elektronnyi resurs] // Radio Azattik. — Режим доступа : <http://rus.azattyq.org/content/ilham-aliyev-corruption-rating/24814453.html>
7. Mamedzade H. Informatsionno-analiticheskij doklad «Prezidentskie vybory v Azerbaidzhane: situatsionnyi analiz» [Elektronnyi resurs] / H. Mamedzade [i dr.] // Kavpolit. — Режим доступа : <http://kavpolit.com/informacionno-analiticheskij-doklad-prezidentskie-vybory-v-azerbajdzhane-situacionnyj-analiz/>
8. Mamedov S. Baku snimaet s prezidenta ograniicheniia / S. Mamedov [Elektronnyi resurs] // Nezavisimaia gazeta. — Режим доступа : http://www.ng.ru/cis/2009-03-04/6_baku.html
9. Medzhid F. Segodnia v Azerbaidzhane proidet referendum po popravkam v Konstitutsiiu mart / F. Medzhid [Elektronnyi resurs] // Kavkazkii uzел. — Режим доступа : <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/150978>
10. Markedonov S. Azerbaidzhan: goriachee leto 2013 ghoda / S. Markedonov [Elektronnyi resurs] // Golos Ameriki. Blog Novaia Yevraziia — Режим доступа : <http://blogs.voanews.com/russian/new-eurasia/2013/06/25>
11. Rezko uvelichilsia potok zhelaiushchikh oset v Ukraine kavkaztsev i aziatov [Elektronnyi resurs] // Argument. — Режим доступа : <http://argumentua.com/novosti/rezko-velichilsya-potok-zhelayushchikh-osest-v-ukraine-kavkaztsev-i-aziatov>
12. Tumanian D. Mestnoie samoupravleniie na Yuzhnom Kavkaze: tekushchaia situatsiia i perspektivy razvitiia / D. Tumanian [i dr.]. — [Elektronnyi resurs] — Режим доступа : http://cfoa.am/wp-content/uploads/2015/03/LSG-in-South-Caucasus_2009.pdf

13. Tsentry ASAN izbaviat Azerbaidzhan ot korrupsii [Elektronnyi resurs] // ru.jn1.tv. — Rezhim dostupa : <http://ru.jn1.tv/video/news/centry-asan-izbavyat-azerbaydzhan-ot-korrupcii.html>
14. Tsentry «ASAN-Xidmət» v Azerbaidzhane planiruetsia otkryt k kontsu goda [Elektronnyi resurs] // Trend. az. — Rezhim dostupa : <http://www.trend.az/news/society/2084793.html>
15. Yunusov A. Azerbaidzhan v nachale XXI veka: konflikty i potentsialnyie ugrozy. — Baku : Adilogldy, 2007. — 273 s.

Александр Дудник

**РЕГИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ:
АКТИВИЗАЦИЯ НАКАНУНЕ ПРЕЗИДЕНТСКИХ ВЫБОРОВ 2013 ГОДА**

В статье раскрыты особенности региональной политики в Азербайджане, причины её активизации накануне президентских выборов 2013 года, а также действия правительства и президента по разрешению социально-экономических проблем в регионах страны.

Ключевые слова: региональная политика, местное самоуправление, уровень жизни населения, коррупция, государственная программа регионального развития.

Oleksandr Dudnik

**REGIONAL POLICY IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC:
ACTIVATION ON THE EVE OF PRESIDENTIAL ELECTIONS IN 2013**

The article reveals the peculiarities of regional policy in Azerbaijan, the reasons for its activation on the eve of presidential elections, as well as the actions of the government and the president to resolve socio-economic problems in the regions of the country.

In Azerbaijan, as in other Commonwealth of Independent States(CIS) countries in the period of independence, it is observed a priority socio-economic development of the metropolitan region and the surrounding territory. Regional policy in Azerbaijan was implemented only after the start of economic growth and flow of funds in the state budget.

The first "State Program on Socio-Economic Development of Regions of the Republic of Azerbaijan for 2004–2008 years" was adopted in February 2004. It was the general system development project. It envisaged the elimination of gaps in the levels of socio-economic development between the capital and the regions, in particular, disparities in education, in access to social and cultural services.

In 2008, the second "State Program of Socio-Economic Development of regions of the Republic of Azerbaijan for 2009-2013 years" was approved. Unlike the first, one of the priorities of its objectives was to promote and support the development of entrepreneurship and innovation in the regions.

However, social inequality in the Azerbaijani society was preserved through the existence of socio-economic imbalances in the country's regions development, comparing with the center. This caused social unrest and ferment on the eve of the presidential election of 2013.

Social discontent of the population of regions of Azerbaijan showed that economic growth in the country had little impact on the living standards of the population and a large part of officials. The two programs of the regions development promoted to the solution of problems of those regions, which were adjacent to the nation's capital. The reasons for the failure of the regional policy the government as well as opposition found out from the corruption. However, senior management recognized the corruption among officials of middle and lower ranks, while the opposition politicians accused in it also the president and his inner circle.

The complex social situation of ordinary citizens was due not only to corrupt practices of local officials, but also a significant limitation of the constitutional powers of local self-government, which was actually inactive. On the eve of the presidential election in 2013 the authorities carried out a number of activities and approved initiatives to improve the socio-economic development of regions of the country: the replacement of the heads of local executive authorities, meetings between ministers and population of regions in order to accelerate their development. All this, as well as criticism of the President of the officials wore reelection character, to increase confidence to the President. However, society related to it with skepticism.

Key words: regional policy, local self management, standard of people living, corruption, state program of regional development.

Дата надходження статті до редакції: 11 червня 2016 р.

УДК 94 (477) «1589/1648»

Вероніка Купрієнко

МІСТЕЧКО ІВАНКІВ ЗА ЧАСІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1589–1648 рр.)

У статті досліджено історію заснування містечка Іванків Київського воєводства та володіння ним представниками шляхетського стану в період з кінця XVI до середини XVII ст. Акцентується увага на соціальному статусі його володарів — Проскур-Сущанських, Стрибилів, Лозок та Волчкевичів.

Ключові слова: містечко, землеволодіння, уряд, Іванків, Київське воєводство.

Важливим явищем в історії урбанізації Київського воєводства кінця XVI — першої половини XVII ст. було розосередження центру управління від Києва до містечок для зручності контролю за податками та здійснення адміністрацією влади на локальному рівні. Потужним поштовхом у цьому процесі була конституція вального сейму Речі Посполитої 1590 р., згідно з якою Наддніпрянщина стала ареною заселення шляхтою. Це змушувало власників великих маєтностей укріплювати їх прикордонні зони за допомогою створення опорних пунктів у формі містечок. Характерним явищем в історії останніх була часта зміна урядників або власників. Загальна тенденція заснування і функціонування містечок безпосередньо стосується Іванкова.

Тематика дослідження володіння містечками на території Київського воєводства в означений період досі не викликала належного зацікавлення у істориків. Спроби окреслити історію Іванкова були зроблені на сторінках краєзнавчих студій у художньому чи публіцистичному стилях. Лише в останні десятиліття з'явилися роботи, в яких це питання набуло актуальності, зокрема — володіння міськими урядниками або шляхтичами дрібними адміністративними центрами — містечками.

Метою статті є з'ясування обставин виникнення Іванкова та визначення соціального статусу його володільців до середини XVII ст.

Опис Києва і найближчих його околиць, включно з містами, що належали до його юрисдикції, наприкінці XIX ст. подав Андрій Стороженко

у праці «К истории г. Киева и его окрестностей в XV—XVI вв.»¹. Ця робота дає можливість заповнити прогалини в географічному плануванні розташування міст відносно Києва, в тому числі й логіку виникнення Іванкова на берегах р. Тетерев. Серед дорадянських слід відзначити також працю Михайла Грушевського «Історія України-Руси». Так, у 6 томі міститься матеріал, присвячений процесам розподілу земель і функціонування міст на теренах Київського воєводства, зокрема й Овруцького староства².

Чернівецький дослідник П. Михайлина присвятив свою працю «Міста України в період феодалізму (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI — першій половині XVII ст.)» темі вивчення урбаністичних процесів. Статистичні та картографічні матеріали, що їх вміщено в роботі, безпосередньо торкаються теми Іванкова³.

Скомпонувати й узагальнити інформацію стосовно досліджуваного аспекту історії Іванкова дає можливість публіцистична робота П. Смовжа «Крізь роки і відстані: нариси з історії Іванківського району Київської області та про

¹ Стороженко А. К истории г. Киева и его окрестностей в XV—XVI вв. / А. Стороженко // Киевская старина. — 1892. — № 2. — С. 339–347.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI / М. Грушевський. — К., 1995.

³ Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI — першій половині XVII ст.) / П.В. Михайлина. — Чернівці, 1971.

гордість землі Поліської — талановитих її людей». Праця містить документи про володіння містом протягом кінця XVI–XVII ст.⁴.

Важливі аспекти стосовно заснування і функціонування міст і містечок на території Правобережжя в досліджуваний період описані у праці О. Мальченка «Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.)»⁵. Робота дає можливість зосередитися на загальній картині функціонування міських агломерацій і виокремити особливості розвитку містечка Іванкова.

Комплексне дослідження з історії земських урядів на теренах сучасних українських земель представлене в роботі М. Крикуна «Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали»⁶. Зокрема, автор зачіпає і тему адміністративно-територіального устрою Київського воєводства та деякі аспекти соціально-економічного життя власне Іванкова.

Стаття істориків Л. Чміль і А. Чекановського «Про заснування міста Іванкова Київської області» торкається археологічних досліджень, проведених в Іванкові на місці існування замку, збудованого після заснування містечка. Ця робота безпосередньо розглядає тему володіння урядниками Київського воєводства замком та містечком. Автори подають історію Іванкова на основі опублікованих і архівних матеріалів⁷.

З'ясуванню поставленого питання сприяють і праці польських дослідників. Так, А. Бонецький присвятив свою роботу родинним зв'язкам руської шляхти, яка володіла землею на території Київського воєводства. Зокрема, йдеться про іванківську родину Проскур-Суцанських⁸. У збірнику «Списки урядників Київського та Чернігівського воєводств XV–XVIII ст.»⁹ за редакцією Є. Янаса та В. Квачевського містяться дані про соціальний та урядницький статус людей, що володіли Іванковом у перші десятиліття його існування. Тут опубліковано поіменні списки урядників, побудовані за такою схемою: територія володіння, особа, уряд, хронологія, що дає можливість

виокремити певні особливості та закономірності у посіданні того чи іншого уряду людьми, які володіли Іванковом.

Дослідник І. Чаманська у роботі, присвяченій князям Вишневецьким, торкається і теми судових справ, які вела ця родина проти місцевих дрібних шляхтичів, зокрема Проскур-Суцанських¹⁰.

Тематика руського шляхетства в означений період проаналізована в роботі А. Сулими Камінського «Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795»¹¹, зокрема шляхетського врядування на землях, підвладних Речі Посполитій. Ця праця дає змогу скомпонувати загальну картину реалізації земле- і містечковолоніння дрібною та середньою шляхтою.

Для з'ясування питання володіння Іванковом за часів Речі Посполитої важливе значення мають довідкові видання. Зокрема, „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”¹² та «Історія міст і сіл Української РСР. Київська область»¹³. Ці словники містять у лаконічній формі інформацію по основних моментах історії містечка на різних етапах економічного та соціального розвитку. Питанню виникнення і функціонування міст на території, що належала Великому князівству Литовському, а пізніше — Речі Посполитій, зокрема опису фортифікаційних споруд, логіки їх побудови і функцій, присвячена колективна робота білоруських істориків «Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: энциклопедия»¹⁴.

Перша документальна згадка про Іванків стосується 1589 р.¹⁵. Він належав до Овруцького староства Київського воєводства і мав статус містечка (іноді фіксується статус — місто¹⁶). Тривалий час під юрисдикцією Іванкова перебували села Обуховичі, Пасинковичі, Іванів, Корнин.

У судовому акті від 17 липня 1598 р. йдеться про розподіл населених пунктів між Григорем Василевичем Домонтем, Якобом Кірдевичем Лемешем, Собестіаном Францкевичем і його дружиною Катериною Кучинською міст Корнина, Мохнача, Пасинковичів, Іванкова і Обуховичів¹⁷. У цьому випадку Пасинковичі фіксуються як

⁴ Смовж П. Кризь роки і відстані: нариси з історії Іванківського району Київської області та про гордість землі Поліської — талановитих її людей / П. Смовж. — Іванків — Київ, 2001.

⁵ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.) / О. Мальченко. — К., 2001.

⁶ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях / М. Крикун. — Львів, 2012. — 702 с.

⁷ Чміль Л. Про заснування міста Іванкова Київської області / Л. Чміль, А. Чекановський // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2012. — Вип. 22. — С. 256–274.

⁸ Boniecki A. Herbarz polski. T. XVI / A. Boniecki. — Warszawa, 1913.

⁹ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy / oprac. Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski. — Kórnik, 2002. — 344 s.

¹⁰ Czamańska I. Wisniowiec: Monografia Rodu / I. Czamańska. — Poznań, 2007. — 552 s.

¹¹ Камінський А.С. Історія Речі Посполитої та історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / А.С. Камінський; пер. з пол. Я. Стріхи. — К., 2011.

¹² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. III. — Warszawa, 1882.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф.М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. — К., 1971.

¹⁴ Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: энциклопедия. — Минск, 2009.

¹⁵ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — T. XXI. — S. 182.

¹⁶ Op. cit. — Warszawa, 1908. — T. XVII. — S. 26.

¹⁷ Там само.

назва окремого населеного пункту одночасно з Іванковом, тим паче — під статусом „miasta”¹⁸.

Стосовно назви Іванкова «Іванове» після його заснування — теж питання дискусійне. Тут мова йде про історіографічну студію Л. Чміль і А. Чекановського, в якій наголошується на питанні трансформації назви містечка¹⁹. У згаданій студії ідеться про вживання назви «Іванів» як похідної Іванкова. Проте документ від 12 серпня 1613 р. стосовно приєднання села Іванова до села Ставище для Йозефа Лозки та його дружини Єлени Раєвни говорить про відмінність статусу „miasto” і „miasteczko”, які вживалися стосовно Іванкова і „wse”, що застосовувалося до територій поблизу містечка й документально називалися Іванковом²⁰.

У контексті розгляду адміністративно-територіального устрою воєводства і визначення ролі містечка в цій ієрархії доцільності вживання географічних термінів стосовно населених пунктів або територій, що належали до юрисдикції Іванкова, варто дослідити, власне, історію володіння містечком.

У дарчих документах, що відклалися у Литовській метриці, ідеться про київського князя Олелька Володимировича, який надав своєму бояринові Олехні Юхновичу землі з правом передачі у спадок²¹. У дослідженні Л. Чміль та А. Чекановського зазначено, що володіння землею розподіляється між його нащадками, а саме: синами Федором і Василієм та доньками Марією й Ориною. Після смерті обох братів земля переходить у володіння Марії та Орини. Марія виходить заміж за Федота Лозку, а Орина — за представника місцевої шляхетської родини — Сенка Проскура-Суцанського²².

Син Сенка Тишко Проскура в ході ведення поземельної надавчої політики Сигізмундом I на теренах Київського воєводства отримав село Колдиревичі, землю Серновщину в Завській волості та Пасинківщину²³. Варто звернути увагу на фіксацію цих територій за різними родинами: Пасенківщина і Іванків належать до володіння Проскура, а Труденівщина є володінням родини Лозок.

Очевидно, що до заснування міста мав пряме відношення шляхтич Іван Проскура. Кілька разів він фіксується в документах київських земських судів як свідок справ²⁴. Іван Проскура був одружений на Євдокії, доньці остерського старости

Філона Кміти. Шедрий батько відписав їй добрий посаг²⁵. З цього й було закладено містечко і охрещено іменем засновника міста²⁶.

Зосереджуючи увагу на соціальному стані людей, що володіли в різний час містечком, відзначимо, що Тишко і його син Іван Проскура²⁷ походять з доволі заможної родини Проскур-Суцанських²⁸, яким на межі XVI–XVII ст. належала значна частина Київського воєводства²⁹. Виникає логічне питання: навіщо представникові шляхетської родини засновувати ще одне містечко?

Підставою визнання за особою належності до шляхетського стану було отримання земельної власності. Її еволюція на Київщині відбувалася в напрямі поступового перетворення вислуг на вотчини в обмін на військову службу, а пізніше — й на інші послуги. Проте в Іванкові бачимо зворотню ситуацію: люди, котрі мають певний статок, через створення нових населених пунктів засвідчують свою впливовість на територіях, що належать їхнім сім'ям.

З початку XVII ст. сім'я Проскур-Суцанських посідає значні уряди на рівні воєводства. Наприклад, Ян Проскура-Суцанський з 1615 р. є чашником, а в подальших документах фіксується як ротмістр, його сини Габріель — підстолій Київський, Ян — ротмістр королівський, далі — стольник, син Єжи — війський Овруцький, Костянтин — війський овруцький після Єжи. Це далеко не всі представники родини, що володіли урядами в межах воєводства³⁰.

Застосовуючи компаративний та статистичний методи з метою порівняння прибутків, отриманих з одного містечка і прилеглих до нього населених пунктів за рік, варто провести аналогію між окремими представниками родини Проскур, а згодом — Проскур-Суцанських, а саме — Тишка Семеновича та Івана Тимофійовича з князем Михайлом Вишневецьким і його староством в Овручі³¹. Нехай володіння містечком Іванковом мало абсолютно приватницький характер, а староство — державницький, все ж таки маємо змогу провести певні паралелі, зважаючи на наявність у цих населених пунктах пивоварні, початків лісової промисловості, бондарного виробництва тощо.

У контексті розгляду функцій містечка на локальному рівні варто було б задати про власні

¹⁸ Там само.

¹⁹ Чміль Л., Чекановський А. Назв. праця. — С. 257–258.

²⁰ Źródła dziejowe. — Т. XVII. — S. 179.

²¹ Стороженко А. Указ. соч. — С. 339.

²² Чміль Л., Чекановський А. Назв. праця. — С. 261.

²³ Стороженко А. Указ. соч. — С. 339.

²⁴ Архив Юго-Западной России (далее — Архив ЮЗР). — Ч. 6, т. I. — К., 1883. — С. 17.

²⁵ Чміль Л., Чекановський А. Назв. праця. — С. 260.

²⁶ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Т. III. — S. 314–315.

²⁷ Boniecki A. Op. cit. — S. 109.

²⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Т. III. — S. 314–315.

²⁹ Czamanska I. Op. cit. — S. 552.

³⁰ Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego. — S. 313.

³¹ Ibid. — S. 99.

інтереси Івана Проскури як засновника містечка і накласти модель його володіння Іванковом на старостування Михайла Вишневецького в Овручі — адміністративному центрі повіту, до якого належав Іванків³². У цьому разі задля підтвердження презумпції стосовно реалізації власних інтересів можливо розширення кола клієнтели, головним лишається факт збільшення територій Михайлом Вишневецьким за рахунок отримання посади староства в місті Овручі й розширення території власних земельних володінь на північному сході Київського воеводства. Можливо, Іван Проскура завдяки зведенню містечка на пустинній території в 30-ти кілометровій безмістечковій зоні мав за мету укріпити кордони сімейних землеволодінь на північному сході.

Звісно, даються взнаки розміри Овруча і прилеглих до нього територій. До юрисдикції ж Іванкова належав Корнів, Обуховичі, Іванів і Пасинківщина. Проте варто звернути увагу на кошти, виручені з надання в оренду тих чи інших об'єктів. У люстрації 1616 р. в описі земель Київського воеводства після смерті Михайла Вишневецького йдеться також і про грошовий еквівалент, що він міг виручити з одного середньостатистичного „miasteczko”³³. Це „Arenda miasteczka tego, do ktorey należą młyny, także pienią dzerybne, myta, browar, chyninarok złotych 400...”³⁴. Зокрема, оренда корчем, млинів і мита приносила близько 400 злотих прибутку.

У контексті розгляду джерел прибутку від земель одного староства варто згадати і про лісовий ресурс, якого в Іванкові та його околицях вистачало відповідно до природно-географічної зони його розташування. Зокрема, йдеться про зміну закупівельної ціни та підрахунок виручених коштів від продажу дерева протягом з 1563 по 1620-ті роки в Овруцькому старостві. Відомо, що частину коштів з лісу було отримано також і від його продажу з територій Іванкова.

Так, до речі, Проскури-Суцанські мали безпосереднє відношення до родини князів Вишневецьких. Маємо протягом першої половини XVII ст. 3 позивні акти: від родини Проскур-Суцанських на родину Вишневецьких у 1613–1624 рр. слухалися позови Федора та Юрія Проскурів-Суцанськихщодо нападу на дідицтво над Ворсклою, розкопування могили (селітрової) Скоробор та забрані ґрунти до Юрія Вишневецького (12 серпня 1613 р.); Проскурів-Суцанських до Олександра Виговського щодо недопущення екекуції у селах Вигів та Боровиця (19 серпня 1622 р.); Федора Проскури-Суцанського стосовно надсилання людей на Глинщину до Яреми Вишневецького

1624 р.³⁵. Діє фактор розширення територій за рахунок утвердження на місцевості у вигляді будівництва містечка і створення там власної адміністрації. Таким чином маємо реалізацію власних інтересів. В цьому випадку містечко виступає як точка фіксації, центр для утвердження позицій на території³⁶.

Від 1589 р. і до 1594 р. Іванків фіксується за Іваном Проскурою. В історіографії, присвяченій дослідженню Іванкова, жодного разу не згадувався такий персонаж, як Філон Стрибиль. Вперше як людина, за якою записано Іванків (оскільки статус володіння в документі не зазначено), він фіксується в документі від 19 травня 1595 р.³⁷. У цьому документі йдеться про судову справу між Філоном Стрибилем, суддею гродським Київського повіту, та Адамом Олізаром Волчкевичем, київським урядником, стосовно розмежування маєтностей. Цього ж дня статус його володіння Іванковом засвідчується повторно справою³⁸ стосовно розмежування маєтностей, але вже з Геронімом Горностаєм та його дружиною Беатою Лясовецькою. Відомо, що пан Стрибиль не був причетний до родини Проскур-Суцанських.

У судовому акті 1598 р. фіксується документ „...о гwałtowny najazd”³⁹, в якому на Філона Стрибиля все ще «записано» Іванків. В аналогічному акті 1615 р. цей пан все ще лишається власником Іванкова⁴⁰.

Наступний, кого фіксує документальна історія містечка, є Ян Олізар Волчкевич, ротмістр Воеводства Київського, „marszałek kołarucerskiego”⁴¹. Він володіє Іванком з 1615 і до 1644 р. Це містечко разом із волостю переходить до Олізарів-Волчкевичів як посаг, знову відновлюючи спадкове право на володіння Іванковом: одна з трьох дочок Анни (донька Івана Проскури) і Лавріна Лозок — Ельдзбета — вийшла заміж за Людовіка Олізара Волчкевича, ротмістра королівського війська.

1645 р. історія володіння містечком Іванковом фіксує Станіслава Конєцпольського, великого гетьмана коронного, представника вищого шляхетського кола Речі Посполитої. У судових документах від Олізара Волчкевича до гродського суду стосовно незаконного захоплення містечка йдеться про те, що пан Конєцпольський забрав «слодов пивных мир десят... слодов горилчаных мирок петнадцать... вовны рун сто...»⁴². Після смерті Станіслава Конєцпольського в 1646 р.

³⁵ Czamanska I. Op. cit. — S. 552.

³⁶ Ibid.

³⁷ Źródła dziejowe. — T. XVII. — S. 14.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid. — S. 18.

⁴⁰ Źródła dziejowe. — T. 10. — S. 467.

⁴¹ Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — К., 1888. — С. 177.

⁴² Михайлина П.В. Назв. праця. — С. 69.

³² Михайлина П.В. Назв. праця. — С. 69.

³³ Архив ЮЗР. — Ч. 6, т. 1. — К., 1886. — С. 285.

³⁴ Там же.

Іванків належав сину гетьмана Олександрю Конецьпольському, що вказано в документі про втечу селян до його маєтку. Навесні 1648 р. через наростання активного повстанського руху з боку козаків Олександр Конецьпольський змушений був залишити Іванків, тому містечко знову перейшло до рук онуків Олізара Волчкевича, дітей його сина Людовіка — Анни, Яна, Міхаїла, Станіслава, а також удови — Францішки з Демб'ян⁴³.

⁴³ Чміль Л., Чекановський А. Назв. праця. — С. 261–262.

Отже, зростання кількості містечок у складі Київського воєводства після ухвали вального сейму Речі Посполитої 1590 р. відбувалося відповідно до їх урядування. Власниками містечок були вихідці з урядницької верхівки міста або представники шляхетського стану. У містечку Іванків такими були члени родини Проскур-Суцанських, Стрибилів, Волчкевичів та Лозок.

ДЖЕРЕЛА

1. Архив Юго-Западной России. — Ч. 2, т. 2. — К., 1888. — 722 с.; Ч. 6, т. 1. — К., 1883. — 830 с.
2. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : энциклопедия. — Минск : Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. — 320 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1995. — Т. VI. — 665 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф.М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. — К. : Гол. ред. УРЕ, 1971. — 792 с.
5. Камінський А.С. Історія Речі Посполитої та історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / А.С. Камінський; пер. з пол. Я Стріхи. — К. : Наш час, 2011. — 264 с.
6. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали / М. Крикун. — Львів, 2012. — 702 с.
7. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.) / О. Мальченко. — К., 2001. — 380 с.
8. Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI — першій половині XVII ст.) / П.В. Михайлина. — Чернівці : Б.В., 1971. — 114 с.
9. Смовж П. Кризь роки і відстані: нариси з історії Іванківського району Київської області та про гордість землі Поліської — талановитих її людей / П. Смовж. — Іванків : Полісся-телепресінформ ; К. : Генеза, 2001. — 478 с.
10. Стороженко А. К истории г. Киева и его окрестностей в XV–XVI вв. / А. Стороженко // Киевская старина. — 1892. — № 2. — С. 339–347.
11. Чміль Л. Про заснування міста Іванкова Київської області / Л. Чміль, А. Чекановський // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2012. — Вип. 22. — С. 256–274.
12. Boniecki A. Herbarz polski / A. Boniecki. — Warszawa, 1913. — Т. XVI. — 300 s.
13. Czamańska I. Wisniowiec: Monografia Rodu / I. Czamańska. — Poznan, 2007. — 552 s.
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa : Nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1882. — Т. III. — 960 s.
15. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy / oprac. Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski ; Polska Akademia Nauk, Biblioteka Kórnicka, Instytut Historii. — Kórnik : BK, 2002. — 344 s.
16. Źródła ziejowe. — Т. X. — Warszawa, 1908. — 286 s.; Т. XVII. — Warszawa, 1894. — 170 s.; Т. XXI. — Warszawa, 1894. — 722 s.

REFERENCES

1. Arkhiv yugo-zapadnoi Rossii. — Ch. 2, t. 2. — K., 1888. — 722 s.; ch. 6, t. 1. — K., 1883. — 830 s.
2. Goroda, mestechki i zamki Velikogo kniazhestva Litovskogo : entsiklopediia. — Minsk : Belaruskaia entsyklopedyia imia Petrusia Broŭki, 2009. — 320 s.
3. Hrushevskiy M. Istoriia Ukrainy-Rusy / M. Hrushevskiy. — K. : Naukova dumka, 1995. — Т. VI. — 665 s.
4. Istoriia mist i sil Ukrayinskoï RSR. Kyivska oblast / F.M. Rudych (holova red. kolehii) ta in. — K. : Hol. red. URE, 1971. — 792 s.
5. Kaminskyi A.S. Istoriia Rechi Pospolytoi ta istoriia bahatiokh narodiv, 1505–1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura / A.S. Kaminskyi; per. z pol. Ya. Strikhy. — K. : Nash chas, 2011. — 264 s.

6. Krykun M. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittakh : statti i materialy / M. Krykun. — Lviv, 2012. — 702 s.
7. Malchenko O. Ukripleni poseleenna Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv (XV — seredyna XVII st.) / O. Malchenko. — K., 2001. — 380 s.
8. Mykhailyna P.V. Mista Ukrayiny v period feodalizmu (Do pytannia pro stanovishche mist v umovakh inozemnoho ponevolennia v kintsi XVI — pershii polovyni XVII st.) / P.V. Mykhailyna. — Chernivtsi : B.v., 1971. — 114 s.
9. Smovzh P. Kriz roky i vidstani: narysy z istorii Ivankivskoho raionu Kyivskoi oblasti ta pro hordist zemli Poliskoi — talanovytykh yii liudei / P. Smovzh. — Ivankiv : Polissia-telepresinform ; K. : Heneza, 2001. — 478 s.
10. Storozhenko A. K istorii g. Kieva i ego okresnostei v XV–XVI vv. / A. Storozhenko // Kievskaiia starina. — 1892. — № 2. — S. 339–347.
11. Chmil L. Pro zasnuvannia mista Ivankova Kyivskoi oblasti / L. Chmil, A. Chekanovskiy // Pratsi Tsentru pamiatkoznavsta. — K., 2012. — Vyp. 22. — S. 256–274.
12. Boniecki A. Herbarzpolski / A. Boniecki. — Warszawa, 1913. — T. XVI. — 300 s.
13. Czamańska I. Wisniowiec: Monografia Rodu / I. Czamańska — Poznan, 2007. — 552 s.
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa : Nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1882. — T. III. — 960 s.
15. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy / oprac. Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski ; Polska Akademia Nauk. Biblioteka Kórnicka, Instytut Historii. — Kórnik : BK, 2002. — 344 s.
16. Źródła dziejowe. — T. X. — Warszawa, 1908. — 286 s.; T. XVII. — Warszawa, 1894. — 170 s.; T. XXI. — Warszawa, 1894. — 722 s.

Вероника Куприенко

МЕСТЕЧКО ИВАНКОВ В ПЕРИОД РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (1589–1648 гг.)

В статье исследована история основания городка Иванков Киевского воеводства и владение им представителями шляхты в период с конца XVI до середины XVII в. Акцентируется внимание на социальном статусе его владельцев — Проскур-Суцанских, Стрибелей, Лозок и Волчкевичей.

Ключевые слова: городок, землевладение, урядничество, Иванков, Киевское воеводство.

Veronica Kupriyenko

THE IVANKIV VILLAGE DURING THE COMMONWEALTH (1589–1648)

The article is devoted to the establishment and ownership of Ivankiv village of Kyiv province by the representatives of noble status of the end of the 16th century till the middle of the 17th century. The attention is mostly paid to the social status of its owners — Proskur-Suschanskyh, Strybyl, Lozok and Volchkevych.

The article states that the evolution of land ownership, as the basis for individual recognition of noble status in Kyiv region, was performed step by step towards the gradual transformation of service to possession in exchange for military service and other services. However, Ivankiv people, who had a fortune by creating new settlements, confirmed its influence in territories that belonged to their families. The author shows an analogy between individuals in Proskura family, and later — in Proskura-Suschanski family, namely Tyshko Semenovych and Prince Mykhailo Tymofiovych and his eldership in Ovruch. The method of analogies and statistical method were used to compare annual profits from one town and surrounding settlements. Although ownership of the Ivankov village was private and eldership was in state ownership, there can be carried out certain parallels, considering the presence of private breweries in both towns, timber industry, wood production. This way shows the effect of factor of areas expansion by establishing forms of construction of the town and create there own administration.

The article proves that the increase of number of villages in Kyiv province after the approval of Valenod Diet by Commonwealth in 1590 were in accordance with governance. The owners of villages came from the city government administrations or were representatives of noble status. The family members of Proskura-Suschanskyi, Strybyliv, Volchkevych and Lozok were such representatives in Ivankiv village.

Key words: village, land ownership, government, Ivankiv, Kyiv province.

Дата надходження статті до редакції: 15 квітня 2016 р.

Тетяна Зотова

ВІРМЕНСЬКА ГРОМАДА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ XVI–XVII СТ.

У статті проаналізовано основні етапи становлення та функціонування вірменської громади в Кам'янці-Подільському. Акцентується увага на статусі міста й засадах самоврядування. Визначені особливості торговельної та ремісничої діяльності вірменської громади в період XVI–XVII ст.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, вірменська громада, цехова організація, торгівля.

За свідченнями джерел на початку 30-х років XV ст. Кам'янець був головним містом Подільського князівства у складі Великого князівства Литовського, з 1434 і до 1672 рр. — центром однойменного воєводства, кам'янецького староства й повіту під юрисдикцією Корони Польської. Згідно з Бучацькою угодою 1672 р. Кам'янець слугував столицею кам'янецького ейялету Османської імперії, а в 1699 р. місто повернулося до складу володінь Речі Посполитої. За таких обставин воно зазнало різних демографічних, конфесійних та культурних впливів.

Специфікою Кам'янця була наявність у місті різних етнічних громад, серед яких помітно вирізнялася вірменська. Тому **мета статті** — з'ясувати становлення та функціонування вірменської громади в XVI–XVII ст. та огляд економічних привілеїв для вірменської громади. У статті виокремлені грамоти й документи, пов'язані з торгівлею та цеховою організацією вірмен.

Важливим чинником у статусі Кам'янця стало надання йому Магдебурзького права. Немає єдиної думки щодо датування цієї події, проте дослідження останніх років дає підставу для обґрунтованого твердження. Так, М. Крикун, проаналізувавши грамоту Коріатовичів датував її 7 листопада 1374 р.¹ До аналогічного висновку схилився й М. Петров, зазначаючи наявність в той час у місті двох громад: української (руської) та вірменської². В. Михайловський відзначив той факт, що акт надання місту самоврядування є єдиним в Україні документом виданим «володарем незахідної традиції»³.

¹ Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воєводства / М. Крикун // Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. — Львів, 2011. — С. 88–91.

² Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Петров. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 27–28, 213–214.

³ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVII століття / В. Михайловський. — К., 2012. — С. 30–31.

Першим дослідником, який звернувся до вірмен Поділля, був С.Г. Агонц (1740–1824). У своїй праці, виданій 1802 р. у розділі, присвяченому Польщі, він дає також опис Поділля і декількох його населених пунктів, у тому числі й Кам'янця⁴. Польський краєзнавець Вавжінець Марчинський у книзі «Статистичне, топографічне та історичне опис Подільської губернії з ілюстраціями і картами»⁵ також помістив цікаві відомості про вірмен Поділля. У дослідженні О. Пшездзецкого (1814–1871) «Поділля, Волинь, Україна, картини місцевостей і часів»⁶, зокрема у розділі, присвяченому Кам'янцю, автор досить детально описує вірмен, зазначає їхню активну роль в економічному житті міста, наводить короткий зміст отриманих вірменами привілеїв.

Професора Київського університету Св. Володимира М. Володимирського-Буданова (1838–1919) цікавило правове становище подільських вірмен. У своїй магістерській дисертації він присвятив вірменам Кам'янця окремий розділ⁷.

Польські історики А.-Ю. Ролле (1830–1894)⁸ та Ю. Сіцінський (1859–1937)⁹ також досліджували вірменську громаду на території сучасної України.

⁴ Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. — Ереван, 1980. — С. 8.

⁵ Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapami / W. Marczynski. — Wilno, 1820.—Т. 1.

⁶ Przewdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow / A. Przewdziecki.— Wilno, 1841. — Т. 1. — 157 s.

⁷ Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. — Ереван, 1980. — С. 12.

⁸ Antoni J. Nowe opowiadania historyczne / J. Antoni. — Lwów, 1878 — 381 s.; його ж. Zameczki podolskie ua kresach multanskich. — Warszawa, 1890.— Т. 1.— 308 s.

⁹ Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский / Е.И. Сецинский. — К., 1895. — 247 с.

У новітню добу до вірмен Поділля зверталися також Ф. Шевченко¹⁰, Я. Ісаєвич¹¹, М. Брайчевский¹², Я. Дашкевич¹³, В. Григорян¹⁴.

Окрім того, дослідник О. Гаркавець¹⁵ створив ґрунтовний доробок у дослідженні вірменської громади, переклавши та опрацювавши значну кількість документів та грамот з актових книг вірменського суду в Кам'янці.

У середньовічну добу значна кількість вірмен була змушена покинути батьківщину. Тривалий час вони проживали на Дону, звідки і переселилися на територію сучасної України¹⁶. Першу появу цього народу вірменські історики пов'язують з падінням держави Багратидів (886–1045) зі столицею в місті Ані. До XI — першої половини XII ст. відносять початки вірменської колонії в Києві, котра у вірменських, тюркських та вірмено-кипчацьких джерелах мала назву Манкерман¹⁷. Що стосується мови, то київські вірмени, як і кам'янецькі, судячи з цих актових книг, теж писали кипчацькою. Переселяючись до Кам'янця, вони перед місцевим судом склали присягу на підданство кипчацькою мовою.

У XIV–XVIII ст. вірменські поселення існували в Кам'янці, Язлівці, Барі, Могилеві, Рашкові та ін. Активність переселення вірмен на Поділлі пов'язана з наданням названим містам Магдебурзького права або привілеїв на право самоврядування, яке сприяло їх самоорганізації в національні громади. Вони мали свої ремісничі

організації, братства, суд, школи, займалися внутрішньою і зовнішньою торгівлею.

Наявність вірменської колонії в Кам'янці-Подільському засвідчується написом на оригінальній фундаційній плиті місцевої вірменської церкви св. Нікола (1398). Пізніше ця плита була вмурована у стіну нової будівлі. Її будівництво спочатку фінансував вірменський купець з виразним тюркським прізвищем Сінан Хутлубей. Кам'яна церква св. Нікола була завершена в 1577 р. Про це свідчить акт приймання від 27 жовтня, внесений у книгу вірменського суду Кам'янця-Подільського. Припускають, що два вірменських села на околиці Кам'янця — Великий й Малий Вірмени — засновані пізніше¹⁸.

З усіх названих вище вірменських поселень кам'янецька колонія була найбільшою. Якщо у Львові мешкало 60 вірменських сімей, то в Кам'янці, їх налічувалося близько 300 і, можливо, набагато більше, про що свідчать актові книги місцевого суду. Тут вірменам належала третина міста з власною ратушею, ринком, церквами, магазинами, притулком для бідняків, лазнею тощо¹⁹. Кам'янецькі вірмени орендували водяні млини, села, садиби, пасіки. У цілому це була велика, авторитетна, добре організована і міцна міська громада.

За свідченнями вірменина С. Баронча, у 1566 р. у Кам'янці було 900 вірменських будинків²⁰. Проте на думку Я. Дашкевича, названа кількість не відповідала дійсності, оскільки люстрація кам'янецького староства 1570 р. фіксує у місті лише 645 житлових споруд²¹.

Вірменський мандрівник П. Кафаенці теж зі значним перебільшенням наводить свідчення про кількість вірменських будинків у місті (400) у 1586 р.²² Наблизити до істини стосовно чисельної кількості вірмен нас може тариф подимний 1578 р., за яким у Кам'янці, в межах Старого міста та його передмість, було зафіксовано 768 будинків, третя частина яких належала вірменам²³.

Чимало авторів зазначає, що у 1344 р. Казимир III Великий надав самоврядування вірменам Львова й Кам'янця. Документально засвідчено, що цей король, останній з династії П'ястів, своєю грамотою від 17 червня 1356 р. затвердив право

¹⁰ Шевченко Ф.П. Армяне в украинском казацком войске в XVII—XVIII вв. / Ф.П. Шевченко // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (далее — ИСД). — Ереван, 1965. — Вып. II. — С. 93–100.

¹¹ Исаевич Я.Д. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV–XVII вв.) / Я.Д. Исаевич // ИСД. — Вып. II. — С. 83–88.

¹² Брайчевский М.Ю. Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском / М.Ю. Брайчевский // ИСД. — Вып. III. — Ереван, 1971. — С. 290–293.

¹³ Дашкевич Я.Р. Армянское книгопечатание на Украине в XVII в. // Историко-филологический журнал. — 1963. — № 4. — С. 115–130; його ж. Вірмено-половецькі джерела з історії України // Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. — 1965. — № 2. — С. 66–74; його ж. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. // Историчні джерела та їх використання. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 129–171.

¹⁴ Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. — Ереван, 1980.

¹⁵ Гаркавець О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії :каталог / О. Гаркавець. — К., 1993.

¹⁶ Гаркавець А. Загадочные украинские армяне, которые говорили, писали и молились по-кыпчакски и 400 лет назад напечатали первую в мире кыпчакскую книгу [Электронный ресурс] / А. Гаркавець — С. 587. — Режим доступа :<http://www.qypchaq.unesco.kz>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Сецинский Е.И. Указ. соч. — С. 195–199.

¹⁹ Гаркавець А. Загадочные украинские армяне... — С. 589. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.qypchaq.unesco.kz>

²⁰ Григорян В. Указ. соч. — С. 62–63.

²¹ Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 162.

²² Григорян В. Указ. соч. — С. 62–63.

²³ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. XVIII. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole, opisanie przez A. Jablonowskiego // Źródła dziejowe. — T. XIX. — Warszawa, 1899. — S. 62.

львівських вірмен на окремий суд за їхніми власними законами²⁴.

Перший свій привілей кам'янецькі вірмени отримали, ймовірно, від князів Коріатовичів у 1374 і 1393 рр. Це засвідчено привілеєм намісника Польської Корони Яна з Чижова 1443 р.²⁵. Остаточне самоуправління, закріплене юридично, кам'янецькі вірмени отримали в 1496 р., коли Ян I Ольбрахт королівською грамотою дозволив їм судитися за власними законами перед своїм вйтом і старійшинами, не підпадаючи під іншу юрисдикцію²⁶.

У літературі немає одностайності щодо початку діяльності вірменського суду на українських землях. Найбільш авторитетний збірник норм вірменського права — Судебник Мхитара Гоша — підготували в 1184 р.²⁷. Тому можна припустити, що вірмени, переселяючись і організовуючи свої громади на українських землях, використовували цей звід законів для врегулювання суспільних відносин серед одновірців, зокрема стосовно порядку створення та діяльності судів, здійснення судочинства²⁸. Аналіз Судебника Гоша та інших норм вірменського права свідчить про те, що з давніх часів існував інститут вірменського суду, який формувався зі старійшин вірменської громади²⁹. Судебник, латинський текст якого з численними виправленнями, доповненнями та обмежувальними коментарями був затверджений Сигізмундом I Старим у 1519 р., використовувався в кипчацькій і польській версіях 1523 р.³⁰

Цивільні й духовні органи вірменського самоуправління фіксували різного роду інформацію (позови, купівля, продаж, оренда тощо) у книгах та у вигляді окремих документів. Це могла бути єдина (для всіх видів справ) актова книга вірменського уряду, як, наприклад, у Кам'янці, що велася впродовж століть. Могли це бути і спеціалізовані книги — метричних записів, духовних справ (шлюбних контрактів та заповітів), касових записів тощо, як у Львові. Актіві книги Гієхів, що

про них нерідко згадується в інших документах, поки що не виявлено³¹.

Записи в актових книгах велися вірменською, вірмено-кипчацькою, латинською й польською мовами, а копії чи витяги з поданих до актів документів вносилися мовами оригіналів, зокрема й українською.

У Кам'янці вірменський вйтівський суд вів постійну боротьбу за свої привілеї. Приміром, у Кам'янецькій хроніці під 1565 р. повідомляється про смерть Грігора, сина Задіга, котрий 25 разів їздив до короля добиватися щораз нового підтвердження за вірменами наданих раніше прав³². Цей суд проіснував як повноцінна незалежна установа до 1786 р. Самостійність його була часами доволі значною. Про це свідчить той факт, що вірменський уряд у присутності представників кам'янецького магістрату міг надавати місцеве громадянство³³. Така незалежність, на думку Олександра Гаркавця, була пов'язана з самостійністю вірмено-григоріанської церкви.

Досить складним в історіографії залишається питання унії вірмено-григоріанської церкви. 26 квітня 1627 р. вірменська церковна та світська верхівки Львова разом з представниками вірменської громади Кам'янця, підписали угоду з Ніколом Торосовичем про визнання його своїм церковним ієрархом³⁴. Хоча тривалий час вірменська громада Кам'янця була проти такого рішення, врешті решт 1 жовтня 1666 р. у вірмено-григоріанській церкві св. Нігола службу правили за католицьким обрядом³⁵.

З усіх аспектів діяльності вірменської громади як жителів Кам'янця-Подільського найбільш відома транзитна торгівля між Сходом та Заходом, що здійснювалася за допомогою караванів³⁶.

Зростання міст, концентрація в них ремісничого виробництва сприяли розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Остання в Кам'янці зосереджувалася в основному в межах його майданів-ринків, а частково й на центральних вулицях, у будинках заможних купців. Міських майданів-ринків у цей період було три. Так, Ф. Кірик

²⁴ Akta grodzkie i ziemskie zczasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacyi śp. Alexandrah. Stadnickiego. — Т. 3. — Lwów, 1872. — № 45.

²⁵ Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — Т. 1. — S. 147–148.

²⁶ Ibid. — S. 149.

²⁷ Гаркавец А.Н. Каталог и тексты памятников армянским письмом / А.Н. Гаркавец // Кыпчакское письменное наследие. — Алматы, 2002. — Т. 1. — С. 14.

²⁸ Армянский судебник Мхитара Гоша [Электронный ресурс] ; пер. А.А. Паповяна. — Режим доступа : <http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/AQ-Code-Law/Qypchaq-Laws-342-445.pdf>

²⁹ Гаркавец А.Н. Каталог и тексты памятников армянским письмом... — С. 14.

³⁰ Там само.

³¹ Гаркавец О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 22.

³² Кам'янецька хроніка (уривки) / переклад і коментарі О.І. Божка [Електронний ресурс] // Східний світ. — 2015. — № 3. — С. 126–144. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2015_3_16

³³ Гаркавец О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 12.

³⁴ Там само. — С. 205

³⁵ Там само. — С. 12–13.

³⁶ Осіп'ян О. Участь вірменських купців з Галичини, Поділля та Буковини у ярмарковій торгівлі України в XVI–XVII ст. / О. Осіп'ян // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Харків, 1999. — Вип. 2. — С. 92.

вважає, що Польський ринок з часу заснування (сер. XV ст.) стає в Кам'янці головним, його площа становила 4 га і була забудована спорудами різного призначення. У самому ринку по малому периметру були розташовані житлові й господарські будови з ратушею всередині, а також міські муровані ваги, на яких зважувалися всі привезені до міста товари. На ринковій площі знаходилися крамниці, склади текстилю і вин, пивниці, торгові ряди, склепи³⁷. Кам'янецьким купцям було дозволено торгувати всіма товарами по всьому Польському королівству без сплати мита, крім прикордонного, та податку на оборонні укріплення. Досить активною стає торгівля Кам'янця з Луцьком, Дубно, Любліном, Краковом.

Про обсяг товарообороту львівських та кам'янецьких вірменських купців певне уявлення дають такі свідчення. У 1574 р. кам'янецький купець Торос Крікорович уклав із краківським купцем Єндрісом Фугульбедром торговельну угоду на 1422 флорени³⁸. 1577 р. на спорудження нової будівлі вірменської церкви св. Нікола в Кам'янці, що збереглася донині, було витрачено 1653 флорени, з яких 1150 литовських флоренів (тобто 1725 польських злотих) пожертвував купець Андріас³⁹.

Більшість місцевих вірменів, однак, займалася не торгівлею, а ремісництвом або поєднували ці заняття. Так, згідно з податковими реєстрами 1407 р. 80 % львівських вірменів становили саме ремісники⁴⁰. У Кам'янці на початку XVII ст. існувало, крім купецького, і ще принаймні 4 вірменських цехи: шаповальський, шевський, золотарський та різницький. Завдяки знанню кримськотатарської і турецької мов, близьких до їхньої рідної кипчацької, а також обізнаності в турецьких і татарських справах вірмени часто залучалися до дипломатичних послуг — як перекладачі, радники, посередники, супроводжувачі або дипломати⁴¹.

Вірменські купці їздили в Кафу, Сучаву, Токат. Були на ярмарках Львова, Луцька. Відомі факти ведення торгівлі незможними купцями. Беручи кредити, вони залишали у заставу свої будинки. Так, суд вірменського магістрату вимагав від вірменського купця Авксента сплатити борг за товари у подвійному розмірі, оскільки термін угоди давно закінчився. Якщо заборгованість не буде погашена протягом двох тижнів, то за рішенням суду чоловік мав виселитися зі свого будинку. Відомо, що вірменський купець Саркіс Магдесі

із Кафи у 1619 р. залишив цінний товар (6 нових бляд, 3 нових відра і 2 килими) на певний термін зберігання у кам'янецького вїта за відповідну плату. У XVI ст. до Кам'янця з Молдавії привозили мед і віск. У 1636 р. було продано 7 557 кг. воску⁴².

Торгівля на неконтрольованих територіях була ризикованою справою, що спонукало вірмен об'єднуватися у каравани. Відомо, що на останні часто організовувалися напади. Щоб таких випадків було менше, організація караванів у місті здійснювалася заздалегідь, караван очолював караван-паша. У подорож до Османської імперії обирали переважно вірмен, які розумілися в мові, звичаях, традиціях та географії. Актові джерела вірменського суду першої половини XV ст. засвідчують, що каравани купців супроводжувалися охоронними грамотами.

Так, 5 серпня 1604 р. перед кам'янецьким вїтом вірменської громади Ніголом постав купець Голуб і сповістив суд про подорож до Османської імперії. Він просив надати йому привілеї, чинні в турецькій державі. Купцеві було видано 8 охоронних грамот, викладених вірменським письмом, на окремих аркушах. Голуб зобов'язався після повернення віддати грамоти до магістрату, а також «боронити своїх товаришів у труднощах під час поїздки»⁴³. В одній із грамот за 1615 р. йдеться про те, що «права, необхідні для поїздки до Османської імперії, були видані Міклошеві числом 12 грамот та окремо 5 грамот на переправу через Дністер». О. Гаркавець стверджує, що кам'янецька зовнішня торгівля не припинялася навіть у роки Хотинської війни 1621 р. Саме тоді турецькою адміністрацією було видано кам'янецьким вірменам від 8 до 13 охоронних грамот, що забезпечували їх безперешкодне пересування і торгівлю по всій території Османської імперії⁴⁴.

У зовнішній торгівлі кам'янецькі вірмени торгували переважно зі сходом. Як зазначає В. Григорян, перевага торгівлі зі сходом була зумовлена наступними обставинами. Вірмени знали ці країни, звичаї та обряди їх народів, деякі з них володіли кількома східними та європейськими мовами, за роки переселень здобули нецінний досвід здійснення далеких мандрівок, прекрасно орієнтувалися в складних ситуаціях, мали уявлення про грошові одиниці, ціни, митні збори на різних територіях⁴⁵.

⁴² Петров М.Б. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV-XVIII ст. / М.Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2006. — Т. 9. — С. 240.

⁴³ Гаркавець А. Каталог и тексты памятников армянским письмом... — С. 894-895.

⁴⁴ Гаркавець О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 67.

⁴⁵ Григорян В. Указ. соч. — С. 69.

³⁷ Kiryk F. Z dziejów różnośredniowiecznego Kamienna Podolskiego / F. Kiryk // Kamieniec Podolski : Studia z Dziejów Miasta i Regionu. — Kraków, 2000. — S. 71.

³⁸ Гаркавець О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 13.

³⁹ Там само. — С. 14.

⁴⁰ Там само. — С. 15.

⁴¹ Там само.

Матеріали судових актів засвідчують, що одним із основних товарів для вірменських купців були імпортовані тканини. Від цієї торгівлі вони отримували великий прибуток. У судових актах досить часто вживають такі види тканин, як абрум, тафій, мухаяр, сулар, хумиш⁴⁶.

Актові джерела засвідчують ще один аспект контактів у економічній площині — кредити. Комунікація в економічній сфері мала великий інтеграційний вплив. Адже міська економіка найкраще розвивається в умовах конкуренції, і цей аспект був потенційно конфліктним. Право мало цю сферу регулювати і не тільки в індивідуальному аспекті, але й у площині стосунків між етнічними. І найважливішу компетенцію в цій сфері мав король. У 1460 р. відбувся спір між вірменами та міщанами щодо торгівлі сукном. Король засвідчив право городян католицького віросповідання на продаж сукна у своїй частині ринку індивідуальним клієнтам, у той час як вірмени могли продавати оптом і в роздріб перед своїми будинками на території вірменської юрисдикції⁴⁷. У 1469 р. королівський привілей підтверджував вірменам стародавні закони, звільняв шевців (шевський цех) від надзвичайних поборів⁴⁸.

У 1552 р. кам'янецькі вірмени на Пьотрковському сеймі отримали привілей на дозвіл торгівлі випічкою хліба, варінням пива, торгівлею медом та різними алкогольними виробами. Як зазначено в документі, вірмени нарівні з іншими громадянами Кам'янця всі тяготи переносять і податки сплачують⁴⁹. У 1553 р. король Сигізмунд Август звільнив міщан кам'янецьких, без урахування вірування та визнання, від поборів, а в 1555 р. — від оплати мит⁵⁰.

Вірменська громада Кам'янця в 1650 р. отримала привілей на вільну торгівлю на своєму ринку та інших вулицях міста. Остаточне зрівняння в правах з іншими громадами відбулося в 1665 р. привілеєм Яна Казимира⁵¹.

Огляд королівських привілеїв наводить на думку про те, що певні обмеження вірмен у торгівлі існували майже до кінця XVII ст. Вони не мали рівних прав з громадою міщан-католиків або ж етнічних поляків та русинів. Здається, за

⁴⁶ Акти Вірменського суду міста Кам'янця-Подільського XVI століття // Український історичний журнал. — 1964. — № 5. — С. 148.

⁴⁷ Stopka K. Interakcje etniczne w mieście staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku / K. Stopka // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. — Warszawa, 2010. — T. XI. — S. 96.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid. — S. 97.

⁵⁰ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Alexandra hr. Stadnickiego. — Lwów, 1884. — T. X. — S. 57.

⁵¹ Przeddziecki A. Op. cit. — S. 153.

таких обставин вірменська громада Кам'янця повинна б мати незначні доходи та вплив. Проте основним джерелом їхнього багатства була торгівля на землях Молдавії, Волощини, Османської імперії, Персії та Московії. К. Стопка з цього приводу висловлює цікаві припущення. На його думку, обмеження вільної конкуренції та забезпечення монополії на економічну діяльність у деяких сферах локального ринку для католиків стало певним фактором, що зрівняв їхні шанси щодо вірменської громади⁵². В іншому ж випадку результат призвів би до маргіналізації католиків у місті в економічному (торговельному) аспекті. Як не парадоксально, це був захист групи економічно слабшої, хоча при поверхневому спостереженні таке рішення скидається на любощання інтересів на користь правлячої групи⁵³.

У вірменських джерелах бракує відомостей щодо залежності вірмен від поляків чи русинів у площині трудових відносин. Однак є певна інформація про працю русинів та поляків на вірмен. Вірменський суд розглядав випадки, в яких відповідачами були вірмени. У 1561 р. Іван Русин, котрий служив у вірмена Хачіна, позовав на нього через невивплачені кошти за свою роботу. Після розгляду справи Хачін сплатив борг та одну гривню штрафу⁵⁴. У тому ж році шляхтич Квілінський зі «слугою своїм» подав позов до вірменського суду на вірменина Доброва, звинувативши того у вбивстві малолітнього сина свого слуги⁵⁵. Хлопчик був відданий на службу до Доброва. Свідки переконали суд, що дитина померла з природних причин.

У 1579 р. перед вїтом Голубом постали пан Закровський та Ганна, наймичка Нурсеса, сина Кіркора. Вона позивала Нурсеса, кажучи, «щодо наступного великодня я пішла до нього в найми, але в нього мені не сподобалося, і я пішла від нього, і зараз я прошу від нього, щоб він повернув мені мої власні речі, більше нічого від нього не прошу, хай тільки поверне моє власне...». Тут же Нурсес відповів і сказав, «що так, найняв я її до великодня, а я її речі не затримую, хочу повернути перед судом, що з її речей є в мене, а якщо хоче прийти й дослужити, то хочу дати їй решту...»⁵⁶. А Ганна сказала у відповідь, що «до нього я не піду служити, а так само нічого від нього більше не хочу, тільки нехай поверне моє власне...». Названий вище вїт присудив Ганні, щоб пішла, дослужила й одержала платню, а Нурсесові сказав не затримувати її речей⁵⁷.

⁵² Stopka K. Op. cit. — S. 98.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid. — S. 94.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Гаркавець О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії... — С. 34.

⁵⁷ Там само. — С. 34–35.

Отже, виникнувши наприкінці XIV ст., вірменська громада справляла значний вплив на соціальні, економічні та культурні процеси у Кам'янці-Подільському. При наявній у неї «свободі» та автономії мали місце очевидні обмеження в торгівлі та ремеслі. Попри це вірмени в Кам'янці

були однією з найбагатших етнічних громад. Їхня «мобільність», знання мов та традицій східних територій зумовлювали торгівлю зі Сходом, що часто було недосяжним для купців інших міських громад.

ДЖЕРЕЛА

1. Акти Вірменського суду міста Кам'янця-Подільського XVI століття // Український історичний журнал. — 1964. — № 5. — С. 140–152.
2. Армянский судебник Мхитара Гоша [Электронный ресурс] ; пер. А.А. Паповяна. — Режим доступа : <http://www.qurchaq.unesco.kz/Docs/AQ-Code-Law/Qurchaq-Laws-342-445.pdf>
3. Брайчевский М.Ю. Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском / М.Ю. Брайчевский // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — Ереван, 1971. — Вып. III. — С. 290–293.
4. Гаркавец О. Вірмено-Кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії : каталог / О. Гаркавец; відп. ред. Омелян Йосипович Прицак. — К. : Інститут української археографії, 1993. — 327 с.
5. Гаркавец А.Н. Каталог и тексты памятников армянским письмом / А.Н. Гаркавец // Кыпчакское письменное наследие. — Алматы : Дешт-и-Кыпчак, 2002. — Т. 1. — С. 12–18.
6. Гаркавец А.Н. Загадочные украинские армяне, которые говорили, писали и молились по-кыпчакски и 400 лет назад напечатали первую в мире кыпчакскую книгу [Электронный ресурс] / А.Н. Гаркавец. — Режим доступа : <http://www.qurchaq.unesco.kz>
7. Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. — Ереван, 1980. — 256 с.
8. Дашкевич Я.Р. Армянское книгопечатание на Украине в XVII в. / Я.Р. Дашкевич // Историко-филологический журнал. — 1963. — № 4. — С. 115–130.
9. Дашкевич Я.Р. Вірмено-половецькі джерела з історії України / Я.Р. Дашкевич // Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. — 1965. — № 2. — С. 66–74.
10. Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. / Я.Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 129–171.
11. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. / Я. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 90–155.
12. Исаевич Я.Д. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV–XVII вв.) / Я.Д. Исаевич // ИСД. — Вып. II. — Ереван, 1965. — С. 83–88.
13. Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воеводства / М. Крикун // Подільське воеводство у XV–XVIII століттях. — Львів, 2011. — С. 83–106.
14. Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття / В. Михайловський. — Львів : Темпора, 2012. — 450 с.
15. Петров М.Б. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV–XVIII ст. / М.Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — 2006. — Т. 9. — С. 241–257.
16. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Петров. — Кам'янець-Подільський, 2012. — 256 с.
17. Осіпян О. Участь вірменських купців з Галичини, Поділля та Буковини у ярмарковій торгівлі України в XVI–XVII ст. / О. Осіпян // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Харків, 1999. — Вип. 2. — С. 92–98.
18. Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский: историческое описание / Е.И. Сецинский. — К., 1895. — 241 с.
19. Шевченко Ф.П. Армяне в украинском казацком войске в XVII–XVIII вв. / Ф.П. Шевченко // ИСД. — Вып. II. — С. 93–100.
20. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej. T. X., ed. Xawery Liske. — Lwów, 1884. — 275 s.
21. Antoni J. Nowe opowiadania historyczne / J. Antoni. — Lwów, 1878. — 381 s.; його ж. Zameczki podolskie ua kresach multanskich. — Warszawa, 1890. — Т. 1. — 308 s.
22. Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamienna Podolskiego / K. Stopka // Kamieniec Podolski : Studia z Dziejow Miasta I Regionu. — Kraków, 2000. — S. 67–111.

23. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapami / W. Marczyński. — Wilno, 1820. — T. 1. — 183 s.
24. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów / A. Przewdziecki. — Wilno, 1841. — 115 s.
25. Stopka K. Interakcje etniczne w mieście staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku / K. Stopka. // *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*. — T. XI — 2010. — S. 85–124.
26. *Zróżdła dziejowe* / pod red. A. Jabłonowski. — Warszawa : Gebethner i Wolff, 1889. — T. XIX. — 163 s.

REFERENCES

1. Akty Virmenskoho sudu mista Kamiantsia-Podilskoho XVI stolittia // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. — 1964. — № 5. — С. 140–152.
2. Armianskii sudebnik Mhitara Gosha [Elektronnyi resurs] ; per. A.A. Papoviana. — Rezhym dostupu : <http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/AQ-Code-Law/Qypchaq-Laws-342-445.pdf>
3. Braichevskiy M.Yu. Arhitekturnye pamiatniki armianskoi kolonii v gorode Kamentse-Podolskom / M.Yu. Braichevskiy // *Istoricheskie svyazi i druzhba ukrainskogo i armianskogo narodov*. — Yerevan, 1971. — Vyp. III. — S. 290–293.
4. Harkavets' O. Virmeno-Kypchatski rukopysy v Ukraini, Virmenii, Rosii : Kataloh / O. Harkavets; vidp. red. Omelian Yosypovych Pritsak. — K. : Instytut ukrayinskoi arkheohrafi, 1993. — 327 s.
5. Garkavets A.N. Katalog i teksty pamiatnikov armianskim pismom / A.N. Garkavets // *Kypchakskoe pismennoie nasledie*. — T. 1. — Almaty : Desht-i-Kypchak, 2002. — С. 12–18.
6. Garkavets A.N. Zagadochnye ukrainskie armiane, kotoryie govorili, pisali i molilis po-kypchakski i 400 let nazad napechatali pervuiu v mire kypchakskuiu knigu [Elektronnyi resurs] / A.N. Garkavets. — Rezhym dostupa : <http://www.qypchaq.unesco.kz>
7. Grigorian V. Istoriia armianskikh kolonii Ukrainy i Polshi (armiane v Podolii) / V. Grigorian. — Yerevan, 1980. — 256 s.
8. Dashkevich Ya.R. Armianskoe knigopechataniie na Ukraine v XVII v. / Ya.R. Dashkevich // *Istoriko filologicheskii zhurnal*. — 1963. — № 4. — S. 115–130.
9. Dashkevych Ya.R. Virmeno-polovetski dzherela z istorii Ukrainy / Ya.R. Dashkevych // *Naukovoinform. biuletyn Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. — 1965. — № 2. — S. 66–74.
10. Dashkevych Ya.R. Administratyvni, sudovi i finansovi knyhy na Ukraini v XIII–XVIII st. / Ya.R. Dashkevych // *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*. — K., 1969. — Vyp. 4. — S. 129–171.
11. Dashkevych Ya. Rozselennia virmeniv na Ukraini v XI–XVIII st. / Ya. Dashkevych // *Ukrainskyi istoryko-heohrafichnyi zbirnyk*. — K., 1971. — Vyp. 1. — S. 90–155.
12. Isaevich Ya.D. K voprosu ob armiano-ukrainskikh svyaziakh na zapadnoukrainskikh zemliakh (XV–XVII vv.) / Ya.D. Isaevich // *ISD*. — Vyp. II. — Yerevan, 1965. — S. 83–88.
13. Krykun M. Vytoky povitovoho ustroiu Podilskoho voievodstva // *Podilskie voievodstvo u XV–XVIII stolittiakh* / M. Krykun. — Lviv, 2011. — С. 83–106.
14. Mykhaylovskiy V. Elastychna spilnota: Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV — 70-kh rokakh XVI stolittia / V. Mykhaylovskiy. — Lvi v : *Tempora*, 2012. — 450 s.
15. Petrov M.B. Orhanizatsiia ta rozvytok vnutrishnoi torhivli Kamiantsia-Podilskoho u XV–XVIII st. / M.B. Petrov // *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky*. — 2006. — T. 9. — S. 241–257.
16. Petrov M. Misto Kamianets-Podilskiy v 30-kh rokakh XV–XVIII stolit: problemy sotsialno-ekonomichnoho, demohrafichnoho, etnichnoho ta istoryko-topohrafichnoho rozvytku. Miske i zamkove upravlinnia. — Kamianets-Podilskiy, 2012. — 256 s.
17. Osipian O. Uchast virmenskykh kuptsiv z Halychyny, Podillia ta Bukovyny u yarmarkoviy torhivli Ukrainy v XVI–XVII st. / O. Osipian // *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*. — Kharkiv, 1999. — Vyp. 2. — S. 92–98.
18. Setsinskii Ye.I. Gorod Kamenets-Podolskii: istoricheskoe opisanie / E.I. Setsinskii. — K., 1895. — 241 s.
19. Shevchenko F.P. Armiane v ukrainskom kazatskom voiske v XVII–XVIII vv. / F.P. Shevchenko // *ISD*. — Vyp. II. — S. 93–100.
20. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej*. T. X., ed. Xawery Liske. — Lwów, 1884. — 275 s.
21. Antoni J. Nowe opowiadania historyczne / J. Antoni. — Lwów, 1878 — 381 s.; його ж. *Zameczki podolskie ua kresach multanskich*. — Warszawa, 1890. — T. 1. — 308 s.
22. Kyrk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamienca Podolskiego / K. Stopka // *Kamieniec Podolski: Studia z Dziejow Miasta i Regionu*. — Kraków, 2000. — S. 67–111.

23. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapami / W. Marczynski.— Wilno, 1820. — T. 1. — 183 s.
24. Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów / A. Przedziecki. — Wilno, 1841. — 115 s.
25. Stopka K. Interakcje etniczne w mieście staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku / K. Stopka // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. — 2010. — T. XI. — S. 85–124.
26. Źródła dziejowe / pod red. A. Jabłonowski. — Warszawa : Gebethner i Wolff, 1889. — T. XIX. — 163 s.

Татьяна Зотова

АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА В КАМЕНЦЕ-ПОДОЛЬСКОМ XVI–XVII ВВ.

В статье проанализированы основные этапы становления и функционирования армянской общины в Каменце-Подольском. Акцентируется внимание на статусе города и основах самоуправления. Определены особенности торговой и ремесленной деятельности армянской общины в период XVI–XVII вв.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, армянская община, цеховая организация, торговля.

Tatiana Zotova

ARMENIAN COMMUNITY IN KAMIANETS-PODILSKYI IN 16TH — 17TH CENTURIES

The article contains the basic stages of formation and functioning of the Armenian community in Kamianets Podilskyi. Much attention is focused on the ethnic composition of the population of the city as it has status on the basis of government. The author explores the issue of the Armenian community population, the number of buildings which belong to Armenians, reflection of the community in the office work of the city. The questions of the state of justice in the Armenian community in Kamianets Podilskyi is outlined. The number of documents has been analyzed, the range of issues have been discussed. The features of trade and craft activities of the Armenian community in the 16th — 17th centuries have been determined. The author notes the specifics of the Armenian community in Kamianets Podilskyi in the form of transit trade between East and West, which was carried out by means of caravans. The article highlights the mobility of Armenian merchants who travelled to Kafa, Suceava Tokat, attended fairs in Lviv, Lutsk. However, the article notes that the majority of local Armenians were taken care not by trade, but craft work or by combination of these activities. Thanks to knowledge in Crimean-Tatar and Turkish languages and the awareness in Turkish and Tatar cases, Armenians were often involved in the diplomatic services as translators, counselors, mediators, developer or as diplomats. Thus, the author argues that the Armenian community exerted a significant impact on social, economic and cultural processes in Kamianets Podilskyi. Despite its “freedom” and autonomy there have been obvious limitations in trade and craft work. Together with this, the Armenians were one of the richest people in Kamianets Podilskyi. Their “mobility”, language and traditions of the eastern territories positively resulted in trade with the East, which was often out of reach for merchants from other urban communities.

Key words: Kamianets Podilskyi, Armenian community, guild organization.

Дата находження статті до редакції: 12 вересня 2016 р.

Ольга Барвінок

ФУНКЦІОНУВАННЯ СТАНОВИХ ІНСТИТУЦІЙ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто питання функціонування станових інституцій дворянства Південно-Західного краю після Січневого повстання 1863–1864 рр. Політико-правова реальність Російської імперії на рубежі ХІХ — поч. ХХ ст. призвела до того, що станові привілеї місцевого шляхетства / дворянства опинилися в неоднозначному становищі. Дворянство було вимушене враховувати нові порядки самодержавної влади, але при цьому статус дворянської опіки залишався незмінним.

Ключові слова: Російська імперія, південно-західні губернії, шляхта, дворянство, дворянські вибори, предводителі дворянства, дворянські опіки.

Остання третина ХІХ — початок ХХ ст. стала для дворянства Південно-Західного краю справжнім випробуванням на стійкість у вимірі загальноімперському і корпоративному. Самодержавна влада, запобігаючи виступам місцевого дворянства, змінила вектор політики в русло обмежень їхніх прав. Укази, які видавалися у цей період, забороняли, зокрема, проведення дворянських зібрань і виборів у південно-західних губерніях. Станові привілеї місцевого шляхетства / дворянства опинилися в неоднозначному становищі.

Дореволюційні дослідники історії привілеюваного стану Російської імперії основну увагу приділяли майновому та правовому становищу дворянства як головної соціальної опори самодержавства. Науковці вивчали зміни законодавства, які впливали на взаємозв'язки верховної влади і місцевого дворянства¹. Складну соціальну структуру дворянського стану та функціонування органів станового самоврядування у період політичної кризи кінця ХІХ — поч. ХХ ст. досліджували історики радянського часу, критикуючи мало-ефективність царського режиму та внутрішню політику уряду взагалі, намагаючись знайти пояснення збільшеному адміністративному апарату та

ускладненню функцій місцевої влади². Питання особливостей управління окраїнних губерній розглядається у працях сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків, які без ідеологічних упреждень, на основі статистично-аналітичного підходу вивчають проблеми шляхетсько-дворянського стану інкорпорованих Російською імперією земель у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному аспектах³.

Метою статті є спроба виділити питання відновлення функціонування корпоративних інституцій дворянства у Південно-Західному краї на межі ХІХ–ХХ ст. Вивчення процесу чергового

² Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. [Текст] / Ю.Б. Соловьев. — Л., 1981. — 256 с.; Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. — М., 1979; его же. Институт предводителей дворянства // История СССР. — 1978. — № 3. — С. 32–36; его же. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) // История СССР. — 1971. — № 5. — С. 56–81; Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. — М., 1978.

³ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. — М., 2004; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К., 1998; Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX в.) / В.С. Дякин. — СПб., 1998; Западные окраины Российской империи / научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. — М., 2006; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. — СПб., 2000; Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. Шандра. — К., 1998; її ж. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — К., 2005.

¹ Аксаков И.С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886 // Сочинения. — СПб., 1900. — Т. 3; Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. — Лейпциг, 1895; Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С.М. Середонин. — СПб., 1902. — Т. 3, ч.1; Вуич Н.И. К столетию Комитета министров 1802–1902 / Н.И. Вуич. — СПб., 1902; Плансон А.А. О дворянстве в России / А.А. Плансон. — СПб., 1893.

обмеження привілеїв місцевого дворянства після Січневого повстання, а саме: виборів дворянства та діяльності на рівні губерній інших станових корпоративних організацій, які виступали представництвом самодержавної влади в регіоні, є завданнями статті.

Південно-Західний край був специфічним регіоном Російської губернії за етнічним складом населення. Число представників дворянства польського походження переважало над російськими. Повстання 1863–1864 рр. не пройшло безслідно для привілейованого стану Царства Польського та західних губерній у правовому, економічному та культурному аспектах. Скорочення кількості місцевих дворян польського походження, які забезпечували діяльність органів державного управління та станового самоврядування в регіоні, відчутно призупинилось завдяки лояльності у стосунках з місцевою елітою уряду Олександра II на кінець 1860-х років. Так, у 1861 р. польська знать у західних губерніях складала понад 60 %, а 1867 р. — до 47 % від усього привілейованого стану⁴.

Державний апарат повинен обслуговувати інтереси самодержавства в регіонах Імперії, тому кількість російських чиновників на посадах у губернських та повітових органах влади після 1861 р. почала збільшуватись. Дворян-поляків поступово витіснили з владних структур на Правобережжі. На окремі виборні дворянським зібранням державні та станові посади призначали російських офіцерів. Кількість чиновників та службовців польського походження в місцевій адміністрації правобережних губерній становила на кінець 1862 р. близько 2 тис.⁵ І. Аксаков стверджує, що в 60-х роках XIX ст. поляків-чиновників у правобережних губерніях налічувалося до 1,5 тис. осіб. Це були переважно мирові посередники, станові пристави, дрібні чиновники⁶. О. Міллер подає іншу кількість — 1,5 тис. осіб⁷.

Регіональна російська адміністрація послідовно усувала місцевих дворян-поляків від державної служби. Унаслідок розпорядження Другого Західного комітету (1862–1864) навесні 1864 р. у західних губерніях розпочався процес масових звільнень із громадських та державних посад дворян-поляків (римо-католиків) та одружених з особами польського походження⁸.

Благоннадійність кандидатів на посади з місцевої шляхти у російської самодержавної влади була

під сумнівом, тому в південно-західних губерніях дозволялося призначати голів мирових з'їздів на раніше виборні посади повітових предводителів⁹. Так само й до складу дворянських опік у разі недостатньої кількості дворян-землевласників непольського походження генерал-губернатори західних губерній могли повноправно призначати потрібних чиновників¹⁰.

Збільшення російського впливу на Правобережжі продовжувало здійснюватись також і завдяки пільгам та привілеям, які надавались місцевим чиновникам, котрі безперешкодно могли ставати поміщиками. Це було закріплено указом від 1863 р. «Про збільшення утримання мирових посередників у губерніях західного краю, які призначалися не з місцевих дворян-поміщиків»¹¹. Російським чиновникам відомства Міністерства внутрішніх справ на 50 % підвищувалося жалування та матеріальна винагорода від 1864 р.¹². Генерал-губернатор О. Безак у своєму звіті за 1866–1867 рр. висловив побажання про те, що пільги місцевим російським чиновникам варто збільшити до такого рівня, як у Царстві Польському¹³.

У звіті київського генерал-губернатора за 1866–1867 рр. зазначено, що близько 500 чиновників-поляків залишилося не на головних губернських посадах. Це означало, що заміна польських дворян російськими проходила успішно¹⁴. Лише через кілька років, із 1876 р., при призначенні на державну службу дворяни польського походження визнавалися рівними з російськими. Така поступка для перших була незначною з боку самодержавства, оскільки й надалі вони перебували в межах «Статуту про цивільну службу». Тобто тепер дворянин-поляк повинен був подати, як і раніше, докази свого шляхетного походження й свідчення від губернатора про благонадійність — своєрідний дозвіл для оформлення в чиновники¹⁵, оскільки польська етнічна приналежність, за переконанням влади, означала радикальну неблагоннадійність. Усі заходи російської адміністрації позбавили польське дворянство, яке володіло необхідним майном та мало відповідну освіту, права брати участь у державно-громадському житті губернії.

У 1871 р. була введена нова судова інституція — мировий суд, обрання складу якого було

⁴ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... — С. 40.

⁵ Лелива. Указ. соч. — С. 39; Середонин С. М. Указ. соч. — С. 159.

⁶ Аксаков И.С. Указ. соч. — С. 186.

⁷ Миллер А.И. Указ. соч. — С. 143.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДІАУК). — Ф. 442. — Оп. 635. — Спр. 569. — Арк. 1.

⁹ Полное Собрание Законов Российской империи (далее — ПСЗ РИ), 2 собрание. — СПб., 1871. — Т. 4 2: 1867. — № 44110.

¹⁰ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України... — С. 45.

¹¹ ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1866. — Т. 38: 1863. — № 39935.

¹² Там же. — СПб., 1866. — Т. 39: 1863. — № 40656.

¹³ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 45. — Спр. 570. — Арк. 68.

¹⁴ Там само. — Арк. 68 зв.

¹⁵ Западные окраины Российской империи... — С. 211.

обмеженим. Суддів призначав уряд, поляки не могли обіймати цю посаду. У губерніях ще не були запроваджені земства, оскільки влада не могла допустити, щоб місцеві дворяни отримали певні земські повноваження і функції¹⁶.

З приходом нового імператора Олександра III становище дворянства не змінилося. Обмеження польських землеволодінь залишалось одним із методів інтеграції краю до складу Імперії¹⁷. Попри заходи, спрямовані на збільшення російського землеволодіння, у правобережних губерніях станом на 1890 р. польське землеволодіння збільшилося кількісно. Зокрема, в Подільській губернії воно становило 1257, або 37,12 %, найбільше було на Волині, а найменше — на Київщині¹⁸. Уряд наприкінці XIX ст. так само намагався шляхом обмеження польських землеволодінь ще й повністю витіснити поляків із владних інституцій південно-західних губерній. Актуальним залишалось зростання кількості російських чиновників на державних посадах¹⁹.

У 1890 р. губернатори Південно-Західного краю отримали секретне розпорядження про недопущення на державну службу осіб неросійського походження²⁰. Проте росіяни, які бажали б обійняти вакантні посади в місцевій російській адміністрації та в корпоративних організаціях, було недостатньо через низький рівень матеріальної зацікавленості. Це був вагомий прорахунок самодержавства в політиці усунення поляків від посад у західних губерніях. Тому в 1890 р. вийшло «Положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених губерніях, а також у губерніях західних та Царства Польського». Згідно з цим розпорядженням російські чиновники отримували вище жалування, а також землі й маєтки на пільгових умовах, додаткову матеріальну допомогу й привілеї, їм присвоювали чини, а витрати на переселення й утримання забезпечувала держава²¹.

Майже 10 років російські чиновники та службовці користувалися наданими їм вигідними перевагами. Але, на думку київського генерал-губернатора Ф. Трепова, на початку XX ст. ці привілеї втратили свою ефективність. Місцевих дворян російського походження для заміщення посад було достатньо, тому додаток до жалування можна було залишати тільки для

новопризначених чиновників²². У 1911 р. вийшов указ «Про перегляд переваг по службі у віддалених місцевостях та у західних губерніях і Царстві Польському».

На межі XIX–XX ст. у Російській імперії становище привілейованого стану відчутно покращилось, оскільки політика Миколи II зосереджувалась на одному з «головних завдань державного життя» — відродженні дворянства²³. Правобережне дворянство відчуло послаблення в репресивних діях уряду й налагодження співпраці влади зі знаттю. Так, у 1895 р. вийшов указ про відміну обов'язкового продажу ще не проданих маєтків учасників Січневого повстання 1863 р., а також у 1897 р. — про відміну введеного у 1863 р. відсоткового збору з нерухомих маєтків дворян польського походження в 9-ти західних губерніях²⁴.

Генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков одним із перших представників самодержавної влади в південно-західному регіоні порушив питання щодо відновлення дворянських зібрань та виборів²⁵. У наступному звіті він наголосив на своїй ідеї попри поширення судової реформи в регіоні²⁶. Заборона діяльності дворянських зібрань призвела до проблеми призначення державних чиновників. Однак це вирішувалося таким чином: перевага надавалась особам непольського походження, кандидатури яких схвалювались Міністерством внутрішніх справ, а вже потім на рівні губернії здійснювались призначення посадовців і чиновників²⁷.

Унаслідок таких нововведень із боку російської влади у Південно-Західному краї посилилась роль губернських, повітових предводителів дворянства, а також дворянських опік. Губернський предводитель дворянства був офіційно визнаною персоною після губернатора. Він відігравав знакову роль у становій організації дворянства й у адміністративному управлінні також. Тобто у результаті відміни дворянських зібрань предводителі ставали посередником між адміністрацією та місцевим дворянством, а депутатські зібрання наділялись повноваженнями вирішувати будь-які дворянські питання²⁸. Губернські предводителі дворянства були учасниками різних державних комісій та комітетів у губернії: губернське присутствіє в селянських справах (комітет із поліпшення побуту селян, комісії взаємовигідного

¹⁶ Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Різниченко // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 143.

¹⁷ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — С. 322.

¹⁸ Бовуа Д. Назв. праця. — С. 61–62.

¹⁹ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 523. — Спр. 164. — 9 арк.

²⁰ Там само. — Оп. 528. — Спр. 318. — Арк. 1.

²¹ Архипова Т.Г. История государственной службы в России XVIII–XIX века / Архипова Т.Г., Румянцев М.Ф., Сенин А.С. — М., 1999. — С. 121.

²² ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 639. — Спр. 767. — Арк. 1–2.

²³ Соловьев Ю.Б. Указ. соч. — С. 252.

²⁴ Вуич Н.И. Указ. соч. — С. 29.

²⁵ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 50. — Спр. 379. — 22 арк.

²⁶ Там само. — Оп. 51. — Спр. 385. — Арк. 10–17.

²⁷ ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1865. — Т. 37: 1862. — № 37992.

²⁸ Корелин А.П. Институт предводителей дворянства. — С. 32–36.

розмежування земель), губернське присутствіє у військовій повинності (рекрутський комітет), губернські оціночні комісії. Функції предводителів дворянства стали досить широкими, оскільки разом зі звичною опікою над навчальними закладами вони мали членство в засіданнях губернських присутствій із селянських, земських, міських справ²⁹. У 1866 р. і надалі посада губернського предводителя дворянства стала призначуваною. Причому призначалися на цю престижну, як на той час, посаду виключно дворяни російські, які до того ж ще й заохочувались — губернські та повітові предводителі дворянства отримували статус державних чиновників з усіма перевагами державної служби³⁰. Крім цього, предводителі дворянства західних губерній отримували жалування³¹.

У пореформений період розширилися повноваження і повітового предводителя, який ставав не лише представником дворянства, а й органом державної влади, виконуючи адміністративні розпорядження. Ця станова посада на рівні повіту передбачала представництво практично в усіх повітових комісіях як голови чи щонайменше її учасника: у повітових з'їздах мирових посередників, повітових присутствій із селянських питань, військової повинності, на чолі дворянських опік, училищних рад³². Із 1867 р. повітові предводителі дворянства призначалися також із числа російських дворян, хоча бажаних було досить мало. Причини небажання займати таку посаду цілком зрозумілі — відсутність матеріального заохочення до цієї посади і важливість справ у власних маєтках. На кінець XIX ст. актуальною проблемою привілейованого стану стало відновлення своєрідного престижу дворянської служби на фоні проблеми стимулювання дворян до участі в корпоративному житті дворянства, навіть у вигляді штрафних санкцій до тих, хто відмовлявся³³.

Київський генерал-губернатор О. Безак наполіг на тому, щоб посади повітових предводителів дворянства поєднували мирові посередники, оскільки недопустимо призначати поляків на цю посаду, навіть при гострій потребі у російських дворянах. У південно-західних губерніях головам мирових з'їздів, мировим посередникам, засідателям дворянських опік часто доводилось виконувати обов'язки повітових предводителів дворянства³⁴. До того ж із 1911 р. — часу запровадження земств у правобережних губерніях — із дозволу міністра внутрішніх справ повітовий

предводитель одночасно перебував на посаді голови земської установи свого повіту³⁵.

На початку XX ст. проблема призначення на посади виключно російських дворян була практично вирішена, хоча їх все одно було не достатньо на посадах предводителів³⁶. Дворянам польського походження дозволялось обіймати посади повітових предводителів у разі доведення своєї безсумнівної благонадійності, але це могла бути лише одна особа на губернію³⁷. У звіті генерал-губернатора Ф. Трепова за 1909–1910 рр. зазначено, що на посади повітових предводителів дворянства часто влада призначала просто заможних дворян, не дивлячись на їх морально-професійні якості, а виходячи із витрат повітових предводителів, а також із того, що обов'язки виконувались на громадських засадах³⁸.

Заохочувальним стимулом обіймати посаду повітового предводителя для місцевого російського дворянства могло стати надання їм таких же чинів, як у предводителів великоросійських губерній, вважав київський генерал-губернатор О. Ігнат'єв. Подільський губернський предводитель М. Балашов також звернув увагу на необхідність реформувати станові установи щодо підвищення класів чиновників, які мають нижчі класи та чини. Він аргументував це тим, що від схвалення у 1835 р. штатів дворянського депутатського зібрання, канцелярій губернського та повітових предводителів дворянства й дворянських опік реформування в цій галузі не проводилось³⁹. Проте клас посади правобережних повітових предводителів дворянства не було підвищено до виходу указу 1902 р., за яким класи дворянських посад підвищувалися: предводителі — V, депутати дворянського депутатського зібрання — VI, секретарі — VII класів відповідно⁴⁰. Але ці заходи не збільшили кількості бажаних обіймати станові посади⁴¹.

Повітові предводителі дворянства мали досить багато посадових обов'язків. Це призводило до того, що вони не встигали виконувати покладені на них доручення. У 1902 р. Особлива рада зі справ дворянства дала дозвіл на введення посади помічника повітового предводителя дворянства⁴². Але на південно-західні губернії таке

³⁵ Там само. — Спр. 307. — Арк. 41.

³⁶ Там само. — Оп. 527. — Спр. 20. — Арк. 16.; там само. — Оп. 635. — Спр. 569. — Арк. 36.

³⁷ Там само. — Оп. 635. — Спр. 679. — Арк. 6; там само. — Оп. 707. — Спр. 42. — Арк. 45.

³⁸ Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909–1910 гг. — С. 16.

³⁹ ЦДДАУК. — Ф.442. — Оп.625. — Спр. 402. — Арк. 1–4.

⁴⁰ Там само. — Оп. 627. — Спр. 499. — Арк.4, 20.

⁴¹ Там само. — Оп. 641. — Спр. 119. — Арк.1 зв.

⁴² ПСЗ РИ, 3 собрание. — СПб., 1904. — Т. 22: 1902. — № 21641.

²⁹ Беккер С. Указ. соч. — С. 236.

³⁰ ПСЗ РИ, 2 собрание. — Т. 38: 1863. — № 40180.

³¹ Беккер С. Указ. соч. — С. 226.

³² Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. — СПб., 1842, п.160–163.

³³ Плансон А.А. Указ. соч. — С. 18.

³⁴ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 627. — Спр. 499. — Арк. 3–5; там само. — Оп. 640. — Спр. 151. — Арк. 5–7.

розпорядження не розповсюджувалось. Однак подільські депутати домоглися у 1905 р. впровадження цієї посади. Оскільки російських дворян у Подільській губернії числилось небагато, то місцеві дворяни польського походження змогли вже в наступному році стати помічниками окремих повітових предводителів дворянства⁴³.

Заборона губернських дворянських зібрань підвищила роль не менш важливої станової інституції — депутатського зібрання, яке відповідно також зазнало певних трансформацій у процедурі проведення, у своєму складі та повноваженнях. Основним видом діяльності депутатського зібрання залишався розгляд документів про дворянське походження і привілейованість родів. Але відтепер першочерговою державною функцією цього органу ставало обговорення пропозицій від уряду. Із 1865 р. депутати збиралися в губернському місті лише у разі накопичення невідкладних справ. Учасниками розгляду цих справ ставали разом із губернським предводителем дворянства й депутатами від повітів ще й усі повітові предводители дворянства. Таке ситуаційне розширення повноважень депутатських зібрань закріплювалось указом від 10 червня 1902 р. «Про вдосконалення дворянських установ та перегляд законоположень про ці установи»⁴⁴. Тобто депутатське зібрання отримало статус окремої дворянської інституції, яка була підзвітною виключно сенату. Цьому закону підлягали усі західні губернії⁴⁵.

Можна вважати тенденцією проблему комплектації складу губернських депутатських зібрань. Небажання обіймати посади депутатів зібрання було зумовлене відсутністю жалування на цій посаді, обов'язки якої повинні виконуватися на громадських засадах. Ніякі попередження і зауваження з боку вищої влади не змінювали ситуації із укомплектуванням депутатського зібрання. Депутати ігнорували засідання, не з'являючись там зовсім. Навіть спроба привабити російських дворян жалуванням у розмірі окладу засідателя повітових судів не дала бажаних результатів. Відповідно до запиту Міністерства внутрішніх справ у 1893 р. виявилось, що в Київській, Подільській та Волинській губерніях посади повітових предводителів дворянства і депутатів зібрання залишалися вакантними⁴⁶. Право участі у депутатських зібраннях отримали повітові предводители дворянства, що зробило проблему

комплектації складу депутатських зібрань менш гострою тільки на початку ХХ ст.⁴⁷.

Важливою умовою повноцінного функціонування депутатських зібрань стало їх фінансове забезпечення⁴⁸. Наданих коштів було недостатньо для утримання канцелярій предводителів і депутатського зібрання, опалення дому зібрань, виплат жалувань. З такими скаргами предводители губерній Південно-Західного краю часто зверталися до генерал-губернатора, оскільки виплата грошей на вказані вище потреби дуже часто затримувалася. Подільський і волинський предводители дворянства пояснювали причини ухиляння дворян від посад та обов'язків невчасною виплатою і без того мізерного жалування при відсутності інших джерел прибутку не таких заможних дворян, як це було у першій половині ХІХ ст., коли участь у станово-корпоративних організаціях стала прерогативою найперше багатих землевласників, представників магнатських династій⁴⁹. Прохання повітових предводителів, зокрема Подільської губернії, у 1872 р. про збільшення утримання їхніх канцелярій отримували відмови Міністерства внутрішніх справ⁵⁰.

Проблема утримання канцелярій депутатських зібрань, предводителів та жалування службовцям не була остаточно вирішена навіть після введення у січні 1896 р. додаткового обов'язкового податку для місцевих дворян⁵¹. Тому губернські предводители постійно зверталися до Міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити збільшення витрат дворянам на власні господарчі потреби⁵².

Оскільки від 1867 р. кошти дворянства не були вже у розпорядженні губернського предводителя, то вони зберігалися в губернській казенній палаті. Статут про земські повинності не дозволяв предводителю дворянства і депутатському зібранню витратити кошти на власний розсуд⁵³. Витрати на потреби станових інституцій реєструвало депутатське зібрання, яке подавало і регулярні звіти про використання дворянських сум. Депутати мали право поповнювати дворянську касу за рахунок благодійних внесків, плати за свідоцтва про дворянство і укладання родовідної книги, відсотків від зберігання цінних паперів на рахунок зібрання. Зберігалися ці грошові надходження у казначействі. Тобто, наприкінці ХІХ ст.

⁴⁷ Дворянский календарь на 1899 г. — СПб., 1899. — 103 с. — С. 88; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / [Сост. В.В. Филимонов]. — Каменец-Подольский, 1911. — С.25.

⁴⁸ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 45. — Спр. 45. — Арк. 37.

⁴⁹ Там само. — Оп. 48. — Спр. 257. — Арк. 1–2.

⁵⁰ Там само. — Оп. 51. — Спр. 64. — Арк. 1–3.

⁵¹ Бовуа Д. Назв. праця. — С. 71.

⁵² ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 657. — Спр. 13. — Арк. 2, 13.

⁵³ Там само. — Оп. 657. — Спр. 13. — Арк. 8, 13.

⁴³ ЦДДАУК. — Ф.442. — Оп. 635. — Спр. 251. — Арк. 4–6.

⁴⁴ ПСЗ РИ, 3 собрание. — Т. 22: 1902. — № 21641.

⁴⁵ ЦДДАУК. — Ф. 442. — Оп. 633. — Спр. 54. — Арк. 4, 20.

⁴⁶ Там само. — Оп. 623. — Спр. 94. — Арк. 6.

рух дворянських коштів повністю контролювався державою.

Дворянські зібрання постійно шукали джерела розширення своїх прибутків, а тому в 1883 р. вони отримали право володіння занедбаними або покинутими («выморочными») маєтками і капіталами, які за законом раніше відходили до казни. У 1902 р. уряд дозволив дворянам південно-західних губерній заповідати свої маєтки становій корпорації, а прибутки від оренди таких маєтків надходили вже до дворянської каси⁵⁴.

Однією із важливих дворянських інституцій, які безперервно функціонували впродовж ХІХ — на початку ХХ ст., залишалася дворянська опіка. Соціальні трансформації цього періоду практично ніяк не вплинули на напрями діяльності повітових дворянських опік, але кількість останніх на початку ХХ ст. все ж скоротилась з причини їхньої незадовільної роботи. Політичні умови для відновлення і тим більше для повноцінного функціонування дворянських зібрань у тому числі не були сприятливими для цього⁵⁵.

На межі століть уряд поступово почав скасовувати попередні заборони та обмеження щодо правобережного дворянства. Серйозним кроком став указ від 1 травня 1905 р. про відновлення діяльності дворянських зібрань — головної станової корпоративної інституції місцевої знаті⁵⁶. Стосовно дворян польського походження, то певні обмеження щодо них були чинними аж до краху самодержавної влади⁵⁷. Історик А. Корелін зазначив, що між дворянством російським і польським не було єдності до початку ХХ ст.. Причиною цього він вважав саме обмеження прав дворян польського походження у дворянських зібраннях⁵⁸.

Конфронтацію між дворянством і самодержавством мала б замінити співпраця. Але в силу обставин, що склалися впродовж 1863–1917 рр., бажаного не сталося. Навпаки, самодержавна влада змусила повітові та губернські станові інституції спершу вирішувати справи державні, а вже потім станові дворянські. Більшість посад

стали призначуваними, перевага надавалась дворянам російського походження. Це мало гарантувати забезпечення імперських інтересів у регіоні. Процес протистояння влади і польської шляхти, яка все ще володіла більшістю земель у регіоні, передував запровадженню виборних земств у регіоні, які формувалися не на становій (хоча були винятки), а на етнічній основі. Суттєвих трансформацій не зазнали лише дворянські опіки, кількість яких лише скоротилась. До кінця 1917 р. під контролем держави функціонували губернські та повітові предводителі дворянства як представники державної і станової влади в регіоні, дворянські опіки. Дворянські депутатські зібрання попри дозвіл 1905 р. поновити діяльність так і не продовжили свого функціонування у південно-західних губерніях та не відновилися через втрату перш за все інтересу дворян-поляків до станової діяльності. Дворянське зібрання в процесі постійних змін у суспільстві просто втрачало свою консолідуючу роль із двох основних причин: по-перше, дворян не влаштувала повна залежність дворянських зібрань від вказівок влади, по-друге — пасивність і без того малочисельної групи дворян російського походження в регіоні. Ці фактори унеможливлювали відновлення функціонування головної корпоративної інституції дворянства.

Отже, після Січневого повстання урядова політика посилилась у бік активізації інтеграційних процесів південно-західних губерній. Із відміною кріпацтва розпочався поступовий процес нівеляції станових відмінностей, а дискримінація дворян польського походження призвела до обмеження дворянських корпоративних прав взагалі, зменшивши роль саме дворянських депутатських зібрань. Репресивні заходи самодержавства щодо причетних до польського повстання поглибили й без того гостру проблему заповнення адміністративних посад у регіоні. Таким чином, у силу історичних обставин, що склалися на початку ХХ ст., дворянство як суспільна ланка трансформувалось, оскільки змінилась влада та її пріоритети, механізми управління. Хоча до часу падіння династії Романових на Київщині, Волині та Поділлі функціонували такі станові інституції самоврядування, як губернський та повітові предводителі дворянства, дворянське зібрання та повітові дворянські опіки, але вони повністю контролювалися державою. Усі дворянські привілеї, в тому числі право корпоративної діяльності, були скасовані маніфестом 1917 р.

⁵⁴ ПСЗ РИ, 3 собрание. — СПб., 1886. — Т. 3: 1886. — № 1546.

⁵⁵ Корелін А.П. Дворянство в пореформенной Росии. — С. 134.

⁵⁶ ПСЗ РИ, 3 собрание. — СПб., 1908. — Т. 25: 1905. — № 26163.

⁵⁷ Дякин В.С. Указ. соч. — С. 263.

⁵⁸ Корелін А.П. Дворянство в пореформенной Росии... — С. 47.

ДЖЕРЕЛА

1. Аксаков И.С. Польский вопрос и западнорусское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. [Текст] / И.С. Аксаков // Сочинения — СПб., 1900. — Т. 3. — 570 с.
2. Архипова Т.Г. История государственной службы в России XVIII–XIX века [Текст] / Т.Г. Архипова, М.Ф. Румянцева, А.С. Сенин. — М. : РГУ, 1999. — 230 с.
3. Беккер С. Миф о русском дворянстве / С. Беккер. — М. : Новое литературное обозрение, 2004. — 344 с.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К. : Критика, 1998. — 336 с.
5. Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909–1910 гг. — Б.м., б.д. — 24 с.
6. Вуич Н.И. К столетию Комитета министров 1802–1902 / Н.И. Вуич. — СПб., 1902. — 127 с.
7. Дворянский календарь на 1899 г. — СПб., 1899. — 103 с.
8. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX в.) / В.С. Дякин. — СПб. : ЛИСС, 1998. — 263 с.
9. Западные окраины Российской империи / научн. ред.: М. Долбилов, А. Миллер. — М. : Новое литературное обозрение, 2006. — 608 с.
10. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. — М. : Наука, 1979. — 304 с.
11. Корелин А.П. Институт предводителей дворянства / А.П. Корелин // История СССР. — 1978. — № 3. — С. 32–36; Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) / А.П. Корелин // История СССР. — 1971. — № 5. — С. 56–81.
12. Лелива. Русско-польские отношения. Очерк / Лелива. — Лейпциг, 1895.
13. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая пол. XIX в.) / А.И. Миллер. — СПб. : Алетейя, 2000. — 260 с.
14. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В.В. Филимонов. — Каменец-Подольский, 1911. — 296 с.
15. Плансон А.А. О дворянстве в России / А.А. Плансон. — СПб., 1893. — 103 с.
16. Полное Собрание Законов Российской империи (далее — ПСЗ РИ), 2 собрание. — СПб., 1865. — Т. 37: 1862. — № 37992.
17. ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1866. — Т. 38: 1863. — № 39935; № 40180
18. ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1866. — Т. 39: 1863. — № 40656.
19. ПСЗ РИ, 2 собрание. — СПб., 1871. — Т. 42: 1867. — № 44110.
20. ПСЗ РИ, 3 собрание. — СПб., 1886. — Т. 3: 1886. — № 1546.
21. Там само. — СПб., 1904. — Т. 22: 1902. — № 21641.
22. Там само. — СПб., 1908. — Т. 25: 1905. — № 26163.
23. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Різниченко // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 143.
24. Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. — СПб., 1842, п. 160–163.
25. Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С.М. Середонин. — СПб., 1902. — Т. 3, ч. 1. — 358 с.
26. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю.Б. Соловьев. — Л. : Наука, 1981. — 256 с.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДІАУК України). — Ф. 442. — Оп. 45. — Спр. 45. — 110 арк.
28. ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 45. — Спр. 570. — Арк. 68 зв.; оп. 48. — Спр. 257. — 36 арк.; оп. 50. — Спр. 379. — 22 арк.; оп. 51. — Спр. 64. — 3 арк.; оп. 51. — Спр. 385. — 17 арк.; оп. 523. — Спр. 164. — 9 арк.; оп. 527. — Спр. 20. — 24 арк.; оп. 528. — Спр. 318. — 13 арк.; оп. 623. — Спр. 94. — 7 арк.; оп. 625. — Спр. 402. — 4 арк.; оп. 627. — Спр. 499. — 86 арк.; оп. 633. — Спр. 54. — 20 арк.; оп. 635. — Спр. 251. — 9 арк.; оп. 635. — Спр. 569. — 52 арк.; оп. 635. — Спр. 679. — 16 арк.; оп. 639. — Спр. 767. — 8 арк.; оп. 640. — Спр. 151. — 37 арк.; оп. 640. — Спр. 307. — 106 арк.; оп. 641. — Спр. 119. — 18 арк.; оп. 657. — Спр. 13. — 15 арк.; оп. 707. — Спр. 42. — 148 арк.
29. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. Шандра. — К., 1998. — 75 с.
30. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. / В. Шандра. — К., 2005. — 427 с.

REFERENCES

1. Aksakov I.S. *Polskii vopros i zapadno-russkoe delo. Yevreiskii vopros. 1860–1886* / I.S. Aksakov // *Sochineniia*. — SPb., 1900. — T. 3. — 570 s.
2. Arkhipova T.G. *Istoriia gosudarstvennoi sluzhby v Rossii XVIII — XIX veka* / T.G. Arkhipova, M.F. Rumiantseva, A.S. Senin. — M. : RGGU, 1999. — 230 s.
3. Bekker S. *Mif o russkom dvorianstve: Dvorianstvo i privilegii poslednego perioda imperatorskoi Rossii* / S. Bekker. — M. : *Novoie literaturnoie obozreniie*, 2004. — 344 s.
4. Bovua D. *Bytva za zemlyu v Ukraini 1863–1914 rr.: Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* / D. Bovua. — K. : Krytyka, 1998. — 336 s.
5. *Vsepoddaneishii otchet kievskogo, podolskogo i volynskogo general-gubernatora. 1909–1910gg.* — B.m., b.d. — 24 s.
6. Vuich N.I. *K stoletiiu Komiteta ministrov 1802–1902* / N.I. Vuich. — SPb., 1902. — 127 s.
7. *Dvorianskii kalendar na 1899 g.* — SPb., 1899. — 103 s.
8. Diakin V.S. *Natsionalnyi vopros vo vnutrennei politike tsarizma (XIX — nachalo XX v.)* / V.S. Diakin. — SPb. : LISS, 1998. — 263 s.
9. *Zapadnyie okrainy Rossiiskoi imperii / nauchn. red.: M. Dolbilov, A. Miller.* — M. : *Novoie literaturnoie obozreniie*, 2006. — 608 s.
10. Korelin A.P. *Dvorianstvo v poreformennoi Rossii. 1861–1904 gg. Sostav, chislennost, korporativnaia organizatsiia* / A.P. Korelin. — M. : Nauka, 1979. — 304 s.
11. Korelin A.P. *Institut predvoditeley dvoryanstva* / A.P. Korelin // *Istoriya SSSR*. — 1978. — № 3. — S. 32–36.
12. Leliva. *Russko-polskiiie otnosheniia. Ocherk* / Leliva. — Leiptsig, 1895.
13. Miller A.I. *«Ukrainskii vopros» v politike vlastei i russkom obschestvennom mnenii (vtoraia polovina XIX v.)* / A.I. Miller. — SPb. : Aletea, 2000. — 260 s.
14. *Pamiatnaia knizhka Podolskoi gubernii na 1911 god* / Sost. V.V. Filimonov. — Kamenets-Podolskii, 1911. — 296 s.
15. Planson A.A. *O dvorianstve v Rossii* / A.A. Planson. — SPb., 1893. — 103 s.
16. *Polnoe Sobraniie Zakonov Rossiiskoi imperii (dali — PSZ RI), 2 sobraniie.* — SPb., 1865. — T. 37: 1862. — № 37992.
17. *PSZ RI, 2 sobraniie.* — SPb., 1866. — T. 38: 1863. — № 39935; № 40180.
18. *PSZ RI, 2 sobraniie.* — SPb., 1866. — T. 39: 1863. — № 40656.
19. *PSZ RI, 2 sobraniie.* — SPb., 1871. — T. 42: 1867. — № 44110.
20. *PSZ RI, 3 sobraniie.* — SPb., 1886. — T. 3: 1886. — № 1546.
21. *PSZ RI, 3 sobraniie.* — SPb., 1904. — T. 22: 1902. — № 21641.
22. *PSZ RI, 3 sobraniie.* — SPb., 1908. — T. 25: 1905. — № 26163.
23. Riznychenko S. *Zaprovadzheniia zemstv na Pravoberezhnii Ukraini* / S. Riznychenko // *Kyivska starovyna*. — 1999. — № 4. — S. 143.
24. *Svod zakonov Rossiiskoi imperii povelieniim. Zakony o sostoianiiiah* / — SPb., 1842. — P. 160–163.
25. Seredonin S.M. *Istoricheskii obzor deiatelnosti Komiteta Ministrov* / S.M. Seredonin. — SPb., 1902. — T. 3, ch. 1. — 358 s.
26. Soloviev Yu.B. *Samoderzhavie i dvorianstvo v 1902–1907 gg.* / Yu.B. Soloviev. — L. : Nauka, 1981. — 256 s.
27. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv (dali — TsDIAUK).* — F. 442. — Op. 45. — Spr. 45. — 110 ark.
28. *TsDIAUK.* — F. 442. — Op. 45. — Spr. 570. — ark. 68 zv.; Op. 48. — Spr. 257. — 36 ark.; Op. 50. — Spr. 379. — 22 ark.; Op. 51. — Spr. 64. — 3 ark.; Op. 51. — Spr. 385. — 7 ark.; Op. 523. — Spr. 164. — 9 ark.; Op. 527. — Spr. 20. — 24 ark.; Op. 528. — Spr. 318. — 13 ark.; Op. 623. — Spr. 94. — 7 ark.; Op. 625. — Spr. 402. — 4 ark.; Op. 627. — Spr. 499. — 86 ark.; Op. 633. — Spr. 54. — 20 ark.; Op. 635. — Spr. 251. — 9 ark.; Op. 635. — Spr. 569. — 52 ark.; Op. 635. — Spr. 679. — 16 ark.; Op. 639. — Spr. 767. — 8 ark.; Op. 640. — Spr. 151. — 37 ark.; Op. 640. — Spr. 307. — 106 ark.; Op. 641. — Spr. 119. — 18 ark.; Op. 657. — Spr. 13. — 15 ark.; Op. 707. — Spr. 42. — 148 ark.
29. Shandra V. *Administratyvni ustanovy Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XIX — pochatku XX st. v rosiyskomu zakonodavstvi: dzhereloznavchyi analitychnyi ohliad* / V. Shandra. — K., 1998. — 75 s.
30. Shandra V. *Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX — pochatok XX st.* / V. Shandra. — K., 2005. — 427 s.

Ольга Барвинок

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СОСЛОВНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ДВОРЯНСТВА
ЮГО-ЗАПАДНЫХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX в.**

В статье рассмотрен вопрос функционирования сословных учреждений дворянства Юго-Западного края после Январского восстания 1863–1864 гг. Политико-правовая реальность Российской империи на рубеже XIX — нач. XX вв. привела к тому, что сословные привилегии местной шляхты / дворянства оказались в неопределенном положении. Дворянство было вынуждено учитывать новые порядки самодержавной власти, но при этом статус дворянской опеки оставался неизменным.

Ключевые слова: Российская империя, юго-западные губернии, шляхта, дворянство, дворянские выборы, предводители дворянства, дворянские опеки.

Olga Barvinok

**FUNCTIONING OF NOBILITY CLASS INSTITUTIONS IN SOUTH-WEST PROVINCES
OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE 19TH — EARLY 20TH CENTURY**

The aim of the article is to highlight the problem of functioning of the nobility class institutions of South-West region after the banning of the iractivities as a resul to the Polish January Uprising in 1863–1864. Political and legal reality of the Russian Empire in the late 19th — early 20th century endangered the class privileges of the entire limitation or even cancelling. In such circumstances, the representatives of the privileged class, and especially the local Polish minority, had to adapt to the new order of autocratic power. The procedure for the elections, which were traditional event in the region, was limited by the partial appointment of some officials mainly from among the Russian nobility. The positions of the provincial and district leaders were not canceled, but rather included the expansion of their functions and responsibilities. For example, the position of the district leader included the obligations of mediator and provincial leader became not only a trustee of educational institutions. The nobility was included to committees working on different issues of local and national importance. The quite acute was the promotion and payment of the grants to officials, the rules of nobility funds activity. It was remained unchanged until 1917, and in certain regions until 1919, the status and activities of nobility tutelage, which competence was determined by care for abandoned and neglected estates of privileged class representatives of the Russia Empire society.

So, because of the historical circumstances, which took place in the early 20th century, the nobility as a social link transformed since the government and its priorities and, of course, management mechanisms had changed. Although until the fall of the Romanov dynasty in south-wester \n provinces such class institutions as provincial governments and district leader of nobility, deputy county assembly and nobility tutelage had been functioning, but they were completely controlled by the state. All noble privileges, including the right of corporate activities were canceled by manifesto of 1917. The confrontation between the nobility and autocracy would replace by cooperation. But because of circumstances during 1863–1917s the preferable situation had not happened. Instead, autocratic government made the county and provincial institutions firstly work with the state affairs, and then — noble class. Most of the positions were appointed, the preference was given to the nobles of Russian origin. The aim was to ensure the imperial interests in the region. The process of confrontation between the authorities and the Polish nobility, which owned the majority of lands in the region, was prior to the introduction of the South-West provinces of elected Zemstvo, which were formed not on class, but on ethnic basis.

Key words: Russian Empire, South-West province, nobility, aristocracy, nobility elections, nobility leaders, nobility tutelage.

Дата надходження статті до редакції: 10 червня 2016 р.

Олег Іванюк

КРИТИКА СИСТЕМИ ОБЛІКУ НАСЕЛЕННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДОСЛІДНИКАМИ ХІХ СТ.

У статті розглядається система обліку населення, яка функціонувала у Російській імперії упродовж ХІХ ст. Її основними складовими були ревізії, поточний облік населення, метрики, промислова статистика, губернаторські звіти. Автором здійснюється аналіз поглядів щодо цієї проблеми дослідників ХІХ ст.: А.Б. Бушена, П.І. Кеппена, В. Пландовського та ін. Основна увага приділяється недолікам системи обліку населення.

Ключові слова: ревізія, система обліку населення, статистичний комітет, чисельність населення, статистика, метрика, поточний облік населення.

Російська імперія упродовж ХІХ ст. не мала єдиної чітко організованої, ґрунтовної системи обліку населення. Відповідно до державних, адміністративних, політичних й економічних потреб виникали, побутували і поєднувалися різні форми обліку, запроваджені ще у ХVІІІ ст: ревізії, поточний поліційний облік, пробні локальні одноденні переписи, тощо. Збір статистичної інформації забезпечували державні установи, які входили до складу різних імперських відомств, в тому числі й спеціальні, утворені у ХІХ ст., Центральний статистичний комітет, Статистична рада, губернські статистичні комітети тощо. Вони мали на меті поточний збір статистичних відомостей, проведення вузько спрямованих і широкомасштабних наукових досліджень, розробку програми обліку населення.

Мета статті — дослідити систему обліку населення Російської імперії через призму її оцінки провідними статистиками ХІХ ст. Відповідно до мети сформульовано такі дослідницькі завдання: визначити складові імперської системи обліку населення; висвітлити ставлення дослідників імперської доби до існуючих форм обліку; проаналізувати недоліки функціонування структурних елементів статистичної системи.

Система обліку населення привертала увагу багатьох статистиків, істориків, етнографів ХІХ ст. Цікавість базувалася на нагальних потребах, які постали перед державою внаслідок початку модернізаційних процесів і розгортання ліберальних реформ. Старі форми обліку не відповідали ані світовому досвіду, ані економічним, політичним і управлінським запитам.

Провідними дослідниками цієї системи у ХІХ ст. були: статистик, дійсний статський радник А. Бушен, статистик, етнограф, академік, один із засновників Російського географічного товариства П.І. Кеппен, В. Пландовський та ін. Автори підійшли до її аналізу з критичних позицій.

Порівнюючи стан розвитку статистики у Європі й Росії, А. Бушен приходив до висновку, що існуюча у імперії система обліку населення поступається системам, які функціонують у Швеції, Бельгії, Британії. Дослідник визначив три складові статистичної системи: переписи, поточні списки населення, метрики. Але все це, стверджував він, знаходиться у зародковому хаотичному стані¹. Під переписом, відомий статистик розуміє ревізії — одну із традиційних форм обліку населення, яка існувала у Російській імперії ще з ХVІІІ ст.

Так само негативно оцінював стан статистики український дослідник, чиновник канцелярії київського губернатора Д.П. Журавський. Він стверджував, що система обліку населення у першій половині ХІХ ст. знаходиться у зародковому стані, європейські країни значно випереджають Росію у методах збирання основних статичних даних². У процесі обліку населення й використанні відомостей не існує жодної системи, єдності й логічного зв'язку. Джерела статистичної інформації переважно є недостовірними³.

Найбільшу критику дослідників ХІХ ст. викликав ревізійський облік. Виникнення ревізійного обліку було пов'язане з розпочатою у 1718 р. податковою реформою, коли подвірне оподаткування було замінено подушним⁴. Ревізії мали

¹ Бушен А.Б. Об устройстве источников статистики населения в России \ А.Б. Бушен. — СПб., 1864. — С. 59.

² Журавський Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений \ Д.П. Журавський. — К., 1846. — С. 93.

³ Журавський Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений \ Д.П. Журавський. — К., 1846. — С. 1.

⁴ Именной указ «О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу ревизских душ, об определении воинских и избрании Земских Коммисаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания

фіскальний характер і подавали відомості про загальну чисельність населення, його становий склад, дозволяли визначати кількість міських та сільських жителів. Саме ця форма обліку викликала найбільше критичних зауважень у науковців і дослідників XIX ст.

Недоліки системи ревізій А. Бушен визначає за такими напрямками: брак фінансування і дорожня статистичної операції, складність програми і застосованого інструментарію, тривалість проведення, незадовільність перевірки даних⁵. Він вважає, що фіскальний характер не дає можливості встановити чисельний склад населення імперії, а також зібрати відомості про окремі стани. Адже, відповідно до програми ревізій, обліку не підлягали: дворяни «потомственные и личные», особи, які, за визначенням уряду, знаходилися на державній службі, домашні й приходські вчителі, особи, які звільнялися від оподаткування, військові, уральські, донські, чорноморські козаки, особи, які входили до нерегулярних військових підрозділів, почесні громадяни, священники протестантських конфесій, служителі магометанського культу у Таврійській й західних губерніях, особи, які належали до театральних й поштового відомств, особи, які мали науковий ступінь й певні інші категорії.

Тривалість ревізії і незадовільність отриманих результатів, на думку А. Бушена, були пов'язані із залученням до її проведення майже усіх державних відомств, що призводило до плутанини й неузгодженості дій, а також масштабного бюрократичного листування, яке уповільнювало обробку матеріалів, зазвичай, доручалася установам, які не мали необхідного досвіду і були далекими від розуміння основних принципів обліку населення. Загалом, за підрахунками вченого, існувало близько 180–190 тис. «сказкоподателей». Неточність зібраних результатів залежала також від часу проведення статистичної операції. Оскільки ревізія тривала як мінімум упродовж року, у фінальних результатах опинялися «мертві душі», тобто ті люди, які на момент її завершення вже померли.

Значна увага ревізійному обліку була приділена П.І. Кеппеном. Дослідник відзначив відсутність одноманітності у методах збирання відомостей про народонаселення у різних регіонах імперії. Під час аналізу матеріалів дев'ятої ревізії він визначив, що дворові люди часто фіксувалися разом з селянами, люди поштового відомства

войска, и сет Земских Коммисаров в собираемых ими деньгах и припасах» / ПСЗРИ : Собрание Первое. С 1649 по 12 Декабря 1825 года. — Т. V. (1723–1727). — № 3245 от 26 ноября 1718 г. — СПб., 1830. — С. 597.

⁵ Бушен А.Б. Об устройстве источников статистики населения в России / А.Б. Бушен. — СПб. : типография В. Безобразова и комп., 1864 г. — С. 61.

з людьми театральних тощо. Поза методикою ревізького обліку залишалися цілі стани. До програми ревізій не входили особи, які належали до 16 громадянських і духовних і 8 військових категорій⁶.

Так само, як і А. Бушен, дослідник відзначав, що ревізії носять виключно фіскальний характер, а державу цікавлять не стільки склад населення і соціальні характеристики, скільки особи, які підлягають оподаткуванню. Під час ревізійного обліку увага приділяється в основному чоловікам, відомості про жінок, на думку П.І. Кеппена, є менш об'єктивними⁷. Він критикував також причетних до розробки методики проведення ревізій статистиків за думку, що під час обліку населення неможливо збирати відомості про чисельність окремих народів імперії⁸.

П.І. Кеппен зазначав, що довіряти зібраним цифровим результатам не можна і про об'єктивність статистики взагалі не йдеться⁹. Там само дослідник стверджував, що матеріалами ревізійного обліку можна користуватися лише за крайньої необхідності і за відсутності більш об'єктивних даних. Недоліки ревізійного обліку, на думку П.І. Кеппена, пов'язані не стільки з непрофесійністю і відсутністю кваліфікованих кадрів, скільки з відсутністю чітких інструкцій щодо методики проведення ревізії¹⁰.

Спируючись на дослідження, проведені А. Бушеном і П. Кеппеном, а також на власний аналіз матеріалів ревізій, до вкрай негативних оцінок вдається статистик В. Пландовський. Згадуючи шосту ревізію, він фіксує значну невідповідність статистичних відомостей реаліям. Причинами незадовільності результатів він вважає її незавершеність, у зв'язку з франко-російською війною 1812 р., а також значну кількість приписок і ухилання від обліку внаслідок фіскального характеру статистичної операції¹¹. Так само негативну оцінку В. Пландовський дає й іншим, більш пізнім ревізіям, вказуючи на хибність результатів у зв'язку з неналежною підготовкою виконавців статистичних операцій¹². Так, перевірка отриманих відомостей відбувалася упродовж 12 місяців після їх надання до Казенної Палати. Чинovníки губерньського рівня, які з'ясовували достовірність, зазвичай не розуміли місцевих особливостей і супроводжували свою діяльність хабарництвом.

⁶ Бушен А.Б. Указ. соч. — С. 4.

⁷ Кеппен П.И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. — СПб., 1857. — С. 4.

⁸ Там само. — С. 11.

⁹ Там само. — С. 3.

¹⁰ Кеппен П.И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. — СПб., 1857. — С. 9.

¹¹ Пландовский В. Народная перепись / В. Пландовский. — СПб., 1898. — С. 250.

¹² Там само. — С. 253.

Ще одним недоліком ревізійного обліку у XIX ст. дослідник вважає створення нижчих місцевих управлінь і таким чином доручення до справи значної кількості дрібних чиновників, які були далекі від розуміння методів й інструментарію статистики¹³. Загалом В. Пландовський приходить до висновків, що десять ревізій, які відбулися в Російській імперії, мають спільні причини неуспіху. Такими причинами він називає: фінансовий характер, заплутаність і складність програми, незадовільний стан перевірки результатів, тривалість, великі часові проміжки між ревізіями.

У другій половині XIX ст., зважаючи на критику в наукових колах і застарілість такої форми обліку, статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ визнав неефективність існуючої статистичної системи, аргументуючи на тому, що мається величезна невідповідність між даними ревізій і відомостями, які подавалися у щорічних статистичних звітах губернаторів.

Складовими системи поточного обліку населення Російської імперії були метрики й адміністративно-поліцейний облік. Характеризуючи запроваджений ще 1722 р. метричний облік, А. Бушен зазначав, що на середину XIX ст. це була найбільш недосконала, неточна й незадовільна система. Дослідник вказував на істотні недоліки метрик, як то: неможливість простежити рух населення, ефективність лише для обрахунків православного населення. А. Бушен вважав, що поза метричним обліком залишалося більш ніж 7 млн. жителів імперії¹⁴. Це пояснювалося кількома причинами. Метрики велися по церковних парафіях, межі яких не співпадали з державним адміністративним поділом. Змішані шлюби, наприклад православних і католиків, мали подвійну реєстрацію у православній і католицькій конфесіях. Діти, котрі народилися поза законом, часто реєструвалися як такі, що є язичниками. Мертвонароджені могли реєструватися у книзі народжень, у книзі смерті або й у тій й іншій. У протестантів реєстрація відбувалася часто через один-два роки після народження.

Адміністративно-поліцейний облік було запроваджено у другій половині XVII ст. 9 квітня 1778 р. Сенатським указом губернаторам і помісницьким правлінням було вказано на необхідність щорічно подавати відомості про кількість жителів «у містах по губерніях їхньому віданню підпорядкованих», а також встановити контроль за їх рухом¹⁵. Відомості, які збиралися, зазвичай

базувалися на церковній фіксації (народження, шлюбу, смерті) й ревізських реєстрах, а тому лише уточнювали результати ревізій і значною мірою дублювали їх.

А. Бушен виділив кілька різновидів адміністративно-поліцейного обліку: актові, станові, фіскальні, поліцейні (виключно для міст), консисторіальні списки, «городская обывательская книга». Вони склалися різними установами час від часу, а процедура порушувалася, незважаючи на те, що була чітко визначена законом. Типовою помилкою, за твердженням А. Бушена, було внесення окремих осіб по кілька разів, у той час, як деякі особи взагалі не потрапляли до поточних списків населення. Матеріали, які збиралися, не були однорідними, а доповнень і виправлень практично не відбувалося. Найбільш достовірними дослідник вважав поліцейні списки. Але їх недоліком було те, що вони не містили інформації про сільське населення, мали значну кількість помилок і прорахунків.

Основними факторами, які впливали на об'єктивність, А. Бушен вважав відсутність фаховості чиновників, єдиного центру керівництва дослідженнями, науково обґрунтованої методики обліку. Він стверджував, що всі наявні на середину XIX ст. форми обліку населення не забезпечують об'єктивності статистичних відомостей. Дослідник констатував — помилки «не есть случайность, происходящая от невнимания или нерадения составителей первоначальных сведений, но повторяется постоянно, кроется в самом устройстве источников и порядке записывания фактов»¹⁶.

Результати поточного обліку населення були складовою запроваджених з 1838 р. на регулярній основі щорічних звітів губернаторів, які, у свою чергу, становили частину системи обчислення населення імперії і мали уточнювати щорічно цифровий матеріал. Аналізуючи існуючу статистичну систему і спираючись на публікації Центрального статистичного комітету, В. Пландовський зазначав низьку якість відомостей про населення, внесених до звітів губернаторів. Дослідник фіксував, що перші спроби ЦСК отримати достовірну інформацію, спираючись на це джерело, які було здійснено у 1858, 1863, 1866 рр., зазнали невдачі, і ЦСК змушений був відмовитися на певний час від використання звітів губернаторів як джерела статистичних відомостей¹⁷.

Упродовж XIX ст. імперія вибудувала систему державних установ, які вели поточний облік населення, займалися розробкою програм і методик статистичних операцій. У 1932 р. у структурі Міністерства внутрішніх справ було утворено статистичний відділ. Його очолив відомий

¹³ Пландовский В. Указ. соч. — С. 261.

¹⁴ Бушен А.Б. Указ соч. — С. 79.

¹⁵ Сенатський указ «О присылке Губнаторами и Наместническими Правлениями ежегодно в Сенат ведомостей о числе душ в городах по Губерниям в их ведомствах состоящих» / ПСЗРИ : Собрание Первое. С 1649 по 12 Декабря 1825 года. — Т. XX. (1775–1778). — № 14733 от 19 апреля 1778 г. — СПб., 1830. — С. 665.

¹⁶ Бушен А.Б. Указ. соч. — С. 86.

¹⁷ Пландовский В. Указ соч. — С. 307.

російський статистик К.М. Арсеньев. Відповідно до «Правил для статистического отделения...» від 20 грудня 1834 р. на місцевому рівні утворилися губернські статистичні комітети¹⁸. Перші з них у Наддніпрянській Україні виникли у Миколаєві, Севастополі, Одеському градоначальстві. Ці установи вели облік виключно за потреби міністерства, яке робило запит. 4 березня 1858 р. було утворено Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ (далі ЦСК)¹⁹. Його завданням було збирання, критичний аналіз, обробка, узагальнення необхідної для держави статистичної інформації.

Критично до діяльності статистичних установ на місцевому рівні ставився статистик, старший редактор ЦСК В. Аленіцин. Досліджуючи іудейське населення Правобережної України, він зазначав, що робота губернських комісій щодо статистичного аналізу, який стосувався іудеїв, є незадовільною, оскільки не існує загальної програми для збирання статистичних відомостей. В. Аленіцин фіксував розрізненість і фрагментарність обліку. Дослідник вказував на потребу проведення додаткових досліджень, наприклад для аналізу сфер діяльності іудеїв тощо²⁰. У процесі наукових розвідок ним було з'ясовано, що жодне з державних відомств, які займалися збиранням статистичного матеріалу, не змогло надати точної чисельності населення за повітами в цілому й іудейського зокрема. Так само, на думку В. Аленіцина, не існувало об'єктивних статистичних відомостей за окремими населеними пунктами, містами, містечками, селищами. Матеріали, які стосувалися Катеринославської, Чернігівської, Таврійської, Харківської губерній у графі «містечка й заштатні міста», часто містили помилки. На думку дослідника, жителі містечок були прирівняні до сільського населення, й цифри подані разом²¹. Такими самими необ'єктивними й далекими від істини він вважає відомості, які стосувалися іудейського землеволодіння, особливо в частині власності іудеїв на землю.

Разом з тим незадовільність роботи статистичних установ визнавали й у керівництві держави.

¹⁸ Высочайше утвержденные Правила для статистического Отделения при Совете министерства Внутренних Дел и Статистических комитетов в Губерниях / ПСЗРИ : Собрание Второе (1825–1881). — Т. IX (1834). — Ч. 2. — № 7684 от 20 декабря 1834 г. — СПб., 1835. — С. 280–283.

¹⁹ Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об устройстве Центрального Статистического Комитета при Министерстве Внутренних дел» / ПСЗРИ : Собрание Второе (1825–1881). — Т. XXXIII (1758). — Ч. 1. — № 32826 от 4 марта 1758 г. — СПб., 1860. — С. 279–280.

²⁰ Аленіцын В. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / В. Аленіцын. — СПб., 1884. — С. 5.

²¹ Там само.

Досліджуючи діяльність МВС Російської імперії і його підрозділів, доктор права і філософії М. Варадінов, погоджуючись з думкою чиновника, цитував одного з міністрів внутрішніх справ Л.О. Перовського, «Важнейшей причиною безуспешного действия Статистического отделения было досель само устройство этой немаловажной части: статистика составлялась чиновниками местных полиций, у которых не было ни времени, ни охоты, ни нужной образованности»²². Так само критично до роботи статистичних установ ставився міністр внутрішніх справ С.С. Ланской. У циркулярі від 12 грудня 1857 р. він зазначав, що «трирічний досвід продемонстрував, що збирання необхідних для уряду відомостей за означеними формами зовсім не досягає своєї мети. <...> Статистичний комітет Міністерства не мав жодної змоги зробити з них загальних висновків <...> навіть стосовно найважливіших статистичних питань <...> незрозумілість і плутанина таблиць, отриманих з більшої частини губерній, за багатьма навіть помилковість у простому підведенні підсумків і недбалість у повідомленні початкових даних місцевими міськими й земськими поліціями, і до того ж невчасність і неодноразовість надсилання різними губернськими комітетами складених ними робіт залучили Статистичний комітет Міністерства, <...> у довготривале листування з губернськими комітетами, з питань виправлення й доповнення надісланих ними таблиць»²³.

Негативно оцінив статистичні дослідження у 1861 р. й О.Г. Тройницький. Він зазначав, що офіційні статистичні відомості, які збиралися до заснування Центрального статистичного комітету, були доволі неповними. Форми проведення обліку вирізнялися недосконалістю. Будь-які цифрові матеріали потребували критичної перевірки й розробки. Він зазначав, що статистичні відомості, значною мірою були «мертвым и бесполезным материалом»²⁴.

Незважаючи на певне реформування системи обліку населення, яке відбулося упродовж першої половини XIX ст., залишалася актуальною проблема дублювання статистичних досліджень різними державними установами й відомствами. У передмові до «Общего обзора записей по ведомствам и главным управлениям Империи...», виданого у 1857 р. під редакцією статистика й бібліографа Є.К. Огороднікова, зазначалося: «статистические записи, ведущие

²² Варадінов Н. История Министерства внутренних дел: [Ч. 1-3] / [Соч.] докт. прав и философии Н. Варадінова. — СПб., 1862. — С. 111.

²³ Елисеева И.И. История российской государственной статистики: 1811–2011 \ И.И. Елисеева. — М., 2013. — С. 29.

²⁴ Там само.

по разным ведомствам, в содержании и назначении их, подчинялись разнообразным запросам администрации, которые изменялись и осложнялись с изменением для администрации характера требований, особенно в последнее время многосложными реформами и преобразованиями, не имели и не могли иметь общей системы»²⁵

Таким чином, за визначенням дослідників XIX ст., у Російській імперії не існувало єдиної цілісної статистичної системи. Статистичні джерела були незадовільними, істинність інформації — сумнівною. Облік регламентувався окремими, не пов'язаними між собою, указами й

постановами. Відсутнім був закон, який би визначав права місцевих адміністративних установ і органів самоврядування щодо накопичення й узагальнення статистичних відомостей. Не існувало чіткого розподілу повноважень між статистичними органами, які у різний час були створені державою. Тому одні й ті ж відомості збиралися установами з різних джерел і часто не лише не збігалися, але й суперечили одна одній. Центральним установам не вдалося розробити єдиних правил й методик обліку населення, тому була відсутня інформація про те, за якими критеріями губернські статистичні комітети, земства, державні установи проводять збір статистичних даних. Справа обліку ускладнювалась тим, що у Російській імперії до 1897 р. жодного разу не проводився перепис населення, який охоплював би всю територію держави й базувався на наукових принципах.

²⁵ Общий обзор записей по ведомствам и главным управлениям Империи, составленный в Центральном статистическом комитете под ред. Е. Огородникова. — СПб., 1857. — С. 10.

ДЖЕРЕЛА

1. Аленицын В. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / В. Аленицын. — СПб., 1884. — 80 с.
2. Баженов Л.В. Поділля в науково-краєзнавчій спадщині В.К. Гульдмана (до 150-річчя від дня народження) / Л.В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. — Т. 13. — С. 518–525.
3. Бушен А.Б. Об устройстве источников статистики населения в России / А.Б. Бушен. — СПб. : типография В. Безобразова и комп., 1864 г. — 122 с.
4. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел : [Ч. 1–3] / [Соч.] докт. прав и философии Н. Варадинова. — СПб. : тип. М-ва внутр. дел, 1858–1863. — 8 т. — Ч. 3. — Кн. 3: [Период третий : С 19 ноября 1825 по 20 августа 1855 г.]. — 1862. — [14], 725, [8] с.
5. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об устройстве Центрального Статистического Комитета при Министерстве Внутренних дел» \ ПСЗРИ : Собрание Второе. (1825–1881). — Т. XXXIII (1758). — Ч. 1. — № 32826 от 4 марта 1758 г. — СПб. : Типография II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии. — 1860. — С. 279–280.
6. Высочайше утвержденные Правила для статистического Отделения при Совете министерства Внутренних Дел и Статистических комитетов в Губерниях \ ПСЗРИ : Собрание Второе (1825–1881). — Т. IX (1834). — Ч. 2. — № 7684 от 20 декабря 1834 г. — СПб. : Типография II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. — С. 280–283.
7. Елисеева И.И. История российской государственной статистики: 1811–2011 / И.И. Елисеева, А.Л. Дмитриев. — М. : ИИЦ «Статистика России», 2013. — 143 с.
8. Журавський Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений / Д.П. Журавский. — К. : Тип. І. Вальнера, 1846. — 210 с.
9. Именной указ «О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу ревизских душ, об определении воинских и избрании Земских Комисаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания войска, и сет Земских Комисаров в собираемых ими деньгах и припасах» \ ПСЗРИ : Собрание Первое. С 1649 по 12 Декабря 1825 года. — Т. V (1723–1727). — № 3245 от 26 ноября 1718 г. — СПб. : Типография II. — Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 597.
10. Кеппен П.И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. / П.И. Кеппен. — СПб. : Типография Императорской академии наук, 1857. — 297 с.
11. Кеппен П.И. О народных переписях в России / П.И. Кеппен // Записки Императорского Русского Географического общества по отделению статистики; под ред. П.В. Охочинского. — СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1889. — С 1–94.
12. Общий обзор записей по ведомствам и главным управлениям Империи, составленный в Центральном статистическом комитете / под ред. Е. Огородникова. — СПб., 1857.

13. Пландовский В. Народная перепись / В. Пландовский. — СПб. : Тип. Отдельного Корпуса Пограничной Стражи. — 1898. — 378 с.
14. Сенатский указ «О присылке Губнаторами и Наместническими Правлениями ежегодно в Сенат ведомостей о числе душ в городах по Губерниям, в их ведомствах состоящих» \ ПСЗРИ : Собрание Первое. С 1649 по 12 Декабря 1825 года. — Т. XX (1775–1778). — № 14733 от 19 апреля 1778 г. — СПб. : Типография II Оtd. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 665.

REFERENCES

1. Alenitsyn V. Evreyskoe naselenie i emlevladienie v Yugo-Zapadnykh guberniyah Evropeyskoy Rossii, vkhodyaschih v chertu evreyskoy osedlosti / V. Alenitsyn. — Spb., 1884. — 80 s.
2. Bazhenov L.V. Podillya v naukovо-kraeznavchiy spadschini V.K. Guldmana (do 150-richchya vid dnya narodzhennya) / L.V. Bazhenov // Naukovi pratsi Kam'yanets-Podil'skogo derzhavnogo unIversitetu: Istorichni nauki. — Kam'yanets-Podil'skiy: Olyum, 2004. — T. 13. — С. 518–525.
3. Bushen A.B. Ob ustroystve istochnikov statistiki naseleniya v Rossii / A.B. Bushen. — SPb. : tipografiya V. Bezobrazova i komp. 1864 g. — 122 s.
4. Varadinov N. Istoriya Ministerstva vnutrennih del: [Ch. 1–3] / [Soch.] dokt. prav i filosofii N. Varadinova. — SPb. : tip. M-va vnutr. del, 1858–1863. — 8 t. — Ch. 3. — Kn. 3: [Period tretiy : S 19 noyabrya 1825 po 20 avgusta 1855 g.]. — 1862. — [14], 725, [8] s.
5. Vyisochayshe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta «Obustroystve Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta pri Ministerstve Vnutrennih del» \ PSZRI : Sobranie Vtoroe (1825–1881). — T. XXXIII (1758). — Ch. 1. — № 32826 ot 4 marta 1758 g. — SPb. : Tipografiya II Otd. Sobstvennoy E.I.V. Kantselyarii. — 1860. — S. 279–280.
6. Vyisochayshe utverzhdennyye Pravila dlya statisticheskogo Otdeleniya pri Sovete ministerstva Vnutrennih Del i Statisticheskikh komitetov v Guberniyah \ PSZRI : Sobranie Vtoroe (1825–1881). — T. IX (1834). — Ch. 2. — № 7684 ot 20 dekabrya 1834 g. — SPb. : Tipografiya II Otd. Sobstvennoy E.I.V. Kantselyarii, 1835. — S. 280–283.
7. Eliseeva I.I. Istoriya rossiyskoy gosudarstvennoy statistiki: 1811–2011 / I.I. Eliseeva, A.L. Dmitriev. — M. : IITs «Statistika Rossii», 2013. — 143 s.
8. Zhuravskiy D.P. Ob istochnikah i upotreblenii statisticheskikh svedeniy / D.P. Zhuravskiy. — K. : Tip. I. Valnera, 1846. — 210 s.
9. Imennoy ukaz «O vvedenii revizii, o raspredelenii sodержaniya voyska po chislu revizskikh dush, ob opredelenii voynskikh i izbranii Zemskikh Komisarov dlya zavedovaniya vseh sborov s krestyan dlya sodержaniya voyska, i set Zemskikh Kommisarov v sobiraemykh imi dengah i pripasah» \ PSZRI : Sobranie Pervoe. S 1649 po 12 Dekabrya 1825 goda. — T. V (1723–1727). — № 3245 ot 26 noyabrya 1718 g. — SPb. : Tipografiya II Otd. Sobstvennoy E.I.V. Kantselyarii, 1830. — S. 597.
10. Keppen P.I. Devyatayareviziya. Issledovanie o chislezhiteley v Rossii v 1851 g. / P.I. Keppen. — Spb. : Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk, 1857. — 297 s.
11. Keppen P.I. O narodnykh perepisakh v Rossii / Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obschestva po otdeleniyu statistiki / Pod red. P.V. Ohochinskogo. — SPb. : Tipografiya Ministerstva vnutrennih del. — 1889. — 1–94 s.
12. Obschiy obzor zapisey po vedomstvam i glavnyim upravleniyam Imperii, sostavlennyiy v Tsentralnom statisticheskom komitete / pod red. E. Ogorodnikova. — SPb., 1857.
13. Plandovskiy V. Narodnaya perepis / V. Plandovskiy. — SPb. : Tip. Otdelnogo Korpusa Pogranichnoy Stazhi. — 1898. — 378 s.
14. Senatskiy ukaz «O prisyilke Gubnatorami i Namestnicheskimi Pravleniyami ezhegodno v Senat vedomostey o chisle dush v gorodah po Guberniyam v ih vedomstvakh sostoyaschih» \ PSZRI : Sobranie Pervoe. S 1649 po 12 Dekabrya 1825 goda. — T. XX (1775–1778). — № 14733 ot 19 aprelya 1778 g. — SPb. : Tipografiya II Otd. Sobstvennoy E.I.V. Kantselyarii, 1830. — S. 665.

Олег Иванюк

КРИТИКА СИСТЕМЫ УЧЕТА НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ XIX СТ.

В статье рассматривается система учета населения, которая функционировала в Российской империи на протяжении XIX в. Ее основными составляющими были ревизии, текущий учет населения, метрики, промышленная статистика, губернаторские отчеты. Автором осуществляется

анализ взглядов на эту проблему исследователей XIX в.: А.Б. Бушена, П.И. Кеппена, В. Пландовського и др. Основное внимание уделяется недостаткам системы учета населения.

Ключевые слова: ревизия, система учета населения, статистический комитет, численность населения, статистика, метрика, текущий учет населения.

Oleg Ivaniuk

CRITICISM OF POPULATION ACCOUNTING SYSTEM IN THE RUSSIAN EMPIRE BY RESEARCHERS OF 19th CENTURY

The article studies the population accounting system which functioned in the Russian Empire during the 19th century. Its main components were revisions, current estimated population, metrics, industry statistics, and gubernatorial reports. The author analyzes the views of researchers of 19th century: A. B. Bushen, P. I. Keppen, V. Plandovsky and others. The focus is on account of deficiency in the population accounting system. The most criticism was caused by census records. Revisions were fiscal in nature and submitted information on the total population, its caste structure, allowing to determine the number of urban and rural residents. A. Bushen identifies disadvantages of accounting system in the following areas: lack of funding and the high cost of statistical operations, complexity of applications and tools applied, duration, inadequacy of data verification. P. I. Koppen told about lack of uniformity in the methods of collecting information about the population in different regions of the Empire. The whole states were left outside the method of census accounting. Describing accounting metric, the researchers noted that it was the most flawed, inaccurate and inadequate system. Significant disadvantages of metrics were impossible to trace the movement of the population, and fact that the efficiency of calculations was for only the Orthodox population. By definition of researchers of 19th century there was no single coherent statistical system in Empire. Statistical sources were unsatisfactory, the truth of information — questionable. The main factors that affected the objectivity were lack of professionalism of officials, absence of the center management studies, scientifically based method of accounting.

Key words: audit, population accounting system, Statistical Committee, population statistics, metrics population, current estimated population.

Дата надходження статті до редакції: 12 червня 2016 р.

Олена Джагунова

УМАНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — ПОЧАТОК ІСТОРІЇ

У статті проаналізовано розвиток Уманського учительського інституту. Досліджено його діяльність у довоєнний період, в роки Другої світової війни та відновлення цього навчального закладу в повоєнний час. Простежено динаміку контингенту студентів та викладачів інституту, розглянуто еволюцію його структури.

Ключові слова: освіта, вищий навчальний заклад, Інститут соціального виховання, Учительський інститут, педагогічний інститут.

Вивчення історії освіти, її значення, ролі та місця в житті суспільства перебуває в центрі уваги багатьох вчених. Заслуговує на увагу й історія окремих навчальних закладів, особливо педагогічних. Саме вони забезпечували професійну підготовку учителів, тобто безпосередньо впливали на розвиток суспільства. В умовах реформування вищої освіти постає необхідність вивчення історії освіти в Україні та історії окремих вищих навчальних закладів зокрема. Також важливим напрямом сучасної історичної науки є дослідження наукової та освітньої діяльності попередніх поколінь вчених, які здійснили вагомий внесок у розвиток освіти, науки та культури України, формували традиції українського наукового та освітянського простору. У цьому контексті на увагу заслуговує й історія Уманського педагогічного університету та його науковців, освітян і студентів. Цю проблематику вивчає багато дослідників із різних галузей, у тому числі й історики. Зокрема, це праці О. Тарасенко «Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834–1884 рр.»¹, І. Журжі «Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті Св. Володимира (1834–1919 рр.)»², В. Благого «Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект»³ та ін.

Освіта в Умані бере початок від XVIII ст., коли у 1766 р. при уніатському монастирі було відкрито василіанське училище. Навчання

здійснювалося польською мовою⁴. У XIX ст. було відкрито два пансіони шляхетних дівич, у котрих навчалось всього 40 дівчат, та дві європейські школи. Крім того, діяло ще сімнадцять шкіл, які поклали початок організованій початковій освіті

Історія підготовки педагогічних кадрів в Умані розпочалася 1908 р., коли було засновано чотирикласне училище. При ньому було відкрито дворічні курси для підготовки вчителів початкових училищ. У 1923 р. навчальний заклад реорганізовано у вищі трирічні педагогічні курси, у 1924 р. — у педагогічний технікум.

Проте вищий навчальний заклад педагогічного спрямування було відкрито лише у 1930 р. постановою Народного Комісаріату освіти УСРР «Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти» від 11 серпня 1930 р. Так, в Умані було вирішено створити Інститут соціального виховання⁵. Нині це Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (УДПУ). Університет сьогодні — це вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, в якому функціонують 12 факультетів, Навчально-науковий інститут економіки та бізнес-освіти, науково-дослідні лабораторії, аспірантура й докторантура.

За роки існування УДПУ підготував тисячі спеціалістів із різних спеціальностей, які працюють по всій Україні та за її межами.

Проте історія вишу та його еволюція від Інституту соціального виховання із чотирма

¹ Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. : дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / О.О. Тарасенко. — К., 1995.

² Журжа І.В. Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті Св. Володимира (1834–1919 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / І.В. Журжа. — К., 2006.

³ Благий В.Б. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / В.Б. Благий. — Л., 2003.

⁴ Кривошея І. Рецепція культурного життя Умані в мемуарній літературі: доба польських аристократів Потоцьких (1726–1832 рр.) / І. Кривошея // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : зб. наук. праць. — Вип. 9: Ювілейний випуск до 70-річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича. — К., 2012. — С. 203.

⁵ Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — Ф. 1. Історія закладу до Великої Вітчизняної війни (1930–1941). — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1.

факультетами до університету IV рівня акредитації досі ґрунтовно не досліджена.

Основою для написання статті стали архівні джерела: фонди Державного архіву Черкаської області, Архівного відділу Уманської міської ради, фонди Уманського краєзнавчого музею, архіву і музею Уманського державного педагогічного університету та спогади викладачів і студентів-випускників університету, періодична преса.

Щодо історіографії, то маємо лише дотичні праці, в яких є згадки про історію УДПУ, його структурні підрозділи, будівлі, викладацький склад. Ґрунтовний нарис з цього питання поки що відсутній. Проте спроба написати історію закладу все ж була. Це колективна праця В. Кузя. М. Торчинського та О. Коберника «Уманський державний педагогічний інститут ім. П.Г. Тичини. 1930–1995»⁶. Про історію університету в контексті розвитку педагогічної освіти на Уманщині згадують у своїх статтях Д. Пащенко «Історія розвитку педагогічної освіти на Уманщині»⁷ та І. Гончаренко «Педагогічна освіта на теренах генерального округу “Київ” райхскомісаріату “Україна” (1941–1944)»⁸. Цікавим у цьому плані є краєзнавче дослідження Владислава Давидюка «Історія уманських вулиць»⁹, особливо книга 3. У ній, зокрема, висвітлено багату історію та цікаві факти про одну із найстаріших вулиць Умані — Садову, на якій розташований педагогічний університет. Дещо можемо тут знайти і про його історію.

25 січня 1930 р. партійні організації Уманщини разом з педагогічним технікумом підняли клопотання перед Наркомом УРСР про реорганізацію закладу в Інститут народної освіти. Потреба створення в м. Умань педагогічного інституту була обґрунтована тим, що Уманська округа на той час займала чималу частину щодо загальної території України й перебувала на шостому місці за кількістю населення. Але необхідність в інституті не обмежувалася адміністративними кордонами Уманщини. Умань розташована на стику чотирьох густо населених областей України, що створює особливу зручність студентам. Наведені міркування засвідчили цілковиту доцільність

у відкритті в Умані Інституту соціального виховання, що і було зроблено.

Спочатку в інституті було 4 факультети: техніко-математичний, соціально-економічний, мовно-літературний і біологічний. Під час першого набору в 1930 р. на кожний із них було прийнято 30 осіб, а всього 120 чоловік¹⁰.

Організувати новий вищий навчальний заклад у провінційному місті, де існували вже сільськогосподарський інститут та технікуми, було справою не з легких. Інститут формувався без книгозбірень, лабораторій, студентів, викладачів. Народний Комісаріат Освіти ніякої допомоги практично не надавав. Справа про організацію навчального закладу була розв'язана занадто пізно. Можливості як слід підготуватися до набору студентів не було, внаслідок чого навчання у виші розпочалося лише 15 жовтня 1930 р. Перший набір студентів становив 117 осіб, переважна більшість яких мала семирічну освіту. Одночасно при інституті був відкритий робітничий факультет з денним і вечірнім відділеннями. Комплектування закладу пізніше відбувалося за рахунок випускників робітничих факультетів і підготовчих курсів. У перші роки випускники робітничих факультетів зараховувалися до інституту без вступних іспитів. У 1932 р. при інституті діяло вже 5 робітничих факультетів: 1 денний та 4 вечірніх, що були розташовані в Умані, Звенигородці, Тальному та Монастирищі.

У перші роки свого існування Уманський інститут соціального виховання не мав ні готових кабінетів, ні обладнаних аудиторій. Все треба було створювати: кабінети, бібліотеку, лабораторії, обладнання аудиторій, гуртожитки. Але попри труднощі, життя в інституті кипіло¹¹.

Першим директором закладу було призначено Шимка. На цій посаді він пропрацював не довго і вже з жовтня 1930 р. обов'язки директора виконував О. Лінник, а ще через 4 місяці директором став А. Пиріжняк.

Викладачів не вистачало, тому доводилося їх залучати з педагогічного технікуму. На весні 1931 р. дирекція інституту неодноразово зверталась до РНК УСРР з проханням про покращення матеріально-фінансового стану закладу. Недофінансування, відсутність належних умов проживання та харчування призвело до того, що студенти весняного набору в кількості 129 осіб стали розбігатися, залишилось — 90.

Проте, незважаючи на труднощі початкового періоду становлення, інститут вже наступного 1931–1932 навчального року запрацював

⁶ Уманський державний педагогічний інститут ім. П.Г. Тичини. 1930–1995 / укладачі: В.Г. Кузь, М.М. Торчинський, О.М. Коберник. — Умань, 1995.

⁷ Пащенко Д.І. Історія розвитку педагогічної освіти на Уманщині / Д.І. Пащенко // Вісник Черкаського університету. — 1998. — № 65 (132). — С. 116–125.

⁸ Гончаренко І. Педагогічна освіта на теренах генерального округу “Київ” райхскомісаріату “Україна” (1941–1944) / І. Гончаренко // Мандрівець. — 2011. — № 2. — С. 34–38.

⁹ Давидюк В.М. Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Вип. 3. — Умань : ВПЦ «Візаві», 2014.

¹⁰ Музей історії Уманського державного педагогічного університету. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

¹¹ Чернецька О. Спогади до ювілею, або діла давно минулих років... // Уманська зоря. — № 5. — 2006. — 18 січня. — С. 3–4.

як самостійний вищий навчальний заклад. І вже в 1933 р. відбувся перший випуск учителів — 97 осіб, з них: учителів історії — 25, мови та літератури — 23, математики — 19, біології — 30¹².

За перше десятиліття не раз змінювався профіль вишу. Після першого випуску в 1933 р. Інститут соціального виховання було реорганізовано у Педагогічний інститут з чотирирічним терміном навчання. У педінституті діяли такі факультети: історичний, мовно-літературний, математичний, біологічний.

У 1934 р. здійснено обмін спорудами: будівля біологічного факультету була передана швейній фабриці, а двоповерхова будівля швейної фабрики — інституту під гуртожиток. Сам же біологічний факультет було переведено в будинок, де був гуртожиток інституту по вул. Радянській, 18¹³. У наступному році біологічний факультет реорганізували в природничо-географічний факультет Уманського учительського інституту. Через 2 роки — у 1935 р., у зв'язку з гострою потребою у педагогічних кадрах, інститут призупиняє свою діяльність. Термін навчання скорочується до 2-х років. У цей час працювали факультети: фізико-математичний, природничо-географічний, а також вечірнє відділення з підготовки вчителів мови і літератури. За перші роки інститут підготував 1537 народних учителів.

З метою підвищення індивідуальної відповідальності студентів та належного порядку обліку їхніх знань у 1936 р. була введена єдина залікова книжка. Тоді ж було введено і студентський квиток, називався він, щоправда, студентська картка¹⁴. А з 1937 р. студенти вишу почали складати випускні державні екзамен. Замість свідцтва про закінчення інституту вручали дипломи випускника вищого навчального закладу, в яких прописували професійні права.

Війна розпочалася для України 1 вересня 1939 р. і стала найжорстокішим і найкривавішим воєнним конфліктом в історії людства. У місті, як і у всій країні, все життя почало перебудовуватися відповідно до завдань воєнного часу. Інститут в умовах війни ще деякий час продовжував працювати: закінчували складання державних екзаменів випускники, прибули на сесію заочники. Щоправда, їм так часто приходили з військкоматів повістки, що зрештою було вирішено заочників відпустити за місцем їхнього проживання.

31 липня 1941 р. німецькі війська окупували Умань. Окупанти зайняли приміщення інституту.

Все обладнання, крім столів і стільців, викинули на подвір'я. Дещо його колишні співробітники перевезли до будинку педучилища, але згодом і його було зайнято німцями. Звідти бібліотеку учительського інституту перевезли в бібліотеку сільськогосподарського інституту. Частина лабораторного устаткування теж була відправлена до основного корпусу сільськогосподарського інституту, але там усе загинуло, тому що під час відступу окупанти спалили цей корпус.

Під час окупації міста була спроба відновити роботу інституту. Викладача інституту М. Буткевича було призначено директором. Було подано оголошення про набір студентів на 1941–1942 навчального року (далі — н. р.)¹⁵. Інститут розпочав свою роботу 16 жовтня 1941 р. у складі 345 студентів. Навчальний план передбачав підготовку майбутніх спеціалістів за два роки. В інституті діяло три факультети: фізико-математичний (107 студентів), природничо-географічний (168 студентів) та новоутворений мовно-літературний (70 студентів). Разом із фізичним, географічним, ботанічним, математичним та зоологічним кабінетами передбачалося відкриття мовно-літературного кабінету. В інституті працювала бібліотека. Студенти навчалися у дві зміни, але планувалося, що після проведення ремонту, буде одна зміна. Наприкінці листопада 1941 р. в Учительській семінарії навчалося 298 студентів, а в інституті — 280. До навчальної програми семінаристів були введені нові предмети, зокрема ручна праця. Керівники навчального закладу планували наприкінці грудня 1941 р. закінчити I семестр. 28 листопада 1941 р. у місті змінилася влада. На зміну військовому управлінню прийшла цивільна адміністрація рейхскомісаріату «Україна». Уманський Український учительський інститут незабаром припинив свою роботу¹⁶. Окупанти не мали наміру ширити освіту серед підкорених народів. Через деякий час вони провели облаву і всіх придатних вивезли на роботи до Німеччини. «Інститут» проіснував менше двох місяців.

12 травня 1944 р. видано постанову Раднаркому УРСР про відновлення Уманського учительського інституту. 15 червня 1944 р. у виші було урочисто відзначено день початку навчання¹⁷.

В інституті працювало 2 факультети: фізико-математичний та природничо-географічний. Після війни до вишу почали повертатися колишні викладачі та студенти. Після відновлення

¹² Музей історії Уманського державного педагогічного університету. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

¹³ Гижко Н.Н. Спомини випускника Уманського педагогічного інституту 1936 р. [машинопис] / Н.Н. Гижко, 1967. — С. 1–2.

¹⁴ Музей історії Уманського державного педагогічного університету. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 28.

¹⁵ Там само — Арк. 32.

¹⁶ Гончаренко І. Педагогічна освіта на теренах генерального округу «Київ» райхскомісаріату «Україна» (1941–1944) / І. Гончаренко // Мандрівець. — 2011. — № 2. — С. 35.

¹⁷ Державний архів Черкаської області. — Ф. 1418. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.

інституту тут було 27 співробітників: кандидатів наук, доцентів — 1; кандидатів наук — 1; старших викладачів — 8; асистентів — 5. У гендерному співвідношенні: чоловіків — 18, жінок — 9¹⁸.

На 10 жовтня 1944 р. (1944–1945 н. р.) загальна кількість студентів становила 315 осіб.

На новий навчальний рік план набору становив 180 студентів, проте його було перевиконано і студентами стали 259 осіб.

Можемо простежити динаміку студентів у післявоєнні 40-ві роки ХХ ст. (табл. 1 та 2).

Таблиця 1

**КІЛЬКІСТЬ СТУДЕНТІВ
НА ПОЧАТОК НАВЧАЛЬНОГО РОКУ**

Факультет	I–II курс 1945–1946 н. р. (осіб)	I–II курс 1946–1947 н. р. (осіб)	I–II курс 1947–1948 н. р. (осіб)
Фізико-математичний	173	313	175
Природничо-географічний	142		132
Історичний	—		75
Всього	315		382

Таблиця 2

**КІЛЬКІСТЬ СТУДЕНТІВ
НА КІНЕЦЬ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ**

Факультет	I–II курс 1945–1946 н. р. (осіб)	I–II курс 1946–1947 н. р. (осіб)	I–II курс 1947– 1948 н. р. (осіб)
Фізико-математичний	158	279	153
Природничо-географічний	131		128
Історичний	—		70
Всього	289		351

Діяли кабінети основ марксизму-ленінізму, фізкультурної підготовки, математики, фізики, ботаніки, зоології, географії та хімії, а з середини першого семестру — педагогічний кабінет. З 5 червня по 20 липня 1944 р. було проведено заняття зі студентами, що переходили на II курс, та вступниками, всього 282 студенти. На I курс

вступило 228 студентів, а на II курсі навчалося 54 студенти: 34 — на фізико-математичному і 20 — на природничо-географічному¹⁹.

Також маємо дані про 1946–1947 н. р. В інституті відновив свою роботу історичний факультет і всього було вже 33 співробітники: кандидатів наук, доцентів — 2; кандидатів наук — 1; старших викладачів — 7; викладачів — 13; асистентів — 10. У гендерному співвідношенні: чоловіків — 29, жінок — 4.

Також маємо дані про 8 завідувачів кафедр, відповідно — в Уманському учительському інституті діяло 8 кафедр²⁰.

З інформації про план набору на новий 1946–1947 н. р. можемо дійти висновку про те, що в інституті діяло уже 3 факультети. План набору — 200 осіб: фізико-математичний факультет — 100; історичний — 50; природничо-географічний — 50.

Заяви подали 234 абітурієнти, тобто повністю було закрито план набору, і студентами стали 200 осіб²¹.

Жоден навчальний заклад, особливо вищий, не може обходитись без наукової бібліотеки — це один із підрозділів, який здійснює забезпечення викладачів, студентів та співробітників навчально-виховною та науковою літературою. З початком роботи інституту розпочала роботу і наукова бібліотека. Вона розрослася до початку Другої світової війни — від кількох десятків подарованих книг до близько 100 тис. Після воєнних катаклізмів, окупації міста бібліотека, відновлена у 1944 р. разом з інститутом, мала фонд у 85 тис. книг.

Отже, вища педагогічна освіта на Уманщині бере свій початок 1930 р., з відкриттям Інститут соціальної освіти. Від того часу він пройшов низку трансформацій (Учительський інститут, педагогічний інститут), пережив війну і спробу відновлення роботи під час окупації міста, але вистояв і продовжив свою діяльність до нині, ставши осередком, із якого розходяться по всій країні учителі та науковці. Упродовж більш ніж 10 років науково-викладацької діяльності викладачі Уманського педагогічного інституту, незважаючи на всі перипетії, виховали цілу генерацію молодих талановитих учителів, викладачів, науковців, які надалі плідно працювали в цій царині. Все це можна вважати найголовнішим результатом і підсумком процесу становлення вищої педагогічної освіти в Умані.

¹⁹ Державний архів Черкаської області. — Ф. 1418. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2.

²⁰ Там само. — Спр. 14. — Арк. 2.

²¹ Там само. — Арк. 11.

¹⁸ Державний архів Черкаської області. — Ф. 1418. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 36.

ДЖЕРЕЛА

1. Благий В.Б. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Благий Василь Богданович ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2003. — 264 с.
2. Гижко Н.Н. Спомини випускника Уманського педагогічного інституту 1936 р. [машинопис] / Н.Н. Гижко, 1967. — С. 1–2.
3. Гончаренко І. Педагогічна освіта на теренах генерального округу «Київ» райхскомісаріату «Україна» (1941–1944) / І. Гончаренко // Мандрівець. — 2011. — № 2. — С. 35.
4. Гончаренко І. Педагогічна освіта на теренах генерального округу «Київ» райхскомісаріату «Україна» (1941–1944) / І. Гончаренко // Мандрівець. — 2011. — № 2. — С. 34–38.
5. Давидюк В.М. Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Вип. 3 / В.М. Давидюк. — Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. — 428 с.
6. Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). — Ф. 1418. — Оп. 1. — Спр. 3. — 1 арк.
7. ДАЧО. — Ф. 1418. — Оп. 1. — Спр. 5. — 36 арк.
8. ДАЧО. — Ф. 1418. — Оп. 1. — Спр. 14. — 11 арк.
9. Журжа І.В. Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті Св. Володимира (1834–1919 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / Журжа Ірина Валеріївна ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006. — 237 с.
10. Кривошея І. Рецепція культурного життя Умані в мемуарній літературі: доба польських аристократів Потоцьких (1726–1832 рр.) // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : зб. наукових праць. — Вип. 9: Ювілейний випуск до 70-річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича / І. Кривошея. — К., 2012. — С. 199–208.
11. Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — Ф. 1. Історія закладу до Великої Вітчизняної війни (1930–1941 рр.). — Оп. 1. — Спр. 1. — 28 арк.
12. Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15. — 1 арк.
13. Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 4. — 1 арк.
14. Уманський державний педагогічний інститут ім. П.Г. Тичини. 1930—1995 / укладачі: В. Кузь, М.М. Торчинський, О.М. Коберник. — Умань, 1995. — 65 с.
15. Пашенко Д.І. Історія розвитку педагогічної освіти на Уманщині / Д.І. Пашенко // Вісник Черкаського університету. — 1998. — № 65 (132). — С. 116–125.
16. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. : дис. канд. іст. наук : 07.00.02, 07.00.09 / Тарасенко Ольга Олексіївна ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1995. — 273 с.
17. Чернецька О. Спогади до ювілею, або діла давно минулих років... // Уманська зоря. — № 5. — 2006. — 18 січня. — С. 3–4.

REFERENCES

1. Blahyi V.B. Studentstvo Lvivskoho universytetu v 1900–1914 rokakh: istoryko-sotsiolohichni aspekt : dys. kand. istor. nauk : 07.00.01 / Blahyy Vasyl Bohdanovych ; Lvivskiy natsionalnyi un-t im. Ivana Franka. — L., 2003. — 264 s.
2. Hyzhko N.N. Spomyny vypusknika Umanskoho pedahohichnoho instytutu 1936 r. / N.N. Hyzhko [mashynopys], 1967. — S. 1–2.
3. Honcharenko I. Pedahohichna osvita na terenakh heneralnoho okruhu «Kyiv» raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944) / I. Honcharenko // Mandrivets. — 2011. — № 2. — S. 35.
4. Honcharenko I. Pedahohichna osvita na terenakh heneralnoho okruhu «Kyiv» raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944) / I. Honcharenko // Mandrivets. — 2011. — № 2. — S. 34–38.
5. Davydiuk V.M. Istoriiia umanskykh vulyts: vulytsia Radianska, vulytsia Sadova ta vulytsia Rafaila Chornoho. Vyp. 3 / V.M. Davydiuk. — Uman : VPTs «Vizavi» (Vydavets «Sochinskyi»), 2014. — 428 s.
6. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali — DACHO). — F. 1418. — Op. 1. — Spr. 3. — 1 ark.
7. DACHO. — F. 1418. — Op. 1. — Spr. 5. — 36 ark.
8. DACHO. — F. 1418. — Op. 1. — Spr. 14. — 11 ark.

9. Zhurzha I.V. Stanovlennia ta rozvytok slovianoznavstva v Universyteti sv. Volodymyra (1834–1919 rr.) : dys. kand. istor. nauk : 07.00.06 / Zhurzha Iryna Valeriivna ; Kyivskyi un-t im. Tarasa Shevchenka. — K., 2006. — 237 s.
10. Kryvosheia I. Retsepsiia kulturnoho zhyttia Umani v memuaranii literaturi: doba polskykh arystokrativ Pototskykh (1726–1832 rr.) / I. Kryvosheia // Naukovyi chasopys NPU im. M.P. Drahomanova. Seriiia № 6. Istorychni nauky : zb. naukovykh prats. — Vyp. 9: Yuvileynyi vypusk do 70-richchia profesora Borysenka Volodymyra Yosypovycha. — K., 2012. — S. 199–208.
11. Muzei istoriui Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny. — Fond 1. Istoria zakladu do Velykoi Vitchyznanoi viiny (1930–1941 rr.). — Op. 1. — Spr. 1. — 28 ark.
12. Muzei istoriui Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny. — F. 1. — Op. 1. — Spr. 15. — 1 ark.
13. Muzei istoriui Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny. — F. 1. — Op. 1. — Spr. 4. — 1 ark.
14. Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi instytut im. P.H. Tychyny. 1930–1995 / Ukladachi: V. Kuz', M.M. Torchynskyi, O.M. Kobernyk. — Uman, 1995. — 65 s.
15. Pashchenko D.I. Istoriia rozvytku pedahohichnoi osvity na Umanshchyni / D.I. Pashchenko // Visnyk Cherkaskoho universytetu. — 1998. — № 65 (132). — S. 116–125.
16. Tarasenko O.O. Stanovlennia ta rozvytok istorychnoi osvity i nauky u Kyivskomu universyteti u 1834–1884 rr. : dys. kand. ist. nauk : 07.00.02, 07.00.09 / Tarasenko Olha Oleksiivna; Kyivskyi un-t im. Tarasa Shevchenka. — K., 1995. — 273 s.
17. Chernetska O. Spohady do yuvileiu, abo dila davno mynulykh rokiv... / O. Chernets'ka // Umans'ka zorya. — № 5. — 2006. — 18 sichnia. — S. 3–4.

Елена Джагунова

УМАНСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ — НАЧАЛО ИСТОРИИ

В статье проанализировано развитие Уманского учительского института. Исследована его деятельность в довоенный период, в годы Второй мировой войны и восстановление этого учебного заведения в послевоенное время. Прослежена динамика контингента студентов и преподавателей института, а также рассмотрена эволюция его структуры.

Ключевые слова: образование, высшее учебное заведение, Институт социального воспитания, Учительский институт, педагогический институт.

Olena Dzhahunova

UMAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY — BEGINNING OF HISTORY

The article highlights the key milestones of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University since its establishment and activity in the postwar period. It is also found out that social education at Uman Institute started in August 1930, when the Central Executive Committee and SNK decree of August 11, 1930 ordered the governments of the union republics quickly deploy a network of educational institutions and colleges and other forms of training teachers. According to the author, in the USSR in August 1930 it was opened 39 educational institutions, and among them it was Uman Institute, which provided training for teachers of secondary schools. In 1933 the Institute of Social Education was reorganized into Pedagogical Institute with a 4-year term of study. In 1935 due to the urgent need for teachers and teachers institutes the training period was reduced to 2 years. By the time it held a number of transformations (Teachers Institute, Pedagogical Institute), survived the war and resumed its work until now, having prepared thousands of specialists.

Key words: education, higher education institution, Institute of Social Education, Teachers Institute, Pedagogical Institute.

Дата нахождения статьи до редакции: 28 червня 2016 р.

Юлія Голубнича

РЕПАТРІАЦІЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ АРМІЇ УНР З ПОЛЬЩІ (1921–1922 рр.): ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У статті розглянуто проблему репатріації інтернованих вояків Армії УНР з таборів Польщі в 1921–1922 рр. Наведено статистичні дані, розкрито умови повернення репатріантів на батьківщину. Проаналізовано вплив зовнішніх та внутрішніх чинників на перебіг репатріації.

Ключові слова: інтерновані, Армія УНР, Російсько-українська делегація, репатріація, амністія.

Обставини перебування інтернованої у таборах Польщі Армії УНР у 1921–1924 рр. активно вивчалися кількома дослідниками у другій половині 1990-х років, у т. ч. І.В. Срібняком, М.І. Павленком. Проте ці науковці не приділили достатньо уваги висвітленню процесу репатріації, значною мірою лише окресливши цю дослідницьку проблему.

З підписанням у 1921 р. Ризького мирного договору між представниками РРФСР і УСРР з однієї сторони та Речі Посполитої з іншої постало питання репатріації українських та російських інтернованих вояків, колишніх полонених, біженців та інших категорій осіб. При цьому особлива увага приділялась інтернованому вояцтву Армії УНР, яке зберігало свою військову організацію в польських таборах.

Організацією репатріації інтернованих українців у Польщі займалася Російсько-українська делегація Мішаної радянсько-польської комісії, до функцій якої також належало й визначення порядку повернення додому російських полонених та біженців. На перших порах агітацію за повернення в Україну здійснювали військово-полонені червоноармійці в тих таборах, де вони перебували разом із інтернованими вояками Армії УНР (Вадовиці, Стржалково). Тому для заохочення масової репатріації «колишніх чинів білих армій» потрібна була офіційна радянська амністія, на чому й наголошувала Російсько-українська делегація у своїх посланнях до НКЗС РСФРР і УСРР.

На офіційному ж рівні у поглядах на цю репатріацію відбулися певні зрушення в період мирних переговорів у Ризі. В Угоді про репатріацію не планувалося повернення в Україну і Росію союзних Польщі військових угруповань С. Петлюри, Ст. Булак-Балаховича, Б. Перемикіна та ін., хоча вже було окреслено поняття «інтернований». Йшлося про тих, хто «утримувався в ув'язненні, під арештом чи адміністративним наглядом». Щодо них, то в день підписання Угоди 24 лютого

1921 р. було ухвалено спеціальне доповнення — так звана нота Домбського — Йоффе.

Згідно з нею в Україну і Росію мали право повертатись і представники вищеперелічених військових сил за умови припинення антибільшовицької діяльності та їх амністії радянською владою. Ця нота давала певну надію для частини вояцтва на повернення до рідних домівок. Вже у червні 1921 р. Департамент політичної інформації МВС УНР (який виконував функції розвідки і контррозвідки в екзилі) доповідав Головній команді військ УНР про пожвавлення в урядових структурах Державного центру УНР і в таборах інтернованої Армії УНР комуністичної агітації за виїзд до радянської України для відбудови там економічного і політичного життя¹. Одним із наслідків цієї підривної кампанії стало збільшення відсотка дезертирів з таборів вже з наступного місяця, причому це були не лише козаки, а й деякі старшини.

Українське командування таборів та вищий політичний провід УНР намагались (за мовчазної згоди польських комендатур) запобігти цьому деструктивному процесу та в різний спосіб перешкодити від'їзду загітованих більшовиками інтернованих додому. Про це повідомляв голова Російсько-української делегації Мішаної комісії Ю. Ігнатов міністра закордонних справ Речі Посполитої Польської Я. Домбського.

Радянська влада до осені 1921 р. ще не виробила конкретної тактики щодо інтернованих. Одне було незаперечним — у неї не викликала сумніву потреба у ліквідації таборів, що давали змогу зберегти боєздатні антибільшовицькі військові формування. Посол Росії у Польщі Л. Карах для цього використовував найефективніший тиск — економічний. Радянський дипломат заявляв Я. Домбському: «Поки хоч один петлюрівець буде у таборі, поляки не одержать

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 3.

50 млн крб золотом, що повинні бути їм видані згідно Ризького трактату»².

Стосовно подальшої долі українських вояків після ліквідації таборів у радянської сторони існували різні думки. Українські представники Російсько-української делегації у Варшаві (Наум Калюжий, а згодом Василь Христов) пропонували репатріювати основну масу інтернованих в Україну і таким чином знешкодити цю військову силу, яка все ще була налаштована проти більшовизму. Водночас голова української частини Мішаної польсько-російсько-української комісії (з осідком у Харкові) А. Глінський пропонував їх не приймати. Його мотивацією була не стільки непідготовленість фільтрації «петлюрівців» з метою «виявлення шкідливих елементів», як посилення за рахунок даного контингенту «місцевих петлюрівських банд». Але врешті-решт перемогли адепти першої позиції.

У 1921 р. Уряд УНР в екзилі прагнув реваншу і готував антибільшовицьке збройне повстання в Україні. Його повинні були ініціювати вояки Армії УНР, які залишилися в Україні, місцеві партизанські загони та військові підрозділи, сформовані з інтернованих. Але низький рівень готовності населення до повстання, незадовільне матеріальне забезпечення військових з'єднань, які діяли на теренах України і які перейшли із території Польщі, а також відсутність масової підтримки місцевим населенням, поінформованість більшовиків стосовно маршрутів, кількості військових угруповань та якості озброєння стали безпосередніми причинами поразки Другого зимового походу під проводом генерала Ю. Тютюнника у листопаді 1921 р.

Уряд УСРР розумів, що невдала спроба повалення радянської влади не вгамує бажання української еміграції знову використати зручну можливість для повстання. Адже остання продовжувала зберігати певний військовий потенціал. Щоб унеможливити проведення вояками Армії УНР партизанських рейдів до УСРР, її дипломатичне представництво у Речі Посполитій Польській домогалось укладення спеціальної конвенції про взаємну видачу карних злочинців, до категорії яких перш за все відносили вояків Армії УНР.

Певним компромісом стала умова репатріації інтернованих на основі ноти Домбського — Йоффе. Щоправда, на початку 1922 р. заключна частина тексту амністії ВУЦВК була опублікована багатьма засобами масової інформації і навіть весь текст амністії був розповсюджений у таборах³.

Розробкою інструкції стосовно проведення репатріації займалася спеціально створена для

цього комісія Варшавської Мішаної комісії. Польська делегація зобов'язувалася надати цій підкомісії необхідні відомості щодо місця перебування інтернованих та їх кількісного складу. Причому військові, які входили в робітничі партії, але бажали виїхати в Росію чи Україну, повинні були повернутися до таборів. У табори інтернованих мали бути відряджені уповноважені підкомісії для виявлення бажаючих повернутися на батьківщину. Передбачалося, що ті, хто погодився репатріюватися, мали бути відділені від решти інтернованих і засвідчити своє рішення у письмовій формі. Після цього вони отримували право спілкуватися наодинці з уповноваженими. Транспортні списки склалися на основі заяв самих репатріантів⁴.

Крім того, Російсько-українська делегація могла реєструвати потенційних репатріантів у Варшаві (у місті осідку) та в Рівному й Барановичах (де розташовувалися її експозитури). Досить детально була розроблена процедура оформлення документів репатріантів та їх відправлення. Оскільки коштів на виготовлення фотокарток для всіх репатріантів не вистачало, то часто їх замінювали відбитками пальців. До анкет додавалися свідчення в лояльності щодо радянської влади. Анкети реєструвалися в книзі обліку, на кожній з яких ставився порядковий номер. Два її примірники із засвідченням у лояльності відправлялися в НКЗС УСРР, третій відсилався з транспортом разом із загальною та індивідуальною характеристикою. У міру можливості транспорт супроводжували коменданти та інформатори. Усі ці заходи мали запобігти проникненню в УСРР ворожих елементів⁵.

Кошти на репатріацію військових колишніх «білих» армій у сумі 16 млн п. м. надала Росія, хоча зі свого боку Російсько-українська делегація і просила уряд УСРР видати для цієї мети 2 млн п. м.⁶ Частина коштів, наданих урядом УСРР для репатріації радянських військовополонених (17 млн 600 тис. п. м.), була витрачена й на репатріантів — «петлюрівців». Із 20 тис. комплектів обмундирування, закуплених на ці гроші, залишилось невикористаними 2 тис., які Російсько-українська делегація відправила до пересильного пункту в Рівному і роздала колишнім воякам Армії УНР⁷.

Слід зазначити, що ВУЦВК відносив репатріантів — колишніх бійців Армії УНР — до категорії біженців⁸. А «українська біла армія», за спостереженнями і розрахунками Російсько-української делегації, розшарувалася на три частини. Її ядро

⁴ Там само. — Спр. 823. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Спр. 826. — Арк. 69–71.

⁶ Там само. — Спр. 825. — Арк. 104.

⁷ Там само. — Спр. 826. — Арк. 210.

⁸ Там само. — Спр. 826. — Арк. 19.

² ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 474. — Арк. 226.

³ Там само. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 825. — Арк. 102.

(третина особового і командного складу) утворювали національно свідомі елементи. Значну частину становили приєднані пізніше до них члени різних повстанських загонів, які воювали проти більшовиків, та громадяни, призвані свого часу на службу Директорією УНР, чи вояки, які були мобілізовані А. Денікіним і згодом перейшли до Армії УНР. Ця частина українського війська була менш політично стійка. До третьої частини відносились колишні червоноармійці, які потрапили у полон у період польсько-радянської війни і погодились поповнити Армії УНР.

Незадовільні результати репатріації українських вояків (зголосилось 18 осіб) змусили представників Мішаної польсько-радянської комісії у Стржалково прийняти 20 березня 1922 р. постанову про необхідність проведення у таборах персонального опитування щодо використання можливості повернутись додому⁹. Але на тому етапі інспектор таборів Дзержинський відмовився виконати цю постанову, аби не ображати уповноважених і не збурювати мешканців таборів.

На рішення Дзержинського певною мірою вплинула і реакція Головної команди Армії УНР. Вона протестувала не лише проти персонального опитування інтернованих, а й узагалі проти оголошення радянської амністії в таборах. Її мотивацією було те, що більшовицький режим є окупаційним для України, очолюваний до того ж іноземцем Х. Раковським, а оголошена ним амністія розцінювалась як образа для українців. Більше того, С. Петлюра розцінив дозвіл польських владних структур Російсько-української делегації провести репатріацію в середовищі українського вояцтва як порушення взятих польською владою зобов'язань щодо інтернованих, ігнорування вимог права «азилу» і міжнародної етики й, зрештою, «формування психологічно-політичних моментів, невідповідаючих інтересам майбутнього співжиття України та Польщі перед обличчям подій, що мають постати на терені колишньої Росії». Головний Отаман наголошував, що кроки польського Міністерства закордонних справ у цій справі є продовженням політики ліквідації таборів, яку воно послідовно здійснює після укладання Ризького договору¹⁰.

Невдача у таборі Стржалково не зупинила репатріаційної діяльності Російсько-української делегації. Тиск на польську владу мав певні результати. У калішському і щипіорнському таборах було дозволено прочитати тексти амністії окремо старшинам і козакам. 28 березня її оприлюднили

⁹ Срібняк І.В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.) / І.В. Срібняк. — Київ — Філадельфія, 1997. — С. 44.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 827. — Арк. 404.

в Каліші і 1 квітня — в Щипіорно¹¹. У результаті, як доповів своєму керівництву голова Російсько-української делегації О. Аболтін, на виїзд записалося близько 150 осіб. Загалом із калішського і щипіорнського таборів було репатрійовано близько 100 осіб, причому переважно уродженців російських губерній¹².

Незадоволена фактичним провалом своєї місії Російсько-українська делегація наполягала на втіленні рішення Мішаної польсько-радянської комісії від 20 березня 1922 р. стосовно персонального опитування про репатріацію, мотивуючи свої вимоги нерішучістю і несміливістю інтернованих висловити своє волевиявлення. Міністерство закордонних справ Речі Посполитої Польської було вимушене зробити їй поступку і засвідчити цю постанову.

Мешканців кожного бараку опитували окремо. Спочатку, вишикувавши таборян у ряд, їх ознайомили з процедурою опитування. Потім інтерновані підходили до представників радянської сторони і стисло відповідали «бажаю» чи «не бажаю» репатріюватися. Тут же перебували і представники Російсько-української делегації, таборової польської адміністрації та української команди. Осіб, які виявили бажання репатріюватися, мали записати уповноважені Російсько-української делегації. Ці інтерновані, забравши речі у бараці, направлялися в окремий сектор для очікування виїзду.

Але і такі заходи, на думку Російсько-української делегації, не розвіювали побоювань потенційних репатріантів перед можливим їх покаранням більш стійкими товаришами по зброї. Не маючи гарантії від таких ексцесів, Російсько-українська делегація залишила табір і невдовзі почала вимагати від польської адміністрації табору створення сприятливіших умов для діяльності її представників¹³.

У своєму звіті до НКЗС РСФРР і УСРР Російсько-українська делегація намагалася відвертіше подати причини своєї невдалої спроби організувати виїзд вояків на батьківщину. Насамперед до Варшави у представництво делегації та Посольство УСРР за її висновками прибували окремі інтерновані чи їхні представники з проханнями дозволити їм виїзд в Україну. Проте зимовий варіант репатріації не був організований, оскільки це питання було лише на рівні

¹¹ Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. — К., 1999. — С. 157.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 30.

¹³ Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. — К., 1999. — С. 158.

обговорення. Процедура зачитування амністії з метою виявлення потенційних репатріантів під час весняного об'їзду таборів також не сприяла успішному завершенню цієї місії.

Основні причини провалу члени місії конкретно не називали, але засвідчували у своїх звітах: «Табори колишніх чинів російської білої армії різко відрізняються від упорядження таборів колишніх чинів української білої армії. Останні являють собою військові частини, які ще цілком збереглися, тісно спаяні єдиним командуванням, чого нема у російських білих арміях. В українських таборах до цього часу знаходиться на своїх місцях як вищий, так і нижчий командний склад, при військових частинах діє контррозвідка, щоденно видаються накази по групі, збереглися свої відділи постачання... При частинах знаходяться свої культурно-освітні органи, котрі навіть видають газети»¹⁴.

Російсько-українська делегація також зазначала, що стан бойової підготовки українських і російських підрозділів відіграв важливу роль у ставленні до них польських військових властей. «Через сильний розклад у середовищі російських інтернованих польський уряд особливо не зацікавлений у їх залишенні на своїй території, за винятком свідомих білогвардійців, у завдання яких входить як вербування прикордонних банд, так і шпигунство у Росії. Що стосується колишніх петлюрівців, то в їх залишенні польська влада зацікавлена, їх розглядають як сформовані бойові одиниці, які будь-якої миті можуть бути використані», — зазначалося у звіті¹⁵.

Для заохочення українських вояків повернутися в Україну Російсько-українська делегація пропонувала НКЗС УСРР організувати урочисті зустрічі репатріантів на території України, а також їх висвітлення у пресі, надсилання схвальних листів репатріантів до таборів¹⁶.

Можливо, певна частина воїнів і погодилася б на репатріацію, але остерігалася гніву з боку українських таборових адміністрацій. За дописами Російсько-української делегації бажачі повернутися в Україну трактувались як зрадники та піддавалися різним формам морального та фізичного впливу (побиттю, їх звинувачували у крадіжках, шпигунстві, саджали у карцер, інколи і до польської в'язниці). Навіть тих, хто зумів дістатися представництва Російсько-української делегації чи дипломатичного представництва УСРР і зареєструватися на виїзд, повертали до табору і саджали у карцер. Серед них траплялися і представники командного складу, які намагалися виїхати в УСРР завдяки персональним зверненням

(на них не поширювалась амністія). До таких вояків українське командування ставилося особливо прискіпливо. Адже цими намірами вони руйнували самі підвалини інтернованих українських військ. Але згодом незадовільний стан репатріації українських вояків змусив Російсько-українську делегацію пропонувати відповідним радянським структурам поширити амністію і на командний склад Армії УНР.

У результаті весняного опитування інтернованих у 1922 р. щодо їх можливої репатріації (згідно з даними Міністерства військових справ Речі Посполитої Польської, опублікованих польським дослідником З. Карпусем) після оголошення амністії на виїзд згодилася 721 особа із формувань С. Булак-Булаховича і тільки 30 українців з табору у Стржалкові й 93 — з табору в Каліші¹⁷.

Всього з червня 1922 р. до 1 січня 1923 р. із Польщі до УСРР було повернено 2541 амністованих, із них — 1408 вояків Армії УНР (149 старшин, 1261 козак), із Добровольчої армії — 439, із Руської армії — 52. Інші були із різних партизанських загонів, що перебували на території Польщі, та 117 репатріантів із Чехословаччини. За цей час було відмовлено у в'їзді в Україну (на основі довідок губвідділів як ворожим елементам) 67 особам, із них — 57 цивільним і 10 амністованим¹⁸.

Серед причин, що призвели до таких невтішних, на думку більшовиків, результатів, О. Аболтін називав інструкцію до амністії від 12 квітня 1922 р., яка дозволяла відправляти командний склад без запиту ВУЦВК. Він зазначав, що хоч перед самою поїздкою до таборів Російсько-українська делегація одержала телеграму НКЗС УСРР про дозвіл відправляти командний склад без запиту ВУЦВК, але про попередню інструкцію були вже оповіщені таборити. Тому навіть ті старшини, які надіслали у Варшаву свої анкети і заяви до розгляду, не записалися при опитуванні, а залишилися чекати відповіді ВУЦВК¹⁹.

Також важливу роль відіграли і антирепатріаційні заходи українського командування. Це були звернення Головного Отамана до вояків, у яких містився заклик до «скупчення, обачності та вияву патріотизму і державної витримки, які були проявлені армією у березні під час приїзду

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 75.

¹⁵ Там само. — Спр. 825. — Арк. 80.

¹⁶ Там само. — Спр. 826. — Арк. 110.

¹⁷ Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. — К., 1999. — С. 160.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 150.

¹⁹ Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. — К., 1999. — С. 168.

більшовицької делегації»²⁰. Водночас розвінчувалася практика надсилання листів репатріантами. Крім того, аби зашкодити репатріації, найбільш ненадійні частини відсилалися на роботи за межі таборів. За даними Російсько-української делегації, на той час у робітничих партіях перебувало близько 5 тис. вояків Армії УНР.

Варто зазначити, що командний склад також протривав репатріації. Зокрема, активно продовжували застосовуватися методи психологічного тиску, коли всіх бажаючих повернутися на батьківщину саджали у карцер і вони не могли ніде знайти захисту, оскільки нечисленна польська адміністрація підтримувала представників українського командування. Крім того, провід українських таборів під час репатріаційної діяльності Російсько-української делегації докладав усіх зусиль для покращення умов існування своїх підлеглих у таборах. Наприклад, перед приїздом делегації Мішаної комісії до Каліша та Щепіорно

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 826. — Арк. 178.

інтендантська служба забезпечила таборян білизною та теплим одягом. Натомість запідозрені у від'їзді не отримали нічого, а у від'їжджаючих забирали теплі речі²¹. Сукупність усіх цих чинників значно обмежувала обсяги репатріації вояків Армії УНР.

Можна констатувати той факт, що вирішальну роль у репатріації вояків Армії УНР відіграла позиція Москви. Спершу вона стримувала цей процес, покладаючи сподівання на часткове знищення найактивнішої частини вояків. Коли стало зрозуміло, що таким способом загрозу не усунути, Москва дослухалась до позиції Харкова, який пропонував максимально вивезти інтернованих на території УСРР і встановити над ними контроль. Проте репатріація здійснювалася лише до кінця 1922 р., поки знову не була заборонена Москвою.

²¹ Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. — К., 1999. — С. 171.

ДЖЕРЕЛА

1. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. — К., 1999. — 352 с.
2. Срібняк І.В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.) / І.В. Срібняк. — Київ — Філадельфія, 1997. — 187 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 15. — 343 арк.
4. ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 823. — 268 арк.
5. ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 825. — 346 арк.
6. ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 826. — 402 арк.
7. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 474. — 274 арк.
8. ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 827. — 312 арк.
9. ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 207. — 423 арк.
10. ЦДАВО України. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 69. — 386 арк.

REFERENCES

1. Pavlenko M.I. Ukrayinski viyskovopoloneni i internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyni ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuвання (1919–1924 rr.) / M.I. Pavlenko. — K., 1999. — 352 s.
2. Sribniak I.V. Obezzbroiena, ale neskorena: Internovana Armia UNR u taborakh Polshchi i Rumunii (1921–1924 rr.) / I.V. Sribniak. — Kyiv — Filiadelfia, 1997. — 187 s.
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali — TsDAVO Ukrainy). — F. 4. — Op. 1. — Spr. 15. — 343 ark.
4. TsDAVO Ukrainy. — F. 4. — Op. 1. — Spr. 823. — 268 ark.
5. TsDAVO Ukrainy. — F. 4. — Op. 1. — Spr. 825. — 346 ark.
6. TsDAVO Ukrainy. — F. 4. — Op. 1. — Spr. 826. — 402 ark.
7. TsDAVO Ukrainy. — F. 1075. — Op. 2. — Spr. 474. — 274 ark.

8. TsDAVO Ukrayiny. — F. 1075. — Op. 2. — Spr. 827. — 312 ark.
9. TsDAVO Ukrayiny. — F. 1078. — Op. 2. — Spr. — 423 ark.
10. TsDAVO Ukrayiny. — F. 2439. — Op. 1. — Spr. 69. — 386 ark.

Юлия Голубныча

РЕПАТРИАЦИЯ ИНТЕРНИРОВАННЫХ ВОИНОВ АРМИИ УНР ИЗ ПОЛЬШИ (1921–1922 гг.): ПРИЧИНЫ И СЛЕДСТВИЯ

В статье рассмотрена проблема репатриации интернированных воинов Армии УНР из лагерей Польши в 1921–1922 гг. Приведены статистические данные, раскрыты условия возвращения репатриантов на родину. Проанализировано влияние внешних и внутренних факторов на ход репатриации.

Ключевые слова: интернированные, Армия УНР, Российско-украинская делегация, репатриация, амнистия.

Yuliia Holubnycha

THE PROBLEM OF REPATRIATION OF INTERNMENT UPR ARMY IN POLAND (1921–1922)

With the signing in 1921 of the Treaty Peace of Riga between the RSFSR and the USSR on the one hand and the Polish Republic on the other, there was the problem of repatriation of Ukrainian and Russian prisoners of war, refugees and focused on the UPR Army interned. The problem of repatriation of Ukrainian internment in Poland was engaged in Russian-Ukrainian delegation. At first campaign for the return to Ukraine conducted military prisoners of war in those camps where they were interned together with soldiers UPR. So to encourage the mass repatriation it was necessary official Soviet amnesty, that was emphasized by the Russian-Ukrainian delegation in its letters to NKZS RSFSR and the Ukrainian SSR. The Agreement on repatriation was not scheduled to return to Ukraine and Russia still operating with Poland allied military groups of S. Petliura and others. Soviet authorities until autumn 1921 had not made specific tactics on internment. One thing was undeniable — it was no doubt a need for liquidation camps that allowed maintain combat-ready anti-Bolshevik military groups. A compromise was interned repatriation condition based on "Dabski — Joffe" treatment.

The development of instructions for carrying out the repatriation engaged specially created for this purpose committee of Mixed Soviet-Polish Commission. The Polish delegation undertook to provide this subcommittee relevant information on the location of the internees and their quantitative composition. In internment camps should be directed subcommittee authorized to identify those who wished to return home. It was assumed that those who agreed to repatriate, were separated from the rest of the mass internment and confirmed their decision in writing. Russian-Ukrainian delegation also stressed that the combat training of the Ukrainian and Russian forces played an important role in attitude Polish military authorities towards them. The Polish government was interested in preserving Ukrainian units.

Also an important role in the process of failed repatriation played anti-repatriation activities of the Ukrainian command. It was an appeal of the Chief Ataman to soldiers. It should be noted that the command staff was opposed to repatriation. So hard the combination of these factors greatly hampered mass repatriation of military UPR Army.

Key words: internees, UPR Army, Russian-Ukrainian delegation, repatriation, amnesty.

УДК 94(450.521) «14/15»

Ольга Лях

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ МЕДІЧІ У ФЛОРЕНЦІЇ

У статті схарактеризовано меценатську діяльність Лоренцо і Козімо Медічі, окресленню її значення для культурного розвитку Флоренції. Зокрема, розкрито питання спонсорвання мистецтва та протекції молодим митцям з боку родини Медічі, що залишило помітний слід у становленні культури епохи Ренесансу.

Ключові слова: Медічі, меценатство, Платонівська Академія, колекціонування, культура Флоренції.

У європейській історії XIV–XVI ст. виділяють окремі період, відомий під назвою Відродження, або Ренесанс, що пов'язаний з культурним піднесенням та поверненням до досягнень Античності. На новому витку суспільного розвитку на зміну схоластиці та інтелектуальному застою доби Середньовіччя прийшли гуманістичні ідеї, коли творцем була визнана людина. Культурний феномен, що виник на Апеннінському півострові як «відродження» античних традицій, згодом поширився усю Європою і перетворився на нове, самобутнє явище.

Одним із центрів, де виникли нові філософські та мистецькі ідеї, була Флоренція. Якщо тогочасну Італію можна назвати культурним центром Європи, то Флоренція XV ст. була її найбільшим духовним центром. Безумовно, велику роль у цьому відіграли сприятливі умови для розвитку мистецтва у місті, створені представниками родини Медічі та інших сімейств, що наслідували їх меценатську діяльність.

Враховуючи роль Флоренції у зародженні культури Ренесансу, розгляд меценатської діяльності родини Медічі є важливою темою для дослідження, адже саме за сприяння представників цього роду поширювались нові ідеї у місті та за його межами. **Метою цієї роботи** є характеристика меценатської діяльності а також протекцій щодо молодих митців з боку родини Медічі та визначення впливу цієї діяльності на перетворення Флоренції на один із центрів ренесансного гуманізму. Головну увагу приділено двом

представникам родини Медічі — Козімо Старому (1395–1440) та Лоренцо Пишному (1449–1492), адже саме у часи їхнього правління, відомого як «золоте століття» в історії Флоренції, великі суми грошей витрачалися на розвиток мистецтва.

У роботах флорентійських авторів, присвячених історії Флоренції, прослідковується прихильне ставлення до родини Медічі та їхньої діяльності. Нікколо Макіавеллі у своїй праці «Історія Флоренції»¹ схвально описує протекцію над культурою Козімо та Лоренцо Медічі, зазначаючи, що після смерті Лоренцо Флоренція вступила у смутний період. Франческо Гвіччардіні в «Історії Флоренції» також описує правління родини Медічі як період розквіту мистецтва у Флоренції. Писали про Козімо та Лоренцо Медічі також їхні сучасники, представники заснованої Медічі Платонівської академії. У своїх працях вони переважно характеризували представників родини Медічі як політиків, а не як меценатів, піддаючи критиці їх тиранічне правління у Флоренції. Серед таких критичних робіт слід виділити «Діалоги про свободу»² Аламанно Ринуччіні, де критикується правління Лоренцо

¹ Макіавеллі Нікколо. Флорентійські хроніки. Державець / Макіавеллі Нікколо // Пер. з італ. А. Перепада. — К., 1998.

² Аламанно Ринуччіні. Диалог о свободе / Аламанно Ринуччіні // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / Под ред. Л.М. Брагиной. — М., 1985. — С. 162–186.

Медічі, та «Флорентійські бесіди про вигнання»³ Франческо Філельфо, в якій автор висловлює свою неприязнь до родини Медічі в цілому.

В історіографії, присвяченій діяльності окремих представників родини Медічі або загальному культурному та політичному стану тогочасної Флоренції, висуваються різні оцінки значення та обсягів меценатської діяльності роду Медічі. Перш за все, проблемним є питання визначення того, чи була меценатська діяльність родини Медічі (зокрема Лоренцо Пишного) саме «меценатською». Так, Андре Шастель у своїй роботі «Мистецтво та гуманізм у Флоренції часів Лоренцо Пишного»⁴, зазначає, що, на відміну від свого діда, Лоренцо Медічі був швидше колекціонером, ніж меценатом. Російські дослідники не акцентують увагу саме на «меценатській» політиці родини Медічі, розглядаючи її на загальному фоні розвитку мистецтва та протегування відомих митців цією родиною. Серед таких робіт можна назвати праці Л. Брагіної «Італійський гуманізм доби Відродження: Ідеали та практика культури»⁵ та А. Вишеславцева «Мистецтво Італії XV століття. Флоренція»⁶. Також при дослідженні меценатської діяльності родини Медічі були розглянуті напрацювання західних істориків, які досліджували різні аспекти політичної та меценатської діяльності родини Медічі. Зокрема, це «Флоренція. Золотий вік»⁷ Джина Брукера, «Італія в епоху Ренесансу»⁸ Джона Найеми, «Культура Відродження в Італії»⁹ Якоба Буркхардта та інші.

Меценатська діяльність родини Медічі сягає своїми коренями, як і весь період Відродження, в античну культуру та зображення образу Мецената, який опікувався мистецтвом в часи Октавіана Августа. Діячі Ренесансу могли бачити в образі Мецената зразок взаємовідносин між правителем та діячами культури, намагаючись наслідувати його, виступаючи патронами мистецтва. Таким чином, можна казати про

перенесення античної концепції меценатства на реалії Флоренції XV століття¹⁰. Окрім того, для впливових осіб патронаж над митцями та збільшення власних колекцій творів мистецтва було засобом продемонструвати статус родини та її «соціальну ідентичність»¹¹, що також спонукало заможних людей Флоренції допомагати розвитку мистецтва у місті.

Яскрава художня культура Флоренції, як вважає Джон Найеми, була пов'язана з так званою «розкішною економікою» (luxury economy), виготовленням предметів розкоші та загальним економічним піднесенням Флоренції в той час¹². Гільдії та цехи Флоренції славились якістю виробленої продукції та гарними майстрами, котрі працювали у власних майстернях, наймали собі учнів та брали замовлення на роботу¹³. Зростання серед місцевої знаті попиту на предмети розкоші сприяло розвитку мистецтва, адже вироби мистецтва у той час вигідно продавались.

Окремо зазначимо, що більшість своїх робіт відомі майстри виконували на замовлення цеху, можновладця або церкви, рідко працюючи задля власного задоволення. Зазвичай такі роботи вони виконували на ранніх етапах навчання, намагаючись вдосконалити свої навички. Мистецтво було шляхом заробітку, тому фінансування майстрів та замовлення робіт впливовими італійськими родинами стало важливим чинником розвитку мистецтва періоду Ренесансу як в Італії, так і в інших регіонах Європи. Порівняно з XIV ст. у XV столітті, через збільшення потреби у розкішних речах, відбувається збільшення долі замовлень від приватних замовників та зменшується доля публічних (інституційних) замовлень¹⁴.

Перш ніж характеризувати обсяги меценатської діяльності родини Медічі, слід окреслити, що це була за родина, та де саме вони брали гроші на те, щоб вкладати їх у мистецтво. Джованні ді Біччі Медічі був тим представником родини Медічі, який перетворив її на одну із найвпливовіших родин у торгівельній сфері та банківській справі. Саме він переніс головний офіс банку Медічі з Риму до Флоренції, фінансував папу Іоанна XXIII, отримуючи майже половину прибутку з римського відділення банку та надання коштів курії¹⁵. Після своєї смерті Джованні ді Біччі залишив своїм синам Козімо та Лоренцо

³ Франческо Філельфо. Флорентійские беседы об изгнании / Франческо Филельфо // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). — С. 110–120.

⁴ Шастель Андре. Искусство и гуманизм во Флоренции времен Лоренцо Великолепного / Шастель Андре // Очерки об искусстве Ренессанса и неоплатоническом гуманизме / Пер. с фр. Н.Н. Зубков; Отв. ред. О.Ф. Кудрявцев. — М.; СПб, 2001.

⁵ Брагина Л.М. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. Идеалы и практика культуры / Л.М. Брагина. — М.: Изд-во МГУ, 2002. — 384 с.

⁶ Вышеславцов А. Искусство Италии XV век. Флоренция / А. Вышеславцов. — М.; СПб, 1883.

⁷ Brucker G. Florence. The Goldenage, 1138–1737. — Los Angeles, 1983.

⁸ Najemy John M. Italy in the Age of the Renaissance 1300–1550 / The Short Oxford History of Italy. — New York, 2004.

⁹ Буркхардт Якоб. Культура Возрождения в Италии / Якоб Буркхардт. — М., 1996.

¹⁰ Чиглинцев Е.А. Меценатство как социокультурный феномен / Е.А. Чиглинцев // Ученые записки Казанского государственного университета. — Т. 151. — Кн. 5. — Ч. 2. — Казань, 2009. — С. 11–12

¹¹ Najemy John M. A History of Florence 1200–1575 / Najemy John M. — Oxford, 2006. — P. 316.

¹² Ibid. — p. 315

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.— p. 316

¹⁵ Najemy John M. A History of Florence 1200–1575 / Najemy John M. — Oxford, 2006. — P. 262–264.

статок у приблизно 180 000 флоринів¹⁶. Саме цей стартовий капітал, яким Козімо Медічі вправно управлявся як гарний банкір, дав змогу йому не лише збільшувати свою клієнтелу та вплив у Флоренції за допомогою позичання грошей своїм прибічникам, але й вкладати гроші у розвиток мистецтва.

Характеризуючи меценатську політику родини Медічі, можна виділити декілька основних етапів: перший — початок масштабної меценатської діяльності Козімо Медічі, побудова палаців та церков, намагання зробити мистецтво публічним; другий — протекція мистецтва за часів Лоренцо Медічі, який надавав перевагу збиранню приватних колекцій та поширенню свого впливу як знавця мистецтва; третій — меценатська діяльність родини Медічі у Римі за часів перебування на папському престолі Джуліо Медічі (Климента VII); четвертий — повернення Медічі у Флоренцію та меценатська діяльність Козімо I Медічі, герцога Тосканського; п'ятий — меценатська діяльність Катерини Медічі, королеви Франції.

Першим кроком масштабної меценатської діяльності була розбудова Козімо Медічі церкви Сан-Лоренцо. Ця спроба взяти на себе фінансування будівництва великої церкви була безпрецедентною і не мала аналогів у попередні століття. Така увага родини Медічі до церкви Сан-Лоренцо пояснюється тим, що це була їх парафіяльна церква¹⁷.

Козімо Медічі також був покровителем флорентійських гуманістів, саме за його протекції та допомоги було засновано Флорентійську платонівську академію на віллі в Кареджі, подарованій Козімо неоплатонікам. Датою заснування Академії вважаємо 1462 рік, коли віллу Кореджі було передано Марсіліо Фічіно для облаштування там Платонівської академії¹⁸. Як можна побачити з листа, що був надісланий Марсіліо Фічіно Козімо Медічі 11 січня 1463 року¹⁹, предметом вивчення в цій академії були книги Платона, які піддавались детальному розбору та осмисленню ідей, викладених філософом у своїх працях. Важливим досягненням цієї школи був переклад книг Платона та неоплатоніків латиною, здійснений Марсіліо Фічіно²⁰. Окрім того, саме учасники Платонівської академії, в тому числі і Лоренцо Медічі, почали розвивати народну італійську мову, почавши писати нею свої вірші²¹.

¹⁶ Brucker G. *Florence* / G. Brucker. — Op. cit. — P. 92.

¹⁷ Najemy John M. *A History of Florence*. — P. 328.

¹⁸ James Hankins. *Cosimode'Medicandthe «Platonic-academy»* / James Hankins // *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. — Vol. 53. — London, 1990. — P. 144.

¹⁹ Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). — С. 216–217.

²⁰ Там само. — с. 27

²¹ Вышеславцов А. — Указ. соч. — С. 18.

Причиною створення Академії було поширення наприкінці XIV століття серед флорентійської знаті ідеї про те, що вивчення класичних текстів античної літератури є необхідною умовою для того, щоб бути членом елітної групи соціуму та що людина, яка не отримала класичну освіту не може обіймати урядові посади²². Враховуючи стан розвитку гуманістичних ідей у Флоренції на початку XV століття, слід зазначити, що більшість визначних гуманістів Флоренції була вихідцями з інших міст Тоскани (Колуччо Салютаті, Поджо Браччоліні, Бенедетто Аккольті та інші) та інших провінцій Італії (Амброджо Траверсарі, Франческо Філельфо та Гуаріно да Верона)²³. Це свідчить про те, що Флоренція була епіцентром тяжіння для прибічників гуманістичних ідей, які з'їжджалися до цього міста з багатьох куточків Апеннінського півострову.

Новостворена академія стала осередком зібрання флорентійських гуманістів, її протектори, родина Медічі, самі нерідко були присутні на зібраннях та диспутах²⁴. Питання утворення Платонівської школи є досить дискусійним, і серед дослідників нема одностайної відповіді на те, чому Козімо Медічі надав допомогу у заснуванні цієї академії. Перша версія, якою пояснюється така підтримка з боку Козімо, полягає у тому, що ця протекція була спричинена палкою прихильністю Козімо Медічі до платонівської філософії, якою він зацікавився під час Платонівських читань, що проводив грецький філософ Геміст Плетон²⁵, котрий відвідував Флоренцію під час проведення Флорентійського собору.

Заперечуючи цю думку, Джеймс Хенкінс у своїй статті «Козімо Медічі та Платонівська академія»²⁶, стверджує, що навряд чи можна називати Козімо Медічі прибічником ідей Платона і казати про те, що він планував заснувати таку Академію ще з часів Флорентійської унії. Аргументуючи цю тезу, автор звертається до праць сучасників Козімо, які, вихваляючи його меценатську діяльність, жодного разу не згадували про заснування ним Академії, а також вказує на мовленнєву різницю між Козімо Медічі та Геміста Плетоном. Козімо не розмовляв грецькою, а Плетон не знав ані латини, ані італійської, тому їх спілкування, якщо воно мало місце, через перекладачів навряд чи справило б таке сильне враження, що Козімо Медічі зацікавився б працями Платона. Однак, незважаючи на те, що не можна чітко визначити причини, які спонукали Козімо

²² Najemy John M. *Italy in the Age of the Renaissance*. — P. 29.

²³ Ibid. — P. 30.

²⁴ Брагина Л.М. Указ. соч. — С. 233.

²⁵ Данилова И.Е. *Итальянский город XV века. Реальность, миф, образ* / И.Е. Данилова. — М., 2000. — С. 123.

²⁶ James Hankins. Op. cit. — P. 144–162.

Медічі на заснування цієї Академії, не можна відкидати його значення як її покровителя.

Однак, попри протекцію та підтримку родиною Медічі Платонівської академії, гуманісти, що входили до її складу, доволі часто виражали невдоволення тиранією Медічі та критикували їх посягання на республіканські інститути. Такі мотиви прослідковуємо у таких представників Платонівської академії, як Аламанно Рінуччіні, Франческо Філельфо та Джанноццо Манетті. Аламанно Рінуччіні у своїй праці «Діалоги про свободу» відкрито критикує правління Лоренцо Медічі, звинувачуючи його в тому, що він позбавив Флоренцію її демократичних свобод та називаючи період його правління «найжорстокішою тиранією Лоренцо»²⁷. За свою критику та звітування безпосередньо Синьйорії, а не Лоренцо Медічі, під час своєї місії до Риму, Рінуччіні був позбавлений можливості обіймати державні посади аж до вигнання Медічі з Флоренції²⁸. Франческо Філельфо у своїх «Флорентійських бесідах про вигнання» звинувачує Медічі в тому, що найважливіше для них — гроші, і що у своїх прагненнях примножити їх вони нехтують доброчесністю²⁹. Джанноццо Манетті у своїй Промові до Синьйорії закликає магістратів пильнувати при голосуванні, щоб не дати змоги Козімо Медічі проводити свою закулісну політику та щоб «погані громадяни не зайняли місце добрих»³⁰.

Представники родини Медічі також колекціонували видатні літературні твори та пам'ятки мистецтва. Так, після перебудови Козімо Медічі монастиря Сан-Марко у Флоренції на його території було висаджено сад, в якому, як пише Асканіо Кондіві в життєписі свого майстра Мікеланджело Буонаротті, сином Козімо Лоренцо Пишним, було «зібрано багато античних скульптур та інших фігур, що йому подобались»³¹. Цей сад було перетворено на своєрідну галерею мистецтв.

Крім того, за сприяння родини Медічі було створено публічну бібліотеку у монастирі Сан-Марко за проектом Мікелоццо ді Бартоломео. До цієї бібліотеки увійшли книги з колекції Медічі та колекції, зібрані гуманістом Нікколо Нікколі, вихідцем з заможної флорентійської родини, одним із провідних діячів гуманізму у Флоренції XV століття, який витратив усі свої статки на пошук та зібрання різноманітних рукописів³². Колекція Нікколі, що складалась з більш ніж

800 примірників, разом із книгами, зібраними представниками родини Медічі, стала основою відкритої 1444 року публічної бібліотеки та доповнилась, після вигнання з міста П'єро Медічі, частиною приватної бібліотеки родини Медічі. Загалом, за відомостями з каталогу публічної бібліотеки Сан-Марко, на початку XVI ст. вона налічувала 1232 позиції³³.

Намагання Козімо Медічі зробити доступ до літератури більш публічним проявлялось також у тому, що він допомагав у пошуку літератури та спонсорував переклади робіт з грецької на латину. Так, саме Козімо Медічі дав Марсіліано Фічіно грекомовні праці Платона. Також Козімо заохотив Амброджо Траверсарі перекласти латиною працю Діогена Лаєртського «Про життя, вчення та висловлювання славетних філософів», спонсорував переклади «Втіхи до Аполонія» Плутарха та «Фізику», «Другі аналітики», «Про душу» та «Етика» Арістотеля³⁴.

Окрім нової публічної бібліотеки, Медічі також опікувались поповненням своєї приватної Бібліотеки Лауренціана (названої на честь Лоренцо Медічі) в базиліці Сан-Лоренцо³⁵. Пошуком та купівлею книг для цієї бібліотеки займалась спеціально призначена людина. Так, головним збирачем у Лоренцо Медічі був Іоанн Ласкаріс³⁶. З метою підбору та придбання нових примірників давніх авторів Лоренцо відправляв Ласкаріса до Греції на пошук книг³⁷. З проханням організації фондів цієї бібліотеки Козімо Медічі звернувся до видатного бібліофіла Томмазо Парентучеллі, який пізніше, у 1447 році, буде обраний Римським Папою на ім'я Миколай V та продовжить свою діяльність у розбудові бібліотеки, збільшуючи кількість книжок у колекції Ватиканської бібліотеки та організовуючи переклади грецьких авторів латиною³⁸. Саме завдяки його діяльності місто перетворюється на другий, після Флоренції, центр італійського Відродження та починається так зване «золоте століття» Риму.

Велика увага приділялась родинною Медічі й будівництву монументальних споруд. Так, за правління Козімо Медічі було збудовано, відбудовано та внутрішньо оздоблено такі собори і церкви, як Сан-Марко, Сан-Лоренцо, Санта-Вердіана,

³³ Брагіна Л.М. Указ. соч. — С. 248.

³⁴ James Hankins. Op. cit. — P. 147.

³⁵ Жеравина О.А. Библиотеки Флоренции в культурном наследии Италии / О.А. Жеравина // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. — № 1. — Томск, 2011. — С. 52.

³⁶ Буркхардт Якоб. Культура Возрождения в Италии / Якоб Буркхардт. — М., 1996. — С. 123.

³⁷ Сочинения великих итальянцев XVI века // Серия «Библиотека ренессансной культуры» / Сост., вступит. статья, комментарии Л.М. Брагиной; Пер. с итал. — СПб. : Алетейя, 2002. — С. 77.

³⁸ Вышеславцов А. Указ. соч. — С. 11.

²⁷ Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). — С. 186.

²⁸ Брагіна Л.М. Указ. соч. — С. 256–257.

²⁹ Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). — С. 116.

³⁰ Там само. — С. 139.

³¹ Переписка Микель-Анджело Буонаротти и жизнь мастера, написанная его учеником Асканіо Кондіві. — СПб, 1914. — С. 5.

³² Брагіна Л.М. Указ. соч. — С. 245–247.

Сан-Джероламо, храм у Муджелло, церкви Санта-Кроче, Серві, Аньйолі та Сан-Мініато³⁹.

Серед інших архітектурних споруд, збудованих на гроші родини Медічі, назвемо палац Медічі, побудований Мікелоццо на замовлення Козімо Медічі на віа Лагра (нині віа Кавур), неподалік від церкви Сан-Лоренцо. До побудови нового палацу Козімо Медічі проживав в родинному палаці родини Барді, з представницею якої, Контессіною Барді, він одружився у 1416 році. Палац родини Медічі будувався протягом більш ніж двадцяти років, з 1444-го по 1459-й р., за кресленнями Мікелоццо, проте з використанням архітектурних принципів Брунеллескі, проект якого, за легендою, Козімо Медічі відкинув як занадто розкішний⁴⁰.

За правління Лоренцо Медічі, який небагато уваги приділяв будівництву споруд, на відміну від свого діда та батька, єдиною визначною спорудою була вілла родини Поджо а Кайяно, побудована у 1485–1486 роках⁴¹. Проте Лоренцо фінансував реставрацію будівель. Так, після того, як Бенедиктський будинок Le Murate у кварталі Санта-Кроче зазнав пошкоджень від пожежі, Лоренцо виділив п'ять тисяч флоринів на його відбудову⁴².

Окрім розбудови самої Флоренції, Медічі також вкладали гроші в побудову споруд в інших містах. Так, наприклад, у листі, написаному Мікеланджело Буонарроті до Козімо Медічі у 1559 році йдеться про те, що майстер зробив малюнки церкви святого Іоанна, покровителя Флоренції, яка мала бути побудована у Римі за сприяння Козімо Медічі⁴³. Окрім того, Ніколо Макіавеллі зазначає, що за вказівкою та спонсорством Козімо Медічі було також збудовано притулок «для немаєтних та недужих прочан»⁴⁴ в Єрусалимі. Лоренцо Медічі було засновано у Пізі школу, в якій мала навчатись флорентійська молодь та яку він намагався зробити найкращою серед шкіл італійських міст, запрошуючи туди за винагороду видатних особистостей⁴⁵. Також Козімо Медічі разом зі своїм братом Лоренцо брав під патронаж деякі релігійні ордени та велику кількість церков за межами Флоренції, пов'язуючи таким чином родину Медічі з релігійним та суспільним життям інших міст⁴⁶.

³⁹ Макіавеллі Нікколо. Назв. праця. — С. 303.

⁴⁰ Murray Peter The architecture of the Italian Renaissance. — New York, 1970. — P. 62.

⁴¹ Шастель Андре. Указ. соч. — С. 20.

⁴² Kent F.W. Lorenzode' Mediciand the Art of Magnificence / F.W. Kent. — Baltimore, 2004. — P. 64.

⁴³ Переписка Микель-Анджело Буонарротти. — С. 217–218.

⁴⁴ Макіавеллі Нікколо. Назв. праця. — С. 304.

⁴⁵ Там само. — С. 390; Сочинения великих итальянцев XVI века. — С. 75–76.

⁴⁶ Najemy John M. A History of Florence. — P. 329.

Лоренцо Медічі, на відміну від свого діда Козімо, котрий надавав перевагу протегуванню гуманістів та будівництву споруд, більше уваги звертав на збільшення сімейних колекцій та протекцію молодих митців. Якщо Козімо Медічі виділяв гроші на побудову монументальних споруд, які мали б простояти вічність, то Лоренцо Медічі був скоріше щедрим дарувальником та покровителем мистецтва⁴⁷. За часи правління Лоренцо значно збільшилась приватна бібліотека родини Медічі, а колекція творів мистецтва в палаццо на віа Лагра стала нараховувати у два рази більше одиниць у порівнянні з тим, що було за часів його батька П'єро⁴⁸. Про Лоренцо Медічі Макіавеллі писав, що він «кохався в зодчестві, музиці й поезії»⁴⁹. Франческо Гвіччардіні у своїй «Історії Флоренції» зазначає, що саме завдяки Лоренцо «усі найвидатніші мистецтва та доблесті процвітали в ті часи у Флоренції більше, ніж в будь-якому іншому місті Італії»⁵⁰. Саме за своє покровительство мистецтву та науці Лоренцо Медічі отримав прізвисько «Пишний».

Окрім того, Лоренцо Медічі й сам був митцем-аматором, захоплювався поезією та писав вірші. І хоча Лоренцо Пишний залишив не досить великий культурний спадок, його творчість охоплювала різноманітні жанри: як прозу, так і поезію. Так, його ранні вірші були у формі сонета у стилі Петрарки, пізніше він перейшов до жанру еклогічної поезії та комедійної поеми. З його відомих робіт згадаємо «Книгу пісень», еклоги «Корінто» та «Аполлон і пан», поему «Лобов Венери та Марса», ідилію «Ненча з Барберіно», комічну поему «Бенкет або п'яниці» та інші⁵¹. Вірші Лоренцо Медічі просякнуті коханням (скоріш за все платонічним) до його музи, Лукреції Донаті, що можна побачити в його віршах, де Лукреція описувалась настільки прекрасно, що сяйво її краси не могли витримати очі⁵².

Загалом, можна виділити два напрямки меценатської діяльності родини Медічі. До першого слід віднести безпосередньо фінансування та замовлення виробів мистецтва або будівель, до другого — патронаж над молодими митцями. Так, серед митців, що потрапили під протекцію Медічі, виділимо Мікеланджело Буонарроті, чий талант помітив та дозволив йому розкритись Лоренцо Медічі. У саду Сан-Марко, окрім розташованих там творів мистецтва, розміщувалась своєрідна «школа» для митців, що

⁴⁷ Сочинения великих итальянцев XVI века. — С. 82.

⁴⁸ Шастель Андре. Указ. соч. — С. 20.

⁴⁹ Макіавеллі Нікколо. Назв. праця. — С. 390.

⁵⁰ Сочинения великих итальянцев XVI века. — С. 75.

⁵¹ Лоренцо Медичи и поэты его круга: избранные стихотворения и поэмы / Пер. с итал. и предисл. А. Триандафилиди. — М., 2013. — С. 10–13.

⁵² Там само. — С. 44.

збиралися навколо Бертольдо ді Джованні⁵³, учня Донателло. Молодий Мікеланджело перебував у саду цілими днями, покращуючи свої навички за допомогою копіювання античних скульптур, що там розміщувались⁵⁴. Під час однієї такої роботи над копіюванням голови фавна молодого скульптора зустрів Лоренцо Медічі, що прийшов до Сан-Марко подивитись на процес побудови приміщення для бібліотеки. Лоренцо був здивований якістю роботи і віком митця і запропонував Мікеланджело переїхати до маєтку Медічі та вдосконалювати свою майстерність там. Цей сюжет, а також подальший опис Асканіо Кондіві життя майстра в палаці Медічі, є показовим прикладом того, як ставилися Медічі, а особливо Лоренцо Медічі, до митців. Останній намагався оточувати себе творчими людьми та вважав їх рівними собі, не виказуючи зверхності відносно своїх протеже.

Слід також зазначити, що традиція меценатства та опіки мистецтва збереглася і в діяльності нащадків Козімо та Лоренцо, вийшовши далеко за межі Флоренції. Так, Джуліо Медічі (папа Климент XVII) опікувався гуманістами та розвитком мистецтва у Римі, Катерина Медічі, котра у 1547 році стала королевою Франції, збирала при

своєму дворі зразки європейського мистецтва. У Флоренції мистецтвом продовжували опікуватись інші представники родини Медічі. Так, про меценатську діяльність Козімо I Тосканського збереглися свідчення у автобіографії Бенвенуто Челліні, його син Франческо I заснував Академію делла Круска для створення граматики італійської мови. Козімо II запросив Галілео Галілея займатися наукою у Флоренції. До того ж, наступні покоління родини піклувались про збереження мистецької спадщини, що лишилась від Лоренцо Медічі.

Отже, меценатська діяльність Козімо та Лоренцо Медічі, перебування яких при владі у місті називають «золотим віком» Флоренції, залишила помітний слід. Їх протекція мистецтва відіграла важливу роль у перетворенні Флоренції на один із центрів італійського Відродження. Поширення ідей гуманізму разом з фінансуванням та підтримкою митців флорентійською елітою, яка перейняла приклад родини Медічі, значно прискорило та розширило процес культурного розквіту міста. Діяльність найвпливовішої на той час флорентійської родини значною мірою допомогла розвитку талантів та підвищенню майстерності багатьом митцям, чия творчість та культурний спадок значною мірою зумовили появу в історичній хронології нового періоду, відомого як доба Відродження.

⁵³ Шастель Андре. Указ. соч. — С. 21

⁵⁴ Переписка Микель-Анджело Буонаротти. — С. 7–8.

ДЖЕРЕЛА

1. Брагина Л.М. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: Идеалы и практика культуры / Л.М. Брагина. — М. : Изд-во Московского ун-та, 2002. — 384 с.
2. Буркхардт Якоб. Культура Возрождения в Италии / Я. Буркхардт. — М. : Юрист, 1996. — 591 с.
3. Вышеславцов А. Искусство Италии XV век. Флоренция / А. Вышеславцов. — М.; СПб. : Товарищество О. Вольф, 1883. — 418 с.
4. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения / А.Х. Горфункель. — М. : Высшая школа, 1980. — 368 с.
5. Данилова И.Е. Итальянский город XV века. Реальность, миф, образ / И.Е. Данилова. — М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 2000. — 253 с.
6. Жеравина О.А. Библиотеки Флоренции в культурном наследии Италии / О.А. Жеравина // Вестник Томского гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. — Томск, 2011. — № 1. — 11 с.
7. Лоренцо Медичи и поэты его круга: избранные стихотворения и поэмы / Пер. с итал. и предисл. А. Триандафилиди. — М. : Водолей, 2013. — 276 с.
8. Макиавелли Никколо. Флорентійські хроніки. Державець / Н. Макиавеллі ; пер. з італ. А. Перепада. — К. : Основи, 1998. — 492 с.
9. Переписка Микель-Анджело Буонаротти и жизнь мастера, написанная его учеником Асканио Кондиви / Пер. М. Павлиновой. — СПб. : Шиповник, 1914. — 237 с.
10. Сочинения великих итальянцев XVI в. / сост., вступ. статья, коммент. Л.М. Брагиной; пер. с итал. — СПб. : Алетей, 2002. — 377 с.
11. Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / под ред. Л.М. Брагиной. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1985. — 384 с.
12. Чиглинец Е.А. Меценатство как социокультурный феномен / Е.А. Чиглинец // Ученые записки Казанского гос. ун-та. — Казань, 2009. — Т. 151, кн. 5, ч. 2. — 12 с.

13. Шастель Андре. Искусство и гуманизм во Флоренции времен Лоренцо Великолепного. Очерки об искусстве Ренессанса и неоплатоническом гуманизме / А. Шастель; пер. с фран. Н.Н. Зубков; отв. ред. О.Ф. Кудрявцев. — М.; СПб. : Университетская книга, 2001. — 720 с.
14. Brucker G. Florence. The Goldenage, 1138–1737 / G. Brucker. — Los Angeles : University of California press, 1983. — 283 p.
15. James H. Cosimo de'Medici and the "Platonic academy" / H. James // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. — Vol. 53. — London, 1990. — 18 p.
16. Kent F. Lorenzo de' Medici and the Art of Magnificence / F. Kent. — Baltimore : The John Hopkins University press, 2004. — 211 p.
17. Najemy J.M. Italy in the Age of the Renaissance 1300–1550 / J.M. Najemy // The Short Oxford History of Italy. — New York : Oxford university press, 2004. — 327 p.
18. Najemy J.M. A History of Florence 1200–1575 / J.M. Najemy. — Oxford : Blackwell Publishing, 2006. — 515 p.
19. Murray P. The Architecture of the Italian Renaissance / P. Murray. — New York : Schocken books, 1970. — 268 p.

REFERENCES

1. Bragina L.M. Italijskii gumanizm epokhi Vozrozhdeniia: Idealy i praktika kultury / L.M. Bragina. — M. : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2002. — 384 s.
2. Burkkhardt Ia. Kultura Vozrozhdeniia v Italii / Ia. Burkkhardt. — M. : Iurist, 1996. — 591 s.
3. Vysheslvtcov A. Iskusstvo Italii XV vek. Florentsiia / A. Vysheslvtcov. — M.; SPb. : Tovarishchestvo O. Volf, 1883. — 418 s.
4. Gorfunkel A.Kh. Filosofii epokhi Vozrozhdeniia / A.Kh. Gorfunkel. — M. : Vysshiaia shkola, 1980. — 368 s.
5. Danilova I.E. Italijskii gorod XV veka. Realnost, mif, obraz / I.E. Danilova. — M. : Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet, 2000. — 253 s.
6. Zheravina O.A. Biblioteki Florentsii v kulturnom nasledii Italii / O.A. Zheravina // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kulturologiia i iskusstvovedenie. — Tomsk, 2011. — № 1. — 11 s.
7. Lorentco Medichi i poety ego kruga: izbrannye stikhotvoreniia i poemny / Per. s it. i predisl. A. Triandafilidi. — M. : Vodolei, 2013. — 276 s.
8. Makiavelli N. Florentiiskii khroniky. Derzhavets / N. Makiavelli / Per. z it. A. Perepadia. — K. : Osnovy, 1998. — 492 s.
9. Perepiska Mikel-Andzhelo Buonarotti i zhizn мастера, napisannaia ego uchenikom Askanio Kondivi / Per. M. Pavlinovoi. — SPb. : Shipovnik, 1914. — 237 s.
10. Sochineniia velikikh italiantshev XVI v. / sost., vstupit. statia, kommentarii L.M. Braginoi; per. s ital. — SPb. : Aleteiia, 2002. — 377 s. (Seriia «Bibliotekarenessansnoikultury»).
11. Sochineniia italijskikh gumanistov epokhi Vozrozhdeniia (XV vek) / podred. L.M. Braginoi. — M. : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1985. — 384 s.
12. Chiglintcev E.A. Metcenatstvo kak sotciokulturnyi fenomen / E.A. Chiglintcev // Uchenyiezapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. — Kazan, 2009. — T. 151, kn. 5, ch.2— 12 s.
13. Shastel A. Iskusstvo i gumanizm vo Florentcii vremen Lorentco Velikolepnogo. Ocherki ob iskusstve Renssansa i neoplatonicheskom gumanizme / A. Shastel; per. s fr. N.N. Zubkov; отв. ред. O.F. Kudriavtcev. — M.; SPb. : Universitetskaiia kniga, 2001. — 720 s.
14. Brucker G. Florence. The Goldenage, 1138–737 / G. Brucker. — Los Angeles : University of California press, 1983. — 283 p.
15. James H. Cosimo de'Medici and the "Platonic academy" / H. James // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. — Vol. 53. — London, 1990. — 18 p.
16. Kent F. Lorenzo de' Medici and the Art of Magnificence / F. Kent. — Baltimore : The John Hopkins University press, 2004. — 211 p.
17. Najemy J.M. Italy in the Age of the Renaissance 1300–550 / J.M. Najemy // The Short Oxford History of Italy. — New York : Oxford university press, 2004. — 327 p.
18. Najemy J.M. A History of Florence 1200–1575 / J.M. Najemy. — Oxford : Blackwell Publishing, 2006. — 515 p.
19. Murray P. The Architecture of the Italian Renaissance / P. Murray. — New York : Schocken books, 1970. — 268 p.

Ольга Лях

МЕЦЕНАТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕМЬИ МЕДИЧИ ВО ФЛОРЕНЦИИ

В статье охарактеризована меценатская деятельность Лоренцо и Козимо Медичи, определено ее значение для культурного развития Флоренции. В частности, рассмотрены вопросы спонсирования искусства и протекции молодым мастерам со стороны семьи Медичи, что оставило видимый след в становлении культуры эпохи Ренессанса.

Ключевые слова: Медичи, меценатство, Платоновская Академия, коллекционирование, культура Флоренции

Olga Liakh

MEDICI'S PATRONAGE OF ARTS IN FLORENCE

The main attention in the article is given to the characteristics of the patronage of Arts by Lorenzo and Cosimo de 'Medici and outlining the importance of this activity for the cultural development of Florence. The research studies the experience of Art sponsorship and patronage of young artists by Medici. It is examined the contribution of the family members in the incipience of the culture of the Renaissance in Florence. It is identified the following main aspects of the patronage of Arts by the Medici family: construction of the monumental and sacred buildings, establishment of private collections of art and literary works, patronage of the Florentine humanists who were the members of the Platonic Academy and young artists. The article describes the creation of public and private libraries, sponsorship and assistance in translating books from Greek into Latin by Cosimo and Lorenzo de Medici. It is indicated buildings constructed by Medici in Florence and outside it. It is studied patronage activities of the next generations of Medici and proved that art patronage from Cosimo and Lorenzo de 'Medici really played an important role in transforming Florence into one of the centers of the Italian Renaissance.

Key words: Medici, patronage of Arts, Platonic Academy, collecting, culture of Florence.

Дата находження статті до редакції: 07.05.2016

Марина Будзар

ПАВЛО ГАЛАГАН (1853–1869) У ДЖЕРЕЛАХ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

У статті поглиблено уявлення про родинно-генеалогічну історію сімейства Галаганів, представників української еліти козацько-старшинського походження, у другій половині XIX ст. Автор створює «біографічний портрет» Павла Галагана, останнього прямого нащадка роду, який набув високого соціального статусу на початку XVIII ст. У статті Павло Галаган охарактеризований у контексті життєдіяльності свого соціального середовища на основі інтерпретації змісту джерел особового походження (мемуари, щоденникові записи, листи тощо), створених ним самим та близькими до нього людьми.

Ключові слова: Галагани, Павло Галаган, біографія, Лівобережна Україна, XIX століття, українська еліта козацько-старшинського походження.

Маркером оновлення історичної науки на межі XX — XXI ст. є актуалізація досліджень, що дають можливість у той чи інший спосіб вирішити основну методологічну проблему — узгодження макро- та мікроаналізу в царині історії на основі зміни ракурсу розвідок — від «людини узагальненої» до окремого індивіду. За слушною увагою О. Довгополової, біографія — «дивний феномен, у якому саме і концентрується унікальне, випадкове, неварте, але й універсальне, типове, що віддзеркалює культуру, політику, ідеологію, цивілізацію...»¹.

Для розуміння логіки співвідношення унікального та універсального в біографії конкретної особистості зазвичай використовуються найрізноманітніші джерела, серед яких не останнє місце посіли «его-документи». Це матеріали особового походження, які пропонують особистісну інтерпретацію подій і фактів як тією персоною, що її біографія реконструюється, так і людьми навколо неї. Завдяки цьому презентується генеза форм духовного життя суспільства та особи всередині його у відповідних історичних умовах. І тим цікавіше застосувати прийоми історико-біографічного дослідження з опертям на джерела особового походження тоді, коли людина визначилася в історії опосередковано, передусім через вчинки, сподівання та переконання тих, з ким була пов'язана. При цьому сама історична особа залишалася лише «меморіальним іменем», своїм існуванням унаочнюючи слушну фразу одного з гуманітаріїв першої половини XX ст., котрий сказав, що для історика власне

ім'я — лише символ, який вказує на деякі конкретні історичні ситуації та події².

Такою постаттю в історії України другої половини XIX ст. був Павло Григорович Галаган (15.06.1853 — 27.04.1869)³ — останній прямий нащадок дворянського роду козацько-старшинського походження. Ім'я цієї людини залишилося в назві приватного навчального закладу — Колегія Павла Галагана, заснованого 1871 р. у Києві Григорієм Павловичем та Катериною Василівною (уродженою Кочубей) Галаганями. У такий спосіб вони вшанували пам'ять сина після його передчасної смерті у віці неповних 16 років⁴. Створення «біографічного портрету» цієї особи допоможе осмислити інформацію, пов'язану із соціокультурним життям родини Галаганів та її оточення. Зокрема, визначити деякі культурні стереотипи, притаманні тому соціальному колу, до якого належали батьки Павла.

Метою статті є розгляд особи Павла Галагана у контексті життєдіяльності його соціального середовища на основі інтерпретації змісту джерел особового походження, створених його близькими та ним самим. Джерельною базою є спогади про П. Галагана батька й матері. Ці матеріали було використано для першого із «Щорічників» Колегії імені Павла Галагана, що підготував до друку А. Степович 1896 р. До видання увійшло листування, зокрема група листів батька до сина, датованих першою половиною

² Винокур Г.О. Биография и культура / Г.О. Винокур // Винокур Г.О. Биография и культура. Русское сценическое произношение. — М. : Русские словари, 1997. — С. 29.

³ Дати вказано за старим стилем літочислення.

⁴ Гирич І. Колегія Павла Галагана в Києві як модель елітної української школи [Електронний ресурс] / І. Гирич. — Режим доступу : <http://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Galagan.html>

¹ Довгополова О.А. Феномен біографії / О.А. Довгополова // Українська біографістика. — 2012. — Вип. 9. — С. 402.

1860-х років; подорожні нотатки і щоденник П. Галагана, написані за враженнями від першої закордонної подорожі в 1866 р.

Тексти мемуарного змісту, в яких основними оповідачами про Павла Галагана є його батько та мати, для котрих він був довгоочікуваним (народився на шостому році шлюбного союзу батьків)⁵ та улюбленим (як-от, Г. Галаган у листах до дружини 1858 р. називає сина не інакше як наш «безцінний скарб», наш «незрівнянний Павлусяк»)⁶, є важливими джерелами як для реконструкції його біографічного портрету, так і для розуміння суспільних принципів та етико-естетичних уподобань, поглядів на виховання Григорія та Катерини Галаганів.

Насамперед це стосується особливостей раннього виховання Павлуся, що, попри твердження Григорія Галагана про відсутність педагогічної системи в його організації, все ж базувалося на впевненості батьків у необхідності «сблизить ребенка от самого раннего и впечатлительного возраста с его родным народом...»⁷. Для реалізації цієї мети ними були обрані такі базові складники життєдіяльності та культурного досвіду будь-якого етносу, як мова, одяг, традиції повсякденності.

У скорописних чорнових матеріалах, збережених в сімейному архіві, та нарисі для збірки з нагоди 25-річчя заснування Колегії Павла Галагана, написаному на їх основі, презентовано наслідки виховання «своєнародного мальчика Павлуся»⁸. Так, няня, обрана Григорієм Павловичем для догляду за сином, — Марія з села Максимівка Борзенського повіту Чернігівської губернії (у заміжжі — Полякова), жінка хоча й неписьменна, але від природи розумна, «говорила с Павлусем на чистом малоросійском наречии»⁹. Перші звуки, які, за свідченням батька, доходили «до слуха Павлуся (так звали мальчика на малоросійском наречии), были звуки родных песен и гармонической южно-русской речи...»¹⁰. Приблизно до п'ятирічного віку хлопчик користувався у спілкуванні майже виключно українською мовою і пізніше, вочевидь, зберіг ці знання. Деякий час (1859–1860) родина Галаганів мешкала в Петербурзі. Це було зумовлено тим, що Григорій Галаган брав активну участь

у Редакційній комісії з підготовки Селянської реформи. У цей час у Петербурзі перебував і Тарас Григорович Шевченко, котрого пов'язували із старшим Галаганом приязні стосунки. Він «любил говорить с Павлусем по-малоросійски, удивляясь, как мальчик свободно и приятно выражался на этом наречии»¹¹.

До певного віку хлопчика одягали в українській традиційній стрій простого, але доладного крою. Павло, маючи неабиякий музичний слух, гарно співав народні пісні, легко заучував «на слух» вірші українською мовою. Батько Григорій постійно піклувався про те, щоб син долучався до музично-поетичної україномовної спадщини. У листах до дружини, надісланих з Петербурга до Києва навесні 1858 р., старший Галаган то просить Катерину Василівну передати сину, щоб той до його приїзду вивчив ще кілька малоросійських пісень¹², то долучає до листа «премилые стихи Шевченки», які, на думку Григорія Павловича, «надобно читать медленно, как идиллии», й пропонує примусити вчителя Павла Федора Івановича Гур'єва прочитати їх хлопчику¹³. До речі, візьмемо на себе відповідальність припустити, що вірші, про які йдеться, — це відомий лірико-філософський триптих «Доля», «Муза», «Слава». Ці поезії були створені у Нижньому Новгороді у лютому 1858 р. і майже відразу по написанню поширені в «малоросійському оточенні» поета у Москві та Петербурзі¹⁴. Це припущення засноване на тому, що Г. Галаган нерідко пропонував дружині в листах ознайомитися з літературними творами, які тільки-но з'явилися. І навіть складний концептуальний зміст віршів не спростовує, на наш погляд, цю гіпотезу. Відомо, що під час перебування Галаганів у Петербурзі, за свідченням тієї ж Катерини Василівни, в перших числах березня 1860-го року було вирішено влаштувати в особняку Петра Аркадійовича та Варвари Олександрівни (в дівоцтві — Кушельової-Безбородько) Кочубеїв, родичів сімейства по лінії дружини, дитячий літературний вечір. До цієї події Григорій Павлович діврав семирічному Павлу для декламації «Тарасову ніч» Т. Шевченка, непростий для сприйняття історико-філософський твір. Хлопчик прочитав цей вірш «с таким одушевленим и выражением не по летам, что это поразило всех присутствовавших»¹⁵.

Тобто, як бачимо, від раннього дитинства в характері Павла батьками закладалися

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — IP НБУ ім. В.І. Вернадського). — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 1.

⁶ IP НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Спр. 49114. — Арк. 1–3.

⁷ Там само. — Спр. 6882. — Арк. 3 зв.

⁸ Там само, 4 зв.

⁹ Там само.

¹⁰ [Галаган Г.П.] Павел Галаган: биографический очерк // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А.И. Степовича. — К. : Тип. И.И. Чоколова, 1896. — С. 71.

¹¹ IP НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Спр. 6882. — Арк. 5 зв.

¹² Там само. — Ф. III. — Спр. 46121. — Арк. 2 зв.

¹³ Там само. — Спр. 26122. — Арк. 2 зв.

¹⁴ Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. — К., 2003. — Т. 2: Поезія 1847–1861. — С. 699–701.

¹⁵ IP НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 5зв. — 6.

«сознание его народности и любовь к ней»,¹⁶ причому мовний чинник відігравав вирішальну роль. Адже, за переконанням Григорія Павловича, незнання народної (української) мови віддаляє представників панівної верстви від селянства «в Малороссии гораздо значительнее, чем в Великороссии»¹⁷.

У такий спосіб, власне, відбувався процес етнічної та національної ідентифікації молодого людини, керований насамперед світоглядними принципами його батька. Адже погляди старшого Галагана сформувалися, не в останню чергу, на ідеях слов'янофільства як інтелектуальної тенденції 40-х — 60-х років XIX ст. — орієнтації на етнічну культурно-цивілізаційну спільноту слов'янства.

Проблема генези слов'янофільських ідей у середовищі українських інтелектуалів XIX ст. в аспекті їх балансування між прагненням узгодити ідею «імперського спільного існування» з концепцією «слов'янської самобутності» та виокремити «українське питання» залишається дискусійною. І. Куций, здійснюючи історіографічний аналіз цього питання, доходить висновку про те, що у другій чверті XIX ст. слов'янофільство слугувало «первинною, дещо завуальованою формою прояву ідеї української національно-культурної самобутності»¹⁸. На думку І. Гірича, пізніше, у другій половині XIX ст., українські діячі відсторонювались як від російського, так і від польського варіантів слов'янофільства, тому що не вбачали «рівноправності і культурної паритетності між усіма слов'янськими народами, <...> не визнавали права українців на свою культурну окремішність»¹⁹. На нашу думку, на формування світоглядних переконань Г. Галагана значний вплив мало його захоплення постулатами слов'янофільства. Зокрема, російські слов'янофіли, передусім І. Аксаков, Ю. Самарін, В. Кавелін, для батька Павла залишалися з юності й до зрілого віку близькими по духу «людьми чистими, тверезими серцем» (як зазначив він в одному з листів до дружини)²⁰. Можливо, саме у такий спосіб, у балансі між відчуттям своєї єдності з історичним шляхом предків, з культурними надбаннями свого народу і переконанням у відмінності слов'янського світу від германокатолицької Європи та вірі у силу православ'я як

«істинного» християнства, реалізовувався в життєвих практиках Григорія Павловича Галагана (як і в інших осіб його кола з числа національно орієнтованих інтелектуалів) феномен подвійної лояльності та принцип «гібридної ідентичності». Завдяки цій ідеї він, як і досить значна кількість української еліти,²¹ позиціонував себе як етнічний малорос, але політичний росіянин, і сповідував офіційний російський патріотизм. У спогадах про сина він зазначав, що завдяки початковому вихованню у підлітковому віці «это был прямой малороссиянин»²². Проте змальовуючи реакцію інших, передусім родичів, на результати такого виховання (оточуючі вважали: батько «готує сльози» своєму синові, бо коли той стане старшим, то не буде схожим на однолітків), Григорій Галаган спростував ці думки твердженням про наявність в юнакові всіх задатків «общерусского патриота»: «сложившиеся в нем понятия о народности, доходившие в годы юности до пылкого патриотизма, были чужды всякой местной исключительности (sic! — М. Б.), — они были, если так можно выразиться, вполне общерусские...»²³.

Іншим важливим чинником у процесі дорослішання юного Павла Галагана було «виховання дворянина», принципи якого виразно проглядають як у спогадах батька, так і в нотатках матері.

Спочатку хлопець навчався вдома з матір'ю, котра сформувала його навички читання й пізніше скеровувала заняття сина, англійською мовою зокрема, а згодом — з домашніми вчителями. Можливо, батьки і не віддали б Павла до гімназії перед університетом, якщо б не його палке бажання навчатися там. За свідченням матері, він так мотивував це рішення: «если я не поступлю в гимназию, то я и в университет никогда не поступлю, мне будет прямо из дому гораздо труднее, чем из гимназии»²⁴.

До вибору першого вчителя для сина батьки ставилися дуже прискіпливо. Федір Іванович Гур'єв працював з Павлом сім років — від часу, коли тому виповнилося вісім, і аж до моменту смерті від серцевої хвороби у 1868 р. Цю людину як вчителя порекомендував М.П. Гіляров-Платонов, суспільний діяч, богослов, філософ, близький до кола слов'янофілів. Слов'янофільські погляди Ф.І. Гур'єва, студента Київської духовної академії, а пізніше — Київського університету Св. Володимира, імпонували не лише батьку, але й матері Павла. Катерина Галаган, хоча й визнавала власну неприязнь до вчителя через його суворість,

¹⁶ Там само. — Спр. 6882. — Арк. 4 зв.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Куций І. Слов'янофільство як ідейно-світоглядне джерело слов'янської цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів XIX ст. / І. Куций // Проблеми слов'язнавства. — 2014. — Вип. 63. — С. 49.

¹⁹ Гірич І.Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.) / І.Б. Гірич. — К.: Укр. письменник, 2014. — С. 115.

²⁰ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. III. — Спр. 46102. — Арк. 1 зв.

²¹ Гірич І.Б. Українські інтелектуали... — С. 119.

²² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. I. — Спр. 6882. — Арк. 4 зв.

²³ [Галаган Г.П.] Павел Галаган: биографический очерк. — С. 72.

²⁴ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. I. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 22.

похмурість, дратівливість, проте це не завадило їй оцінити розум наставника та успіхи Павла в навчанні²⁵ (жінка була напрочуд правдивою, в родинному колі мала прізвисько «Правда»). У спогадах про сина Катерина Василівна так висловила своє ставлення до однієї з основних чеснот Ф. Гур'єва: «Главным достоинством Федора Ивановича было то, что он был вполне русский, славянофил, доводил любовь свою к родине, можно сказать, даже до крайности, даже до того, что презирал и ненавидел все иностранное...»²⁶.

Пізніше, коли заняття Павла вже вимагали залучення фахівців різної кваліфікації, особливо перед вступом до гімназії, його наставниками стали люди, вочевидь, близькі Галаганам за світоглядом та особистісними переконаннями. Це були в основному особи, пов'язані із Київським університетом. Зокрема, В.М. Зайончевського, викладача математики, порекомендував І.І. Рахманінов, професор, пізніше декан, ректор Київського університету, творець наукової школи прикладної математики. К.М. Воскресенський, вчитель російської мови та словесності, П.Г. Житецький, котрий готував Павла з російської літератури перед вступом до гімназії, М.Ф. Владимирський-Буданов, викладач латини, давньогрецької мови та історії, — всі вони на початку 1860-х років працювали в недільній школі на Печерську, яку І. Житецький назвав у публікації 1928 р. «слов'янофільською»²⁷. Як відомо, кожен з цих наставників Павла Галагана зробив успішну кар'єру педагога та вченого. Так, К.М. Воскресенський був одним із найбільш відомих викладачів Другої Київської гімназії, а з 1888 р. очолив Третю Київську гімназію²⁸. П.Г. Житецький, мовознавець, лексикограф, педагог²⁹, став одним із найпомітніших діячів «Старої Громади», був одним із тих, хто сприяв поширенню українофільських настроїв у суспільстві другої половини XIX ст. М.Ф. Владимирський-Буданов з 1876 р. професор історії та права Київського університету³⁰, заснував потужну історико-правничу наукову школу, його учнями на межі XIX–XX ст. були колишні вихованці Колегії Павла Галагана.

Не менш помітним серед наставників Павла Галагана є Іван Олексійович Сікорський

(1842–1919) — медик, психолог, педагог, чия репутація, на жаль, наприкінці його життя була заплямована «справою Бейліса»³¹. Він у 1868 р. заступив місце Ф.І. Гур'єва як постійний репетитор юнака та жив у родині Галаганів трохи більше року. І. Сікорський, котрий на той час закінчував медичний факультет Київського університету, користувався безумовною довірою як самого хлопця, так і його батьків. Про це йдеться у спогадах К. Галаган: «Добрый, мягкий, без всякого озлобления против всего человечества, с ним легко было сойтись, и хотя он прожил у нас немного более года и то последние месяцы уже после кончины нашего доброго сына, но мы его искренне полюбили...»³². Саме І. Сікорський став свідком останніх днів життя Павла, підтримуючи страждаючих батьків.

Як бачимо, дотримуючись традицій домашнього виховання, притаманних сімействам їхнього соціального кола, Григорій та Катерина Галагани відступили від загальнопоширеної в дворянському середовищі ще з XVIII ст. та збереженої до середини XIX ст. звички запрошувати для дітей гувернерами-репетиторами іноземців. Тут слід зазначити, що ставлення до гувернерів було досить презирливим. Згадаємо хоча б фразу М.Ф. Юзефовича, наведену у спогадах М.К. Чалого про Другу Київську гімназію: «ни один уважающий себя наставник не согласится быть гувернером ни за какие деньги: для этого существуют разные проходимцы, французы и немцы...»³³. Галагани ж, обираючи вчителів для сина, не тільки віддавали перевагу співвітчизникам, але й відшукували однодумців, піклуючись про світоглядні переконання юнака. Лише один іноземець досить довго, близько трьох років, був вихователем їхнього сина — Таньон, паризький вчитель, з котрим подружжя познайомилося під час закордонної мандрівки 1866 р. За характеристикою К. Галаган, справжній француз, веселий, люб'язний, легковажний, але напрочуд доброзичливий, він розділяв із Павлусем усі його дитячі забави³⁴.

Саме завдяки Таньону Павлусь досяг помітних успіхів у вивченні французької мови, знання якої, рівно як і ще двох європейських — англійської та німецької — і класичних мов, теж було необхідним складником навчання молоді особи з кола правлячої еліти. Як бачимо зі спогадів

²⁵ IP НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 18–18 зв.

²⁶ Там само. — Арк. 19 зв.

²⁷ Житецький І. Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна. — 1928. — Кн. 1. — С. 94.

²⁸ Каганов Э. Киев. Третья мужская гимназия [Электронный ресурс] / Э. Каганов. — Режим доступа : <https://www.proza.ru/2014/10/05/249>

²⁹ Піскова Е.М. Житецький Павло Гнатович / Е.М. Піскова // Енциклопедія історії України. — К. : Наукова думка, 2005. — Т. 3. — С. 152.

³⁰ Пінчук Ю.А. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович / Ю.А. Пінчук // Енциклопедія історії України. — К. : Наукова думка, 2003. — Т.1. — С. 587.

³¹ Іван Олексійович Сікорський — видатний діяч української педагогіки, психології та медицини (1842–1919) / упоряд. Л. Дубова // Рідна школа. — № 1–2. — С. 75–77.

³² IP НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 35 зв.

³³ Чалый М.К. Вторая Киевская гимназия. 1852–1861 // Киевская Старина. — 1900. — Т. 69, № 4. — С. 21.

³⁴ IP НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 26 зв.

матері Павла, вивчення її сином мов, передусім так званих «нових», стало в родині нагальною справою. Якщо латину Павлусь опановував з п'яти років, і навіть у його щоденнику закордонної поїздки 1866 р. знаходимо записи про те, що саме він читає та перекладає з латини³⁵, то з французькою і німецькою було важче. Ситуація ускладнювалася тим, що Ф. Гур'єв у своєму нехтуванні всім іноземним, користуючись великим впливом на хлопця, формував в учневі відразу до вивчення цих мов³⁶, тому оволодіти ними Павлу було не так легко. До того ж і вимоги були досить високими — передбачалося не тільки вміння читати, писати, знати граматику, але й вільно говорити.

Обов'язковим складником програми виховання, передусім домашнього, для дворянина традиційно були заняття мистецтвом. Не став виключенням і Павло Галаган, котрий, за свідченням матері, з малечку вчився малюванню, кресленню та перспективі, а музику став опановувати з восьми років. Спочатку це була гра на фортепіано, яку досить швидко він полишив, а потім — на скрипці, чим вельми захопився³⁷.

Ще однією красномовною ознакою підготовки Павла Галагана до дорослого життя, хоча й не передбаченою програмою навчальних дисциплін, було те, що батько прагнув сформулювати у нього зацікавлення їхніми спадковими володіннями та прагнення у майбутньому реалізувати себе у справі керування власними маєтками. У своїх листах до сина за 1861–1868 рр., що збереглися у родинному архіві, Григорій Галаган неодноразово торкається теми сімейних статків. Так, у листі за 14 грудня 1868 р. батько розповідає Павлові про те, якими застав дідичні маєтки у селах Сокиринці та Дігтярі (Прилуцького повіту Полтавської губернії, зараз Срібнянського району Чернігівської області). Зокрема, він пише, що у Сокиринцях досі ставлять вертепні вистави (за традицією, сформованою ще прапрадідом Павла), а славнозвісний сокиринський оркестр, започаткований на початку XIX ст., успішно функціонує: «...видно, что он процветает, потому что регент выпросил у меня из Дегтярей контрабас. Это уже выходит оркестр не на шутку...»³⁸. У листі від 5 травня 1866 р. Г. Галаган описує синові тільки-но набутий у власність маєток у селі Малківка (Прилуцького повіту Полтавської губернії, тепер — Прилуцького району Чернігівської області), змальовуючи будинок, сад, господарчі будівлі, винокурню, сільсько-господарські угіддя, коней, що вирощувалися

³⁵ Там само. — Спр. 98.

³⁶ Там само. — Спр. 95. — Арк. 26.

³⁷ Там само. — Арк. 28.

³⁸ Там само. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 46519. — Арк. 1 зв.

тут³⁹. У листі за 17 червня 1864 р. дякує 11-річному синові за детальний опис його перебування у Покорщині — маєтку в складі містечка Козелець, що дістався родині у спадок від прапрабабки Павла — Катерини Юхимівни, уродженої Дараган, племінниці Олексія та Кирила Розумовських, та просить розповісти й про те, яким той застав дідичне помешкання у Сокиринцях⁴⁰.

Безумовно, Г. Галаган бачив у синові спадкоємця, того, хто збереже та примножить сімейні маєтності, але не менш важливим для нього, вочевидь, було формування у хлопця «пам'яті роду» та на її ґрунті — історичної пам'яті. Ще на початку 1865 р. він писав Павлу про можливу поїздку «в Чигиринский уезд и потом вниз по Днепру, ты вместе со мною прочитаешь историю всех этих замечательных мест, и потом мы поедем на эти самые места...»⁴¹. Чигиринський повіт, на нашу думку, було вибрано не випадково. Адже це земля Б.-З. Хмельницького, саме тут предок Павла Гнат Галаган став 1709 р. чигиринським полковником за наказом Петра I, залишивши ряди «мазепинців»⁴². 1866 р. Г. Галаган почав писати нарис «Під дубами». Це мала бути така собі сімейна хронічка на тлі історії краю — Лівобережної України, адресована синові. Григорій Павлович зазначав, що для тих, хто хоче йти вперед, не ухиляючись від свого рідного (це слово було підкреслено автором) шляху, яким одним можна досягнути кращої мети, вказаної Провидінням, необхідно знати минуле⁴³.

Вочевидь, Г. Галаган, намагаючись розвинути в синові почуття відповідальності за виконання майбутньої соціальної ролі — землевласника, представника тієї частини імперського дворянства, чий родовід мав коріння у гетьманському минулому України, водночас прагнув не розвивати у Павла стану пиху, почуття власної винятковості щодо інших. Це відповідало його власному переконанню у тому, що аристократичні претензії недоречні в козацьких нащадках⁴⁴. Схожої позиції дотримувалася і Катерина Василівна, котра, як можна припустити, сама не була занадто вибагливою у побуті, принаймні чоловік писав їй з Петербурга на початку 1858 р.: «Как посмотрю я на убранство дамских гостиных и кабинетов, да потом вспомню, как мало делал я в этом отношении для тебя, так даже совестно

³⁹ Там само. — Спр. 46526. — Арк. 1–1 зв.

⁴⁰ Там само. — Спр. 46532. — Арк. 1.

⁴¹ Там само. — Спр. 46529. — Арк. 1 зв.

⁴² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. — К. : Тип. тов. Фронцкевича Г.Л. и К., 1908–1914. — Т. I: А – Д. — Галаганы: указ. — С. 221.

⁴³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. I. — Оп. 1. — Спр. 6886. — Арк. 1 зв.

⁴⁴ Там само. — Спр. 6860. — Арк. 1.

подумати. Душенька ты моя бесценная...»⁴⁵. Позицією Григорія та Катерини Галаганів щодо вельможної розкоші пояснюються їхні свідчення про невибагливість свого сина. Зокрема, його звичку ще з малечку користуватися дешевими іграшками, а в підлітковому віці економити ті гроші, які давали батьки, не робити боргів, про те, що він не прагнув «нікогда щеголять ни платьем, никакими либо дорогими безделушками..., любил все самое простое ...»⁴⁶. Безумовно, такі звички Павла не тільки заохочувались, але й розвивалися Галаганами, згадаємо хоча б фразу з листа Григорія Павловича до сина з приводу купівлі бігунців: «Я готов буду устраивать для тебя что только можно, но надобно подумать, чтобы это не слишком дорого обошлось...»⁴⁷.

Саме прагненнями розвинути у Павлусеві повагу до людей праці, до фізичної роботи як такої пояснюються ті факти, що батьки підтримували сина в його захопленні столярною справою, у заняттях огородництвом та квітникарством з вихователем Таніоном на обійсті «української хатки» — невеличкої копії селянського будинку з подвір'ям, спорудженої в сокиринському парку для закріплення в хлопцеві почуття спорідненості зі своїм народом⁴⁸.

Тобто можна дійти висновку про те, що характер та світоглядні пріоритети Павла Галагана формувалися з одного боку, за усталеними традиціями виховання молоді особи елітного походження, а з іншого — відповідно до ліберально-демократичних переконань та «українофільських» уподобань батьків. Щодо останньої тези, то на підтвердження її слушності можна навести один епізод з перебування родини в Чернігові взимку 1862 р., котрий згадує Катерина Василівна: «любители сценического искусства вздумали представить на сцене, в пользу бедных студентов, «Наталку-Полтавку» и просили Григория Павловича их в этом руководить. Репетиции происходили у нас, Павлусь всегда при этом присутствовал, выучил наизусть главные роли...и перед нами представлял их весьма хорошо, с толком»⁴⁹. Йдеться про діяльність гуртка «Товариство кохаючих рідну мову», активну участь в роботі якого брали Л. Глібов, О. Маркович, Д. Старицький, М. Вербицький-Антюх, С. Ніс, О. Лазаревський⁵⁰. Л. Глібов в «Черниговском листке» зауважив, що вистава «Наталка-Полтавка», створена чернігівцями,

належить до тих приємних вражень, які не скоро зникають з пам'яті. Від імені всього «товариства кохаючих рідну мову» він висловив глибоку вдячність Григорію Павловичу та Катерині Василівні, «участие которых много содействовало успеху этого прекрасного и вместе благотворительного дела...»⁵¹. Тобто, роки дорослішання Павла Галагана припали на добу культурно-національного піднесення початку 1860-х років, що не могло не вплинути на становлення особистості юнака.

До речі, Григорій Павлович теж відмічав відповідність між певними рисами характеру сина та атмосферою, в якій хлопець зростав. Він був переконаний, що такі особистісні ознаки Павла, як спроможність, попри юний вік, ставитися до життя серйозно, та здатність поважати людей активних, дієвих розвинулася, зокрема, «вследствие особых обстоятельств, среди которых он рос: его детские и начало юношеских годов, именно от 1858 по 1865 годы, проходили во время незабвенных работ по крестьянскому делу...»⁵². Катерина Василівна, у свою чергу, згадує, що Павло: «серьезно смотрел на жизнь, несмотря на свои юные годы и на веселый, живой характер...», та говорить про його правдивість і на словах, і на ділі, про відсутність у ньому найменшої хитрості, про здатність сина завжди прийти на допомогу всім, хто цього потребує⁵³. Але найбільш значущим у характері та поведінці Павлуся, на думку К. Галаган, було те, що він вільно висловлював свої погляди та думки, не криючись від батьків, не соромлячись їх, спілкувався з ними, як з кращими друзями. За переконанням Катерини Василівни, діти не повинні приховувати від батьків свої справжні бажання. Для неї це стало одним з головних наслідків виховання сина⁵⁴.

Важливим фактором формування Павла Галагана була атмосфера щирої релігійності, в якій він зростав. З малечку батьки звертали увагу сина на ікони. З однією з тих, що розташовувалася над його ліжком, за словами матері, Павло ніколи не розлучався, вона була при ньому в момент смерті. Це подвійна ікона з копіями двох дуже шанованих в Лівобережній Україні ще з козацьких часів чудотворних образів — Божої Матері Ржавецької (Іржавецької), реліквії зруйнованої Січі Запорозької з храму Святої Трійці, побудованого в селі Ржавець (Іржавець) у 1736 р. коштом державців цієї

⁴⁵ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 46107. — Арк. 3 зв.

⁴⁶ Там само. — Ф. I. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 33 зв.

⁴⁷ Там само. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 46532. — Арк. 1.

⁴⁸ Там само. — Ф. I. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 30.

⁴⁹ Там само. — Арк. 8.

⁵⁰ Самойленко Г.В. Чернігівська театральна трупа «Товариство кохаючих рідну мову» / Г.В. Самойленко // Література та культура Полісся. — Ніжин : НДУ ім. М. Голя, 2010. — Вип. 60. — С. 204.

⁵¹ Глібов Л. [Про «Черниговский листок» в 1862 р. Про аматорські вистави в Чернігові] // Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики XIX ст. / уклад. Волобуєва А.М.; за наук. ред. Сидоренко Н.М. — К., 2012. — С. 28.

⁵² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. I. — Оп. 1. — Спр. 6882. — Арк. 13 зв.

⁵³ Там само. — Ф. I. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 8–8 зв.

⁵⁴ Там само. — Арк. 9–10 зв.

території — осіб із сімейства Стороженків,⁵⁵ та Божої Матері Дубовицької, що зберігалася у храмі Різдва Богородиці (1777)⁵⁶ містечка Дубовичі на Глухівщині, де розташовувався маєток роду Кочубеїв. У родині Галаганів склалася традиція шанування саме цих ікон, успадкована сином від батьків. Важливим складником релігійного виховання в сім'ї стало також залучення Павла до відправлення релігійних обрядів, до яких він, за словами матері, ставився з величезною повагою⁵⁷.

Спогади батьків, передусім матері хлопця, містять ще чимало інформації щодо його характеру та вподобань. К. Галаган пише про жвавість, непосидючість сина, про те, що він перебував у спокої лише під час уроків та за обідом⁵⁸. Узимку залюбки катався на санчатах з льодових гірок і був завзятим ковзанярем⁵⁹. Чудово їздив верхи, керував конем легко, граційно і не тільки не страшився цих тварин, а й мав до них пристрась⁶⁰. (Це засвідчується постійними згадками про коней у листах Григорія Павловича до сина, його листом до дружини з Петербурга навесні 1858 р. із розповіддю про великодній подарунок, котрий він надіслав Павлусеві — стайню із кіньми, повозками та каретою.)⁶¹

Також Катерина Василівна описує літературні смаки Павла, зокрема його захоплення театром, насамперед драматургією М. Гоголя. Також переповідає про інтерес сина до літературної новинки 1869 р. (останнього року його життя) — роману «Війна і мир» Л. Толстого, чотири книги якого він встиг прочитати. До речі, можемо припустити, що в характері Павла було чимало юнацького резонерства, безкомпромісності суджень. Свідченням цього може бути його оцінка поведінки Наталки Ростової, котрій він відмовляє у жодному виправданні щодо стосунків із Андрієм Болконським та Василем Курагіним, будучи переконаним, що «подобные поступки, раз сделанные, не прощаются и не забываются»⁶².

Без сумніву, спогади батька й матері пропонують опосередковане уявлення про Павла Галагана як про особистість, у них, звісно, є певна частка упередженості. З текстів постає, швидше, не

стільки реальний Павлусь, скільки ідеально-удаваний образ молодого людини, вихованої за ліберально-поміщицькими переконаннями батьків.

Водночас, безперечно, у мемуарах Галаганів має місце значний відсоток правдивої інформації про характер, нахили та перспективи становлення у майбутньому Павла. Зокрема, ми переконані в тому, що юнак, котрий, за словами матері, «с самого рождення свого был окружен любовью, приучившую и его любить...»⁶³, оточений піклуванням розумних людей, які не прагнули бездумно його пестити, потокаючи усім бажанням, але висували щодо його поведінки значні вимоги⁶⁴, апріорі не міг не мати тієї суми поведінкових якостей, які прагнули розвинути в ньому батьки.

Особисто Павлусь розкривається передусім у двох подорожніх записках — щоденниковому⁶⁵ та загально-описовому⁶⁶. Він зробив їх улітку та на початку осені 1866 р., коли родина Галаганів виїхала «на води» до Франції, оскільки у попередню зиму Григорій Павлович тяжко хворів та потребував лікування⁶⁷. Ці тексти, попри те, що писалися автором з навчальною метою (у кожного з них є передмова, де Ф. Гур'єв подає детальні рекомендації своєму учню щодо їх ведення), створюють реальне уявлення про вподобання та захоплення тринадцятирічного хлопця.

Зі сторінок мандрівних нотаток⁶⁸ Павлусь Галаган постає безпосереднім, добронравним і допитливим підлітком. Він слухняно виконує вимоги вчителя, описуючи у щоденнику майже кожен день перебування родини на курортах Віші та Біарріц впродовж липня-серпня 1866 р. У подорожніх нотатках подає відомості про місцевості, що їх родина перетинала на шляху до Франції (особливості ландшафту, рослинність, водойми тощо), про міста, в яких перебували (Броди, Львів, Краків, Відень, Мюнхен, Берн, Ліон, Париж, Кельн — назва, наявність ріки чи озера, гір на теренах міста, особливості міської інфраструктури), про історичні пам'ятки, оглянуті родинною, іноді описує етнічний склад мешканців, особливості національного одягу.

Водночас записи сповнені дотепних умовиводів стосовно того, що здивувало чи вразило підлітка. Зокрема, про Броди (зараз — Львівська

⁵⁵ Кузик В. Ревуцькі — державці с. Іржавець. Перша розвідка родоводу / В. Кузик // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. — К., 1996. — С. 110.

⁵⁶ Дубовичи, имение Варвары Васильевны Кочубей Глуховского уезда Черниговской губернии / сост. П.-Э. Павлович. — К., 1903.

⁵⁷ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 12 зв.

⁵⁸ Там само. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 29.

⁵⁹ Там само. — Арк. 32.

⁶⁰ Там само. — 29 зв.

⁶¹ Там само. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 46111. — Арк. 3 зв.

⁶² Там само. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 39 зв.

⁶³ Там само. — Арк. 45 зв.

⁶⁴ Зокрема, показовою є така фраза з листа Г. Галагана від 22.02.1865 р. до сина: «Помни, что всегда легко любить людей, ничего для них не делая и мало о них заботясь, но это не настоящая любовь...» (арк. 1).

⁶⁵ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 98а. — 42 арк.

⁶⁶ Там само. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 98б. — 21 арк.

⁶⁷ Там само. — Арк. 43.

⁶⁸ До речі, написання щоденників подорожніх вражень було традицією в родині, започаткованою прапрадідом Павла Іваном Галаганом.

область) ми узнаємо: «город Броды полон жидов, без которых нельзя шагу сделать..., они одеваются очень странно — в больших черных шляпах и с длинными пейсиками...»⁶⁹. У Львові автора вражає гарний стан брукувіки та наявність водограїв. Відень, на його погляд, схожий на столицю, «мостовая хорошая и ее несколько раз в день поливают, много магазинов и порядочные»⁷⁰. Біарріц змальовано ним як місто-сад на березі моря, де будиночки вільно розташовані під тінню дерев,⁷¹ а Париж постає як місто, де «такие великолепные магазины, что таких я нигде не видел и никогда не воображал видеть, их здесь ужасное множество...»⁷² (хоча при цьому він слухняно перелічує всі історичні пам'ятки французької столиці та її околиць, що їх відвідав з батьками, — Лувр, Церква Інвалідів з похованням Наполеона, Люксембурзький палац, Версаль тощо).

Подорожні нотатки Павла також засвідчують рівень його релігійності, щонайменше, зацікавленості, до якого обряду належить той чи інший храм, ним побачений, та у який спосіб там відбувається служба. Перевагу він віддає православному храму в Парижі (Свято-Олександро-Невський кафедральний собор, 1858–1861, архітектори І. Штрот і Р. Кузьмін): «Я совершенно позабыл сказать об нашей русской церкви: она мне очень нравится, довольно большая, поют порядочно, диакон хорош...»⁷³. Водночас його опис богослужіння в одному з костюлів Кракова заслуговує на увагу своєю образністю: «орган с оркестром и певчими играл так, что мне казалось, я нахожусь на итальянской опере, ксёндзы пели так, что это казалось воем волков в лесу...»⁷⁴. Під час перебування в Біарріце Павло з батьком їздив до іспанського міста Сан-Себастьян, де відвідав храм (можливо, базиліку Санта-Марія XVIII ст.) та побував на вечірній службі, яка, за висновком підлітка, «была очень торжественна, но несколько не божественна»⁷⁵. Також треба зазначити, що на автора нота-ток сильний вплив справила історія з втратою та поверненням його хрестильного хрестика в місті Біарріц (цій події присвячено три сторінки щоденника).

Попри те, що і в щоденнику, і в подорожних нотатках Павлусь ретельно перелічує всі музеї, історичні місцевості, пам'ятні місця Польщі, Австрії, Німеччини, Швейцарії, Франції, Іспанії, де побував з батьками, очевидно, особисто

його приваблювали насамперед Ботанічні та Зоологічні сади. Він красномовно описує тварин та рослини, що їх побачив. Проте звіринець, який Павло відвідав у Віші, не припав йому до смаку, тому що «там есть хорошие тигры, львы и другие животные, но они сидят в очень маленьких клетках и с ними делают разные фокусы и бьют их так, что жаль смотреть...»⁷⁶, а от Зоологічний сад Відня дуже сподобався: «много животных и они ходят в очень больших клетках, так что почти на просторе...»⁷⁷. Але особливе захоплення у підлітка викликав Ботанічний сад у Парижі, де багато «зверей, львов, тигров, медведей, гиен, там есть носорог и два слона, и есть, между прочим, два бегемота, в то время, когда я их видел, один из них спал, а другой сидел по шею в воде и по временам открывал свою пасть, которая так велика, что он мог бы разом проглотить целого человека...»⁷⁸.

Проте, можливо, найбільше враження під час поїздки на Павлуся справило море. Він кожен день під час проживання у місті Біарріц відзначав у щоденнику стан моря, милувався ним, навіть розпочав свої записи із запізненням майже на тиждень: «все эти дни я захлопотался и не написал в тетради, потому что я в таком восторге от моря, что каждый день приходил с берега очень поздно вечером и всегда очень сонный...»⁷⁹.

Подорожні записи уточнюють психологічний образ Павлуся Галагана, навіть тим, до якої міри у сприйнятті 13-річного підлітка закарбувалися прикмети історичного часу. Зокрема, у щоденнику він описує, як разом із батьками двічі прогулювався у Віші мостом, під яким було прокладено залізничну колію, щоб подивитися на потяг внизу: «Этот раз мы не опоздали так, как вчера, а пришли как раз в пору: поезд прошел под мостом с ужасной быстротой...»⁸⁰. Ще Павло розповідає про урочистий приїзд до міста Наполеона III (тріумфальна арка, трикольорові прапори Французької Республіки, ілюмінація та феєрверки)⁸¹. Однак лише зі спогадів його матері ми дізнаємося, чому Галагани жили найдовше саме у Франції — через події Прусько-Австрійської війни перебування в Німеччині було небезпечним⁸².

Останні штрихи до особистісно-психологічного портрета Павла Галагана додають відомості про його трагічну передчасну смерть у перші дні після Великодня 1869 р. у маєтку Тиниця Конотопського повіту Чернігівської

⁶⁹ IP НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 986. — Арк. 2 зв.

⁷⁰ Там само. — Арк. 6.

⁷¹ Там само. — 13 зв.

⁷² Там само. — Арк. 13.

⁷³ Там само. — Арк. 19 зв.

⁷⁴ Там само. — Арк. 3 зв.

⁷⁵ Там само. — 39 зв.

⁷⁶ Там само. — Спр. 95а. — Арк. 4 зв.

⁷⁷ Там само. — Арк. 6.

⁷⁸ Там само. — Спр. 98b. — Арк. 16 зв.

⁷⁹ Там само. — Спр. 98а. — Арк. 21 зв.

⁸⁰ Там само. — Спр. 95а. — Арк. 7.

⁸¹ Там само. — Арк. 15 зв.

⁸² Там само. — Спр. 95. — Арк. 43.

губернії(зараз—Бахмацького району Чернігівської області). Катерина Василівна успадкувала його 1863 р. від своєї тітки Олени Василівни Маюрової (Майорової), уродженої Кочубей, яка доглядала за племінницею після смерті її батьків. Саме з панського будинку в Тиниці Катерина Кочубей виїшла заміж за Григорія Галагана⁸³.

Мати пише у спогадах, що Павлусь любив Тиницю й залюбки туди завжди їздив. Проте цей приїзд виявився фатальним. Юнак, котрий ніколи не хворів, тому батьки навіть не стривожилися відразу, як він почув себе зле, згорів у п'ять днів — 22 квітня вони приїхали до маєтку, а вже 27 квітня Павла не стало. Найімовірніше, хлопець заразився на тиф, важкою формою якого переохворіли діти управляючого маєтком. Ситуація загострилася ще й тим, що, хоч до маєтку вже можна було дістатися тільки-но прокладеною залізницею, він все ще залишався доволі віддаленим від цивілізації. Там не було електричного освітлення, за лікарями (доктором Петровським з маєтку Качанівка, котрий виконував обов'язки сімейного лікаря Галаганів, коли вони перебували у маєтку, військовим доктором з Конотопа та лікарем Ф. Мерінгом, він доглядав родину у Києві) послали тільки в ніч з 24 на 25 квітня. Ф. Мерінг, котрий взяв під сумнів діагноз — менінгіт, поставлений до нього, приїхав пізно вночі 27 числа, коли хворий вже агонізував.

Годі говорити, як відреагували на смерть сина Галагана. Катерина Василівна, зокрема, описуючи останні години життя Павлуса, зазначила, що бідний Григорій Павлович перебував у стані, схожому на божевілля⁸⁴. Сам спосіб поховання померлого — в склепі біля південної стіни усипальниці роду церкви Петра і Павла в Сокиринцях, який був обладнаний як теплиця, так що барвінок і тропічні рослини на могилі та навколо неї залишалися вічнозеленими⁸⁵ — вказує на бажання невітшних батьків зберегти живою пам'ять про сина. Романтичний образ квітки, яка відцвіла напрочуд швидко, використано у вірші М. Максимовича від 2 травня 1869 р. «На смерть юного Г-на»: «Так горлиця той весняний: Як золото сяє; Весна стане в повній силі, А його й немає...»⁸⁶. Батьки ж прагнули, щоб квіти на згадку про їхнього сина розквітали вічно.

Додаємо тут, що сам факт передчасної смерті єдиного нащадка роду Галаганів із часом було інтерпретовано у різний спосіб. Зокрема, філолог, музейний працівник, краєзнавець В. Маслов,

⁸³ [Галаган Г.П.] Павел Галаган: биографический очерк... — С. 23.

⁸⁴ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 16 зв.

⁸⁵ [Галаган Г.П.] Павел Галаган: биографический очерк... — С. 87.

⁸⁶ Чернігівській історичний музей. — АЛ17-99/7/504. — Арк. 1.

опитуючи вже у 2030-х роках ХХ ст. представників роду Маркевичів-Марковичів (як відомо, близько спорідненого із сімейством Галаганів), дізнався про наявність пояснень ранньої смерті підлітка прагненнями польських інсургентів, учасників Січневого повстання 1863–1864 рр., поквитатися з Г. Галаганом за його антипольські переконання. Директор Роменського народного музею мистецтва, науки та промисловості М.М. Семенчик у середині 1920-х років висловив припущення, що трагедія сімейства Галаганів викликана помстою панів-сусідів (чернігівців та полтавчан) за послідовну позицію Г. Галагана у справі реформи 1861 р. У другій же половині ХХ ст. головною причиною передчасної кончини Павла Галагана називалося прокляття до сьомого коліна прапрадіда хлопця — Гната Галагана за його віроломство — участь у розгромі у травні 1709 р. Чортотлицької Січі⁸⁷. Аналіз цих інтерпретацій нащадками реального факту смерті молодого людини від інфекційного захворювання ілюструє механізм міфологізації подій людською свідомістю, нерідко залежною від політичної кон'юнктури.

Проте, безумовно, ім'я Павла Галагана назавжди залишиться в діяльності Колегії, облаштування якої для ініціативної натури Григорія Галагана стало очевидним порятунком, а для України останньої третини ХІХ — першої чверті ХХ ст. — помітним явищем. Основним завданням закладу стало виховання нової української інтелектуальної еліти⁸⁸, таких громадян, серед котрих Галагани сподівалися бачити свого сина, здатного у майбутньому, на їхній погляд, «исполнить долг свой и святую обязанность как истинный патриот, вполне полезный гражданин своей земли, и достигнуть высшей благодетели христианской, любить ближнего как самого себя...»⁸⁹.

Таким чином, джерела особового походження дають можливість реконструювати біографічний портрет Павла Григоровича Галагана (1853–1869), останнього в роді, насамперед крізь призму сприйняття його особи оточуючими, зокрема батьками. Тому зазначимо, що у нашій розвідці до певної міри висвітлено культурні стереотипи щодо виховання, поширені у ліберально-поміщицькому середовищі середини ХІХ ст.

Джерела свідчать, що формування особистості Павла Галагана відбувалося, з одного боку, за ustalеними традиціями виховання молодого особи елітного походження, з іншого — відповідно

⁸⁷ Детальніше про це: Будзар М.М. Архів В. Маслова в НБУ ім. В.І. Вернадського як джерело для вивчення культурної історії панських садиб Прилуччини у ХІХ ст. // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ — ХХІ ст.: європейській цивілізаційний вимір. — К. : 2015. — С. 38.

⁸⁸ Гирич І. Колегія Павла Галагана в Києві...

⁸⁹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 46 зв.

до ліберально-демократичних переконань та «українофільських» уподобань батьків. На процесі дорослішання Павла, безумовно, позначився принцип подвійної лояльності, сповідуваний Григорієм Павловичем Галаганом. Саме тому «своєнародний мальчик» Павлусь, з малолітства навчений української мови, котрий легко спілкувався нею з Т. Шевченком, за умовиводами батька, у ранньому юнацькому віці став «общерусским патриотом».

Також припустимо, що до певної міри на характер та світобачення Павла Галагана, вочевидь, вплинули, хоча б опосередковано, значущі події того часу: скасування кріпосного права в Російській імперії, започаткування громадівського руху, активізація культурно-суспільної діяльності національно орієнтованих представників інтелектуальної еліти підросійської України. На нашу думку, правота цього висновку засвідчується тим, що у «его-документах» Павлусь постає у колі відомих діячів середини та

другої половини XIX ст., котрі складали оточення його батька, частина з них були його вчителями. Це Т. Шевченко, В. Тарновський (старший), П. Житецький, О. Лазаревський, М. Максимович, М. Владимирський-Буданов, І. Сікорський, К. Воскресенський, О. Маркович та ін. Водночас зазначимо, що самі батьки ставили перед собою амбітне завдання — виховати громадянина, моральні якості якого відповідали б потребам часу. Пріоритетними для формування особистості Павла були принципи рівноправного, правдивого спілкування з батьками, ґрунтовної, всебічної освіти, переваги демократичних життєвих пріоритетів.

Таким чином, реконструкція «біографічного портрету» Павла Григоровича Галагана дає можливість урізноманітнити інформацію про соціокультурне життя української еліти XIX ст., усвідомити ставлення родини Галаганів та їхнього оточення до проблем виховання, питань релігії, української ідентичності тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. [Галаган Г.П.] Павел Галаган: биографический очерк // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А.И. Степовича. — К. : Тип. И.И. Чоколова, 1896. — С. 71–88.
2. Глібов Л. [Про «Черниговский листок» в 1862 р. Про аматорські вистави в Чернігові] / Л. Глібов // Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики XIX ст. / уклад. Волобуєва А.М.; за наук. ред. Сидоренко Н.М. — К., 2012. — С. 23–29.
3. Гирич І.Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.) / І.Б. Гирич. — К. : Укр. письменник, 2014. — 494 с.
4. Довгополова О.А. Феномен біографії / О.А. Довгополова // Українська біографістика. — 2012. — Вип. 9. — С. 400–402.
5. Житецький І. Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна. — 1928. — Кн. 1. — С. 91–125.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУ ім. В.І. Вернадського). — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 95. — 49 арк.
7. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 96. — 20 арк.
8. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 98а. — 42 арк.
9. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 98б. — 21 арк.
10. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. III. — Спр. 46519–46538. — 36 арк.
11. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Спр. 6860. — 2 арк.
12. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Спр. 6882. — 14 арк.
13. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. І. — Спр. 6886. — 7 арк.
14. Куций І. Слов'янофільство як ідейно-світоглядне джерело слов'янської цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів XIX ст. / І. Куций // Проблеми слов'янознавства. — 2014. — Вип. 63. — С. 37–55.
15. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. — К. : Тип. тов. Фронцкевича Г.Л. и К., 1908–1914. — Т. 1: А — Д. — Галаганы: указ. — С. 221–225.
16. Самойленко Г.В. Чернігівська театральна трупа «Товариство кохаючих рідну мову» / Г.В. Самойленко // Література та культура Полісся. — Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. — Вип. 60. — С. 204–211.
17. Чернігівській історичний музей. — АЛ17-99/7/504. — 1 арк.

REFERENCES

1. Chernihiv's'kiy istorychnyy muzey. — AL17-99/7/504. — 1 ark.
2. [Galagan G.P.] Pavel Galagan: biograficheskiy ocherk // 25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve / pod red. A.I. Stepovicha. — K. : Tip. I.I. Chokolova, 1896. — S. 71–88.
3. Hlibov L. [Pro «Chernyhovskyy lystok» v 1862 r. Pro amators'i vystavy v Chernihovi] / L. Hlibov // Materialy do elektronnoyi khrestomatiyi z istoriyi ukrayins'koyi zhurnalistyky XIX st. / uklad. Volobuyeva A.M.; za nauk. red. Sydorenko N.M. — K., 2012. — S. 23–29.
4. Hyrych I.B. Ukrayins'ki intelektualy i politychna okremishnist' (seredyna XIX — pochatok XX st.) / I.B. Hyrych. — K. : Ukrayins'kyy pys'mennyk, 2014. — 494 s.
5. Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V.I. Vernads'koho (dali — IR NBU im. V.I. Vernads'koho). — f. I. — Op. 1. — spr. 95. — 49 ark.
6. IR NBU im. V.I. Vernads'koho. — f. I. — Op. 1. — spr. 96. — 20 ark.
7. IR NBU im. V.I. Vernads'koho. — f. I. — Op. 1. — spr. 98a. — 42 ark.
8. IR NBU im. V.I. Vernads'koho. — f. I. — Op. 1. — spr. 98b. — 21 ark.
9. IR NBU im. V.I. Vernads'koho. — f. III. — spr. 46519–46538. — 36 ark.
10. IR NBU im. V.I. Vernads'koho. — f. I. — spr. 6860. — 2 ark.
11. IR NBU im. V.I. Vernads'koho. — f. I. — spr. 6882. — 14 ark.
12. IR NBU im. V.I. Vernads'koho. — f. I. — spr. 6886. — 7 ark.
13. Dovhopolova O.A. Fenomen biohrafii / O.A. Dovhopolova // Ukrayins'ka biohrafistyka. — 2012. — Vyp. 9. — S. 400–402.
14. Kutsyy I. Slovyanofilstvo yak ideyno-svitohlyadne dzherelo slov'yans'koyi tsyvilizatsiyanoi identychnosti ukrayins'kykh intelektualiv XIX st. / I. Kutsyy // Problemy slov'yanoznavstva. — 2014. — Vyp. 63. — S. 37–55.
15. Modzalevs'kij V.L. Malorossiyskij rodoslovnik / V.L. Modzalevs'kij. — K. : Tip. tov. Fronckevicha G.L. i K., 1908–1914. — T. 1: A — D. — Galagany: ukaz. — S. 221–225.
16. Samoylenko H.V. Chernihiv's'ka teatral'na trupa «Tovarystvo kokhayuchykh ridnu movu» / H.V. Samoylenko // Literatura ta kul'tura Polissya. — Nizhyn : NDU im. M. Hoholya, 2010. — Vyp. 60. — S. 204–211.
17. Zhytets'kyy I. Kyiv's'ka hromada za 60-kh rokiv / I. Zhytets'kyy // Ukrayina. — 1928. — Kn. 1. — S. 91–125.

Марина Будзар

ПАВЕЛ ГАЛАГАН (1853–1869) В ИСТОЧНИКАХ ЛИЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В статье расширено представление о семейно-генеалогической истории рода Галаганов, представителей украинской элиты казацко-старшинского происхождения, во второй половине XIX в. Автор создает «биографический портрет» Павла Галагана, последнего прямого потомка рода, который приобрел высокий социальный статус в начале XVIII в. В статье Павел Галаган охарактеризован в контексте жизнедеятельности своей социальной среды на основе интерпретации содержания источников личного происхождения (мемуары, дневниковые записи, письма и т. п.), созданных им самим и близкими к нему людьми.

Ключевые слова: Галаганы, Павел Галаган, биография, Левобережная Украина, XIX век, украинская элита казацко-старшинского происхождения.

Maryna Budzar

PAVLO GALAGAN (1853-1869) IN THE SOURCES OF PERSONAL ORIGIN

The article explains deep understanding of the family and genealogical history of some families of Ukrainian elite of Cossack origin in the second half of the 19th century.

Pavlo Galagan, as a personality, who is the last direct descendant of the Cossack Hetman origin who acquired high social status at the beginning of the 18th century, remains only as a “memorial name”. Grygoriy Galagan

and Catherine Galagan (Kochubey), his parents, to commemorate his son after his premature death, often mention him in the context of the university foundation. The author creates a "biographical portrait" of Pavlo Galagan and interprets information about the socio-cultural life of the Galagan family, describes the attitude of the representatives of Ukrainian elite of the 19th century to the problems of education, religion, Ukrainian identity etc.

The article describes Pavlo Galagan's social life in the context of the environment based on the interpretation of the content sources of personal origin (memoirs, diaries, letters, etc.) created by him and people close to him. The main focus is devoted to memories of Pavlo Galagan's father and mother created for the College "Yearbook" of P. Galagan, published by A. Stepovych in 1896, correspondence, in particular a pile of letters from father to his son dated the first half of 1860s, travel notes and P. Galagan's diary, created upon the impressions from the first trip abroad in 1866.

The author emphasizes that Pavlo Galagan origin and ideological priorities are formed, on the one hand, upon well-established traditions of training of young elite, on the other hand, according to the liberal-democratic beliefs and "Ukrainophile" preferences of his parents.

Key words: Galagan family, Pavlo Galagan, biography, Left Bank Ukraine, 19th century, Ukrainian elite of Cossack Hetman origin.

Дата надходження статті до редакції: 29 вересня 2016 р.

Ігор Кривошея, Людмила Якименко

ЗБЕРЕЖЕННЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО: ВІДНОВЛЕННЯ ПАЛЬМІРИ В УМОВАХ ВІЙНИ В СІРІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ЕЛЕКТРОННИХ ВИДАНЬ)

У статті простежено зусилля Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, спрямовані на збереження культурних надбань у Сирії, де було зруйновано або пошкоджено цінні зразки античного мистецтва. ЮНЕСКО, зокрема, шукає шляхи фінансування й способи консолідації міжнародної спільноти для сприяння відновленню сирійської Пальміри — одного з шести об'єктів, внесених до списку світової культурної спадщини.

Ключові слова: ЮНЕСКО, Сирійська Арабська Республіка, Пальміра, терористи, знищення культурної спадщини.

Війна в Сирії, крім низки військово-політичних, економічних, геостратегічних, гуманітарних проблем, із якими зіштовхнулася міжнародна спільнота й на вирішення яких вона спрямовує зусилля, актуалізувала потребу виробити більш ефективні механізми захисту культурної спадщини, що зазнає руйнувань, пошкоджень, розкрадань на тій території, де розгортаються воєнні дії. Регіон Близького Сходу (Сирія, Ємен, Лівія, Ліван, Єгипет, Ірак та ін.) у цьому відношенні найбільш вразливий. Тим більше, що десятки тамтешніх архітектурних, скульптурних, природних об'єктів внесено до списку ЮНЕСКО. Саме на цю організацію на сьогоднішній момент покладається відповідальність за збереження, реконструкцію, реставрацію історичних пам'яток, фінансування відновлювальних робіт по всьому світі, залучення до цього найкращих фахівців.

Справжнім випробуванням на міцність й ефективність для ЮНЕСКО стали трагічні події в Сирії й захоплення бойовиками Ісламської держави (ІДІЛ) Пальміри, що належить до шести об'єктів світової культурної спадщини. Експерти ЮНЕСКО повинні оцінити збитки, виробити план запобіжних заходів, відбудови зруйнованого терористами древнього міста. Так як всі ці проблеми постали на тлі цілої низки військово-політичних подій, геополітичного протистояння на Близькому Сході між США й РФ, боротьби з могутньою терористичною організацією, то актуальність теми не викликає сумніву й вимагає усестороннього аналізу й дослідження.

Про захоплення сирійської Пальміри, «перлини пустелі», про реакцію й дії ЮНЕСКО у зв'язку зі знищенням терористами античного мистецтва й про звільнення міста міжнародну громадськість найбільш оперативно інформують нові медіа, у тому числі інтернет-ЗМІ. Крім того, до повідомлень в мас-медіа про САР прикуто

увагу мільярдів ще й тому, що там триває боротьба з оплотом світового тероризму — Ісламської державою, тому основним джерелом дослідження слугують електронні й он-лайн видання.

Світова спадщина ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) — видатні культурні та природні цінності, що становлять надбання всього людства. У 1972 р. у Парижі на XVII сесії ЮНЕСКО була прийнята Конвенція про охорону світової культурної й природної спадщини (вступила в силу в 1975 р.). Перелічені в ній об'єкти представляють винятковий інтерес, історичну, естетичну й наукову цінність. Повністю поважаючи суверенітет держав, на території яких знаходяться ці об'єкти, і не порушуючи прав власності, передбачених національним законодавством, держави-учасниці Конвенції визнають, що охорона всесвітньої спадщини є обов'язком усього міжнародного співтовариства. Головна мета укладання списку Світової спадщини — зробити відомими й захистити об'єкти, які є унікальними у своєму роді.¹

До цього списку увійшли й стародавні руїни сирійського міста Пальміри, одного з шести об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Сирії. Вигідне географічне розташування в оазисі Сирійської пустелі між Дамаском і Євфратом, близько 240 км. на північний схід від першого й до 140 км. — від другого, дозволило Пальмірі стати одним із найбагатших міст пізньої античності, найважливішим культурним центром Стародавнього Світу. У I–II ст. мистецтво та архітектура Пальміри, де перепліталися кілька цивілізацій, поєднували в собі греко-римські

¹ Світова спадщина ЮНЕСКО в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://msmb.org.ua/biblioresursi/bibliografiya/istorichni-podii/svitovaspadshtina-yunesko-v-ukraini/>

архітектурні й скульптурні канони, місцеві традиції та перські впливи.

Так, при в'їзді в місто стояв пам'ятник архітектури I століття нашої ери, розкішний храм Бела, верховного бога Сонця фінікійців. Згодом римляни замінили його на свого Юпітера. Поруч із храмом розташовувалася Тріумфальна арка — візитівка Пальміри. За переказами, через цю арку в Пальміру з перемогою в'їжджала легендарна цариця Зенобій, яка повстала проти влади Риму й захопила Сирію і Єгипет. На самій арці було викарбовано ім'я римського імператора Септимія Севера. Праворуч від головної дороги стояв ще один об'єкт ЮНЕСКО — побудований у другому столітті храм Баалшаміна, бога Неба. У нього жителі аравійської пустелі просили дощу. У п'ятому столітті він був перетворений у християнську церкву.² У місті розташовані й інші пам'ятники архітектури першого й другого століття нашої ери: більше тисячі колон, римський акведук, більше півтисячі гробниць. До початку конфлікту в Сирії Пальміру щорічно відвідували понад 150 тисяч туристів.

20 травня 2015 року Пальміра була захоплена бойовиками угруповання «Ісламська держава». Незабаром стало відомо про те, що вони почали знищувати зразки античного мистецтва. 27 червня терористи знесли статую «Лев Аллат». У серпні були підірвані два храми: 23 серпня — храм Баалшаміна, 30 серпня — храм Бела. 4 вересня було знищено три найкраще збережені похоронні вежі в Долині гробниць. Згодом Сирійське Державне агентство з охорони древніх пам'яток повідомило, що бойовиками була підірвана й знаменита Тріумфальна арка.³

За однією з версій, причиною такого варварства терористів стали пошуки золота й дорогоцінних речей. Де вони заховані, бойовики допитувалися в зберігача музею Халіда Асаада і його сина. «Вони хотіли знати, де золото, скарби, заховані в Пальмірі. Ми сказали їм, що головні цінності Пальміри — це колони, будівлі й статуї. Золота немає»,⁴ — розповів Халід аль-Асаад, керівник музею Пальміри.

Що залишилося, було не стільки зруйновано, скільки розграбовано. Частина фахівців

вважають, що деякі кадри, на яких терористи розгромлюють статуї — зрежисовані для відводу очей. «Ті демонстративні кадри, які ми бачили, як ІДІЛ руйнує музей або окремі об'єкти, мені здавалися, та й фахівцям, у якійсь мірі інсценованими, тому й не дивно, що частина творів мистецтва з Пальміри й з інших територій, захоплених терористами, з'явилася через певний час на світових чорних ринках»⁵, — розповів Михайло Швидкой, представник президента РФ із міжнародного культурного співробітництва.

ЮНЕСКО засудила вандалізм терористів. Комітет Всесвітньої спадщини прийняв декларацію про боротьбу проти знищення культурних цінностей: «Руйнування пам'яток на Близькому Сході, зокрема у Сирії, Ірані, Іраку, — це руйнування об'єктів всесвітньої спадщини, які входять до списку ЮНЕСКО. Це, звичайно, гнітючі факти. У плані боротьби з цим вандалізмом ЮНЕСКО в цьому році на Комітеті Всесвітньої спадщини прийняла таку декларацію по боротьбі з руйнуванням цих пам'яток <...>. Ми говоримо про Пальміру, яка входить до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Але інші пам'ятники, а також і музейні цінності також представляють величезну значимість й історичну, і культурну для всього людства. Зараз, природно, важко говорити про те, як можна їх зберегти на території, яка окупована бойовиками»,⁶ — зазначив представник ЮНЕСКО.

Проте вихід спробували знайти. Після руйнування бойовиками Ісламської держави чергового унікального прадавнього храму — 2000-річного Баалшаміна в Пальмірі археологи Оксфорда й Гарварда розробили схему порятунку унікальної архітектури Близького Сходу. Історики запропонували терміново направити в регіон тисячі 3D-камер, які б всебічно зняли унікальні споруди. Згодом по цифрових копіях їх можна буде відтворити з максимально можливою точністю, принаймні, у віртуальній реальності. Інститути, що тісно співпрацюють із ЮНЕСКО, мають намір уже до кінця року зібрати близько п'яти мільйонів фото, на яких будуть відображені всі історично значимі артефакти — від месопотамських палаців до монет і глиняного посуду.

«Поміщаючи в цифрову реальність звіт про нашу історію, ми назавжди зробимо її недосяжною для вандалів і терористів», — відзначили вчені у своєму відкритому листі.⁷ Згідно

² На восстановление каких объектов в Пальмире ЮНЕСКО потратит сотни млн. евро [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://tvzvezda.ru/news/vstrane_imire/content/201604031853-u2ir.htm

³ Пальмира — світова спадщина ЮНЕСКО, яку знищує ІГІЛ (ФОТО) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/13017-palmira-svtova-spadschina-yunesko-yaku-znischuye-gl-foto.html>

⁴ На восстановление каких объектов в Пальмире ЮНЕСКО потратит сотни млн. евро [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://tvzvezda.ru/news/vstrane_imire/content/201604031853-u2ir.htm

⁵ Там же.

⁶ В ЮНЕСКО прокомментировали разрушение боевиками ИГ храма в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://govoritmoskva.ru/news/54681/>

⁷ Археологи знают, как уберечь визначні пам'ятки від ІГІЛ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrop-ua.net/publications/hi-tech/12892-arheologiznayut-yak-uberegiti-viznachn-pamyatki-ud-gl.html>

з попередніми підрахунками, на реалізацію цього задуму буде потрібно як мінімум 2 млн. фунтів стерлінгів.

Інститут цифрової археології, спільне підприємство, створене Гарвардським й Оксфордським університетами, а також «Музеєм майбутнього» (Дубаї, ОАЕ), взявся за реконструкцію зруйнованої Тріумфальної арки за допомогою 3D-принтера. У Лондоні вирішили відтворити фрагмент сирійської Пальміри. Презентація реконструкції повинна була відбутися на Трафальгарській площі. Крім того, ідентична арка мала постати й на Таймс-сквер, 5.⁸

У кінці травня 2015 року й Рада Безпеки ООН також засудила захоплення бойовиками стародавнього сирійського міста, прирівнюючи ці дії з терактом. «Члени Ради Безпеки рішуче засудили варварські терористичні акти, які продовжують здійснювати бойовики Ісламської держави в Сирії, у тому числі насильницьке захоплення Пальміри», — йшлося в документі. РБ ООН у черговий раз було заявлено, що терористичне угруповання повинно бути повалено, а «породжуваним нетерпимість, насильство й ненависть — викоринені». Крім того, Радбез закликала дозволити мирним жителям покинути зону бойових дій, підкресливши, що «основна відповідальність за захист населення лежить на сирійській владі».⁹

У РБ ООН також висловили стурбованість із приводу збереження розташованих у Пальмірі руїн стародавнього міста, які внесені до списку ЮНЕСКО. Адже терористи оголосили війну ще й культурним цінностям: вони ведуть кампанію зі знищення пам'яток культури й історії, розкрадають цінності в Іраку й Сирії. Члени Ради засудили подібні дії й звернули увагу на те, що ісламісти отримують прибуток від мародерства, продаючи награвані скарби на чорному ринку. У зв'язку з цим у заяві наголошувалося на необхідності притягнення до відповідальності винних у цих актах.¹⁰

І тільки майже через рік, 27 березня 2016 року, сирійські урядові війська за підтримки сил народного ополчення, «Соколів пустелі», і російської авіації повністю звільнили Пальміру від терористів. Територія міста, особливо історична частина, майже вся була замінована: вдалося виявити й знешкодити більше 3 тис. вибухонебезпечних

⁸ У Лондоні відтворюють фрагмент зруйнованої сирійської Пальміри [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/14388-uk-london-vdtvoryat-fragment-zruynovanoyi-siryyskoyi-palmri.html>

⁹ Совбез ООН приравняв захват Исламским государством Пальмиры к теракту [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://korrespondent.net/world/3518491-sovbez-oon-pryравnial-zakhvat-yslamskym-hosudarstvom-palmyru-k-teraktu>

¹⁰ Там же.

предметів, котрі могли нанести ще більшої шкоди «перлині пустелі». Стало зрозуміло, що, крім професійних саперів, потрібна допомога й сприяння міжнародних експертів-істориків та археологів.

У той же день у ході телефонної розмови генерального директора ЮНЕСКО пані Ірини Бокової з президентом РФ В. Путіним було обговорено питання захисту й збереження культурної спадщини Пальміри. «Я готова направити надзвичайну місію експертів ЮНЕСКО для оцінки збитку, нанесеного Пальмірі, об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО»,¹¹ — заявила пані Бокова. Публікація офіційного повідомлення генерального директора ЮНЕСКО, у якому йшлося про окрему угоду з президентом Росії щодо відновлення Пальміри, викликала серйозне несхвалення, озвучене в низці газетних статей й онлайн-петиції вчених-археологів.¹²

Щодо останньої інформації про ситуацію з об'єктами в Пальмірі в телефонному режимі Ірина Бокова поспілкувалася з Маамуном Абдулкарімом, директором департаменту старожитностей Сирії. Той подякував генеральному директорові за пропозицію допомогти й підтвердив необхідність проведення відновлювальних робіт у місті саме під егідою ЮНЕСКО, як тільки вимоги безпеки на місцях будуть забезпечені.

Ірина Бокова запевнила пана Абдулкаріма, що до кінця квітня 2016 року ЮНЕСКО проведе конференцію фахівців із реставрації об'єктів, а вже в найближчий час розпочнеться підготовка місії експертів ЮНЕСКО для експедиції в САР. Пані директор підтвердила свою цілковиту підтримку відбудови Пальміри, підкреслюючи «вирішальну роль культурної спадщини для життєстійкості, національної єдності й миру»¹³.

Уже 29 березня 2016 року ЮНЕСКО заснувала надзвичайний фонд по Сирії, куди будуть надходити добровільні внески країн-учасниць організації. Потім ці кошти спрямовуватимуться на відновлення культурних цінностей, у тому числі й у звільненому сирійською армією від терористів

¹¹ Генеральный директор ЮНЕСКО и Президент РФ Владимир Путин обсудили защиту культурного наследия Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unite4heritage.org/ru/node/98>

¹² Там же

В ЮНЕСКО створили фонд відновлення Пальміри [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://qha.com.ua/ua/kultura-mistetstvo/v-yunesko-stvorili-fond-vidnovlennya-palmiri/6117/>

ЮНЕСКО учредила чрезвычайный фонд на восстановление Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.interfax.ru/culture/500888>

¹³ Генеральный директор ЮНЕСКО и Президент РФ Владимир Путин обсудили защиту культурного наследия Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unite4heritage.org/ru/node/98>

ІДІЛ древнього міста.¹⁴ Постійний представник РФ при ЮНЕСКО Елеонора Митрофанова щодо цього заявила: «На сьогоднішній день у цьому фонді близько 2,7 млн євро, із них 2,5 млн — це гроші Євросоюзу й 170 тис. євро — Фінляндії»¹⁵.

Допомога ця буде більш ніж вчасна й потрібна. Як стало відомо, «за чотири роки військових дій у Сирії було зруйновано 300 археологічних пам'яток із 10 тисяч наявних у Сирійській Арабській Республіці».¹⁶

Також неодноразово висловлювалася стурбованість щодо потреби забезпечити стародавні руїни Пальміри від так званих «чорних археологів», адже «чорний» ринок культурних цінностей постійно поповнюється новими експонатами, викраденими й вивезеними зі САР. Цей протиправний бізнес був і залишається дуже прибутковим. Тим більше, що й самі ісламісти, «крім нафтових грошей», поповнювали й поповнюють свій бюджет і «грішми археологічними»¹⁷, не тільки руйнуючи, але й продаючи цінні речі.

Так, шматки Пальмірських колон, як припустили вчені, уже розійшлися по підпільних антикварних ринках. Варварський бізнес процвітає. Після повалення Саддама були розорені музеї в Іраку, після знищення Каддафі — у Лівії, ескалація громадянської війни в Ємені позбавляє можливості навіть оцінити масштаб втрат і руйнувань. І тільки місцеві вчені продовжують служіння під кулями й без копійки за душею.¹⁸

У рамках 199-ї сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО в Парижі одногосно була схвалена резолюція з питання збереження й відновлення Пальміри, а також інших культурних об'єктів у Сирії.

У кінці квітня туди відбула місія ЮНЕСКО під керівництвом директора Центру всесвітньої спадщини пані Мечтилд Ресслер. Протягом кількох днів — із 24 по 26 квітня 2016 року — експерти, перебуваючи під охороною персоналу служби безпеки ООН, намагалися оцінити масштаб збитків, завданих музеям та археологічним об'єктам Пальміри. Іноземних колег супроводжував генеральний директор департаменту старожитностей і музеїв Сирії професор Маамун Абдулкарим.¹⁹

¹⁴ В ЮНЕСКО створили фонд відновлення Пальміри [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://qha.com.ua/ua/kultura-mistetstvo/v-yunesko-stvorili-fond-vidnovlennya-palmiri/6117/>

¹⁵ ЮНЕСКО учредила чрезвычайный фонд на восстановление Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.interfax.ru/culture/500888>

¹⁶ Там же.

¹⁷ Швыдкой: важно избежать наплыва «черных археологов» в Пальмиру [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ria.ru/syria/20160331/1400329353.html>

¹⁸ Хранитель Пальмиры отдал жизнь за сокровища (ВИДЕО) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://rusvesna.su/recent_opinions/1459704182

¹⁹ Эксперты ЮНЕСКО провели предварительную оценку масштаба разрушений объектов Всемирного на-

Уже наступного дня — 27 квітня — після повернення в Париж члени місії виступили з заявою, у якій підтвердили знищення значної частини саркофагів, обезголовлення статуї. Був також зафіксований факт руйнування Триумфальної арки й храму Баалшаміна, оцінено стан збереження Великої колонади долини гробниць й агори. Постраждали від рук терористів і будівлі Цитаделі Салах ад-Діна й національний музей. На той момент охопити масштаб збитків, завданих терористами храму Бели та цитаделі мамлюків, було неможливо: ще не завершилося розмінування древньої частини міста. Однак і погляду для фахівців було достатньо, аби зробити невтішний висновок: вони зазнали серйозних пошкоджень.

Разом із тим, за словами керівника групи Мехтільд Ресслер, незважаючи на всі зусилля бойовиків, повністю зруйнувати Пальміру їм не вдалося.²⁰ «Об'єктам Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Пальмірі завдано шкоди, але в цілому можна говорити про їх збереження, — заявила вона. — Можу вам сказати, що завдано значної шкоди музею Пальміри. Друга частина стосується об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, археологічних об'єктів. Ми всі знаємо, що вони були пошкоджені, але в цілому ці об'єкти здаються цілісними й справжніми. Звичайно ж, необхідна додаткова оцінка на місці».²¹ Також пані Ресслер поділилася неприємними враженнями: «Було відчуття, що ми потрапили на військову територію. Там нікого немає, крім сирійських і російських військовослужбовців, які допомагають владі розмінувати територію. Роботи в них поки що багато. Саме ж місто лежить у руїнах».²²

Інших експертів місії також потішило те, що низка знакових споруд Пальміри зберегла свою автентичність: за останніми оцінками, древня Пальміра вціліла на 80 %.²³ Сирійські вчені вважають, що зруйновану частину стародавнього міста можна відновити не менше ніж на 70–80 %.

слідия в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.unesco.org/new/ru/unesco/about-us/who-we-are/director-general/singleview-dg/news/unesco_experts_take_preliminary_stock_of_destruction_in_world_heritage_site_of_palmyra/#.V1m5pDWLTcs

²⁰ Сирийская Пальмира лежит в руинах — эксперты ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://pressorg24.com/news?id=247039>

²¹ В ЮНЕСКО прокомментировали ситуацию с объектами в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rian.com.ua/culture/20160426/1009055615.html>

²² Сирийская Пальмира лежит в руинах — эксперты ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://pressorg24.com/news?id=247039>

²³ В ЮНЕСКО прокомментировали ситуацию с объектами в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rian.com.ua/culture/20160426/1009055615.html>

Робота фахівців може зайняти від 3 до 5 років, при цьому камінь буде використовуватися з каменоломні Ат-Тар під Пальмірою. Спеціалісти переконані, що саме там добували будівельний матеріал для стародавніх храмів.²⁴

Представники місії практично одразу склали перелік невідкладних заходів, покликаних не тільки вберегти те, що залишилося після варварських розправ над пам'ятками культури, забезпечити безпеку будівлі музею, здійснити документування, евакуацію, але й відновити все те, що можна. Особливо це стосується статуй. Тому майже одразу розпочалася кропітка робота з ідентифікації й опису фрагментів зруйнованих шедеврів. У цій справі ЮНЕСКО опирається на тісну співпрацю зі своїми партнерами й на місцеву владу, сподіваючись на допомогу сирійських ентузіастів, котрі довели свою спроможність навіть ціною власного життя захищати історичну пам'ять народу. Ірина Бокова наголосила на тому, що «Пальміра є основою сирійської самобутності й джерелом почуття гідності для всіх жителів Сирії. ЮНЕСКО, спільно з партнерами, має намір забезпечити збереження Пальміри та інших об'єктів у рамках проведення більш масштабних гуманітарних і миротворчих операцій».²⁵

Постійний представник Сербії в ЮНЕСКО Дарко Донасковіч заявив журналістам, що «міжнародне співтовариство просто зобов'язане допомогти у відновленні Пальміри, відсунувши в сторону політику». «ЮНЕСКО погодилася допомогти у відбудові міста. Ми віримо, що спільно ми зможемо повернути колишню Пальміру»,²⁶ — сказав Д. Донасковіч.

Учасники місії віддали належне мужності співробітників Головного управління старожитностей і музеїв Сирії, що продемонстрували відданість справі захисту скарбів, що належить як жителям Сирії, так і всьому людству. Хвилиною мовчання було вшановано пам'ять загиблих в Амфітеатрі.

Особливу пошану віддали Халіду аль-Асаду, колишньому директору музею, «панові Пальмірі» (як його називали друзі й колеги), що прийняв мученицьку смерть від рук терористів у серпні 2015 року: 82-річного вченого бойовики катували місяць, обезголовили й прямо перед входом

у музей Пальміри повісили на ліхтарному стовпі. Він був справжнім хранителем спадщини. Говорив мовою Христа — арамейською — і навіть дочку назвав на честь стародавньої цариці Зінобії. Уже під кулями Халід продовжував вивозити скарби Пальміри в Дамаск.

«Він був справжній музейник. Такою була його слава й репутація. Такого іншого музейного працівника в Сирії більше немає. Бойовики вимагали від Халіда, щоб він вказав, де зберігаються скарби Пальмірського музею, зокрема, золото. Їм же потрібні були чудові предмети, які виявлені в Пальмірі, для того, щоб їх продати <...>. Це варварство, якого не може бути. Але це сталося в ХХІ столітті!»²⁷ — зазначив Рауф Мунчаєв, член-кореспондент РАН, керівник сирійської експедиції Інституту археології РАН.

«Несподівано музейники опинилися на передовій цієї боротьби з таким відвертим злом. Музеї дратують людей, які хочуть, щоб пам'яті не було, — заявив директор державного Ермітажу, член-кореспондент РАН, сходознавець Михайло Піотровський. — Пальміра повинна стати символом того, що культура перебуває над усім, що всі ці зруйновані міста все одно постануть».²⁸

Не обійшлося й без міжнародного скандалу. Майже одразу після того, як у Пальмірі з'явилися російські військові й мінери, світову громадськість і представників ЮНЕСКО схвилювали й обурили повідомлення щодо того, що на території охоронної зони побудовано військову базу РФ. ЗМІ роздмухували скандал, посилаючись на відповідні знімки. Реакція міжнародної організації була миттєвою: ЮНЕСКО мала намір перевірити достовірність інформації, хоча її представники заявили, що швидше за все мова йде про тимчасове розміщення російських фахівців, котрі займаються розмінуванням Пальміри. У Міноборони РФ також повідомили, що в місті побудована не нова база, а тимчасовий табір підрозділів Міжнародного протимінного центру ЗС РФ, розміщення якого «повністю узгоджено з Міністерством культури й іншими державними відомствами САР».²⁹

Голова сирійського департаменту старожитностей і музеїв Маамун Абдулкарим підтвердив це: він повідомив, що в місті зведені «невеликі казарми», які будуть одразу знесені, як тільки військові впораються зі своїм завданням: забезпечать безпеку й утримають територію під контролем держави. Він уточнив, що представники

²⁴ Там же.

²⁵ Эксперты ЮНЕСКО провели предварительную оценку масштаба разрушений объектов Всемирного наследия в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.unesco.org/new/ru/unesco/about-us/who-we-are/director-general/singleview-dg/news/unesco_experts_take_preliminary_stock_of_destruction_in_world_heritage_site_of_palmyra/#.V1m5pDWLTcs

²⁶ Представитель Сербии в ЮНЕСКО: восстановление Пальмиры — вне политики [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ria.ru/world/20160505/1427030394.html>

²⁷ Хранитель Пальмиры отдал жизнь за сокровища (ВИДЕО) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://rusvesna.su/recent_opinions/1459704182

²⁸ Там же.

²⁹ Россия начала строительство военной базы на территории Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inforesist.org/rossiya-nachala-stroitelstvo-voennoy-bazyi-na-territorii-palmiryi/>

збройних сил РФ не зверталися до його відомства за дозволом на будівництво чогось іншого.

Стосовно можливості зведення в заповідній зоні воєнного об'єкта Маамун Абдулкарим безапеляційно заявив: «Ми не дамо дозвіл на будівництво на території навіть маленької кімнати ні сирійської армії, ні російської, ні кому б то не було».³⁰

Ще більший шквал критики викликала заява російської сторони щодо планів Москви допомогти Сирії відродити Пальміру. Як повідомило французьке видання «Le Nouvel Observateur», група вчених-археологів (Мішель аль-Макдіссі, Міхал Гавліковський, Френк Бремер, Андреас Шмідт-Коліне й Морок Лебо, а також представники міжнародної історико-археологічної асоціації Shirin) закликала ЮНЕСКО (звернення до ЮНЕСКО має назву «Відновленню Пальміри — так! Поспіху — ні!») «діяти як нейтральна організація» при відбудові й збереженні сирійської Пальміри й «покласти край ситуації, при якій Росія одноосібно розпоряджається пам'ятниками Пальміри».³¹ Усі перераховані археологи займалися відновленням Пальміри до 2011 року, коли в Сирії почалася війна.

Сирійські експерти з департаменту старожитностей після попереднього огляду кажуть, що, принаймні, храм Бела й Тріумфальну арку пощастить реконструювати, але цим безумовно повинні займатися науковці під егідою ЮНЕСКО. Справа в тому, що в організації жорсткі правила — нашвидку зведена/відновлена новобудова може бути виключена зі списку культурної

³⁰ Россия начала строительство военной базы на территории Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inforesist.org/rossiya-nachala-stroitelstvo-voennoy-bazyi-na-territorii-palmiryi/>

³¹ Авторитетные ученые требуют от ЮНЕСКО не допустить восстановление Пальмиры россиянами [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://argumentua.com/novosti/avtoritetnye-uchenye-trebuyut-ot-yunesko-ne-dopustit-vosstanovlenie-palmiry-rossiyanami>

спадщини. Саме тому «збирається термінова місія ЮНЕСКО, що складається з провідних експертів по пам'ятках пізньої античності. Кожен член цієї місії напише свій індивідуальний звіт, де вкаже, що потрібно зробити в першу, другу, третю чергу, як здійснити реставрацію, яких фахівців запросити — аж до приблизного бюджету»,³² — розповів Олексій Лидов, директор наукового центру східно-християнської культури, завідувач відділом Інституту світової культури МДУ, експерт ЮНЕСКО. Як наслідок, «у Пальміри відмінні шанси залишитися в реєстрі ЮНЕСКО, враховуючи кваліфікацію й копітку роботи фахівців. Правда, на це підуть довгі 5–7 років».³³

Отже, після майже річного перебування в руках терористичного угруповання ІДІЛ Пальміру вдалося повернути сирійському народу. Варварське знищення бойовиками архітектурних і культурних надбань I–II ст. н.е. завдало значної шкоди об'єктам, внесеним до списку культурних цінностей ЮНЕСКО, однак і те, що знищено, і те, що залишилося можна реконструювати й реставрувати. Світова громадськість на чолі з ЮНЕСКО готова допомогти Сирії й фінансами, і фахівцями в цій нагальній справі.

Одна з Пальмірських богинь — Аллат, за припущеннями істориків, була одночасно богинею війни й родючості. Дивне поєднання, яке обіцяє Пальмірі продовження життя й після варварського вторгнення. Мало зберегти вікові стіни — головне не стерти пам'ять про героїв, які поклали життя на вівтар історії. Тому можна висловити оптимістичне сподівання, що Пальміра ще постане в усій своїй величі й красі перед захопленням зором мільйонів туристів, у тому числі — і з України.

³² На восстановление каких объектов в Пальмире ЮНЕСКО потратит сотни млн. евро [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://tvzvezda.ru/news/vstrane_imire/content/201604031853-u2ir.htm

³³ Там же.

ДЖЕРЕЛА

1. Авторитетные ученые требуют от ЮНЕСКО не допустить восстановление Пальмиры россиянами [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://argumentua.com/novosti/avtoritetnye-uchenye-trebuyut-ot-yunesko-ne-dopustit-vosstanovlenie-palmyry-rossiyanami>
2. Археологи знают, як уберегти визначні пам'ятки від ІГІЛ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ukrop-ua.net/publications/hi-tech/12892-arheologi-znayut-yak-uberegti-viznachn-ramyutki-vd-gl.html>
3. В ЮНЕСКО одобрили российскую резолюцию по восстановлению Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.tvc.ru/news/show/id/90272>
4. В ЮНЕСКО прокомментировали ситуацию с объектами в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rian.com.ua/culture/20160426/1009055615.html>
5. В ЮНЕСКО прокомментировали разрушение боевиками ИГ храма в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://govoritmoskva.ru/news/54681/>
6. В ЮНЕСКО створили фонд відновлення Пальміри [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://qha.com.ua/ua/kultura-mistetstvo/v-yunesko-stvorili-fond-vidnovlennya-palmyri/6117/>
7. Генеральный директор ЮНЕСКО и Президент РФ Владимир Путин обсудили защиту культурного наследия Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unite4heritage.org/ru/node/98>
8. На восстановление каких объектов в Пальмире ЮНЕСКО потратит сотни млн евро [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/20160403_1853-u2ir.htm
9. Пальмира пережила оккупацию ИГИЛ лучше, чем ожидалось, — ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rusvesna.su/news/1461936751>
10. Пальмира — світова спадщина ЮНЕСКО, яку знищує ІГІЛ (ФОТО) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/13017-palmyra-svtova-spadschina-yunesko-yaku-znischuye-gl-foto.html>
11. Представитель Сербии в ЮНЕСКО: восстановления Пальмиры — вне политики [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ria.ru/world/20160505/1427030394.html>
12. Прокаєва Влада. Всесвітня культурна і природна спадщина. Як її зберегти? / Влада Прокаєва [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/vsesvitnya-kulturna-i-prirodna-spadschina-yak-yiyi-zbereg>
13. Россия начала строительство военной базы на территории Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inforesist.org/rossiya-nachala-stroitelstvo-voennoy-bazy-na-territorii-palmyry/>
14. Сирийская Пальмира лежит в руинах — эксперты ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://pressorg24.com/news?id=247039>
15. Світова спадщина ЮНЕСКО в Україні [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://msmb.org.ua/biblioresursi/bibliografiya/istorichni-podii/svitova-spadshtina-yunesko-v-ukraini/>
16. Скиба Микола. Щоб історичний «багаж» не нагадував валізи без ручки [Электронный ресурс] / Микола Скиба. — Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/shchob-istorichniy-bagazh-ne-nagaduvav-valizi-bez-ruchki>
17. Совбез ООН приравнял захват Исламским государством Пальмиры к теракту [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://korrespondent.net/world/3518491-sovbez-oon-pryravnial-zakhvat-yslamskym-hosudarstvom-palmyry-k-teraktu>
18. Співробітництво України та ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation>
19. Террористы ИГИЛ уничтожили древнюю Триумфальную арку в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inforesist.org/terroristy-igil-unichtozhili-drevnyuyu-triumfalnuyu-arku-v-palmyre/>
20. У Лондоні відтворюють фрагмент зруйнованої сирійської Пальміри [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/14388-u-london-vdtvoryat-fragment-zruynovanoyi-siryskoyi-palmyri.html>
21. Хранитель Пальмиры отдал жизнь за сокровища (ВИДЕО) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://rusvesna.su/recent_opinions/1459704182
22. Швыдкой: важно избежать наплыва «черных археологов» в Пальмиру [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ria.ru/syria/20160331/1400329353.html>
23. Эксперты ЮНЕСКО провели предварительную оценку масштаба разрушений объектов Всемирного наследия в Пальмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unesco.org/new/ru>
24. ЮНЕСКО учредила чрезвычайный фонд на восстановление Пальмиры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.interfax.ru/culture/500888>

REFERENCES

1. Avtoritetnyie uchenyie trebuiut ot YuNESKO ne dopustit vosstanovlenie Palmiry rossiiyanami [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://argumentua.com/novosti/avtoritetnye-uchenye-trebuyut-ot-yunesko-ne-dopustit-vosstanovlenie-palmiry-rossiiyanami>
2. Arheologi znaiut, yak uberegty vyznachni pamiatky vid IGIL [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupu : <http://www.ukrop-ua.net/publications/hi-tech/12892-arheologi-znayut-yak-uberegty-viznachn-pamyatki-vid-gl.html>
3. V YuNESKO odobrili rossiyskuiu rezoliutsiiu po vosstanovleniiu Palmiry [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://www.tvc.ru/news/show/id/90272>
4. V YuNESKO prokomentirovali situatsiiu s ob'ektami v Palmire [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://rian.com.ua/culture/20160426/1009055615.html>
5. V YuNESKO prokomentirovali razrusheniie boevikami IG khrama v Palmire [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://govoritmoskva.ru/news/54681/>
6. V YuNESKO stvorily fond vidnovlennia Palmiry [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupu : <http://qha.com.ua/ua/kultura-mistetstvo/v-yunesko-stvorili-fond-vidnovlennya-palmiri/6117/>
7. Generalnyi direktor YuNESKO i Prezident RF Vladimir Putin obsudili zaschitu kulturnogo nasledia Palmiry [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://www.unite4heritage.org/ru/node/98>
8. Na vosstanovlenie kakikh ob'ektov v Palmire YuNESKO potratit sotni mln yevro [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : http://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/201604031853-u2ir.htm
9. Palmira perezhila okkupatsiiu IGIL luchshe, chem ozhidalos. — YuNESKO [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://rusvesna.su/news/1461936751>
10. Palmira — svitova spadshchyna YuNESKO, yaku znyshchue IGIL (FOTO) [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupu : <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/13017-palmra-svitova-spadshchina-yunesko-yaku-znischuye-gl-foto.html>
11. Predstavitel Serbii v YuNESKO: vosstanovleniia Palmiry — vne politiki [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://ria.ru/world/20160505/1427030394.html>
12. Prokaeva Vlada. Vsesvitnia kulturna i pryrodna spadshchyna. Yak yii zberegty? / Vlada Prokaeva [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupu : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/vsesvitnya-kulturna-i-prirodna-spadshchina-yak-yiyi-zberegt>
13. Rossiia nachala stroitelstvo voennoi bazy na territorii Palmiry [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <https://inforesist.org/rossiya-nachala-stroitelstvo-voennoy-bazy-na-territorii-palmiry/>
14. Siriiskaia Palmira lezhit v ruinakh — eksperty YuNESKO [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://pressorg24.com/news?id=247039>
15. Svitova spadshchyna YuNESKO v Ukraini [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupu : <http://msmb.org.ua/biblioresursi/bibliografiya/istorichni-podii/svitova-spadshchina-yunesko-v-ukraini/>
16. Skyba Mykola. Shchob istorichniy «bahazh» ne nahaduvav valizy bez ruchky / Mykola Skyba [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupu : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/shchob-istorichniy-bagazh-ne-nagaduvav-valizi-bez-ruchki>
17. Sovbez OON priravnial zakhvat Islamskim gosudarstvom Palmiry k teraktu [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://korrespondent.net/world/3518491-sovbez-oon-priravnial-zakhvat-islamskym-hosudarstvom-palmyry-k-teraktu>
18. Spivrobitnytstvo Ukrainy ta YuNESKO [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation>
19. Terroristy IGIL unichtozhili drevniuiu Triumfalnuiu arku v Palmire [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <https://inforesist.org/terroristy-igil-unichtozhili-drevnyuyu-triumfalnuyu-arku-v-palmire/>
20. U Londoni vidtvoriat fragment zruinovanoi siriiskoi Palmiry [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupu : <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/14388-u-london-vdtvoryat-fragment-zruynovanoyi-siryskoyi-palmri.html>
21. Hranitel Palmiry otdal zhizn za sokrovishcha (VIDEO) [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : http://rusvesna.su/recent_opinions/1459704182
22. Shvydkoi: vazhno izbezhat naplyva «chernykh arheologov» v Palmiru [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://ria.ru/syria/20160331/1400329353.html>
23. Eksperty YuNESKO proveli predvaritelniuu otsenku masshtaba razrusheniia ob'ektov Vsemirnogo nasledia v Palmire [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://www.unesco.org/new/ru/>
24. YuNESKO uchredila chrezvychnyi fond na vosstanovleniie Palmiry [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa : <http://www.interfax.ru/culture/500888>

Игорь Кривошея, Людмила Якименко

**СОХРАНЕНИЕ МИРОВОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО:
ВОССТАНОВЛЕНИЕ ПАЛЬМИРЫ В УСЛОВИЯХ ВОЙНЫ В СИРИИ
(НА МАТЕРИАЛЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ИЗДАНИЙ)**

В статье прослежены усилия Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культур, направленные на сохранение культурного наследия в Сирии, где были разрушены или повреждены ценные образцы античного искусства. ЮНЕСКО, в частности, ищет источники финансирования и способы консолидации мировой общественности для содействия восстановлению сирийской Пальмиры — одного из шести объектов, внесенных в список мирового наследия.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, Сирийская Арабская Республика, Пальмира, террористы, уничтожение культурного наследия.

I. Kryvosheia, L. Iakymenko

**PRESERVATION OF UNESCO WORLD CULTURAL HERITAGE:
RESTORATION OF PALMYRA DURING THE WAR IN SYRIA
(BASED ON ELECTRONIC EDITIONS)**

The war in Syria, in addition to a number of military-political, geo-strategic and humanitarian challenges with which the international community faced and directed efforts, actualized the need to develop more effective mechanisms for the protection of cultural heritage, which is undergoing destruction, damage, theft in the territory where military operations unfold. Middle East region (Syria, Yemen, Libya, Lebanon, Egypt, Iraq, etc.) are the most vulnerable in this respect. In addition, there are dozens of architectural, sculptural and natural sites were added to the UNESCO list. It is the very organization at the moment, which is responsible for the preservation, rehabilitation, restoration of historical monuments, the financing of restoration work worldwide and the best professionals involvement.

Tragic events in Syria and capture Palmyra belonging to six World Heritage sites by the militants of the Islamic State (IDIL), were the real test of the strength and effectiveness for UNESCO. UNESCO experts have to assess the damage, develop a plan of preventive measures, the reconstruction of destroyed ancient city by terrorists. Since all of these problems arose against the backdrop of a series of military and political events, geopolitical confrontation in the Middle East between the US and Russia, the struggle with the powerful terrorist organization, the importance of the subject no doubt requires a comprehensive analysis and research.

New media, including online media, efficiently inform the international community on the capture of Palmyra, "the pearl of the desert", by Syria, the response and actions of UNESCO in connection with the destruction of ancient art by terrorists and about the city liberation. In addition, reports in the media about the CAP attracted the attention of billions people because the fight against global terrorism stronghold — the Islamic state is in progress, that is why electronic and online publications serve as the main source of research.

On May 20, 2015 Palmyra was captured by terrorists of «Islamic state» grouping. Soon it became known that they began to destroy the ancient monuments. On June 27, they demolished the statue «Lion Allat». In August, two churches were blown up: on August 23 — Temple of Baalshamina, on August 30 — the temple of Bel. On September 4, three best preserved funerary tower tombs in the Valley were destroyed. Later, Syrian State Agency for the Protection of ancient monuments reported that militants had exploded the famous Arc de Triomphe. According to one version, terrorists began the search for gold and precious things and that is the reason for this vandalism.

After almost a year stay in the hands of the terrorist group IDIL, on March 27, 2016 Palmyra was returned to the Syrian people. Military barbaric destruction of architectural and cultural heritage of the I-II century inflicted irreparable damage to the objects included in the list of UNESCO cultural values, but what was destroyed and what is left can be reconstructed. The world community led by UNESCO is ready to help Syria with finances and experts in this urgent matter.

Key words: UNESCO, Syrian Arab Republic, Palmyra, terrorists, the destruction of cultural heritage.

Дата нахождения статті до редакції: 3 червня 2016 р.

УДК 947.7

Віталій Щербак**Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. д-р іст. наук, проф. о. Юрій Мицик. — Т. 1–4. — К., 2012–2015.**

Переважна більшість публікацій джерел вітчизняної історії стосується ХХ ст., і це не випадково, адже на відміну від європейського світу, багато подій та явищ останніх ста років в Україні залишаються маловивченими, або деформованими до невпізнанності із родимими плямами радянської епохи. Водночас побачили світ і цілий ряд джерел раннього нового часу, серед яких вирізняються універсали гетьманів України Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Архів коша Війська Запорозького. У цьому ряду вагоме місце зайняв чотирьохтомний збірник документів, присвячений непересічній події української історії, «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.». Ґрунтовна праця видана Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститутом історії України НАН України та Канадським інститутом українських студій (Едмонтон). Упорядник — доктор історичних наук, професор, протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик.

Частина археографічної спадщини Визвольної війни українського народу середини ХVII ст. вже висвітлювалася у вітчизняних виданнях попередніх двох століть, незважаючи на несприятливі умови царської та радянської доби. У цих публікаціях містилися джерела, що зберігаються здебільшого поза межами України, в російських та польських архівах. Водночас політична заангажованість та малотиражність видань унеможлиблює їх активне використання у наукових дослідженнях. Тому логічно, що завданням чотирьохтомного збірника документів є заповнення означеної прогалини публікацією комплексу джерел із вітчизняних та зарубіжних архівосховищ. Серед них упорядник виділяє польські — Архів Головний Давніх Актів у Варшаві, відділи рукописів Національної бібліотеки і Варшавського університету, Музею Чарторийських в Кракові, бібліотеки Польської Академії наук та Ягеллонського університету. Вітчизняні — представлені Центральним державним історичним архівом України у Києві, Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського, Дніпропетровським історичним музеєм. Серед російських — Російський Державний Архів Давніх Актів, Публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна в Петербурзі.

У передмові до книг збірника зазначається про необхідність критичного ставлення до переважної більшості джерел, які походили з польсько-шляхетського табору. Водночас, наявні документи, створені в середовищі українських повстанців, незважаючи на малочисельність, дозволяють яскравіше побачити розгортання військових кампаній, простежити настрої у Війську Запорозькому. Тут же міститься пояснення подання текстів різними мовами та їх переклад українською і характер археографічного опрацювання матеріалу.

Кореспонденція урядовців Речі Посполитої М. Потоцького, А. Киселя, М. Остророга та інших містить велику тривогу з приводу початку козацького повстання в Україні (Т. I, 1648–1649 рр.). Вони наголошують на масштабах виступу, союзи Б. Хмельницького з кримським ханом, їх планах «спустошення добр Речі Посполитої». Рекомендується можновладцям негайно збирати сили для підтримки коронного війська на Подніпров'ї. У «новинах», нерідко з вуст перебіжчиків, переповідається про пересування козацького війська, приєднання до нього реєстровців, детальний опис битв на Жовтих Водах та поблизу Корсуня у травні 1648 р. Лист Б. Хмельницького до короля Речі Посполитої Владислава IV засвідчує причини

виступу Війська Запорозького, а саме протидія магнатському свавіллю, та запевнення монарха у готовності козацтва «віддатися на послуги його королівської милості».

Досить яскраво у документах висвітлені сутички повстанців, зокрема під керівництвом полковника М. Кривоноса із військами можновладців на Поділлі та Волині влітку 1648 р. Про це йшлося і в листах папських нунціїв Камілло де Мелца та Джованні де Торреса до римської курії. Водночас про неоднозначність цих подій свідчить універсал Б. Хмельницького від 30 липня даний в Павлоччі. Гетьман покладає відповідальність за загострення збройного протистояння на магната Я. Вишневецького, але при цьому під загрозою смертної кари наказує не вступати до маєтностей іншого руського князя Д. Заславського, який засвідчив «велику милість Війську Запорозькому». Ходом повстання в Україні цікавилися і володарі сусідніх земель — Молдавії, Литви, Трансильванії, що фіксує тогочасна кореспонденція.

Повідомлення з табору коронних військ, переписка урядовців та щоденник Пилявецької битви восени 1648 р. дають уявлення про розмах військової кампанії на Поділлі, протиборство між керівниками війська Речі Посполитої — Д. Заславським, М. Остророгом та О. Конєцпольським, військову тактику сторін та людські втрати.

У листах шляхтичів з обложеного у листопаді 1648 р. козаками Замостя містяться заклики до припинення «пролиття християнської крові», прохання до Б. Хмельницького не руйнувати їх маєтностей і сподівання на якнайскоріше досягнення миру. З іншого боку послання литовського гетьмана Я. Радзивіла до Б. Хмельницького засвідчує про небажання протестантського можновладця брати участь у війні з козаками на боці Речі Посполитої.

Надзвичайно цікавим видається варіант польсько-української угоди, який розглядався у Переяславі у лютому 1649 р. на переговорах гетьмана Б. Хмельницького з королівським комісаром А. Киселем. Зокрема, йшлося про необхідність скасування в Україні унії і залишення конфесій православної та католицької. Коронне військо не мало б розташовуватися східніше Кам'янця та р. Горинь.

Різнманітні матеріали, що відбивають події осені 1649 р., підтверджують тезу про підготовку обох сторін до продовження військового протистояння. Великим масивом представлені матеріали літнього військового театру дій на Поділлі та в Білорусії. Списки козацьких полків наводяться із прізвищами їх керівників та кількістю воїнів. Опис Зборівської битви репрезентовано щоденником невідомого автора, на думку упорядника від належить А. Мясківському. Водночас детальна інформація про її учасників міститься у німецькомовних «летючих листах». Аналогічні свідчення можна почерпнути із уривків табірному щоденника литовського князя Я. Радзивіла про Лоївську битву у липні 1649 р.

Актуальним питанням для Війська Запорозького у 1650 р. став пошук надійного військового союзника. Тому багато матеріалів стосується (Т. II, 1650–1651 рр.) дипломатичній діяльності гетьманського уряду. Насамперед, це листування Б. Хмельницького із молдавським господарем В. Лупу, султанським двором та кримським ханом. Велика кількість джерел стосується Берестецької битви у червні 1651 р. Документальні матеріали розкривають потенційні можливості кожної із сторін, кількість вояків, озброєння, настрої у військах та реєстри загиблих і поранених польських шляхтичів у битві. Детальний опис самої баталії міститься у «Реляції війни під Берестечком» вишгородського урядника Млоцького та щоденнику королівського комісара. Діаріуш польського шляхтича розкриває хід переговорів Б. Хмельницького з королівськими комісарами та укладання Білоцерківського договору 1651 р.

Досить багато представлено листування Б. Хмельницького із київським воєводою А. Киселем, в якому велися пошуки компромісу у багатьох питаннях між владою Речі Посполитої і Військом Запорозьким, зокрема його чисельності та місця розташування. Інформаційними є уривки із табірному щоденника польного гетьмана литовського князя Я. Радзивіла за березень та квітень 1653 р. щодо співвідношення військових сил та прагнення Б. Хмельницького уникнути боротьби з противником на два фронти. У яскравій поетичній формі змальована Берестецька битва одним із її учасників в уривку із «Віршованої хроніки».

Матеріали 1652 р. (Т. III, 1652–1654 рр.) стосуються активізації молдавської політики Б. Хмельницького, спроби створити військову коаліцію для продовження війни з Річчю Посполитою. Нові сподівання гетьмана залишалися і щодо українсько-кримського союзу, особливо після блискучої битви під Батогом.

Багатьма матеріалами представлена осіння військова кампанія 1653 р., як походу Тимоша Хмельницького на територію Молдавії до Сучави, так і Жванецького протистояння Війська Запорозького і королівських сил. Зокрема, у анонімному листі з табору коронних військ йшлося про пошуки порозуміння між сторонами, зважаючи на практику Зборівського та Білоцерківського договорів.

Уривки з присяжних книг Білоцерківського і Кальницького полків та козаків, які склали присягу в Переяславі 1654 р., дозволяють формально ідентифікувати осіб, які підтримали українсько-московський союз. Яскрава картина політичного життя цього періоду відбита в матеріалах мемуарів і щоденників князя А. Радзивіла, письменників Ф. Софоновича, М. Костіна, В. Коховського та ін.

Четвертий том, який охоплює 1655–1658 рр., містить свідчення про активну зовнішньополітичну діяльність українського уряду. Насамперед, листування Б. Хмельницького з правителями Московії, Молдавського князівства, Трансильванії, Кримського ханства, Туреччини. Разом з тим, значна кількість

матеріалу присвячена управлінським справам гетьманської адміністрації — генеральної старшини та полковників. Паралельно вміщені справи конфесійного життя козацької України, розпорядження київського митрополита Сильвестра Косова та єпископів.

Широко представлена епістолярна спадщина Івана Виговського, його намагання досягти угоди з урядом Речі Посполитої та окремими козацькими ватажками. Не обійдені увагою й українсько-московські відносини, в яких справа йшла до розриву через прихильність гетьмана до сповідання інших цінностей, відмінних від союзника. Підтверджують трансформацію політичних поглядів І. Виговського і уривки з щоденників Я. Храповицького, хронік С. Твардовського та С. Грондського.

У додатках до книг представлені регести і переклади без польського оригіналу, окремі дослідження та коментарі. Логічним завершенням є іменні та географічні покажчики, що свідчить про культуру видання.

Таким чином, чотирьохтомний збірник документів «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» проливає нове світло на військово-політичні події в Україні середини XVII ст. Він може бути корисним не лише науковцям, викладачам та студентам вузів, але й усім, хто цікавиться історією України ранньомодерної доби.

Євген Ковальов

Тараненко С.П. Планувальна структура давньоруського Подолу: формування та розвиток. — Варшава, 2016. — 164 с. + 8 с. вкл.

Урбанізація належить до найважливіших феноменів історії Русі IX–XIII ст. Які чинники обумовлювали розвиток руських міст у домонгольську добу? Як організовувався міський простір? Яким був міський соціум того часу? Ці питання окреслюють актуальну проблематику, над якою працюють дослідники руської домонгольської міської історії.

До руського міста IX–XIII ст. необхідно ставитися як до складної системи — агломерації, з урахуванням її структурно-функціональних особливостей. У цьому контексті надзвичайно цікавим об'єктом для дослідження є Київ як столиця Русі, його політичний, економічний та сакральний осередок.

Монографія Сергія Тараненка «Планувальна структура давньоруського Подолу...» є вагомим внеском в історичну урбаністику. Тривалий час наукові зацікавлення її автора зосереджуються на вивченні Подолу — одного з найдавніших районів Києва і важливого складника київської міської агломерації домонгольського часу. У цій праці С.П. Тараненко підбив підсумки дослідженню формування та розвитку планувальної структури Подолу періоду з кінця IX ст., коли на цій території з'явилася міська забудова, до монгольської навали, прагнучи при цьому з'ясувати загальні тенденції давньоруського містобудування.

Перший розділ монографії має джерелознавчо-історіографічний характер. У ньому автор проаналізував згадки про Поділ домонгольської доби у писемних джерелах. Попри крайню лаконічність вони є цінними свідченнями для історичної топографії цього району Києва і з'ясування умов побуту його мешканців (повідомлення про украплення — «стовп'є», Торговище, християнські церкви, двори містян, пожежі тощо). Ретельно опрацьовано результати археологічних досліджень на Подолі. Зважаючи на фрагментарність писемних свідчень, саме археологічні матеріали стали основним джерелом для реконструкції містобудівних традицій давньоруського Подолу. Крім того, С.П. Тараненко обґрунтував принципову можливість екстраполяції даних картографічних джерел про Поділ кінця XVII — початку XIX ст. (передусім плану Києва, складеного 1803 р. архітектором А.І. Меленським) на домонгольську добу. В історіографічному огляді автор проаналізував доробок киевознавців з історичної топографії Подолу домонгольського часу, визначивши коло актуальних дослідницьких проблем і стан їх наукового опрацювання.

Про взаємодію природних та антропогенних чинників в історії Подолу йдеться у другому розділі монографії. У ньому з'ясується вплив особливостей рельєфу, річок і струмків на освоєння людиною території Подолу. Важливим є дослідження змін русел Почайни і Глибочиці (літописного Ручаю) впродовж IX–XII ст., завдяки чому прояснюються деякі досі «темні» місця у писемних джерелах, приміром літописна згадка під 945 р. про те, що тоді на Подолі люди не мешкали, а водою можна було дістатися попід саму Київську гору — згадка, що давно є «каменем спотикання» у розв'язанні питання про заселення Подолу. Цікавим є припущення, що одним із джерел формування образу «острова русів», відомого в арабській географічній традиції, міг стати Поділ, який до кінця IX ст. був островом між Почайною і Дніпром.

Третій розділ монографії присвячено з'ясуванню меж і площі Подолу в домонгольську добу. Згідно з обрахунками С.П. Тараненка, у другій половині XI ст. подільська територія з масовою забудовою охоплювала близько 130 га, а впродовж XII ст. зросла приблизно до 150 га, тоді як досі археологи її перебільшували до 180–200 га. Ці результати є корисними для оцінки чисельності населення, що мешкало на Подолі.

У четвертому розділі своєї праці С.П. Тараненко докладно охарактеризував основні складники міського простору домонгольського Подолу (або, за його власним висловом, «константи планувальної структури»): оборонні споруди, шляхи сполучення, майдани, храми, могильники, садиби тощо. Значну увагу дослідник приділив вивченню вуличної мережі, обґрунтовано довівши, що вона, склавшись загалом у домонгольську добу, відзначалася багатовіковою стабільністю, проіснувавши без суттєвих змін до початку XIX ст., позаяк лише після катастрофічної пожежі 1811 р. Поділ забудовувався за регулярним планом, докорінно відмінним від попередніх містобудівних традицій.

Заслужують на увагу результати досліджень С.П. Тараненка з історичної топографії Подолу. Він, зокрема, запропонував локалізацію церкви св. Іллі (одного з найдавніших київських християнських храмів, відомого з літописної згадки під 945 р.), п'яти подільських майданів, відзначив концентрацію ремісничих виробничих комплексів у північно-західній частині Подолу.

У додатках наведено докладні матеріали про елементи масової забудови та планувальної структури Подолу X — першої половини XIII ст., виявлені археологічними дослідженнями (споруди, паркани, дороги), а також про відомі наразі виробничі комплекси.

Варто додати, що С.П. Тараненко розробив археологічну карту Подолу. Вона містить понад п'ять з половиною сотень об'єктів (є її електронна версія). Картографування археологічних об'єктів домонгольської доби і співвіднесення їх з даними картографічних джерел ранньомодерної доби є ефективною методикою реконструкції планувальної структури давньоруського міста. Відпрацювання її на подільських матеріалах є значною заслугою С.П. Тараненка.

Наукова значущість монографії С.П. Тараненка полягає не лише у систематизації даних про матеріальну культуру жителів Подолу IX–XIII ст. відповідно до сучасного стану розвитку археології, але ще і в тому, що вона допомагає адекватніше оцінити «питому вагу» Подолу в київській міській агломерації та сприяє осмисленню урбанізаційних процесів у середньовічній Східній Європі.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аманмурадов Нурберди — надзвичайний та повноважний посол Туркменістану в Україні, кандидат політичних наук.

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Барвінок Ольга — доцент кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, кандидат історичних наук.

Будзар Марина — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Бурицева Марія — аспірант державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ващенко Володимир — професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор історичних наук.

Головченко Володимир — старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор політичних наук, професор.

Голубнича Юлія — аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Джагунова Олена — викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Дуднік Олександр — старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук.

Зотова Тетяна — магістрант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Іванюк Олег — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Ковальов Євген — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Купрієнко Вероніка — магістрант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Кривошея Ігор — завідувач кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, кандидат історичних наук, професор.

Лях Ольга — магістрант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Мудрієвська Ірина — співробітник державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», кандидат історичних наук.

Покляцька Валерія — аспірант державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Саган Галина — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Савчук Інна — кандидат історичних наук.

Срібняк Ігор — завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Тарасенко Ольга — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Щербак Віталій — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Якименко Людмила — кандидат філологічних наук, співробітник державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань».

ЗМІСТ

ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

<i>Ващенко В.</i> Історик та стратегії конструювання історичного простору: Київ на ментальних мапах Михайла Грушевського	3
<i>Щербак В.</i> Михайло Грушевський про передумови, причини та рушійні сили «Хмельниччини»	11
<i>Ковальов Є.</i> Історія Києва в науковій спадщині Михайла Грушевського	16
<i>Бонь О.</i> Михайло Грушевський та Олекса Новицький у формуванні українських інтелектуальних мереж	27
<i>Тарасенко О.</i> Михайло Грушевський в університеті св. Володимира	34
<i>Савчук І.</i> Редакційна політика Михайла Грушевського в журналі «Україна» (1924–1930)	40

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Срібняк І.</i> Позатаборовий простір інтернованих військ УГА в ЧСР: повсякдення робітничих відділів (1922–1923 рр.)	49
<i>Саган Г.</i> Контакти українських освітян з югославськими у 50–60-ті рр. XX ст.	60
<i>Головченко В.</i> Витоки агресивності зовнішньої політики Росії	68
<i>Valerii Pokliatska.</i> United States Image in Post-Soviet Ukraine: Soviet Heritage and Its Manifestations in Current Politics (on the example of Orange Revolution 2004)	76
<i>Бурицева М.</i> Інформативні можливості вивчення імміграційної політики Канади на сучасному етапі	81
<i>Мудрієвська І.</i> Зовнішньоекономічні відносини України з Королівством Саудівська Аравія	89
<i>Аманмурадов Н.</i> Транспортная политика как имиджеобразующий фактор внешнеполитической стратегии Туркменистана	96
<i>Дуднік О.</i> Регіональна політика в Азербайджанській республіці активізація напередодні президентських виборів 2013 року	103

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Курієнко В.</i> Містечко Іванків за часів Речі Посполитої (1589–1648 рр.)	111
<i>Зотова Т.</i> Вірменська громада в Кам'янці-Подільському XVI–XVII ст.	117
<i>Барвінок О.</i> Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці XIX — на початку XX ст.	125
<i>Іванюк О.</i> Критика системи обліку населення у Російській імперії дослідниками XIX ст.	134
<i>Джагунова О.</i> Уманський педагогічний університет — початок історії	141
<i>Голубнича Ю.</i> Репатріація інтернованих вояків армії УНР з Польщі (1921–1922 рр.): причини та наслідки	147

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Лях О.</i> Меценатська діяльність родини Медічі у Флоренції	153
<i>Будзар М.</i> Павло Галаган (1853–1869) у джерелах особового походження	161
<i>Кривошея І., Якименко Л.</i> Збереження світової культурної спадщини ЮНЕСКО: відновлення Пальміри в умовах війни в Сирії (на матеріалі електронних видань)	173

РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ

<i>Щербак В.</i> Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. д-р іст. наук, проф. о. Юрій Мицик. — Т. 1–4. — К., 2012–2015.	182
<i>Ковальов Є.</i> Тараненко С.П. Планувальна структура давньоруського Подолу: формування та розвиток. — Варшава, 2016. — 164 с. + 8 с. вкл.	184

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	186
------------------------------------	-----

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 2, 2016

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, О.А. Марюхненко, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.І. Погорєлова

Поліграфічна група: *А.А. Богадельна, Д.Я. Ярошенко, О.О. Ярошенко,*
Г.О. Бочарник, В.В. Василенко

Підписано до друку 00.00.2016 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00. Наклад 000 пр. Зам. № 6-000.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.